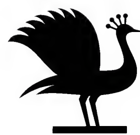
DAVID AND SYLVIA STEINER YIZKOR BOOK COLLECTION

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 14118

Zarki Memorial Book

Ḳehilat Z'arḳi

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:
Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

Original publication data

TITLE	Kehilat Z'arḳi : 'ayarah be-ḥayehah uve-khilyonah / ha-'orekh, Yitsḥaḳ Lador.
IMPRINT	880-02 [Israel] : Irgun yots'e Z'arḳi be-Yiśra'el, [720 i.e. 1959]
DESCRIPT	324 p. : ill. ; 25 cm.
SUBJECT	Jews -- Poland -- Zarki.
	Zarki (Poland) -- Ethnic relations.
	Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Poland -- Zarki.
ADD'L NAME	Lador, Yitsḥaḳ, 1901-

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING

PRINTED IN THE U.S.A.

קהילת ז'ארקי

עיירה בחייה ובכליונה

העורך

יצחק לדור

הוצא על ידי ארגון יוצאי ז'ארקי בישראל

נדפס בישראל תש"ך 1959
Printed in Israel

הדפוס החדש בע"מ, ת"א

התוכן:

העיירה בימים ההם

העיירה בשנות התעוררותה

העיירה בחורבנה

לזכר נעדרים

דמויות והווי

אינהאַלט:

זשאַרקי אין לעבן און אין אומקום

עם הופעת הספר

בספר המונח לפנינו והמוקדש לעיירתנו כלולים עדויות וזכרונות הקרובים ללבו של כל אחד מבני ז׳ארקי באשר הם שם.

הספר מעלה לעינינו את העבר הרחוק והקרוב של ז׳ארקי וכן את ימי השואה הגדולה, שעברה על עיירתנו עד סופה המר עת נכרתו כל אנשיה ורק מתי מספר מפוזרים כעת בכל חלקי תבל, רובם בישראל.

שנים התלבטנו בשאלה, באיזה אופן וצורה להנציח את זכר העיירה, אנשיה ואורח החיים בה. היה זה בגדר חלום, כשבודדים מאתנו הגו לראשונה את הרעיון הנועז של הוצאת ספר־זכרון. ידענו, כי הננו מעטים מאד ואמצעינו גם הם דלים מאד. ובעוד אנו מתקשים בבעיות רבות — איך לגשת לענין מבחינת החומר, הכספים הדרושים וכו׳, החלו היוזמים המעטים במלאכה, בעוד לפניהם עוד שום דבר ממשי, פרט לרצון הטוב והכרת החובה שפעמו בלבם.

כעת מותר לגלות, שלא פעם עמדה הועדה היוזמת על סף היאוש. ספקות ואכזבות כרסמו את הלב: הנוכל למשימה כבדה זו? אך המטרה הנכספת — להציב יד ושם לעיירתנו — היא שעמדה לנו. כדי לשים קץ לספקות, התישבו חברי הועדה והחלו במלאכה.

פנינו לאנשי ז׳ארקי בארץ ובחוץ לארץ, הקדמנו את מלאכת גיוס החומר הספרותי, כלומר, את הדאגה לתוכן הספר, לדאגת גיוס האמצעים הכספיים לשם הוצאתו וזאת מתוך חוסר בטחון כי נגיע גם לשלב זה. הטלנו על עצמנו את מלאכת הכתיבה, תוך כדי חלוקת הנושאים והתקופות בהתאם לשטח נסיונו של כל אחד מאתנו. לאט, לאט החלו להיענות אנשי ז׳ארקי, מי במשלוח חומר־רשימות ומי בסיוע כספי וכל דף נוסף, כל עובדה נוספת וכל הבטחה לעזור לנו עודדו אותנו להמשיך. לא כולם נענו, אולם מפעם לפעם הצטרפו חברים נוספים מעיר ומקיבוץ, ממושבה וממושב והחלו להגיע גם זכרונות, תמונות, קטעי הווי ותיאורי־עבר. כך הגענו עד הלום ונראה לנו כי היש הוא די מכובד. אין אנו מתעלמים מן החסר בספר. יודעים אנו שאין הוא כליל השלמות ולא הכל מצא בו את ביטויו המלא, כי המשתתפים אינם מרובים ואלה, שנסינו לדובבם ולהציל מפיהם או מפרי עטם פרטים ככל האפשר אינם מהמושכים בעט.

טבעי הוא אם פה ושם ימצא אי דיוק בפרטים מסוימים, העדר פרט זה או אחר, או כפילות מסוימת ברשימות השונות. אחרי הכל, הספר אינו אלא

בבואה של מציאות רבת ימים ועשירת מאורעות אשר עברה, חלפה יחד עם אנשיה ואיננה עוד.

כל הכתוב בספר הוא, איפוא, פרי מאמץ קולקטיבי של אנשים, אשר בשביל רובם זהו נסיונם הראשון להעלות על הניר את הגיגי רוחם, רחשי לבם ופרי זכרונם. אולם מכאן גם יתרונה של כתיבה זו — פשטות, כנות לבבית בלתי־אמצעית ואמת נפשית.

החלטנו להוציא את הספר בחלקו באידית, דבר שהרחיב את היקפו והגדיל את תקציבו. מטעם אחרון זה לא הכל תורגם מעברית לאידית ולהיפך. שני החלקים יחד נותנים, כמובן, תמונה יותר שלמה על גלויי חיה וכליונה של עיירתנו.

ולבסוף נשלח לכל החברים, שנתנו יד למפעל הזה, הן בחומר והן ברוח, את תודתנו העמוקה בביצוע מפעל זה ובמיוחד לעורך הספר, מר יצחק לדור, אשר בעריכת החומר ועיבודו השקיע הרבה מרץ ומסירות ותרם גם מפרי עטו לספר.

היו ברוכים ויישר כוחכם! הננו מקווים, כי מפעל זכרון זה יעמוד כאנדרטה חיה לדור הצעיר ולדורות הבאים.

הועדה היוזמת:

פנחס ויינברג, יעקב פישר, אברהם איזנברג

הועדה המורחבת. עומדים מימין לשמאל: א. לאודן; ש. קורצפלד; מ. רוטנברג; א. פיפקופף, א. איזיקוביץ; ק. לובינסקי. יושבים: א. איזנברג; א. סנופקובסקי; פ. וינברג; ש. פרגר; י. פינר.

אחד הנרות הדולקים...

טבעי הוא, כי השרידים המעטים שנשארו לפליטה בארץ ובתפוצות הגולה אחרי השואה, שואפים להעלות את זכר עריהם ועיירותיהם על ידי הקמת מצבות חיות לזכר יקיריהם — ספרי זכרון.

חובה קדושה היא לא לשכוח ולא להשכיח את זכר המעונים למות, אשר ציוו לנו את החיים ויחד עם זה — למסור לדורות הבאים עדות אמיתית על תקופתנו רבת הזוועות. מתוך דאגה זו להנצחת זכרונם ומקומות הולדתם — הישובים והקהלות — אשר נמחו מפני האדמה על ידי האשמדאי הארור של המאה העשרים, הולכת ספרות השואה ומתרחבת יותר ויותר. כל ספר זכרון כזה הוא כעין נר זכרון נוסף... וכך הולך מספר הנרות הדולקים ומתרבה יותר ויותר וכולם יחד מצטרפים לא רק לפרשה רחבה ועגומה של החורבן הגדול שבחורבנות, כי אם גם לאוצר עצום של חומר תאורי וספורי רב של פולקלור, הווי וקיום רוחני מיוחד במינו, שכה אופיניים היו לעיירה היהודית בגולה. ואם כי תואר חומר זה לא מעט בספרותנו הכללית והשם „העיירה הגלותית" הפך כבר מזמן למונח מופשט, הכולל מושגים מסוימים וקבועים, הרי קריאת החומר התיאורי־עובדתי מראה בעליל, כי עם המשותף אשר לרובן, היה לכל אחת מהן משהו מיוחד משלה בקלסתר פניה, בדמויות פרנסיה ובנוסח חייה. גם השואה, אם כי אחת היתה לכולן ושיטת הרצח והשמד דומה היתה ברובן, הרי בהרבה מקרים נפל בחלקה של כל קהילה ללכת לעולמה בדרך זו או אחרת משלה.

הנך מדפדף בחומר הרב מימי העבר הקרוב ומימי השואה המונח לפניך; הנך מציץ מדי פעם לפעם בפרטי קורות הימים הנוראים ההם; אתה מתנסה מחדש בתיאורי סבל ועינויים, אשר אין בכוח העט למצותם במלואם והפצע כה טרי ואינו מעלה ארוכה; אתה נעמד מחדש בפני השאלה הנוקבת — איך קרה הדבר? איך הפכו אלפים ורבבות לחיות טורפות צמאות דם נקי? איך נעלמה מאוכלוסיתה היהודית באירופה המנואצת מזימת הרצח ההמוני, שנרקמה מסביבה?

מאיזה מקורות חשוכים נבעו ופרצו בכוח אדירים הירידה המוסרית, ההשתוללות השטנית והטבח ההמוני, כמותו לא ידעה האנושות, אם כי בדרך כלל לא חסרו לה בתולדותיה תקופות שפל שונות?

ג׳ונגל מדברי מתגלה לפניך, בו מתרוצצות חיות־אדם בעלות ערמה שפלה, מצוידות כלי שמד מושלמים וחדורות משטמה איומה, שממון מוסרי וטומאת שאול עד כי נדמה לך, כי לא נשאר מתום בנפשך ואין מקום יותר לא ליגון צורב ולא לחרון חסר־אונים. והאם יפלא, אם בתוך ישימון זה, הגיעו אחדים מאחינו הנרדפים לאבדן צורת אדם ולהתכחשות לצור מחצבתם? והאם תתואר תמונה יותר תהומית ומזעזעת, מאשר מראה ילד יהודי קטן המנסה, לשם הצלת נפשו, שעדיין לא חטאה, לעזור לצוררי ישראל לצוד ילד יהודי אחר, ולהעלים על ידי כך את מוצאו היהודי? כאן לפנינו לא רצח הגוף כי אם רצח הנפש!

האם באמת „עוד לא ברא השטן נקמת ילד קטן?״.

תהומות נפש איומות נפערות לעיניך לא רק מעצם המעשים הנוראים, שקשה להעלותם על הדעת, אלא גם מחוסר אונים למצוא להם הסבר. אתה עומד מול מעשי גבורה עילאיים של יהודים בודדים ומאורגנים. ויחד עם זאת נתקל במעשים עכורים ואפלים של רבים מתוך אוכלוסי ארצות השמד, אשר על מצפונם רובץ דמם, של אחינו, ושידם השיגה אותם בכל מקום בו יד הנאצים, המגואלות בדם, לא יכלה להשיגם. ברם, אחרי ככלות הכל מסתבר שזה עוד לא הכל, כי בסופו של דבר אתה מגיע לשאלת השאלות, והיא המחרידה בין כולן: — היכן היו ומה בעצם עשו כל אותם עמי התרבות בארצות השונות ומנהיגיהם המדיניים והרוחניים, אשר שמעו, ראו וידעו את המתרחש, יכלו לכל הפחות ל נ ס ו ת למנוע אותו, יכלו להפציץ לא רק את מרכזי התעשיה הצבאית של גרמניה, כי אם גם את מרכזי ההשמדה המשוכללים של האשמדאי —יכלו גם יכלו ולא עשו זאת? היתה לאשמדאי הנאצי מטרה ברורה — להשמיד את היהודים. האם הציג לו מישהו מהלוחמים כאחת המטרות — להציל את היהודים?

מסתבר איפוא, שהנורא והמזעזע ביותר בכל מה שהתרחש בשנות הגיהנום הללו הוא לא בעצם ה כ ו ו נ ה להשמיד, כי אם בעצם ה א פ ש ר ו ת אשר ניתנה לאשמדאי, לבצע בממדים כה עצומים את כוונתו.

יתכן, איפוא, כי הרוצה לשמור על אמונתו בצלם אלוקים אשר באדם אסור לו להציג לעצמו שאלות דומות. נשארת לו אז רק דרך אחת — להעביר את המחשבה לשביב־מה של אור בחשכה רוחנית זו — לגילויים אנושיים, אשר גם להם היינו עדים אפילו בין מבצעי תכניות השטן. אמנם, לצערנו, היו אלה תופעות בודדות, אולם נמצאו פה ושם בין אוכלוסי אירופה, אשר סיכנו את חייהם במסירות

גדולה וללא טובת הנאה לעצמם, כדי להציל נידונים למוות. יש, איפוא, למצוא נחמה פורתא במעשיהם הם, כדי שנוכל עוד להמשיך להאמין. והרי לא פעם נתקלנו בעובדות, המעוררות בנו השתוממות והתפעלות גם יחד וביניהן — מצב נפשם של הצועדים לקראת המוות והם מלאי יאוש קודר מחד ואמונה עזה וזכה מאידך. אין כנראה מנוס ומרפא לנפש אדם בדורנו, על ספקותיו ותקוותיו, מלחמותיו וחלומותיו, אלא לתת ליאוש ולאמונה בלבו לדור בכפיפה אחת.

הקובץ המונח לפנינו מוקדש לעיירה ז׳ארקי — עיירה בה רוב תושביה יהודים היו — אחת מני רבות, אשר במשך מאות בשנים נמשכה בה שרשרת חייהם של המוני יהודי מסורים למורשתם, לדתם, לשפתם וליעודם הלאומי.

כל שורה, כל אות, כל שם וכל עובדה הקשורים בזכרונות ילדות ובגרות טבעי הוא, שיעוררו רטט בלב כל אחד משרידי העיירה באשר הם שם. כל אחד מהם יחוש בכל פרטי החומר המובא כאן את אוירת הזמן והמקום בהם נרקמו כל חוטי עברו ואשר קשרו אותו לכל אלה, אשר אינם עוד בחיים וזכרם יקר לו כחלק מחייו הוא, — חיי משפחתו, חיי קרוביו מקורביו וידידיו. אולם בעלעלו בדפים, המתארים את הווי העיירה, ימצא כל קורא, אם גם עצמו אינו מיוצאי ז׳ארקי, תמונה, המזכירה בהרבה את דמות עיירתו הוא. לרוב — אותם סדרי חיים ומסורת, אותם משטר והווי ואותם הטיפוסים, אשר אם גם שמותיהם בעיירתו אחרים היו, הרי הם מייצגים את אותו האקלים החברתי, את אותו הנוהג ואותן התמונות עצמן, גם כשפה ושם מופיעים הם כבעלי צביון מקורי במקצת. מכאן ערכו הפולקלוריסטי של חלק גדול מהחומר אשר הקצבנו לו מקום נכבד בקובץ זה, ועליו עוד ידובר להלן.

חיים אנו כעת בעצם המהפכה העצומה העוברת על העם היהודי, הגדולה בתולדותיו, אשר החריבה עולמות שלמים ומתעוררת ומתאזרת לבנות עולמות חדשים. העיירה הגלותית שייכת כבר לעולם שנחרב וחלף. על תהליך התמוטטותה הכלכלית של העיירה הגלותית (ובמיוחד זו של רוסיה אחרי המהפכה) נכתב הרבה עוד לפני בוא השואה, אשר הביאה עמה את כליונה המוחלט. המבקר היהודי הידוע — „בעל מחשבות", האסטניס ועדין הטעם, כתב לפני שנים באחד מחיבוריו הבקורתיים, כי ספרות כל עם משקפת את האופייני ביותר בחייו. כך, למשל, משתקף בספרות הרוסית קודם כל ריח שדותיה הנרחבים, כמו בספרות מערב־אירופה — ריח העשן של ארובות מפעליה החרושתיים ובמרכז הספרות היהודית עומד הווי העיירה, שכה בולט וטיפוסי היה לחיי היהודים במזרח אירופה. לא

קשה, איפוא, להווכח באיזו מידה משתקפת בסדרי חייה של כל עיירה ועיירה הוויתה של יהדות זו כולה. לפיכך, לא הסתפקנו באוסף פרטים על עצם השואה, שגם ז'ארקי היתה בין קרבנותיה, כי אם הקדשנו תשומת לב מרובה לליקוט החומר המתאר, תוך כדי ציון עובדות חיות, את כל הנראה לנו חשוב מעברה של הקהלה הזאת, אשר משקף במדה כה רבה את העבר של הגולה היהודית בעיירות פולין בכלל: על משטר חייה המסורתי, על התעוררותה לשינוי ערכין, על ההיאבקות הפנימית בין זרמיה הרוחניים השונים, על השינויים בחייה, שהיו כרוכים בשאיפה לתחיה לאומית ועל כל מה שקדם לשואה האיומה והוא ראוי להשאר בזכרוננו לא רק כזכר העבר, כי אם כאות ומופת לשאיפה וערגה לעתיד.

ואין צורך באידיאליזציה מופרזת של משטר החיים העיירתי. להיפך, לא מעט כוחות יצירה השקיעו סופרינו, ובמיוחד מתקופת ההשכלה, כדי להבליט את כל הצדדים השליליים והפגמים שבחיים אלה. אכן היו בה בעיירה חיים של סביבה מוגבלת, של הווי קופא על שמריו, של גישה קרתנית והתנגדות מופרזת לכל משב רוח חדש. לא קשה אמנם, להסביר גם את אלה ואף להצדיקם, וזאת מתוך שאיפתם של יהודי הגולה לשמור בכל מחיר, גם בתוך סביבה זרה, על דמותם הלאומית המקורית. אולם עם כל היחס הבקורתי, שגם הוא לעתים מופרז, כשהנך מסתכל בחיובי הרב שבהווי היהודים האלה, אתה נוכח לדעת, כי הם, הם אשר המשיכו לשזור את חוט עתיק־היומין ולשמור על הערכים הלאומיים, אשר הביאונו עד הלום. כשאתה מעביר לפניך את המון היהודים העמלים המפוזר במאות ואלפי העיירות, כשהוא משובץ בתוך הגויים השונים, — המון עם, הנאבק קשה על פת לחמו והנאחז יחד עם זה בעקשנות, במסירות אין גבול בעולמו היהודי; כשאתה מסתכל בעולם זה ובהווי, הספוג מצד אחד יצר חיים עז ויחד עם זה — אהבה עמוקה ורצון לשמור על גחלתה של תורה, ויהיה זה בלבוש שונה — חסידי, מסורתי, מתנגדי, השכלתי; כשאתה מביא בחשבון, שבתוך ים של בערות ואנאלפביתיות בקרב הגויים גילתה יהדות זו ריכוז מפתיע של רוח, ידע, בקיאות והתעמקות בהווית העולם והפרט והקימה מתוכה ענקי רוח רבים, כשאתה נזכר מה איתן היה היסוד הרוחני של יהדות היסטורית זו, אשר כה שמרה על למוד התורה ל ש מ ה, שכדוגמתו לא תמצא אצל שום אומה ולשון, ובתורה זו רכזו את אהבתם, מסירותם והערצתם ולא היו זקוקים לתשובה על השאלה — יהודי מיהו ותודעה יהודית — מהי? כשאתה נוכח לדעת כמה רצון טוב לפעול לטובת המוני העם היה גם במאבק החריף והמר לפעמים בין החסידות הקנאית לבין המתנגדים, בין אנשי המסורת לבין המשכילים, בין הציונים לבין אלה, שאינם בני בריתם; כשאתה נזכר בפשוטי העם, אנשי עמל,

ביניהם הולכי מישרים כל ימי חייהם, ואינם מוותרים, אף בתנאים הקשים ביותר, על פרק תהלים, פרקי אבות ועיון ב„עין יעקב", — האם אחרי כל אלה תתפלא עוד למטען הרוחני והתרבותי הרב, אשר היה טמון ביהדות זו?

וכמה מן המסורת היפה ומגילויי מסירות ורחמים היה באורח חייהם — גילויים נעלים של עזרה הדדית, עזרה לזקנים, לחולים ולנזקקים. יהודי זר, כי נזדמן לעיירה, הרגיש תיכף כי לא זר הוא, כי בתוך עמך הוא עומד ובית הכנסת המקומי גם ביתו הוא, כי בעברו את מפתן בית הכנסת תושט לו היד ואחרי השאלה הראשונה — מנין יהודי בא — תבוא שיחת רעים והצעה לאכסנו ולהאכילו. כי הרי ידוע מנהג אבותינו בעיירה — להביא בליל שבת מבית הכנסת עובר־אורח הביתה.

ומה גדולה היתה הפעילות באגודות השונות — תלמוד תורה, תמיכה ביתומים, מלבוש ערומים, ביקור חולים, הכנסת כלה וכמה סמלית היתה בין האגודות השונות האגודה, אשר שמה „סומך נופלים"!

כשאתה מסתכל בכל אלה, הרי יהדות זו נגלית לעיניך לא רק על צלליה השונים, כי אם בכל חן נופה המיוחד וכואב הלב על כי נעקר אילן מפואר זה על שרשיו, על כי עברו כל אלה מהעולם ומתמעטים יותר ויותר היודעים עוד להעריך את המקורות מהם שאבו וינקו טובי האומה במשך דורות. אכן, היתה קרתנות, היתה קנאות, היו מאבקים ואפילו חריפים מאד, אולם לאין שיעור עלו על אלה עושר הרוח, הפטריארכליות העממית, אהבת התורה, אהבת ישראל והצורך הנפשי לפעול לטובת הזולת!

ולא לשוא שר המשורר:

„בכל אשר אפנה שם אמצא
את אמי־חורגתי הגלות, השנואה והאהובה גם יחד..."

ז. שניאור (ההרים)

אם הזכרנו לעיל, כי בחלקו הרב יכול חומר הקובץ לשמש לא רק זכר לעבר, כי אם גם אות ומופת לעתיד — הרי כוונתנו היא, כי אחרי הכליון אשר פקד את העיירה ואת יהודיה, אחרי שנעקרו ונחרבו תוך מסע השמד וההרס מבצרי התורה ומרכזי הרוח במזרח אירופה, עומד עמנו בפני הדאגה לרציפות הרוחנית־מסורתית של היהדות ההיסטורית ולשילוב הדורות. תפקיד מיוחד במינו ביחס לגולה הקיימת הוטל כעת על מדינת ישראל. יש להודות, כי גם היהדות החרדית עושה מצדה בשטח זה גדולות ומגלה פעילות, אשר לפעמים לא יאמן כי יסופר.

בספרו האחרון „הדמות הלאומית של יהדות הגולה" מצביע החוקר, יעקב לשצינסקי, על תחית מרכזי התורה בישראל ובאמריקה ורואה בזה אחד הנסים של תקופתנו.

סופרינו, עסקנינו והוגי הדעות בתוכנו תמימי דעים הם ביחס להנחת היסוד, כי לא יתכן עתיד יהודי ולא תתכן תודעה יהודית, אשר לא יצמחו ולא יינקו ממורשת תרבותנו במשך כל הדורות. בישראל קבעה הממשלה בקוי היסוד שלה את המשימה של העמקת התודעה היהודית בקרב המוני עמנו ובראש וראשונה בין הנוער בבתי הספר. לא סוד הוא, כי הנוער הישראלי מתיחס בזלזול־מה לספרות המתארת את הגולה ושונות הן הסיבות לכך וביניהן אולי גם התורה הציונית עצמה, אשר במידה לא קטנה חינכה לא רק לשלילת ה ג ל ו ת, כי אם גם לשלילת ה ג ו ל ה.

יחס זה הולך ומשתנה כעת ומכאן ערכו הרב של החומר המוקדש לזכר הגולה והקהלות שנעקרו, בו אפשר למצוא הרבה מהמושך והמענין ואשר בכוחו לעזור לנו להקנות לקורא ולנוער הישראלי לא רק את הרקע ההיסטורי והתנאים הספצי־פיים בהם קם משטר עיירתי מיוחד זה, כפי שנתהווה במשך מאות בשנים, כי אם גם לגלות את הגניוס היהודי, אשר צמח בין כתלי ה„חדר" ו„בית המדרש" ואשר גם בנסיבות הקשות ביותר, בהיותו נרדף ופצוע, משוסע ומדוכא, ידע לחולל נפלאות, אפילו על סף הכליון.

ואולי דוקא כעת, בתקופת הרס דפוסי העבר והתמוטטות האמונה באידיאלים ובערכים מוסריים נעלים, כשהדת חדלה לשמש גורם ראשוני בחיי החברה היהודית — דוקא כעת יש להגיש לבני הנוער לא רק את השלילי והפסול, כי אם גם את האור הרוחני והמוסרי, את דרך מחשבתם ואורח חייהם של יהודי הגולה, אורח חיים המלא דביקות בערכים מקודשים ורגשות דתיים ולאומיים עמוקים, אשר היה בכוחם לשמש להם משענת נפשית נאמנה בכל עת צרה ושעה קשה. יהדות זו היא היא אשר טוותה באלפי נימים נפשיים אהבה לארץ ישראל, לעם ישראל ולערכיו הנצחיים. בהווי רוחני זה, אשר בצלו חסו דורי דורות ובאוירה זו של זיקה עמוקה לערכים רוחניים ומוסריים חונכו וקמו לנו רבים מטובי החלוצים של תחייתנו הלאומית והמדינית. בלי כל אלה, מי יודע אם בכלל היינו נשארים עם נושא יעוד היסטורי, עם נצחי בעל יעוד נצחי.

יצחק לדור

יזכור!

לזכר העיירה הקטנה והסואנת ז׳ארקי, שהיתה ונעלמה...

הנזכור?

הנזכור אותך עיירה קטנה שלנו, ז׳ארקי, בך חלפו מיטב שנות ילדותנו?

הנזכור אתכם, כל יהודי העיירה, עמוסי־סבל, אנשי־עבודה, שהיו טורחים כל ימות השבוע, נאבקים קשה על פרנסתם, על מנת ליהנות בבוא השבת מלימוד תורה, שלווה ואהבה. הנזכור נופה של עיירתנו, יערותיה האין־סופיים, מימיה הזכים והטהורים, שהיו זורמים ממעיינות לשניוב ועוברים את כל העיירה לאורכה? הנזכור את השוק הרחב ואת הסימטאות הצרות והחשוכות, בהן טיילנו לילות ארוכים מקצה אל קצה?

הנזכור את הנוער בשנות העשרים והשלושים, התוסס והמפלס לו דרך מחשכת הגלות אל העולם הרחב? הדור שמרד בהרבה מהמקובל זה עשרות ומאות בשנים והלך לחפש שבילים חדשים, בהשכלה, בהגשמה, בעלייה?

ועת נבוא ללקט זכרונות־עבר מפי שרידים מעטים מהשואה הגדולה, מה נאמר ולא נאמר עדיין?

„דור לדור יביע אומר״!

זכרונות נעימים ומרים כלענה מלווים אותנו זה עשרים שנה, וטרם מצאנו את הניב, כדי להקים מצבת־עד לאותה עיירה מופלאה, בה היינו קשורים באלפי נימים עד היום הזה... דלה השפה, קשה הביטוי, ומעטים השרידים שיוכלו ללקטם ולאספם!

אולם אין הלב נותן מרגוע ומנוחה, — לא לשכוח ולא להשכיח, את אשר עשה לנו עמלק!

נזכור זאת תמיד. זאת חייבים אנו לכל אלה אשר לא זכו להגיע עד הלום.

נזכור!

א. איזנברג.

העיירה בוערת...

אחים, בעירה שרפה,
עירתנו בוערה כולה,
בה רוחות שחורות יסערו,
להבות־חרבן יבערו
עקבותיה לא נשארו
היא עולה באש,
ואתם חובקים ידים
בלי הושיט עזרה,
בלי כבות את אש־הלהב,
אש העירה.

אחים, הצילו, שרפה!
קרובה, חס וחלילה, השעה,
כי הלהבות יתמידו,
את כלנו פה ישמידו,
רק שרידי־קירות יעידו
מה שפה היה.
ואתם חובקים ידים
בלי הושיט עזרה,
בלי כבות את אש־הלהב,
אש העירה.

אחים, שרפה, בערה!
רק בידכם בלבד היא העזרה.
חיש הושיטו יד אוהבת
והצילו מהמות,
בדמכם כבו שלהבת,
חיש כבו בדם.
מרחוק אל תעמדו,
כי האש עולה.
אל נא תחבקו ידים,
השרפה גדולה!

מרדכי גבירטיג

מיידיש — אברהם לוינסון

העיירה בימים ההם

עיירה ז'ארקי בדפוסיה המסורתיים

(זכרונות. רשמים. חוויות)

כל תורה, שאין לה בית־אב אינה תורה. כל תרבות שאין לה בית־אב אינה תרבות. אף תנועת־עם, אם אינה כקצף על פני מים, אינה אסופית והיא שואלת לבית אביה. „דע מאין באת ולאן אתה הו־לך" — אינו בלבד תורת מוסר, אלא צורך איתן, צורך הוא לנו לחתור לשרשי הוייתנו, לשאול למקורותינו, וגם באין עונה — לא נחדל לשאול.

(ברל כנצלסון. מתוך מבוא ל„ספר הגבורה". הוצאת „עם עובד").

הצבת זכרון לעיירה

בבואנו להעלות מתהום הנשיה זכרונות מימי הילדות ולהנציח דמויות ואורח־חיים אשר מהם התרחקנו, בעוד העיירה עומדת על תלה, אותה עיירה אשר שללוה כל שוחרי תרבות וקדמה מימי ההשכלה ועד הציונות — ניצבת השאלה: מהם המניעים הנפשיים, אשר דוחפים אותנו לכך? לא רק חורבנה של העיירה והשואה האיומה, שניתכה עליה, תובעים להעמיד לה מצבת זכרון. סיבות נוספות אחרות דוחפות אותנו לתהות על מקור מחצבתנו ועברנו.

שני מרכזים יהודיים חדשים קמו במאה הנוכחית והוקמו בעיקר ע"י יהודי העיירות של מזרח אירופה: האחד באמריקה, אשר כבש לו עמדות חשובות בחיים הכלכליים, הפוליטיים והתרבותיים בתוך כלל הישוב האמריקאי; השני — בארץ ישראל, אשר בה הצליחו להשיג את עצמאותם הפוליטית ולקיים חיים מדיניים ממלכתיים.

התפתחות זו בהיסטוריה היהודית מעמידה בפני בן־דורנו, אשר לו חלק בעשיית היסטוריה חדשה זו, את השאלה: מה המעיין ממנו שאב וינק דור זה? מה היתה האווירה הרוחנית והחומרית בעיירה, אשר בה נתחנך וגדל דור זה?

תיאור חייהם החומריים והרוחניים של הורינו, כפי שנשתמרו בזכרוננו. תיאור מציאותי של מלחמתם לקיומם הכלכלי מצד אחד ואידך, — השמירה הקפדנית על דמותם הרוחנית יתנו לנו תשובה על השאלה הניצבת בפנינו.

עיירתי ז׳ארקי, קהילה יהודית בת כשלשת אלפים נפש, שנכרתה ונמחקה מתחת פני השמים עם כל יתר הקהילות היהודיות שבמדינת פולין, אשר על אדמתה נולדתי וגם בגרתי, אשר בחיקה ספגתי את כל הטוב והיפה שביהדות ואשר בה נפתח לפני גם אשנב לעולם הגדול — אזכורה לך חסד נעוריך ומצבת זכרון לך אנסה להציב.

לא אספר על גדולים בישראל שיצאו מחלציך, גם לא אספר על מאורעות חשובים שהתחוללו על אדמתך במשך מאות שנות קיומך. אין רושמי־רשימות יודעים לספר לא על ויכוחי דת ושריפות התלמוד ואפילו לא על עלילות דם בתוכך, וכפי הנראה מצאו בך הורינו מקלט ומרגוע ללא זעזועים יתרים. שיחק להם המזל והם טוו בך בשקט את מסורת חייהם.

על מאות שנות קיום קהילה יהודית בז׳ארקי יעידו ארבעת בתי־קברותיה אשר בהם מצאו את מנוחתם תושבי המקום. בית־הקברות האחרון והרביעי במנין נחנך בראשית המאה הנוכחית. זה שלפניו השתרע על שטח נרחב ולפי מצבותיו, שכולן נחצבו מאבן ועוצבו ביד אמן, ניתן לשער את אמידותו של הישוב במאה הקודמת. כדאי להזכיר מצבה אחת, שהזדקרה בקצה השטח ע״י הגדר וצורתה תיבת ברזל עם תבנית ראש מעליה, שאפשר היה לסובבה. בזמנו היתה מתהלכת אגדה בין הילדים, כי בשעה שמסובבים ראש זה, הוא מכריז ומודיע: ״אכלתי תרנגולת בחמאה״ — דבר המעיד, שבמאה התשע־עשרה כבר היו בעיירתנו יהודים, שעברו על הלאו ״לא תבשל גדי בחלב אמו״.

בית הקברות השני במנין, אף הוא מקומו היה בקרבת בתי־הקברות הללו, מצבותיו לא בלטו מעל פני השטח. באותה התקופה לא היו, כנראה, מרבים להשתמש במצבות־אבן. בית־קברות זה היה קרוב לשטח, אשר היה בו חול צהוב. עוד בזמני נוהגים היו לפזר לכבוד שבת חול צהוב על הרצפה בבתים, בהם לא היתה רצפת־עץ. מלאכת הבאת החול היתה מוטלת על הילדים, שהיו מתקינים עגלות קטנות עם ארגזים ובשיירות יוצאים לשטח אשר מחוץ לעיירה ונוטלים משם את החול. הודות לחיפושים אחרי חול יפה גילו פעם הילדים מצבה, אשר גילה היה אז למעלה ממאתיים שנה.

אם נשוב לבית הקברות הראשון, שקראו לו ״דער אלטער בית עולם״, מקומו היה כעת בלב הישוב ומסביבו בתים, דבר המעיד על כך, שמלכתחילה היתה העיירה מרוחקת יותר ממקומה הנוכחי (קרוב לכפר יבוז׳ניק). היה זה מקום יותר גבוה ורק לאחר מכך ירדו התושבים לבקעה. מכאן גם שם המקום ז׳וריק, שפרושו בפולנית dziura חור, בקעה.

ז׳ארקי שוכנת בדרום־מערב פולין, בין צ׳נסטוכוב וזאבירצ׳ה. תחנת רכבת

לא היתה לה וזו היתה בעיירה הסמוכה אלינו — מישקוב. המרחק מהרכבת גרם לכך, שעיירתנו לא התפתחה ביותר בתקופה האחרונה *), אם כי שימשה מטרופולין למספר עיירות קטנות יותר בקרבתה כגון: קוזיגלוב מצד דרום־מערב, ינוב וזלוטי־פוטוק (אחוזתו של גרף פוטוצקי) מצד צפון וללוב מצד צפון־מזרח. לעיירה ללוב יצא מוניטין בגלל רב דויד׳ל מללוב, הנודע בעולם החסידי ואשר זקני העיירה ידעו לספר על דרך התנהגותו ועל פשטות חיצוניותו. ר׳ דויד׳ל היה עושה נפשות לחסידות ומצא בז׳ארקי אברך והכניסהו בסוד תלמידי החוזה מלובלין ושם ניבאו לו מנהיגות בחסידות. וכך הוה והוא — ר׳ יצחק, מייסד השושלת הוורקאית הידועה. ביום השנה לפטירתו של ר׳ דויד׳ל היו נוהרים המוני אנשים ונשים להשתטח על קברו ולבקש, שיהיה להם מליץ־יושר במרומים. בית המדרש שלנו שימש להם כתחנת ריכוז ומשם היו יוצאים לפנות בוקר בשיירה אל קברו בללוב. יום זה חל בז׳ בשבט, כשסופות שלג משתוללות ומטשטשות את הדרכים והנסיעה בעגלות חורף לללוב היתה בחזקת סכנה. לא פעם קרה, שהיה צורך להזעיק את אנשי המקום להצלתם של הנוסעים כדי להשתטח על קברו של ר׳ דויד׳ל.

אגדה היתה מתהלכת בין המאמינים, שלפני פטירתו ביקש ר׳ דויד׳ל, שביום בו יחול ה„יארצייט״, (יום־השנה) תהיינה סופות שלג משבשות את הדרכים כדי שלא יוכלו הבריות לבוא להשתטח על קברו.

כשם שהיה נסתר ול״ו־ניק בחייו, כן רצה להשאר גם לאחר מותו.

לפי צורתה הארכיטקטונית, היתה העיירה מרוכזת וצפופה. במרכז — כיכר גדולה ומרובעת, שממנה נסתעפו רחובות לכל ארבע הרוחות. היו עוד שני רחובות מקבילים משני צדי הכיכר. בכניסה לעיירה היתה כיכר נוספת שקראו לה „דער נייער מארק״, כיכר זו צריכה היתה לשמש כעין מרכז מסחרי חדש. כאן היו מתרכזות כל עגלות־הנוסעים, שהעבירו אנשים ומשאות מתחנת הרכבת המרוחקת כשבעה קילומטרים מז׳ארקי.

כל המסחר והחנויות הרבות התרכזו בכיכר הגדולה. במזרחה התנוססה כנסיה נוצרית גדולה מוקפת חומה. על יד הכניסה עמדו עצי־ערמונים. הילדים היו אוספים את הערמונים ועושים מהם שרשראות לקישוט הסוכה. במרחק מה מהכנסיה במרכז הכיכר היה מגודר שטח קטן ובאמצע — הפסל של מרים הקדושה עם הבן בזרועותיה. שמה היו הנוצרים מביאים את מתיהם ועורכים

---

*) לפי המפקד הכל רוסי משנת 1897 היו כבר בז׳ארקי באותה שנת 2559 יהודים. מתוך „יברייסקאיה אנציקלופדיה״ בשפה הרוסית, כרך VII.

להם תפילת אשכבה. בקיץ, לעת עצירת גשמים, כשאימת בצורת היתה נשקפת לשדות או, להיפך, משנפתחו ארובות השמים והיתה סכנה שתירקב התבואה בשדות, היו באות בערבים נוצריות אדוקות אל מול הפסל, כורעות ומתפללות בקול עצוב להצלת השדות.

היו באמצע הכיכר שתי בארות, אשר סיפקו מים לתושבים. את המים היו שואבים במשאבת יד וכמובן היו המשאבות לעתים קרובות מתקלקלות ובעיקר בחורף. ייזכר כאן אברהם'לה, שואב המים, יהודי גוץ וצנום, אשר היה מטלטל אסל ושני דליים על כתפיו ומספק מים לבתי ישראל. יש והיה נושא את דליו ברינה ויש שגם קללות היו ניתכות מפיו כמתוך שק נקוב.

בסימטאות הצדדיות היו מתגוררים בעלי המלאכה והעמלים למיניהם. באחד הרחובות המקבילים לכיכר, על יד הנחל (דז'יקע) היו מרוכזים כל המבנים לצרכי הדת: המקווה, שני בתי הכנסת, שני בתי המדרש, „שטיבלך" אחדים ובית כבוד צבורי.

הנחל היה מקיף את העיירה מצדה הצפוני־מזרחי ועד לצדה המערבי־דרומי. מוצאו של הנחל ממעיין לשנוב, פרבר קטן המיושב כולו נוצרים. קראו למעיין זה בשם „סטוק". המקום היה קדוש לנוצרים, אשר העמידו על ידו כנסיה גדולה. פעמים בחדשי הקיץ היו עולים לכאן הנוצרים מכל הסביבה ולהתקהלות זו היו קוראים בלשונם „אודפוסט". לסוחרים היהודיים היו ימים אלה ימים של פדיון מרובה.

מן המעיין הזה היו זורמים המים לעיירה באפיק רחב ובמקומות מסוימים אף עמוק למדי. אנשי המקום היו מנצלים את הנחל לצרכים שונים. בראש־וראשונה היו משתמשים ב„מים חיים" אלו למלוי המקווה. כלי־מטבח חדשים היו נטבלים בנחל זה לפני שהתחילו להשתמש בהם והטבילה בנחל שימשה סגולה נגד שבירתם המהירה. מכאן היו, עם שקיעת השמש, שואבים מים לאפיית מצות. למים האלה היו קוראים „מים שלנו", כי נשמרו במשך הלילה בתוך הבית, מכוסים בד לבן.

בראש השנה היו נוהרים לכאן כל אנשי העיירה מגדול עד קטן ל„תשליך". הגדילו לעשות החסידים, שהיו מקיימים את הטקס בשירה ובזמרה, מתרחקים לקצהו הצפוני ביותר של הנחל ומנערים שם את כיסיהם.

בקיץ היו מתרחצים כאן נערים ונערות. ובאותם הימים טרם היו בגדי רחצה והנערות היו עוטפות את גופן בסינורים שלמים. נער, אם התקרב למקום הרחצה שלהן, עלו צעקותיהן עד השמים.

הליכה לתשליך

משנפתחו ארובות השמים וניתכו מטרות עזים על פני הארץ או לעת הפשרת השלגים באביב, היה הנחל עובר על גדותיו ומציף חלקי עיירה שונים. סבלו מזה בעיקר תושבי החלק המערבי, אשר נקרא „אינטער דיא דזיקע".

סביב הנחל התרכזו כל בתי הבורסקאות, (פרט של יצחק ברטמן). הצפוני ביותר היה הבורסקאי של שלמקה-טננבוים, אחריו — של שלמה רוטנברג, של שלמה זלצר, של מרדכ׳לה ורשבסקי ובסוף — של נסים יאניש.

הנחל היה מניע שתי טחנות קמח גדולות של העיירה.

מצבם החומרי של התושבים היה יציב ומבוסס למדי ובתור ישוב עירוני למחצה היה המבנה הכלכלי שלו די איתן ונורמאלי.

הסטרוקטורה הכלכלית של העיירה בגולה שמשה נושא מגמתי בספרותנו ההשכלתית, הלאומית והמהפכנית. באם ארצה להיות נאמן לזכרוני ולהתרשמויותי לא אוכל להצביע על טיפוסים מסוגו של „מנחם מנדל" בעיירתנו, כי רובו המכריע של היישוב — אנשי מעשה בעולם המסחר ואנשי עמל ומלאכה היו.

המסחר העסיק חלק ניכר מהאוכלוסיה. היו שם חנויות קטנות כדוגמת החנות של אסתר׳ל לומבוים והיו חנויות שעסקו בסיטונאות, כגון: החנויות של אחים גולדברג, אבא׳לה שטיבל, שמעון עקיבא רוזנצויג ועוד. המסחר שירת את „האינטרלאנד" הכפרי החקלאי וסיפק לו את צרכיו בתוצרת תעשייתית ואף שמש כמשווק התוצרת החקלאית שלו. המסחר היהודי שירת, לא רק את

יישוב היהודי עצמו בן שלושת אלפים ומעלה נפש, כי אם גם את יישוב העירוני הגויי, שהתגורר בקצוות העיירה.

יתר התושבים, והם הרוב, עסקו במלאכה, בתעשיית עור, בעגלונות, סבלות ושונות. בעסקי פיננסים עסקו שתי משפחות. יחיאל הרשליקוביץ ניהל עסקי בנקאות בזעיר אנפין ואצלו התחיל כפקיד אברהם־יוסף שטיבל, המו״ל והמצנט הידוע, את הקריירה המסחרית שלו. השני היה שמעון שפורן, שאצלו הפקידו אלמנות ומשרתות את חסכונותיהן והוא היה מלווה כספים לסוחרי העיירה.

תשע משפחות „כלי קודש״ היו בעיירה ואלה הן: הרב ר׳ שמחה׳לה, שלשה שוחטים, חזן בית הכנסת הגדול, שמש בית הכנסת, שבין יתר תפקידיו היה עליו גם לעורר את האנשים בשבתות ובחגים בקריאה „אין שולארייך״ — „לבית־הכנסת״ שמש בית המדרש, והוא היה גם שמשו של הרב ושליח בית דין, בלן שהיה חוכר את המקווה ואחרון — לייביש הקברן, שהיה גר בכניסה לבית־הקברות ושמר גם על תשמישי הקבורה. תפקיד נוסף היה שמור לו: להיות ההולך בראש החופה ונושא את הפנס הגדול (למטערן בלע״ז) עם נרות רבים בהוליכו את הזוג בלווית התזמורת של בערעל׳ה כלי־זמר ובניו אל רחבת בית־הכנסת. שם היה עורך הרב חופה וקידושין.

באורח החיים של הורינו תפשו החתונה, הכנתה וסידוריה מקום חשוב. וכמה סמלי הוא הדבר לתפישת עולמם של הדורות הקודמים, שהטילו על איש אחד, על לייבוש הקברן שני תפקידים, שהם דבר והיפוכו והיה בכך משום — „שוויתי את המוות נגד עיני תמיד״.

מבלי להכנס לתיאורים מפורטים של ההווי ואורח החיים של הורינו ומבלי לקבוע כל עמדה לתוכנו המהותי של הווי זה, יש לציין, שהורינו הצליחו לקבוע לכל אלה דפוסים קבועים, שבמשך דורות התגבשו וקודשו על־ידי המסורת, שנמסרה מאם לבת ומאב לבן. ה„שולחן ערוך״ המקיף את חיי האדם היהודי מיום הוולדו עד יום מותו, בימות החול ובימי שבתות ומועדים, בימי שמחתו ובימי אבלו, הוא שיצר את ההווי המשותף לכל היהדות שבגולה. היה, כמובן, מקום בתוך מסגרת החיים הכללית לתוספת נופך אינדיבידואלי. נכון שהיו הבדלים בין סדר ואורח חייו של תלמיד־חכם, לבין סתם יהודי, אך ההבדלים הקטנים האלה לא גרעו מן התמונה הכללית של ההווי המסורתי המשותף לכולם.

סבא ז״ל

בשנת 1920, בהגיעי לגיל ט״ז, חל מפנה בחיי. בשנה זו מתה עלי אמי היגד׳לה בת ר׳ ישראל טורנר ז״ל. מדי הזכירי שמו של הסבא ז״ל,מתמלא לבי

נער ונערה בימים ההם
(פנחס ושיינדל ויינברג)

גאוות. מעטים הם היום משרידי העיירה אשר הכירוהו. היתה לו חנות של טבק באמצע השוק ולפי המושגים של אז איש אמיד היה, אציל ויפה־רוח. את עסקו ניהל מתוך הגינות ויושר. מן החסידים היה ובנעוריו היה נוסע לאדמו״ר מוורקה. בשנות העמידה נסע לגור לבעל „שפת אמת״ ולפלא בעיני, שלמרות חינוכו החסידי המובהק, ידע גם את שפות המדינה בדיבור ובכתב. הוא נפטר בשנת 1915. גרמו למותו חיילי הצבא האוסטרי, שחנו אז בעיירתנו, אשר שדדו את חנותו וגם בגופו פגעו.

בהספדים ובסיפורים, שסופרו אחרי מותו ע״י רבים, נתגלתה דמותו כאחת, אשר י. ל. פרץ תיאר אותה ברשימתו המפורסמת — „ואולי למעלה מזה״. בהשפעת דברי־תורה, ששמע מפי הרבי מוורקה על הפסוק „כי תשא את ראש בני ישראל ונתנו כופר נפש״, עליו היה חוזר מפעם לפעם, קיבל על עצמו לתת צדקה בסתר, הן ע״י שליחים והן ע״י ביקוריו בלילות בבתיהם של יתומים, אלמנות וישישים והיה מחלק להם סכומים ניכרים.

אמי הנדלה, ע״ה

אמי, שירשה ממנו הרבה מתכונותיו, הצטיינה אף היא בהגשת עזרה לנזקקים. נחרת בזכרוני: כשפרצה בראשית מלחמת העולם הראשונה, מגיפת טיפוס בהרות בעיירה, אושפזו החולים בבנין אחד גדול בפרבר העיירה, מקום הקיטנה „לשניוב״ ואמי עם נשים אחרות היו מבשלות אוכל חם ומביאות אותו

בית־החולים על יד המעיין

לחולים. קיבלה חינוך חילוני ומחוץ לשפות פולנית, רוסית, גרמנית למדה גם צרפתית. הרבה טרחה יחד עם עסקניות אחרות לשם פתיחת בית־ספר ממלכתי בעיירה, דבר שהעלה את חמתם של החסידים ולא במעט ייחסו לה את יציאתי אני לתרבות רעה...

עם מותה של אמי ונשואיו של אבי בשנית, הוטל עלי לנהל את ביהח״ר שלנו לגזוז. על ידי כך זכיתי למידת מה של עצמאות, דבר שגרם למיעוט ביקורי בבית־המדרש ולהפסקת השתתפותי בשיעור הגמרא אצל ה„מרא דאתרא״ ר׳ שמחה׳לה ז״ל. הייתי בין אלה שהתאבקו בעפר רגליו וחלק רב לו בעיצוב דמותי הרוחנית ועל כך איני רואה את עצמי פטור מלספר עליו.

ר׳ שמחה׳לה ז״ל

רבים מבני הדור הצעיר ראו בו את סמל הבטלנות, כי עולמו הרוחני היה מצומצם לד׳ אמות של הלכה ולקנאות דתית מובהקת ואף כי היה ר׳ שמחה׳לה גם הרב הרשמי, את שפת המדינה לא ידע ולא מעט סבל היה נופל בחלקו בשעת ביקור אנשי הרשות הפולנית אצלו. הרבה בדיחות התהלכו בעיירה על חשבון דבורו העילג בשפת המדינה. נקי כפים ושונא בצע היה ואת הדאגה לפרנסת הבית העמיסה על עצמה הרבנית.

שלוש סעודות אצל הרב

חסידי אלכסנדר של העיירה, עליהם נמנה גם אבי, מתכנסים היו בביתו של הרב למסיבות רעים ולסעודה השלישית בשבתות.

אינני יודע מהי הרגשת הנוער בימינו בשבת בין השמשות ובאם שעת מעבר זו גורמת לו חוויה כל שהיא, אולם בשבילנו, בני הנוער בעיירה, כשהיינו מתכנסים אצל הרב בשבת בין השמשות, היתה האפלולית אופפת אותנו וכשהננו מכונסים באחת הפינות היינו מספרים כל מיני סיפורי מעשיות מה„מעשה־ביכלאך״ מספרי שבחי הבע״שט, „קהל חסידים״ וכדומה.

המבוגרים גם הם נצמדו אחד לשני ובשירה נוגה, שכולה רוויה תוגה ועצב, שפכו את לבם ברגעי מעבר מקודש לחול. היתה זו שעה של חווית קודש והתרוממות רוח, שהשאירה רשמים לאורך ימים. כיום, כשאני מעלה בזכרוני כל אותן החוויות, הרי נדמה לי שהטראגיות שבחיים, אשר הם, למעשה, פרשה ארוכה של תקופות מעבר עד הגיענו לעבר החיים, — כל אותם הכיסופים לקדושת החיים הבלתי פוסקים, כל אותה השאיפה הטמירה להתפשטות הגשמיות ולהנאה מזיו הרוחניות, מצאו את ביטוים באותה שירה לירית ובאותם הפסוקים של „בני היכלא דכסיפין למחזי זיו בזעיר אנפין״.

שיחה עם הרב בבעיות הזמן

הייתי נהנה מאד מדרשותיו של ר׳ שמחה׳לה בשבת הגדול ובשבת שובה. כמקובל מדורי דורות, היה המרא דאתרא נוהג לדרוש בבית הכנסת בשבתות הללו. הצטיין בהספדיו. שמעתי מפיו באחד ההספדים רעיון שנחרת במוחי והמסייע לא פעם להבין תופעות חברתיות פסיכולוגיות והוא הפסוק „על מה תוכו עוד תוסיפו סרה״ פירש על דרך: דבר זה שעליו מוכים, משמש לכם עילה להוסיף סרה ובמקום להוציא מוסר השכל ולהטיב דרכיכם, אתם רואים הוכחה לצדקת מעשיכם.

אחרי שהגיע לאזני אבי הרינון, כי הצטרפתי לציונים בעיירה, ביקש מאת הרב שיזמינני כדי לנסות להחזירני למוטב. נעניתי להזמנת הרב ולשבחו יסופר, שקבלני ביחס אבהי. השיחה התנהלה בטון רך ונעים וההוכחה היתה לפי הפירוש רש״י על הפסוק „הוכח תוכיח את עמיתך״ והתרכזה בשלש נקודות: א) ציונות. ב) כיבוד אב. ג) מהותם של הספרים החילוניים.

בנקודה הראשונה ניסה לשכנעני באומרו: אם כי יישוב הארץ מצווה היא והרבה אמרות בשבחו של הדר בארץ מפוזרות בתלמוד, אך מה לה ולבחור צעיר, שחובתו היחידה רק לשחות בימו של התלמוד. הביסוס הלאומי והבורוכוביסטי של הציונות שהעסיקני אז, לא נכנס לתחום מחשבתו.

בנקודה השניה הביע את דעתו שמצוות כיבוד־אב דוחה את מצוות יישוב הארץ ובאם הצטרפותי לציונות גורמת צער לאבי, הרי „שב ואל תעשה — עדיף״. כאן, עניתי, כי דברים הנמצאים בשטח אמונות ודעות אין חובת כיבוד־אב חל עליהם והתנהגותו של אברהם אבינו כלפי תרח אביו תוכיח.

בנקודה השלישית הסתפק בהערה זו: וואס שרייבן זיי אין דיא גראבע ביכער? א מויד... א מויד... א. מויד... (מה הם כותבים בספרים הכרסניים? אודות אשה... אשה... אשה...) באותם הימים לא קראתי עדיין ספרות יפה ומחשבותי נתונות היו לדברי הגות, היסטוריה ופובליציסטיקה. לכן ראיתי בהערה זו רק דברי הבל. היום, כשאני קורא מפעם לפעם ספרות יפה לועזית, וכעת גם ישראלית, הגדושה תיאורים אירוטיים ולעיתים פורנוגרפיים, — חושב אני לעצמי: מי יגלה עפר מעיני ר׳ *שמחה׳לה* ז״ל...

קנאות דתית

אנשי העיירה והרב בראשם, שמרו מכל משמר שלא ימצאו פורצי גדר ולא נרתעו מלאחוז בכל האמצעים, נגד אלה שניסו להכניס פרצה באורח־החיים המסורתי. זכורני שני מקרים, שהייתי עד להם בימי ילדותי, המעידים באיזו קנאות נאבקו על שמירת צביונה הדתי של העיירה.

בליל האחרון של פסח בעוד החסידים מכונסים אצל הרב, כתום שביעי של פסח גדוש „קידישים״, שתיה, שירה וריקודים, הודיעו לרב, כי צעיר אחד הדליק פנס־כיס והטיל את אורו בפניהם של המטיילים בכיכר הגדולה.

צעיר זה עבד אצל אחד מסוחרי־הסוסים — וולף קליזמן. קם רעש גדול בין החסידים והרב שלח את השמש להביא לפניו את העבריין ואת מעסיקו. שניהם הופיעו. מסביב לבית הרב היתה התקהלות גדולה וגם חבריו של הבחור היו ביניהם, שבאו לעזרתו. הרב דרש מהעבריין שיתודה בפומבי בבית־הכנסת ויכריז,

כי שוב לא יחזור על מעשהו, אחרת יפוטר מהעבודה ויגורש מהעיירה. מעסיקו וולף קליזמן הבטיח בשמו שאמנם כך יעשה.

„אחדותניקים"

בעיירה היתה שכבה די גדולה, שעסקה ביצוא סוסים לגרמניה ושלזיה העליונה. סוג אנשים זה הצטיין בצביון מיוחד: תלבושתם שונה היתה משל יתר התושבים. היו ביניהם שחבשו מגבעות דוגמת הציידים הגרמניים. זיקתם לדת רופפת היתה ומהם יצאו משתתפי המהפכה הרוסית בשנת 1905 וקראו להם משום מה „אחדותניקים". הם התפללו בבית־כנסת מיוחד, שנקרא בפינו „דיא קליינע שול" נוסח אחר „די דייטשע שול", כי באו במגע תמידי בעסקי מסחר עם הגרמנים.

מתפללי בית כנסת זה חשקה נפשם לכתוב ספר־תורה ומי שלא ראה את התהלוכה בטקס הכנסת הספר לבית הכנסת „לא ראה תהלוכה מימיו".

בראש התהלוכה — רוכבי סוסים ובראשם נציג שכבת סוחרי־הסוסים בעיירה מר אליעזר קשנובסקי. כולם מחופשים רכובים על סוסים יפים עטורי קישוט ססגוני. להטוטיהם על הסוסים מעוררים התפעלות כולם. באמצע הכיכר הועמדו חביות בירה. השתיה היתה כדת והשמחה רבה.

חלוקת כבוד זו לספר־התורה, כפרה בעיני החסידים על שלא דקדקו בכל תרי"ג המצוות הכתובות בתורה זו.

המעמדות בעיירה

הדיפרנציאציה הסוציאלית בעיירה, מצאה את ביטויה בבתי תפילה המיוחדים לכל שכבה. הבה ונערוך טיול בבתי התפילה ונכיר ע"י זה את המתפללים.

בבית־הכנסת הקטן היו מרוכזים כל אלה שרוח הקידמה דבקה בהם. שם יכולנו למצוא מחוץ לסוחרי־הסוסים הנ"ל, גם את טורבצ'קי „דער פעלדשער" (החובש), אשר היה מבקר שם רק בימים הנוראים.

המצוי ע"י הספרות, המתארת את חיי העיירה, טיפוס של חובש מוכר לו. למען האמת, יש לציין שטורבצ'קי שלנו היה כבר בדרגה יותר גבוהה, שהרי סיים בית־ספר לחובשים. הוא היה מטפל בכל דבר, מהכנסת רגל שבורה בגבס ועד לעקירת שיניים.

הטיפוס הקלאסי העיירתי של החובש היה מיוצג ע"י „ר' אהרון פעלדשער".

נציג הקידמה השני, שהתפלל בבית־הכנסת הזה, היה משה „דער פריזער" (הספר) הוא היה נוהג לפעמים להוסיף מן החול של ערבי־שבתות על קדושת

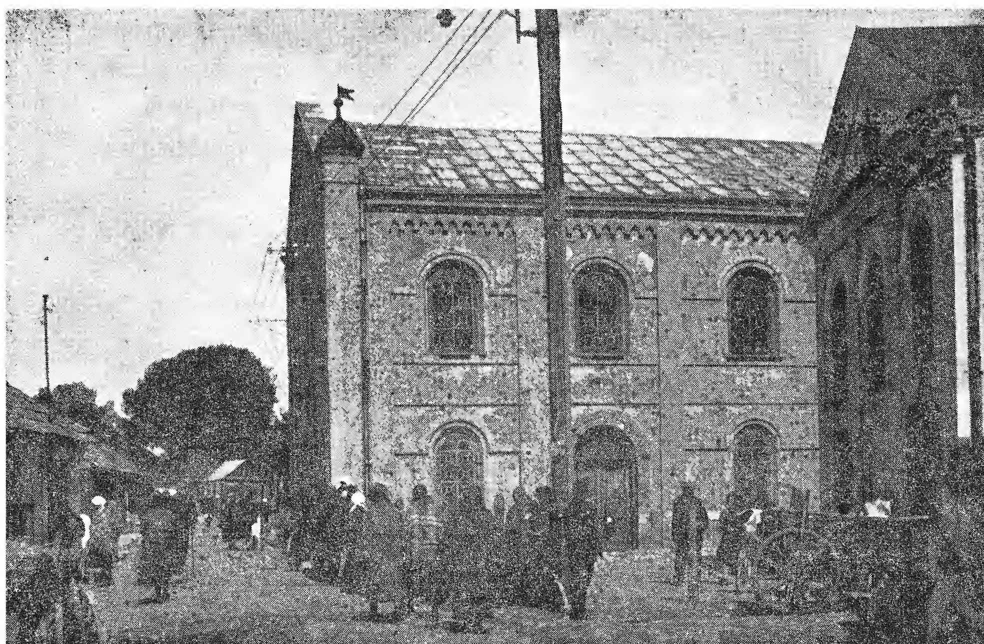
השבת... ידע לשוות צורה נאה לתספורת. כל בחור חובש בית המדרש שהסתפר אצלו, היה מוחזק „א געכאפטער" (נחטף) מבחינת — „הציץ ונפגע".

בית־הכנסת הגדול

במרחק של פסיעות ספורות ממול עמד בית־הכנסת הגדול, בנין גדול ויפה ומקושט בציורי־קיר שונים כגון: שנים־עשר המזלות, ארבעת המינים, השמים והכוכבים ועוד. בית־כנסת זה נבנה בימי ילדותי על חורבות בית־הכנסת הישן שנשרף בדליקה, אשר פרצה פעם בליל יום־הכיפורים בעזרת־הנשים. שרפה זו השאירה רושם מחריד על אנשי המקום, כי הרבה ספרי־תורה נשרפו ואתם יחד גם אחד התושבים בשם אלחנן פרומר, אשר חרף נפשו בנסותו להצילם.

בהשפעת האסון הזה תיקנו תקנה, שעזרת־הנשים תהיה נעולה בפני הנשים בליל יום כיפור ומה גדול היה הצער לראות את אמותינו בשעה שהן מתרוצצות בלבושן הלבן ובשביסים על ראשיהן, כדי להשיג מקום תפילה לעצמן.

בית־הכנסת כולו עשה רושם של מבויש ונענש, כי הנרות הגדולים בארגזי

בית־הכנסת הגדול

חול, אשר הוסיפו הוד שבקדושה בכל בתי תפילה, הועמדו בעזרה החיצונית (בפוליש) ולא בתוך בית־הכנסת בפנים.

מאות אחדות של מתפללים התרכזו בבית־כנסת זה, רובם בעלי מלאכה: סנדלרים, חייטים, נגרים, כובענים, פחחים, בורסקאים, רוכלים, חוכרי בוסתנים, סבלים ועגלונים. עיירתנו שכנה במרחק של 7 קילומטרים ממסילת־הברזל שעברה במישקוב ומשפחות רבות התפרנסו מהובלת נוסעים ומשאות לתחנת הרכבת וממנה. ואם כי העגלונים לא היו מאורגנים בקואופרטיבים וגם לא העסיקו סדרני עבודה, היו שמורים אתם כללים וסדר ללא ריב וקטטות.

בית־הכנסת שימש מקום גם לכינוסי־אזעקה. אם חורף קשה פקד את העיירה ודלת־העם היתה סובלת ממחסור בתפוחי־אדמה ופחמים, היו עסקני העיירה סוגרים בשבת מסויימת את כל ה„שטיבלך" וזומנו להתפלל בבית הכנסת. היו מחלקים את פרשת השבוע לשלשה פסוקים ומכבדים את כל בעלי היכולת בעליה לתורה ובתוספת ברכת „מי שברך" היו נודרים סכומים גדולים למטרת העזרה.

זו היתה שיטה מקובלת מדורות לשם איסוף תרומות מהתושבים למטרות שונות.

בית המדרש

ע"י בית־הכנסת עמד בנין ישן והוא בית המדרש. בימות החול היו רוב תושביי המקום מתפללים בבית המדרש תפילת שחרית וערבית. וכן היה משמש אכסניה לבחורים ולאברכים, הסמוכים על שולחן חותניהם וכן סתם לומדי תורה כל היום. בשבתות התפללו שם בעלי בתים יודעי ספר כגון „עין יעקב" וחנוונים זעירים ובעלי מלאכה, שהשתייכו לחברת „אומרי תהילים".

גל של חוויות עולה ומתפרץ, מדי הזכירי את בית המדרש. הרי אחרי ככלות הכל בילינו בו את מיטב שנות עלומינו ובו חישלנו את רוחנו. בחול־המועד, היה חלק ניכר של החסידים מתפלל תפילת שחרית בבית המדרש, אם כי בדרך כלל היו להם בתי תפילה מיוחדים, שקראו להם „שטיבלך". רוב סוחרי המקום — חסידים היו וכל הדינאסטיות החסידיות החשובות ביותר שבפולין מיוצגות היו בעיירתנו כגון: חסידי גור, אלכסנדר, סקרניביץ ורדומסק. לרבי מז'ארקי היה בית מדרש נפרד ועליו עוד נייחד את הדיבור.

אנו, בני הנוער, אהבנו להתרכז בחול־המועד בבית המדרש לתפילה. ימי בין הזמנים אלה השרו רוח של חגיגיות והרגשת דרור וחופש למבקרי החדר, כי היו הימים היחידים, בהם היינו חפשים לאחר חורף קשה עם לילות ארוכים, או אחרי ימי הקיץ הלוהטים. בחול־המועד מעין זה נתקלתי בבית המדרש במספר

אנשים שהניחו תפילין (כידוע, אין מניחים בחול־המועד תפילין, אולם מי שמוכרח לעשות עבודה שנועדה לטובת הכלל כגון: קצבים, עגלונים וכדומה, היה מניח תפילין), דבר זה גרם לי צער, כי על ידי כך נשללה מהאנשים הללו הרגשת החג. הם גם הועמדו במצב של הפליה מצד הדין, כי בעוד שהדין מתיר לסוחרים לעסוק במסחרם בימי חול־המועד והדבר היחיד הנדרש מהם — שישתמשו בצד השני של הקולמוס בשעת הכתיבה — נדרש היה מעובד עבודה גופנית להניח תפילין ובפומבי.

חילול שבת

אצל האופה מבנדין (בענדינער בעקער) עבד פועל אחד מחוץ למקום. בשבת אחת באו אנשים לרב והעידו, כי ראו את הפועל מעשן סיגריה. מיד שלח הרב את השמש לקרוא לו ומשלא נענה להזמנה הלכו אליו הרב, השוחטים ופרנסי־

קבוצת „שומרי שבת"

הקהילה. הפועל נבהל וברח. זכורני, איך הרב עם דוד טורנר ור׳ ראובן שוחט בראש קהל רב רדפו אחריו עד לרחוב קוז׳יגלובע. ומכיוון שהגיעו לתחום שבת — חזרו לביתם. פני העבריין שוב לא נראו בעיירה.

דוד טורנר ז"ל

דוד טורנר, הנקרא בפי כל דוד רוישער (רעשן), גבה קומה היה, חסון, בעל זקן צהבהב ובלכתו היה מטלטל את ידיו כששולי הקפוטה שלו מתנופפים באוויר. ידו היתה בכל ענייני צבור. ביזמתו ובהשגחתו נבנה גם בית הכנסת הגדול. בר־

אורין לא היה, אולם לטוב לבו ולנכונותו לבוא לעזרת הנזקק לא היה גבול. הוא היה המבקר־חולים המובהק והמתמיד ביותר ומתוך כך רכש ידיעות בהבחנת מחלות ובריפוין. כל בעל נקע או שבר שזקוק היה לטיפול, מצא בו את המטפל הנאמן. זכורני, שבמגיפת טיפוס הבהרות, אשר הפילה חללים לאין ספור, היה הוא שביקר אצל החולים, קבע את הדיאגנוזה והגיש להם תרופה מיוחדת — מין אבקה שהתקינה בעצמו. לבסוף פגעה ידה של המחלה גם בו ונפטר.

כיום, עם התפתחות המדע הרפואי, קשה להעריך את מידת חשיבותה של העזרה, שהוגשה על־ידי אוהבי אדם אלה.

ר׳ ראובן שוחט ז״ל

היה זה השוחט הוותיק והמנוסה בין שלושת השוחטים שבעיירה. השני לו — בנו יחזקאל. שניהם מחסידי אלכסנדר היו. השלישי היה ר׳ איטש׳ל שוחט, חסיד ד״גור״.

לא בנקל הגיעו להרכב בלתי שווה זה. בענין זה התנהלה מחלוקת די ממושכת בין חסידי אלכסנדר ובין חסידי גור.

ריב בין חסידים

לפעמים, בהפליגי במחשבתי לעבר הרחוק, מעסיקה אותי השאלה: מה היתה הסיבה לשנאה שהשתררה בתוכם וגרמה למחלוקות ולוויכוחים ממושכים בכל ישובי פולין?

אדם שסיגל לעצמו את שיטת המחשב המטריאליסטי, אשר רואה בתופעות הרוחניות של החברה בנין־על, המותנה ע״י התנאים החומריים, קשה לו לתרץ תופעה תרבותית זו. שתי כיתות החסידים ממעמד כלכלי אחד יצאו וגם ממקור רוחני אחד ינקו ולא היו אפילו נבדלים במנהגיהם ובאורח חייהם. והרי לא יתכן שהמנהג שנקטו חסידי גור להתפלל בשבתות שחרית בהשכמה, או הנוהג של חסידי גור להגיד „ברכו״ אחרי „מגן אבות״ בתפילת ערבית בליל השבת, יוכלו להסביר באופן הגיוני את היחסים המתוחים ששררו ביניהם.

אין פלא, איפוא, כשהחצר של „גור״ אימצה לעצמה את „אגודת ישראל״ הגרמנית מיסודם של הרבנים קרלבאך וכהן, נמנעו חסידי אלכסנדר מלהצטרף אליהם ואנו מוצאים אותם במסגרת הארגונים הציוניים הדתיים.

ר׳ ראובן שוחט, איש גבוה וחסון היה, בעל עיניים בולטות ומבטו חד, קפדן, המפיל את חתיתו על כולם. בגערת „שק־אַ־אַ־ץ״ היה משקיט את כל מי שהעיז להפר את השקט בשעת קריאת התורה. עם כל קפדנותו, היה ביתו פתוח לכל

והחסידים היו מתכנסים בו למסיבות רעים ולימי הילולא. אשת השוחט היתה אז מגישה טחולי־עגלים מטוגנים.

מגיפה בעיירה

מגיפת הטיפוס, שהזכרנוה לעיל, הגיעה לשיא התפשטותה. כל האמצעים שאחזו בהם אנשי המקום והשלטונות כדי לבלום את התפשטות המחלה, כגון: בידוד החולים, אמצעי חטוי וכל התרופות שעמדו אז לרשות המדע הרפואי לא הועילו. כל החדרים ובתי התפילה נסגרו ולא היה מקום כנוס לתפילה ולאמירת תהילים לשלום החולים.

בהיותי חובש בית המדרש, הייתי לא פעם עד למחזות קורעי לב, כשנשים ממשפחת החולה, היו פולשות לבית המדרש, פותחות את דלתי ארון הקודש ובהיות ספרי התורה גלויים לעיני הכל, שפכו הנשים בילל[ו]ת וביבבות את לבותיהן לפני ספרי התורה והתחננו, שיהיו למליצי יושר בפני כסא־הכבוד.

כל הבחורים סגרו אז את הגמרות וסידרו מנין לאמירת תהילים. זו היתה אמירה מתוך הכנעת נפש ושברון לב והיינו חדורי הרגשה, שבהכוונת לבנו ומחשבתנו למצב החולה הננו מביאים לו ישע.

פעולות מאגיות לבלימת המגיפה

נוכח השתוללותה של המגיפה החליטו זקני העדה לאחוז באמצעים רדיקאליים ומצאו אותם בספרים הקדושים, בספרי הקבלה המעשית והם: הקטרת קטורת והכנסתם לחופה של בחור ובחורה מדלת העם, אשר הגיעו לפרקם, בבית הקברות.

הקטרת הקטורת — כיצד? התאספו חשובי העדה ובראשם ר' ראובן שוחט, כשבידו הספר „מעבר יבוק" (הספר שנמצא בו צידוק הדין) ויצאו מחוץ לעיירה והקיפוה מסביב. בכל אחד מארבעת הרוחות נעמדה החבורה, כשכולם אומרים פרקים מסוימים מתוך ספר זה. לא חסר גם שקלא וטריא על קביעתם המדויקת של רוחות העולם.

חתונה בבית הקברות

הרוצה לכתוב על פרטי חוויה זו, צריך להיות מחונן בכשרון ספרותי מובהק. יש לתאר את פרשת המשא־ומתן עם המועמדים לפני שהסכימו להיות זוג ולצורת

בית־חרושת לגזוז. מימין לשמאל: פ. וינברג, א. קרטוש ואברהם־עלע „החתן"

חתונתם. החתן והכלה היו מציגים דרישות ותנאים על סידורם בדירה וריהוטה וגם תפירת המלבושין (אויסשטייר), כי ראו את עצמם כחתני העיירה כולה. זוכר אני את תהלוכת הכלולות עם החתן והכלה, בעברה דרך כל העיירה עד הגיעה

לבית־הקברות, תחת ים של נרות צבעוניים ובלווי הכלי״זמרים הז׳ארקאיים. החופה הועמדה ע״י אהלו של אב״ד ר׳ יהושע׳לה זצ״ל ושולחנות כיבוד נערכו בתוך בית הקברות. היה זה ליל שמורים, בו הסתובבנו חפשיים, ללא פחד בבית הקברות, מבלי לבדוק אפילו את כשרות הציציות. אך השמחה היתה מהולה ביגון, כי מבין הקברים נבקעו קולות בכי של האלמנות והיתומים, שהשתטחו על קברי אהוביהם.

ואם כי נפרד הזוג אחרי שלשה חדשים, הרי הודברה המחלה אחרי שהספיקה להגיע לפסגתה.

הבא לבחון את מאורעות העבר מתוך גישה היסטורית, כשהוא בעצמו שימש עד לכל המסופר כאן, רשאי להציג לעצמו את השאלה: האמנם כה נבערים מדעת היו הורינו, כי האמינו, שאפשר להפחיד ולהדביר את חידק טיפוס־הבהרות באמצעים אלה? למען האמת יש להגיד, כי רבים מהם התיחסו לכך בספקנות. אך אדם בעל אמונה, אשר אינו מיחס למהלך החיים כוח פאטאלי ועיוור, אינו יכול להשלים עם המחשבה, שאין בידי האדם להשפיע על העברת הרע מהחיים ואם באמצעים הטבעיים, שאחזו בהם, לא הצליחו לבלום את המחלה, פנו לאמצעים אי־רציונאליים, מיסטיים ומאגיים. יש להודות, כי אמצעי זה, היינו — החתונה בבית־הקברות — היה אפקטיבי מאוד מבחינה פסיכולוגית. היתה בזה כעין התגרות ישירה בשלטון המוות המאיים, חדירה לשטח החדלון והשקט הנצחי האופפים את היקום, כדי להפגין את יצר הקיום, את יצר החיים, כשהחופה היא הביטוי המובהק ביותר למאוויים אלה.

יחזקאל שוחט ז״ל

יחזקאל שוחט, בנו של ראובן שוחט, היה בעל צורה נאה וחסיד קפדן מאוד. היה נוהג בבני ביתו בחומרה רבה ולא נרתע מלהעליב את בנו המבוגר ברבים, בסטרו על פניו בבית המדרש, כשמצאו בחברותה לא טובה. היו קוי דמיון בינו לבין השוחט של פיירברג בספרו „לאן״. עם כל החומרה שבאפיו, היה טוב־לב ורגשני. אזכור כיצד פרץ בבכי ודמעות זלגו מעיניו בהגיע הידיעה, כי נפטר הרבי מאלכסנדר, בעל „ישמח ישראל״.

עם התקרב ימי בר־מצווה שלי, הייתי חדור חוויה דתית במובן הנעלה ביותר של מושג זה. הרגשה של קדושה וטהרה אפפה אותי. בשעת תפילת שמונה עשרה הייתי משתפך בדבקות עד התמזגות בכוחות העליונים. עוד היום, כשאני משתוקק להנתק מהאפרוריות והגשמיות שבחיינו, מעלה אני מתהום הנשיה הרגשות וחוויות מהימים ההם. בשבת בה עליתי לתורה, אחרי אמירת הברכות של אחרי ההפטרה,

עמדתי ע״י השולחן, כולי נרגש ודרוך, כשמשמולי עומד יחזקאל שוחט ושולח בי את מבטו ולא מרפה ממני זמן ממושך. זה היה מבט החודר לעומקה של הוויתי בחינת — „בוחן לבבות וצופה לעתידות״...

יחזקאל שוחט ואבי ז״ל היו ידידים בנפש. בחורף אחד חלה אבי בדלקת הריאות. בימים ההם נחשבה זו כמחלה מסוכנת ובין יתר התרופות היו מניחים על גב החולה תחבושות רטובות. יחזקאל שוחט, מומחה היה לסחיטת המגבת שבה השתמשו לתחבושת ולפיכך היה המטפל העיקרי באבי בשעת מחלתו.

ימי מחלה אלה שהביאו דאגה וחרדה, הכניסו לביתנו גם הרבה אור וחמימות, כי חברי־אבי, החסידים, כל עוד ארבה לו הסכנה, לא עזבוהו יומם ולילה.

כדאי לציין קו זה בנוהג החסידים דאז, כסמל וכדוגמה לדורות.

ויכוח על סמכות הקהילה

עם הקמת המדינה הפולנית והתארגנותם של מוסדותיה הדמוקראטיים, הגיע הזמן שגם ברחוב היהודי ייבחר ועד הקהילה על יסוד חוקת הבחירות החשאיות.

לפנים היתה בחירתם של פרנסי הקהילה נעשית בדרך יותר פשוטה. תושבי המקום היו מתכנסים בבית המדרש ובוחרים את הפרנסים בהרמת ידיים. בשעת הבחירות לא חסר גם „ה מ ו ז ג״ וכנראה שגם אז כבימנו ידעו, שה„כיבוד״ הוא אמצעי השפעה משכנע.

אחרי בחירת ועד הקהילה הדמוקרטי הראשון, (יש לציין כי הפעם נבחר לראשונה פרנס גם מבעלי המלאכה, שהיוו אחוז ניכר מתושבי העיירה) הועמדה השאלה: מנין ישאבו את האמצעים הכספיים, כדי לממן את הוצאות הקהילה והוצע להעביר את השחיטה לרשות הקהילה. היתה זו הצעה הקרובה, למעשה, לרעיון הלאמת השחיטה — כלומר, להעביר את כל הכנסות השחיטה לרשות הקהילה ואילו השוחטים יקבלו ממנה את משכורתם החדשית.

כשעמד ועד־הקהילה בפעם הראשונה בפני הצורך לקבוע את גובה המשכורת החדשית, לא היה בידיו כל קנה־מדה לכך, באשר לא היו בכלל בעיירתנו אנשים שהתקיימו על משכורת חדשית. (אחד ההבדלים העצומים בין המבנה הסוציאלי כיום ואז!) לשם מציאת מודוס, הטילו על השוחטים להכין רשימת ההוצאה החדשית של משפחותיהם. בהיותי נוכח אצל הרב בשעה שעסקו בבדיקת הרשימה, הגיעה אשת השוחט בריצה והודיעה, כי שכחה להכניס ברשימה מיני תבלין שונים. מצאתי לנחוץ להביא את ספור הדבר בפני הקורא, בכדי להראות, כי בעיות קביעת סל המזונות ומדד־יוקר־החיים, שדורנו מתלבט בהן היו ידועות גם להורינו. ללמדך — „סדנא דדורות חד הוא״.

מתיחות בין אנשי ה„שטיבל״

ההצעה להעביר את השחיטה לרשות הקהילה נראתה בעיני השוחטים כמהפכנית ועוררה מרירות והתנגדות מצדם. סיכסוך זה גרם לפירצה ראשונה בשלמותו החברתית של חוג החסידים הקרובים אל השוחטים. קמו כאילו שני מעמדות. היתה זו בשבילי הזדמנות ראשונה להכיר ולדעת כיצד משפיעים גורמים כלכליים על היחסים החברתיים.

בזמן הדיון בענייני השחיטה, נדר ר׳ ראובן שוחט נדר, לא לדבר בשבתות באידיש, אלא בלשון הקודש וגם לא לעסוק בענינים שבחולין. אמנם, לשון הקודש לא היתה שגורה בפיו ותשובותיו על פניות אליו היו לכן מקוטעות ולעתים גם מצחיקות את הבריות.

הדיונים בעניני השחיטה היו מתקיימים בשבתות בבית הרב בו היו חסידי אלכסנדר עורכים את ה„שלש סעודות״, והיתה לי, לפיכך, הזדמנות להיות נוכח בדיונים.

לאחת הישיבות בשבת אחרי הצהרים הוזמנו גם השוחטים. שנים באו והשלישי, ראובן שוחט, לא נענה להזמנה והסביר את סירובו בהברות מקוטעות בלשון הקודש. סירובו להופיע בפני ראשי הקהילה וה„בעלי בתים״, עורר רוגז מלווה הערות זלזול.

הנעימה הלגלגנית שנקטו הנאספים כלפי ר׳ ראובן שוחט, גרמה לי עגמת נפש. ראיתי פגיעה באישיותו אשר רגילים היו להתיחס אליה מתוך יראת־כבוד.

בגזרת האלם בשבתות שהטיל על עצמו ר׳ ראובן שוחט — מעשה אנטי חסידי במהותו — (ביתו היה מתמיד בית ועד לחסידים) אפשר היה לראות בטוי למשבר הנפשי שעבר עליו. אחרי שנפגעו כבודו ומעמדו בלט בו הרצון החבוי בלבו להתבודד ולהתרחק מהקרובים — פרי אכזבה מהחברה, אשר יודעת לעתים להתאכזר לפרט.

כבמקרים רבים פעל הזמן את שלו. העברת השחיטה לרשות הקהילה לא החזיקה מעמד ובמקום זה הטילו מס קהילה על השחיטה. היחסים בין אנשי ה„שטיבל״ חזרו אט, אט לתקונם.

תכסיסי בחירות

לא אמנע מעצמי מלספר מעוות אחד, מבחינת המוסר הצבורי, שנעשה ע״י חסידי אלכסנדר.

בבחירות לועד הקהילה, כשהגיע מועד הגשת רשימות המועמדים, התקשו חסידי אלכסנדר למצוא מועמד מתאים משלהם. לחסידי גור היה מועמד קבוע,

פרנס מימי הצאר הרוסי ושמו מאיר אלטרוין, או כפי שקראו לו, מאיר טיטנמאכר וזאת על היותו עושה שקיות. בכדי לא לתמוך במועמד של חסידי גור, הלכו והתקשרו עם מועמד שלא מחוגי החסידים, אלא מהמתפללים בבית הכנסת הקטן שהזכרנום לעיל. לא בלב קל עשו מה שעשו. זוכר אני את ההתיעצויות הרבות בהשתתפות הרב ואת ההסכם שנחתם ביניהם ואת כל הרעש מסביב למאורע זה. ובכך, „סדנא דארעא חד הוא"...

ימי אביב בעיירה

ימי אביב בפולניה הם ימי התחדשות הטבע לאחר חורף של תנומת הצומח. עם בוא האביב, באה התעוררות החיים מחדש. בהתעטף כל עץ וכל ניר במעטה ירוק, לא ניתנו לנוער היהודי בעיירה הרבה הזדמנויות להיות שותף להרגשת הדרור והעלומים, כי ילד יהודי מגיל שלוש הוכנס בעולה של תורה ואת רוב ימיו בילה בין כותלי החדר.

הדבר המעורר בי עוד היום זכר חוויות ימי האביב היא פעיית הטלאים. ימי האביב, הם גם ימי המלטת הרחלות. בעיירתנו היה שטח גדול, שהוקצה במיוחד ליריד של כבשים וסוסים וקראו לו „שעפסענמארק". שמה היו האיכרים מביאים כבשים וטלאים למכירה ופעייתם נגעה עד הלב, ומה גם, שפעייה זו היתה מתמזגת עם השתפכות הנפש והזמר של אבי בקריאתו „קריאת שמע" של שחרית: „אודה לאל לבב חוקר, ברן יחד כוכבי בוקר".

החדר

את „החדר", בו בילינו שנות נעורינו, יש להזכירו, אם לחיוב ואם לשלילה. אמנם רבות נכתב עליו ולכאורה אין מה להוסיף. נראה לי בכל זאת שאין לעשות הכללה, כי כל מלמד ויחודו עמו — במראהו החיצוני, בשיטת הלימודים ובדרכי העונשין שלו.

בבואנו לסקור מאורעות העבר, אין להסיח דעת מהתנאים הכלליים, ששררו באותה התקופה. כלל זה יש לנקוט גם בהערכתנו את החדר הישן על מלמדיו השונים.

תנאי הדיור של החדרים לא היו יוצאי דופן, בהשוואה עם המקובל אצל תושבי המקום, שנמצאו במצב כלכלי דומה. גם תלבושתו של המלמד לא היתה שונה ממה שהיינו רגילים לראות אצל רוב תושבי העיירה. נחטא לאמת ההיסטורית, באם נקבע את יחסנו לחדר מתוך השוואה לבתי־הספר שבזמננו על מוריו וריהוטו.

מלמדי דרדקאים

שני מלמדים דרדקאים היו בזמני בשביל ילדים בגיל 3—5. אחד בשם ישעיה פיסקי, יהודי נמוך קומה, בעל זקן צהוב, עינים טרוטות ואצבעות מקוטעות משום־מה. לא היתה ב„חדר" שלו כל רצפה וישבנו על קרשי עץ שעונים על גבי לבנים. זה היה ה„חדר" הירוד ביותר גם לפי המושגים דאז. אני הוכנסתי לחדר זה למשך „זמן אחד" (היינו חצי שנה) וכפי שנודע לי אחר כך מתוך רחמנות על המלמד, כי אבי ז"ל הצטער לאחר המעשה על שהפסדתי חצי שנה. המלמד השני והחשוב, שאצלו למדו רוב ילדי המקום, היה ר' יענקל דנציגר.

ה„חדר" היה ע"י הנחל (דז'יקו) ובו שני חדרים די גדולים ומוארים היטב. איש גבוה, מראהו נאה, עורר בתלמידים דרך ארץ וידע גם להשליט משמעת לא רק בעזרת עונשים גופניים. אצלו למדנו קריאה וגם חומש. הספר הראשון שהתחלנו בו היה „ויקרא" מתוך הנימוק הידוע: „יבואו תינוקות של בית רבן, שלא חטאו ויכפרו על העוונות, במקום הקרבנות". קולו היה נעים ורשמים בעימים נשארו במיוחד מהסבר פרשת מכירת יוסף והתוודעותו לאחיו אצל פרעה. במיוחד נגעה ללבנו פרשת התנצלותו של יעקב אבינו בפני יוסף בנו, על אשר קבר את רחל אמו בדרך לבית לחם ולא במערת המכפלה.

את הפסוק „ואני בבואי מפדן ארם"... לימד בניגון עצוב ובדרמאטיות מלבבת. בחדר זה למדנו עד גיל שש בערך.

עוד חדר אחד היה, שנראו בו ניצנים של „חדר מתוקן", החדר של אברהם פרנק. אצלו למדו ילדים מחוגים לא־חסידיים, שלא חשבו להמשיך בלימודי גמרא.

סנדל מלמד ז"ל

מה„חדר" של יענק'ל דנציגר עברנו לסנדל מלמד, יהודי גבוה וצנום ופיקת הגרגרת בולטת בצווארו. סנדל מלמד היה מבקר בבית סבי ז"ל בכל מוצאי־שבת, כשהוא לבוש קפוטת אטלס מרופטת, מטפחת אדומה גדולה נושרת מכיסו האחורי, כיפה גדולה על ראשו והלולקה (המקטורת) בפיו. היו מרבים בשתית תה ובשיחות על חסידות ופוליטיקה תוך כדי דחיסת „שמעק טאבאק" (טבק מריח) לתוך הנחירים.

אצל סנדל מלמד למדנו חומש ללא דילוגים והתחלנו ללמוד גמרא, פרק „אילו מציאות". בפרק זה למדנו את המחלוקת בין אביי ורבא בענין „יאוש שלא מדעת" באם הוה יאוש או לא הוה יאוש. יש ואני תוהה, כיצד הצליחו מלמדינו להסביר בעיות מופשטות אלו לילדים בגיל בה צעיר? נראה לי, על כן, כי כל

הבא להעלות זכרונות ורשמים מה„חדר״, אינו יכול להסתפק בתיאור שטחי־כללי, אלא חייב להתעכב על תוכנו וגישתו החינוכית המיוחדת.

הלימוד בחדר מבוסס היה על הנחה, שמוחו של הילד בגיל צעיר מוכשר להבין ולקלוט למודים מופשטים ודווקא הנלמד בגיל רך משתמר יפה כל ימי חייו לפי האימרא „גירסא דינקותא דלא משתכחא״.

הגיל משלוש עד שש בחיי הילד, אשר בזמננו נקבעו לו עיסוק במשחקים והקניית ערכים ע״י שעשועים ופעילות אמנותית, היה הגיל, אשר לפי תפיסת קדמונינו, מתאים להקנות הקריאה בלי נקודות ועד לימוד החומש ועד בכלל.

מבלי לקבוע עמדה להשקפות מנוגדות אלו, יש להעריך את כושרם הפדגוגי של מלמדינו, בידעם להנחיל לפעוטים אלה בגיל כה רך את תורת הקריאה.

במערכת החינוך של הדרקאים, תופס גם ה„בהעלפער״ עמדה חשובה. באם נתרגם את תפקידו למושגי זמננו, היה כאילו עוזר לגננת. מתפקידו היה לאסוף את הפעוטים, להביאם ל„חדר״ ולהחזירם לבית. ילד באם התעקש ולא רצה ללכת לחדר היה ה„בהעלפער״ לוקחו על כתפיו כמו טלה. בבוקר היה הוא אומר עם הילדים את הברכות.

בל״ג בעומר היה יוצא עם הילדים לטייל מחוץ לעיר ליער ולשדה. זה היה היום היחידי שילדי החדר היו מבלים בחיק הטבע. בל״ג בעומר היו מקופלים זכרונות עמומים של צבאיות יהודית וסמלו אותה החץ והקשת. ילדים שהיו מבורכים בתבונת כפים היו מתקינים אותם ועונדים על כתפיהם. בימים שלפני ל״ג בעומר, היו הילדים עסוקים בעשית „פליטרליך״ מניר צבעוני וצורתם כדג־לונים קטנים. תוך ריצה ברחובות היו הפליטרליך מתנפנפים כאילו מפגינים את יום השיחרור העתיד לבוא.

כשאחת האמהות מילדי החדר שכבה ב„קימפט״ בבית אחרי הלידה, היה ה„בהעלפער״ מוליך את הילדים בין השמשות בכל שבעת ימי המילה לביתה של היולדת ל„קריאת שמע״ ליינען. בזמנו היה „בהעלפער״ ידוע חיים ז׳לונקה שבעתיד נהיה לארטיסט בעל שיעור קומה.

בימים ההם היו מקרי תמותה בין היולדות לא נדירים ביותר, כי רופאים ומילדות מוסמכים לא היו. והלידה בבית היתה. קדמונינו ראו במקרי תמותה יד השדים ורוחות רעים המסובבים את היולדת. כסגולה נגד סכנה זו, היו תולים על ארבעת הקירות בחדר ה„קימפעטורן״ (היולדת) שירי המעלות ועוד פסוקים שונים שביכולתם להפחיד את המזיקים. בכל עיירה היתה אשה שהתמחתה בקבלת הילד וקראו לה „הייבאם״. מי מאתנו לא זוכר את דבורה דיא הייבאם, שאנו ילידי ז׳ארקי ראינו לראשונה את העולם בעזרתה.

„חומש דרשה"

בימים ההם, לא הרבו לערוך חגיגות לילדים. טרם השתרש המנהג לסדר יום הולדת. לעומת זה, נהגו לערוך חגיגה לציון המאורע של התחלת לימוד חומש. לחגיגה זו קראו „חומש סעודה". חתן הסעודה היה דורש דרשה, שנקראה בפינו „חומש דרשה". הדרשה נאמרה בצורת שאלות ותשובות. קטע ממנה עוד נשתמר בזכרוני.

לפני הדרשה היו מעמידים את הילד בן החמש על כסא, כשמלמדו אוחז בסנטרו ושואלו בניגון ילדותי: וואָס לערנסטו אינגעלע? (מה אתה לומד ילד?) והילד משיב: חומש! וואָס הייסט חומש? ממשיך הרבי לשאול, (מה פירושו של חומש?) חומש איז פינף, חמישה חומשי תורה, עונה הילד. וויא הייסען זיי (מה שמותיהם?) והילד עונה בניגון יפה: „בראשית" איז איינס „שמות" איז צוויי וכך הלאה והלאה.

ההורים ובעיקר האם היו מתמוגגים מרוב נחת.

יוסל גלוצר ז"ל

אצל מורי יוסל „גלוצר" (כנוי זה בא לו בגלל מבטו המשונה) למדנו את תורת הכתיב באידיש ובגרמנית וגם ארבעת פעולות החשבון. היה לו כתב־יד יפה והיה מקפיד גם על כתבם של תלמידיו. הבנות למדו מפיו גם בסידור. היה כותב מכתבים לחתנים ולכלות מה„ב ר י פ ע ן ־ ש ט ע ל ע ר" (האגרון) הידוע.

מלמדי־גמרא

ארבעה מלמדי־גמרא היו בעיירה. אחד בשם חיימל קאמינקר, יהודי תלמיד־חכם, שהיה דורש הרבה מתלמידיו. בראשית השבוע היה אומר את השיעור ולמחרת היה מתחיל לבחון. יום יום היה בוחן תלמיד אחר. לא עורר דרך ארץ והתלמידים היו מתעללים בו בנצלם את קוצר ראייתו, אם כי ספגו ממנו מכות ברצועה.

בהיותי בן תשע, הוכנסתי ל„חדר" שלו. בשבוע הראשון התחלנו ללמוד במסכת „בבא קמא" את הפרק „הגוזל עצים" ולפי שיטת הלימוד שלו שהזכרנוה לעיל, בחן אותי למחרת אמירת השיעור. כשלא עמדתי במבחן, ספגתי ממנו מכות. בכיתי הרבה. דבר זה נחרת בהוויתי כה עמוק שעוד היום, בפתחי דף זה בגמרא, או בהזכירי את הסוגיה „הגוזל עצים" עובר רעד בגופי וזכרונות החוויה המבעיתה מאז אופפים אותי.

המלמד השני ר' שלמה'לה כהן — והשלישי — ר' יוסלה פרדס — נזכירם

עוד בהזדמנות אחרת. הרביעי ר׳ יצחק לייזר׳ליס, בנו של חייט עני, אשר הודות לכשרונותיו הגיע למעמד של מלמד מפורסם בסביבה. הוא קיים גם בעין פנימיה, כי למדו וגרו אצלו בחורים מדומברובה וסוסנוביצה.

המגמות בחינוך

ה„חדר״, אשר מגמתו העיקרית היתה, לכאורה, לימודי קודש, שקד יחד עם זה על הקניית ערכים חינוכיים בשטחים שונים ולמרות התמורות שחלו בהשקפות ובמציאות חיינו מאז, נוכל גם היום למצוא בהם ענין. הירבה לעשות זאת מלמדי ר׳ יצחק לייזר׳ליס.

נשתמרו בזכרוני מספר הערות שלו אשר לכל אחת — משמעות משלה.

א) למדנו פירוש המלות מ„שמונה עשרה״ של ליל שבת. פתאום הוא מציג לפנינו שאלה: לשם מה אוכל אדם? ענינו: שיוכל לעבוד ולסחור. המשיך לשאול: לשם מה צריך הוא לעבוד? והתשובה — בכדי שירוויח את לחמו. אם כן — מה התכלית הסופית? ועל זה ענה בעצמו בנעימת נצחון: „אתה קדשת את יום השביעי לשמך, תכלית מעשה שמים וארץ״ הווה אומר: תכלית הבריאה ומעשי אדם במשך ימות השבוע היא קדושת השבת.

ב) בשבת אחרי הצהרים למדנו פרקי־אבות. שמענו מאחורי החלון פעייתה של עז שתקפוה צירי לידה. כשהתגברה פעייתה ונגעה מאוד ללבנו, התריע הרבי כלפי מעלה בשאלו: באם חוה חטאה באכילת תפוח מעץ־הדעת וקוללה — „בעצב תלדי בנים״ — עזה זו במה חטאה?... וכאן הכניס אותנו בבעית צער „הוויה כולה״.

ג) במסכת יומא למדנו: „האוכל בערב יום־הכיפורים, מעלה עליו הכתוב, כאילו צם בתשיעי ובעשירי״. כאן הפליג בשבח העם היהודי באומרו: נתאר לעצמנו, לו היו אומרים לגויים שמצווה היא לאכול ולשתות, האם לא היו כולם מתגלגלים בביבי השופכין? ואנו בני ישראל, עם סגולה, מצווים על אכילה ושתיה ואיננו משתכרים (שיעור בתודעה יהודית).

ד) בעיצומה של מלחמת העולם הראשונה, הלכו והתגברו ברחוב היהודי התקוות המשיחיות. רבים ראו בה „מלחמת גוג ומגוג״, אשר אחריה יבוא משיח בן דוד. „יודעי ח״ן״, מצאו רמזים לכך בספרי קבלה שונים ובעיקר התעמקנו בפירוש מלב״ם על הפסוקים האחרונים שבספר „דניאל״ „ואשרי המחכה ויגיע לימים״.

באווירה של מתיחות משיחית זו למדנו בקיץ 1916 את הפטרת השבוע מתוך פרקי הנחמה שבספר „ישעיהו״. בהגיענו לפסוק „והיו מלכים אמניך ושרותיהם

מניקותיך...״ הפליג הרבי בדמיונו ותיאר לפנינו את ״ימות המשיח״ ואת ״ימות עולם הבא״ בתיאורים מושכי לב. היינו מאוד משולהבים וראינו את עצמנו מאושרים, על כי נהיה מקבלי פני המשיח. הוא בעצמו כה נכנס לאקסטאזה, עד שתפס בבשר הירך של אחד התלמידים וכמעט שתלש ממנו אומצת בשר.

תלמידיו מאז, הנמצאים כיום בארץ, חייבים אולי ליחס לו זכות מסוימת על הכרתם הציונית.

ביטול תורה

אחד מהיסודות שעליו היה מושתת החינוך המסורתי, היתה ההקפדה על אי ביטול תורה. גם בימי ״גנוסיא״ בתקופת הצר הרוסי, כשאותם ה״חדרים,״ שהיה להם רשיון ממשלתי היו סגורים, לא היינו מתבטלים אלא רצנו עם הגמרות לבית הכנסת ושם למדנו כל היום. (מתבקשת מעצמה השוואה עם ימי החופש המרובים בימינו) בקיץ אחרי חמשה־עשר באב, כשהימים נעשים יותר קצרים וכוחה של החמה תש והולך, לא השלימו מלמדינו עם יום לימודים מקוצר ועל כן התחלנו ללמוד גם בערבים. אחרי תפילת מנחה ולפני הלימודים בערבים, היינו רצים מהחדר למשפחה שהיתה גרה בשכנות עם ה״חדר״ לשם קניית אגסים. לראש המשפחה קראו פנח׳סל החייט או בכנויו — פנח׳סל דער שנופלער (פנח׳סל המאפנף). השם פנח׳סל לא התאים ביותר לצורתו החיצונית, כי בעל גוף גדול היה עם כתפיים רחבות, פנים מגושמים עם אף עבה. השם פנח׳סל התיחס, כנראה, יותר לשנייד׳רל שבו, כי היה חיים כפרי, כלומר: מבקר בכפרים ומקבל מהאכרים עבודות חייטות. לעיתים עסק גם במכירת פירות, בעיקר אגסים מהסוגים הזולים, כמו ״צוקערובקעס״ בגלל היותם מתוקים כסוכר. צבעם אדום היה. נערה, בעלת לחיים אדומות, היו קוראים לה ״צוקערובקה״. לסוג שני של אגסים, שפנח׳סל התעסק במכירתם קראו ״לעזעלקעס״ מהמלה הפולנית leżeć, שפירושה שכיבה. צורתו של האגס כ״שסק״ הישראלי: היו קוטפים אותם בעודם בוסר והיו שומרים אותם בתוך קש עד שהבשילו.

ימי אלול

אגסים אלה, שאני מזכירם כאן, לא בזכות עצמם הם זוכים לכך. אגסים אלה אינם אלא אמצעי, להחייאת חוויות ורשמים הקשורים בעונתם, והם ימי חודש אלול.

נפש הילד זקוקה לרשמים חדשים ולחוויות תמידיות. גם בימים ההם, על אף כל ההדגוניות שבחיים והעדר תכניות שעשועים בתוך כתלי ״החדר״ — התעמלות,

טיולים וכדומה — ידענו להפוך כל שנוי בסדר החיים הרגיל למקור של ענין וחוויה.

ימי אלול היו מקור לא אכזב לחוויות לנער של ה„חדר". ימי אלול לא היו רק ימים שהטילו פחדים על הנער, בגלל אימת יום הדין, שבו כולם עוברים „כבני מרון". השינוי במזג האויר שחל בהם, השלכת המתחילה בימים אלה, להקות האווזים שהובאו מהכפר לעיירה וגעגם, שהחריש את האזנים, בישרו את התרת המתח והקפדנות, שבהם הצטיינו ימי הקיץ ב„חדר".

בימי אלול הוכנס גיוון חדש בלימוד הגמרא: לא עוד עניני איסור והיתר שבמסכת חולין, או עניני נזיקין שבמסכתות שלושת הבבאות, לא עוד עניני אישות שבמסכתות גיטין וקידושין, אלא ענינים הקשורים עם החגים. החגיגיות חדרה לתוך הלימודים.

הלימודים במסכת ראש השנה על „ארבעה ראשי שנים הם"; התיאור, איך קדשו את החודש בחצר „בית יעזק", איך בדקו את העדים בעלית רבן גמליאל; הדלקת המשואות עם ציון שמות ההרים, שמהם בישרו לגולה את קידוש החודש; התיאור של סדר העבודה בבית המקדש ביום הכיפורים, אותו למדנו במסכת „יומא", — כל אלה טשטשו כליל את מרחקי הזמן והמקום בין ההתרחשויות הנ"ל לבין זמן ומקום למודנו אודותם. כאן אולי התשובה — מי השריש ואיך טופחה בלבנו החיבה והכיסופים לציון!

ימי הסליחות

גם ימי הסליחות משופעים היו בשפע רשמים וחוויות. הקימה בחצות ובהשכמה, כשהקור הסתוי חודר לעצמות. לכאורה אפשר לראות בזה הטלת עול כבד על שכמו הרך של הנער; לכאורה אפשר לקבוע, כי נער יהודי בגולה, אולי לעולם לא היה רק נער, אלא גם „קליין ייד'לע" (יהודי קטן), שהעמיסו עליו עול יראת שמים והכניסוהו בגיל רך לפרובלימטיקה של חטא ותשובה. אכן, כך ראינו וכך הערכנו את הדברים בימי התפקרותנו, בימים בהם שלמותנו הרוחנית נפגמה ומבטנו הופנה לעולם הגדול החיצוני. השתוקקנו לתת דרור לכוחות הנעורים התוססים. אולם בשעתה, כשהאמונה בשלמותה מילאה את לבנו — אור גדול אפף את ימי הסליחות. באור זה מופיעים ימים אלה בזכרונות. כאז כן עתה רואה אני את בתי הכנסת, את בתי המדרש ואת ה„שטיבלך" שהיו מרוכזים כמעט ברחוב אחד והם מלאים אנשים ונשים; עוד רואה אני את האור שבקע דרך החלונות של בתי התפילה והאיר גם את הנשמה; עוד שומע אני את המנגינה הנעימה והבכיינית על הפסוק: „הנשמה לך והגוף פעלך, חוסה על עמלך"; עוד ניצבים

לעיני הסועדים בסעודת „מלווה מלכה״, אשר כרגיל נערכה אחרי הסליחות במוצאי שבת בבית הרב; עוד מהדהדים באוזני פעמי הרצים באמצע הלילה לחנויות של וולף שמידט או ליבוש וינריב להביא חבית בירה לסעודת „מלווה מלכה״; עוד שומע אני את ניגוני הכיסופים מזמירות של מלווה מלכה: „דא היא סעודתא דדוד מלכא״.

בית-המדרש

המסגרת החינוכית של הנוער בעיירה בימי בגרותי לא נתערערה ונשתמרה כפי שנתגבשה במשך דורות רבים. נער, בהגיעו לגיל בר מצווה, עזב את החדר. מי פונה למלאכה ומי נכנס לבית המדרש להמשיך בלימוד גמרא עד שיגיע לפרקו. בדרך כלל בהכנסו לבית המדרש, ידע כבר הנער ללמוד בעצמו דף גמרא. (קראו לזה „ליינען״ מהמלה א ליינען, שפירושה: בעצמו). אם היתה ישיבה במקום, היה שומע שיעור בישיבה ואחר כך לומד בעצמו. במקרה אחר, היו הבחורים המבוגרים יותר, לומדים עם הצעירים. במשך שלושת שנות לימודי בבית-המדרש, למדתי גם אני תורה משלשה בחורים מבוגרים ולהם אגמול חסד ואזכיר אותם, כי כולם ניספו בשואה מבלי להשאיר זכר אחריהם.

משה יענק׳ל פלבנר ז״ל

הראשון היה משה יענקל פלבנר, נכדו של המלמד ר׳ שלמה׳לה כהן. להוריו היתה חנות של לבנים-מוכנים, שתפרום בעצמם. כרבים מהסוחרים הזעירים, היו נוסעים לירידים, לישובים הסמוכים ולא פעם קרה שבחזרם מהיריד, היו מתנפלים עליהם ליסטים ושודדים מהם את כל הפדיון. לא פעם הסתכנו גם בנפשם. על כגון אלה אמר הפיטן: „בנפשו יביא לחמו״.

משה יענקל היה בעל-נפש רגישה. היתה לו נטיה לאדיקות קיצונית ולמיסטיקה. במשך הזמן החל למעט בלימוד גמרא והיה מסתתר ומתבודד ומעיין בספרי קבלה עיונית ומעשית. החסידים, „אנשי-השטיבל״ שלו, הרגישו בשינוי שחל בו והתריעו על כך בפני סבו והיו גם מייסרים אותו, כי „אנשי-המעשה״ לא הביטו בעין יפה על בחורים העוסקים בספרות זו ואמנם חושם לא הטעה. נטיה זו למיסטיציזם נתנה בו את אותותיה, כי לאט לאט הפסיק ללמוד, התבודד שקוע במחשבותיו, הפריז בנטילת-ידים ובשמירה על כשרות המטבח ואפשר היה להכיר בו כי נפשו הפכה לזירת קרב. באמצע תפילת שמונה עשרה היה עושה תנועות בראשו כאומר: לגרש את שליחי הס״מ, האורבים ללכדו ברשתם.

תפילת שמונה עשרה, בה מצווים על אי הסחת-הדעת, שימשה יחד עם זה

כשטח הפקר לפלישת כל מיני מחשבות זרות. זכורני, כי לא במעט נאבקתי גם אני, בשעת עמידת שמונה עשרה, עם מחשבות כפירה קיצוניות ביותר שחדרו אז למחשבותי בתקופת המשבר הרוחני שלי. תנועות הראש שימשו כאמצעי מלחמה נגד הפולשים האלה.

יחיאל בן הרב ז״ל

השני שאתו למדתי היה יחיאל בנו של הרב. אין לציין בו שום דבר מיוחד. ידיעותיו בתלמוד היו שטחיות. זה לא הפריע לו להיות יהיר ועקשן. תנועותיו עצבניות היו ואת צפורניו היה מכרסם עד זוב דם.

יענק׳לה בולביק ז״ל

השלישי היה יענקל בולביק, המתמיד הגדול של עיירתנו. משפחתו נספתה כמעט כולה בשואה ונשאר ממנה רק נכד אחד בשם פוקס, הנמצא כעת בארץ. זקן המשפחה, ר׳ משה יוסל בולביק, היה מהאמידים ביותר בעיירה, סוחר־תבואות בסיטונות. היה מתפלל ב״שטיבל״ של חסידי אלכסנדר, אבל לא היה מהחסידים ה״חריפים״, כלומר, לא הירבה להשתתף עם יתר החסידים ב״קידושים״ ובמסיבות־רעים שונות. נמנה בין החותמים על ה״צפירה״. חתנו, אביו של יענק׳לה ר׳ מרדכי מענדעל, שקראו לו על שם חותנו בולביק, היה איש יקר רוח, עניו ונחבא אל הכלים ומעולם לא התערב בסכסוכים כלשהם. ב״שטיבל״ היה נעמד במקום אחד, עטוף בטליתו מבלי לזוז, פרט לקריאת התורה (באשר בעל־קורא היה) או לברכת־הכהנים, כי כהן היה. כל המתפללים ראו לעצמם זכות להיות מבורכים על ידיו.

בשנים האחרונות, עם מותו של בולביק הזקן, חל שנוי לרעה במצבם הכלכלי והיו שרויים במצוקה כלכלית. אנשי ה״שטיבל״ חיפשו דרכים כיצד לתמוך בהם, אבל כל עזרה נדחתה ע״י ראש המשפחה. הם נאלצו להשכיר חלק מדירתם הגדולה והרבי מטריסק עבר לגור אצלם.

שבע ברכות אצל החסידים

בילדותי נערכה בביתה של משפחת בולביק חתונת הנכדה הבכירה. השבע־ברכות חלו בשבת הגדול. היה זה יום גדול לחסידי אלכסנדר, יום שלא פסקה שירה מפיהם. החתן, אשר מיודעי נגן היה, הביא מנגינה לקטע „והיא שעמדה לאבותינו ולנו״, — מנגינה שלא היתה ידועה עד אז בעיירתנו (שרים אותה עוד כיום בארץ). היה זה יום של ריקודים בלתי פוסקים, וכך היו רוקדים: אנשי שיבה ובני תשחורת, יד על שכם רעהו, יד בתוך יד, במעגלים, מעגל בתוך מעגל (גם

אנו הילדים יצרנו מעגל בתוכם). הריקוד היה מלווה תנועות ראש כלפי מעלה וכלפי מטה עם פניות הגוף ימינה ושמאלה. פעם המעגל מתרחב ופעם מצטמצם ובהגיעם בשירתם לפסוק „והקדוש ברוך הוא מצילנו מידם" מופנות העינים בדביקות כלפי מעלה.

כי לא נם ליחם

יש וקנאה מתגנבת בלבי על הורינו, על אשר לא ידעו את מארת הבדלי הגיל ועל אשר ידעו אריכות ימים רוחנית ואמוציונלית והזקנה לא שלטה על פעלתנותם הרוחנית.

רואה אני בעיני הילדות את הדמויות השונות בעירנותן: את משה'ל כהן הישיש, הארי שבחבורת בעלי־התפילה, עובר ע"י התיבה בתפילת מוסף בימים הנוראים, מבלי דעת ליאות, את ראובן שוחט בעל הקול האדיר, את יחזקאל שוחט עם קולו הבכייני, את יצחק ליזר'ליס עם קולו הערב, את ישראל איצ'י סטודניברג, שהחזקה בידיו על הזמירות בסעודה השלישית בבית הרב ואת הכוחות הצעירים; חימעל סלונימסקי, חתנו של אברהם לייב קליינמן, אשר כבש לו בסערה מעמד של שליח ציבור עיקרי בבית הכנסת הגדול*) את בריש שליפקה, בעל הקול הלירי (ששימש בעל שחרית בשלשה רגלים), יצחק מנדל קוילנהנדלר (סוחר פחמים), שעם היותו בעל תפילה מצוין, היה עליו להאבק על הזכות להיות עובר לפני התיבה ב„שטיבל", כי בצעירותו לא היה מהמהדרין שבמהדרין...

ואיך לא להזכר באלטער בלימה'ליס (כדאי לציין כי שמו בלימה'ליס בא לו על שם בלומה, בעלת החנות לסידקית בסיטונאות, שבחנותה היה מועסק, כי בעלה משה לבנברג, לא היה מוכשר לקחת חלק בניהול העסק; אדיש היה ונראה תמיד כישן וכנויו — משה פעפער). תמיד עליז, תמיד רוקד ללא לאות ומרקיד גם אחרים. כשמחלת הטיפוס פגעה בו ובבני משפחתו והביאתו למצוקה חומרית, לא נפגעו העליצות והשובבות שבו.

יענקלה בולביק, נודע עוד בילדותו כעילוי. מתמיד היה בלימודים, לילותיו כימים עשה. כשנענה לבקשת אבי ללמוד אתו „שיעור", הספיק כבר לגמור פעמיים את הש"ס עם התוספות. פרט מענין, כתוצאה מלימוד ביחידות במשך שנים רבות, נגמל כמעט מהדיבור שנעשה קשה עליו ובישנותו גדולה היתה.

---

*) בימים ההם, נשלחו בימים הנוראים בעלי תפילה מ„השטיבלך" לבית הכנסת, להיות שליחי ציבור וזאת — ללא תשלום.

והנה תקרית לא נעימה הקשורה בבישנותו הנ״ל.

התלמוד, כידוע אינו נרתע מלעסוק בדברים ש„בינו לבינה״. אם זה לצורך הלכה ואם לשם בדיחות הדעת. במסכת שבת באחד הפרקים האחרונים סופר בשם אחד האמוראים, איך לימד את בנותיו כיצד להתנהג עם בעליהן ברגעים האינטימיים. בהגיענו למקום הזה, פרץ יענקלה הבישן בצחוק ושעה קלה לא יכל היה להרגע ולהפסיק....

סוד כוחו של בית-המדרש

אם יש את נפשך לדעת, מדוע היה בית המדרש המעיין ממנו שאבו הורינו במשך דורות רבים עוז, תעצומות נפש ועמידה בכל התלאות, — דוק בתלמודם, בתוכנו ובצורת לימודו. התלמוד על סוגיותיו, השקלא וטריא, אם בבעיות שיש להן אחיזה במציאות ואם בבעיות שהן מבחינת „הלכתא-למשיחא״ ואם בבעיות שהן דמיוניות גרידא — חלק גדול לו בטיפוח הכשרון האינטלקטואלי של עמנו. הודות לו, עמדנו והתגברנו על צוררינו. שיטת הלימוד, שהיתה מכוונת לטפח בנער לא רק את הנאמר, כי אם גם את הרצון להקשות, יצרה בו את ההרגשה כי שותף הנהו ליצירת ההלכה וקביעתה. הגמרא הרגילה את האדם היהודי למחשבה מופשטת, המבוססת על מידות ההגיון והכשירה אותו מבחינות רבות למלחמת הקיום הקשה, בה היה נתון מתמיד. זאת ועוד — הלימוד בגמרא, בליווי הניגון הידוע, הניגון הרווי דבקות ועצבות, געגועים ומסתורין, נענה גם לצרכים האמוציונליים של הנער. המאוויים והכיסופים לבלתי ידוע, לנעלם, הממלאים את נפשו של הנער בתקופת התבגרותו, מצאו את פורקנם בניגון זה. הלימוד גרם גם להנאה רוחנית ולסיפוק נפשי. הנענועים ע״י הגמרא, קמיטת המצח והשענת הראש בהתעמק בסוגיה קשה, הוציאו את הנער מהעולם הגשמי והכניסוהו לספירה רוחנית. עדים אנו לכך, שבית המדרש הוציא מתוכו לא רק אנשי מעשה ובעלי־הלכה, כי אם גם אנשים בעלי־רגשות נעלים ובעלי דמיון וחזון.

בית המדרש מאחורי התנור

מקומו הגיאוגראפי של התנור בבית המדרש, מפאת היותו מרוחק מהמקומות המרכזיים כארון הקודש והבמה, שימש מרכז לאנשי העיירה מדורי דורות, לשיחות חולין בענינים שונים ולבית אולפנה לפוליטיקה ולניהול אסטרטגיה מלחמתית.

השיחות בבית המדרש מאחורי התנור, שימשו למשל ולשנינה לבטלנות העיירתית ולידענות היהודית בענינים העומדים ברומו של העולם הפוליטי

והמלחמתי מחד, ולחומר תוכחה ודברי מוסר מאידך גיסא. וכאן מן הראוי להביא קטע מהספר „חמדת ימים", אשר נדפס בשנת 1731 באיזמיר. *).

תופעה זו אצל היהודים בכל הזמנים — לשוחח בבתי התפילה וגם בשעת התפילה אינה מקרית גרידא, כי היא נעוצה ביחסו האינטימי למקום התפילה ובתפיסה היסודית של האלוהות בדת היהודית. (אפייני הוא, שגם לפי השולחן ערוך האיסור על דבור כלומר, „האסור להפסיק" חל רק על מקומות מסוימים בתפילה).

באי בית המדרש וה„שטיבלך" ואפילו באי בית הכנסת, התיחסו, אמנם, למקומות האלה כאל מקומות קדושים, אך לא במושג המקובל בדתות אחרות.

כל הארכיטקטורה החיצונית והפנימית של מקומות התפילה, הקירות הבלתי מעוטרים בתמונות וכדומה והריהוט הפשוט, — כל אלה לא הישרו רוח של קדושה ומורא על האדם היהודי ורגש של מסתורין לא אפף את הנכנס לבית התפילה.

התפרעות בבית המדרש

התפרעות זו שאודותה יסופר כאן, לא ע"י „הידמקים" או ע"י גויים אחרים נעשתה, אלא בידי יהודים, ע"י חובשי בית-המדרש.

החזקת בית המדרש היתה בידי גבאי בית המדרש ושמש מיוחד היה ממונה על שמירת הנקיון, הדלקת המנורות והנרות והסקת התנור בחורף. מניין שאבו את האמצעים הכספיים — לא ידוע לי. זכורני רק, שלפעמים, בימי החורף הקרים והתנור לא הוסק יום יום, כי המקורות הכספיים אזלו, היו הבחורים חובשי בית המדרש מגיבים בצורה חריפה מאד הגובלת במהומות.

וכך, בבוקר השכם אחד, מצאו מתפללי „דעם ערשטן מנין" (מנין הראשון) דלתות וחלונות בית המדרש פרוצים והכניסה חסומה ע"י השולחנות והספסלים המהופכים בצורה של „בריקדות". להכנס אי אפשר היה והמתפללים התרכזו בפרוזדור האפל. הרושם היה מדכא ומביש מאד.

המעניין בדבר, שלמחרת היה התנור מוסק ונמצא פתרון כספי לבעיה. לתופעה חברותית זו אנו עדים גם בזמננו, כשבהתאם לחריפות התגובה, נמצאים פתרונות

---

*) ובזמן הזה רבת מבני עמנו בליל הקודש באים לבית הכנסת ונשארים שמה לחלל קדושת בית אלוהינו ולהוסיף על חטאת ופשע והמה טרם ישכבו נועדו יחדיו כברחובות קריה. איש לא נעדר, אשר לא יעבור תחת שבט לשונם, ובגדולות יחלו בהלכות מלכים ומלחמותיהם, איך זה נופל וזה קם. וכל איש נותן טעם לפגם הנופל שדוד ולשבח הקם בגבורתו ואיש עצתו יודיע לעומדים לפניו ואשר אתו ספורי המלחמות ודברי הימים ישמיע למו.

לפי ד"ר צינברג, כרך ג', דף 138.

למצבים שאין להם כאילו פתרון ותמיד אחרי התגובה ולא לפניה. ושוב אנו לומדים, כי „סדנא דדורות חד הוא״.

על פרשת דרכים

באותם ימי אביב בהם התחלתי את רשימותי עמדתי עוד על פרשת דרכים. הקשרים לעולם הרוחני הקודם התחילו להתרופף, אם כי הרגש הדתי עדיין שלט בתודעתי. בימים ההם התרכזה הקריאה שלי בעיקר ב„ברושורקות״ (חוברות), אשר הוצאו ע״י ההסתדרות הציונית, כגון „אוטואמנציפציה״ של פינסקר, „אתחלתא דגאולה״ של יצחק גרינבוים וכדומה. הייתי כבר קורא תמידי של העתון העברי היומי, אשר הופיע אז בורשה.

מספק עתונים הראשון

אל נכון יתענין הקורא לדעת, מי סיפק לנו עתונים בעיירה, כי הרי טרם היו אצלנו קיוסקים או חנויות לספרים. משפחה ענפה אחת היתה בעיירה ושמה שיבק. כולם עסקו בפחחות ובזיפות גגות. נצר מהמשפחה הזאת בשם צבי שיבק היו לו

משפחת שיבק על יד קבר ראש המשפחה

בנים ובנות. משפחה זו ישרה ועמלה היתה ואם כי ההורים אדוקים היו, לפי מושגי הבעל ביתיות, היתה מורגשת בבית זה אוירה של חופשיות מסוימת, כי ספוג היה כולו רוח חיבת־ציון. הם היו מראשוני שוקלי־השקל הציוני וגם קופסת הקרן הקיימת לישראל היתה תלויה על הקיר בסמיכות לקופסת „ר' מאיר בעל הנס".

בן צעיר היה למשפחה זו ושמו יהושע. לבו לא נמשך ללימודים וגם לא למקצוע המשפחתי, כי מחשבותיו והגיגיו נתונים היו לציון. היות ובתקופה זו היתה „ציונות" שם נרדף לעבודת־אדמה, קנה לעצמו עז, כדי להכשיר עצמו לחקלאות והיה מטפל בה מתוך אהבה, כיהודי המטפל בתשמישי קדושה.

עם התרבות בני הנוער במקום, המצטרפים לרעיון הציוני, מורגש היה הצורך בעתון ציוני. רק בודדים היו מקבלים עתון ע"י הדואר ויהושע הוא שלקח על עצמו להיות מספק העתון לנוער. כעובד בעבודת הקודש וכממלא שליחות ציונית ראה את עצמו בתפקידו זה.

את הציוני הצעיר הנ"ל, אפשר למצוא היום בארץ והוא חקלאי מנוסה בין מתישבי כפר הס ושמו יהושע בן־צבי.

הכמיהה לספרות חילונית

קריאת החומר הציוני, היא אשר נתנה לי את הדחיפה לשאוף להוסיף דעת ולהכיר את הבעיות הרוחניות הכלל־אנושיות, אשר לא נכללו במסגרת התענינותו של העולם הדתי. הגעתי לידי הכרה שבא הזמן להרשם בספריה.

לביצוע החלטה זו עמד לי למכשול דבר טכני לכאורה, והוא: באותה החצר, שבה נמצאה הספריה, היה גר שכן אחד שקראו לו הער „גראבער אייזל", (השמן). בשכנותו גרה משפחת קרטוש והגדול בין הבנים אברהם־יצחק, עבד אצלנו בבית־החרושת לגזוז. הבן הצעיר שמואל־ברוך היה חברי ל„חדר" ול„בית־המדרש". מתוך כך נהגתי לבקר בביתם ושם היתה לי אפשרות לעיין גם בספרים חיצוניים שהסתרתי אצלם. לאייזל היה בן חורג בשם לייביל, אשר נהג גם הוא לבקר תכופות באותו בית. הוויכוחים בינינו עוררו חשש אצל אייזל, כי עלול אני להשפיע לרעה על בנו ומתוך כך היה קורא לי „מסית ומדיח". נזהרתי, איפוא, מלבוא לספריה, מתוך חשש שמא ירגיש בזה אייזל ויודיע על כך לאבי.

אייזל היה חשוך בנים. בימים ההם עוד לא ידע המדע הרפואי לקבוע את סיבת עקרותו של הגבר, לכן תלו אנשי המקום את סיבת עקרותו בעונש מידי השמים על עוון שייחסו לו.

במה חטא ונגד מי פשע? על כך — להלן.

אב"ד הרב ר' יהושע'לה זצ"ל

בשנת תרס"ה 1905 נפטר האב"ד של עיירתנו הרב ר' יהושע'לה. אישיות חזקה ובעל אוטוריטה היה, מחבר של חמישה ספרים בשמות „בית יהושע", „חומת יהושע" וכדומה.

הציונים הראשונים בעיירה

בסוף המאה הקודמת ובהתחלת המאה הנוכחית, התחילו להתארגן אגודות ציוניות בישובי פולין. גם בעיירתנו היו אחדים, שנמשכו אחרי הרעיון הציוני וביניהם: אברהם פרנק, המלמד המודרני שהזכרנוהו לעיל ויצחק איזיקוביץ,

ר' יצחק איזיקוביץ

(אביהם של שלושת הבנים הנמצאים בארץ והם משה, לייביל וישראליק). את שנותיו האחרונות חי בקיבוץ רמת־רחל והספיק עוד לעבוד במקצועו ומת בשיבה טובה.

הרב שלנו נהיה ללוחם קנאי באמצעים שונים, לא רק בציונים שנמצאו תחת מרותו, אלא בעצם הרעיון הציוני בכלל. הוציא קונטרס בשם „דעת רבנים", שבו הביא דבריהם של רבנים, המוקיעים את הציונים כמערערי המסורת.

למען האמת יש להודות, שעם כל הבנתם המוגבלת בשאלת היהודים בגולה, הרי הנחתם שהציונות תמלא תפקיד של הורסת המסורת נתאמתה במרוצת השנים, כי הרעיון הציוני השתלב ברעיון של שנוי ערכים, מבחינת — שניהם כרוכים ירדו לעולם.

הרבה שנים אחרי פטירתו המשיכו עוד לספר בעיירה, כיצד התאושש בשעת גסיסתו, ביקש את ה„שטרימל" ומים לנטילת ידיים והתחיל להגיד דברי־תורה. קולו נשמע למטה ברחוב, בו היה מכונס קהל רב סביב הבית.

המחלוקת סביב ממלא מקום הרב

אחרי פטירתו, התחילו הדיונים על מועמד לכסא הרבנות. היתה הצעה שנכדו, ר' שמחה'לה יירש את מקומו, אך בעיני רבים מהתושבים לא נראה היה ר' שמחה'לה כראוי לאיצטלה זו — עדיין צעיר לימים היה וטרם ידעו מה בקנקנו. הגיעו לדעה, שר' שמחה'לה יקבל מנוי של מורה הוראה והמקום של אב"ד ישאר לעת עתה פנוי. בינתיים הציעו חסידי רדומסק למנות את הרבי מקרומילוב ישוב קטן ע"י זבירצה) כאב"ד. הרבי מקרומילוב היה מהשושלת הרדומסקאית שמיסדה — בעל „תפארת שלמה".

בימים ההם, נדדו בניו של ר' יעקב לייבלה מטריסק שבוולין, (צאצאי המגיד מטריסק ור' נחום מצ'רנובל) לחלק המערבי שבפולין. איזור מולדתם לא יכול היה עוד לכלכל את כל השושלת, ברוכת הבנים מתמיד. נמצאו שהציעו לקבל אחד הבנים והוא ר' אהרון דוד'לה בתור רב, אשר ישמש כאדמו"ר.

אנשי המקום מעונינים היו, כנראה, שהרב היושב על מקומו של ר' יהושע'לה, ישמש גם בתגא של אדמו"ר.

בשושלות החסידות הפולנית הגדולות היו גם הסתעפויות כעין אדמו"רי משנה, תלמידי ה„רביים" של גור, אלכסנדר וכו', אם כי הם בעצמם היו בין המבקרים אצל רבם, נהלו גם אדמו"רות באופן עצמאי. כזה היה ר' יהושע'לה, אף כי ממבקרי הרבי מאלכסנדר היה, ערך „שולחן" בעצמו וחסידים היו באים בשעת דחקם לשאול בעצתו.

נוכח הצעה זו, התלקחה מחלוקת שהגיעה לשערוריות. חסידי רדומסק, לחמו בקנאות יוצאת מהכלל ולא נרתעו בפני מעשי חבלה שונים.

חסידי אלכסנדר היו לצדו של הטריסקאי וזה מטעמים אישיים־כתתיים. המועמד מקרימילוב היה בר־אורין גדול מהטריסקאי והעובדה שלמועמד מקרימילוב היו תומכים מחסידי השושלת שלו במקום היינו, הרדומסקאים, נתנה לחסידי אלכסנדר יסוד לחשוש שהקרימילובי יאפיל על ר׳ שמחה׳לה הצעיר וזה ישאר לעולם רק מורה־הוראה.

תומכי המועמד מטריסק הביאו את ר׳ אהרון דויד׳ל לעיירתנו כדי לרכוש ע״י זה אוהדים. איכסנו אותו באופן זמני אצלנו בבית ואחרי כן אצל ר׳ פנחס פיפקופף והמקום היה כמרקחה.

משפחת פנחס פיפקופף

ר׳ פנחס פיפקופף היה מחסידי סקרניביץ ולא מהמחמירים ביותר. איש נוח לבריות, סוחר עורות ואמיד, ביתו פתוח ודירתו מרווחת ואשתו דוברי־איטה, אשה נאה וגבוהת־קומה, ניהלה בית עשיר ויפה. המשפחה ברוכת בנים ובנות היתה והם היוו יסוד לתנועה הציונית במקום. חלק מהם ניספו בשואה הנאצית יחד עם ההורים. הלב נכמר בהעלותי בזכרוני ובדמיוני דמותה של הינדא, בתם הצעירה הענוגה והיפה שעונתה ונרצחה בידים טמאות. ארבעה ילדים מהמשפחה נמצאים בארץ, והם: פייגלה, אשר משלשת ילדיה הצליחה להביא ארצה רק את בנה מרדכי, שנפל בעבדו בים המלח בשנת 1939 *), אלישבע, (מהעולות הראשונות מעיירתנו לא״י), זיסל ואהרון.

שהותו של ר׳ אהרון דויד׳ל במקום, הגבירו את המריבות ועד לידי מעשי חבלה בביתו של ר׳ פנחס פיפקופף הגיעו, אשר בו התאכסן.

פעם בבוא הטריסקאי למקווה, (ומנהג היה בידיו, שבשעת טבילתו, לא צריך היה להמצא אף אחד בתוך הבריכה) נמצא שם „דער גראבער אייזל״, שהיה חסיד רדומסקאי. הלה סירב לצאת מהבריכה והדברים הגיעו למריבות ואפילו לידי מכות. עבור מעשה זה נענש בידי השמים ונשאר חשוך בנים.....

בידוע, תופסת הטבילה במקווה מקום חשוב בחיי החסידים. ערב יום כיפור אחד, לפנות בוקר אחרי „כפרות שלאָגן״ ולפני אמירת הסליחות של „מחר יהיה האות הזה״, לקח אותי אבי למקווה. כשנכנסנו לבריכה והמים היו חמים מאוד, נשארתי לעמוד על המדרגות הראשונות. והנה קול עובר למעלה: הרבי בא. כולם

*) עיין ברשימת הנעדרים.

מיהרו לטבול את גופם שלוש פעמים ואני, למרות הפצרותיו של אבי, לא העזתי להכנס למים, שהיו חמים מאוד. אבי לקח אותי על ידיו ובמהירות טבל אותי. צווחה, יצאה מפי, כי נכוויתי.

ר׳ אהרון דויד׳ל מטריסק — נהיה לרבי מז׳ארקי

אחרי שנים של מחלוקות ומריבות נרגעה העיירה. הטריסקאי גבר על הקרימילובי והשתרש במקום וגם לסביבה חדר ורכש לו קהל חסידים גדול.

נתגלגלה הזכות לעיירתנו, כי בגלל הרבי מז׳ארקי יכירוה רבים. בעניני המקום לא התערב ובמרוצת השנים נשתכח הדבר, שלר׳ שמחה׳לה ניתן התואר של מורה־הוראה בלבד וכיהן כרב.

דרך החסידות הטריסקאית

ממבט הראשון ומבלי להתעמק ביסודותיה העיוניים, אפשר היה להכיר את השוני בין החסידות הפולנית לבין החסידות הטריסקאית. בעוד שהראשונה, שמה את הדגש על עמקות, חריפות ודביקות מחד ומאידך ענוותנות ופשטות בהליכות חצר הרבי (הרבנית לא היתה מופיעה בין החסידים והרבי לא היה נוסע מישוב לישוב לבקר את חסידיו), הרי לעומתם, הצטיינו הטריסקאים עוד בימי זקנם, ר׳ מרדכי המגיד מטריסקי בברק חיצוני, בעריכת טקסים משאירי רושם והרבי עצמו היה עובר מישוב לישוב ועושה נפשות לחצרו.

גם ר׳ אהרון דוד׳ל ניהל את האדמו״רות בפאר רב. בעל קומה בינונית, יפה־תואר ופנים אציליים, תלבושתו כולה משי ואין בה רבב. גדול בתורה לא היה, ודברי תורה שהשמיע על יד השולחן היו לרוב בנויות על גמטראות. קולו היה נעים ונהג להשתמש בשני קולות. מחונן היה בכשרון תיאטרלי. הקפותיו בשמחת־תורה ריכזו המונים. היה רוקד בתוך עיגול כשספר־תורה בידיו וכל הקפה נמשכה רבע שעה בדיוק. החסידים ליווהו בשירה אדירה ובמחיאות כפים. נענועיו הממושכים בכפיפות עם ארבעת המינים בהושענה־רבא היו מעשה־אמנות. הפאר הגיע לשיאו בעריכת הסדר בליל פסח. בבית המדרש שלו היו עורכים שולחנות לגברים לחוד ולנשים לחוד עם הרבנית בראש. על השולחן כלי כסף וזהב רבים.

נער כמוני, בהכנסו שמה, היה לו הרושם, כי בבית מלכים הוא נמצא. לא פעם אני חושב — צאצאי ר׳ נחום מצרנובל, העני והעניו, כיצד הגיעו להשגות כאלו וממי למדו נוסח־חיים כזה?

לא במעט יש ליחס נוסח חיים זה בחצר הטריסקאית והצלחתה של זו גם לרבנית. זו היתה אשה שלמלכות נוצרה. פניה מאירים כפני הלבנה ויפיה לא היה

יופי ארצי, גשמי, אלא נאצל מהספירות העליונות, והליכותיה מלאות הדרת כבוד.

חסידים לא מעטים, ובעיקר מהצעירים שבהם, היו באים לחגים כדי ליהנות מזיו פניה. (ואין כל כוונת רכילות בזה).

גם חתנו אברהם שפירא הוסיף נופך לטקסים רבי הרושם. בעל קומה גבוהה, גופו תמיר ויודע נגן. היה שר ניגוני מודז׳יץ וביותר „מוצאי יום מנוחה״ המודז׳יצאי.

לפני מלחמת העולם הראשונה, השיא הרבי את בתו ריזלה, שהיתה אלמת מלידה. (אגב, גם בנו, יוחנן, היה אלם וחונך במוסד לאלמים. היה מוכשר והפתיע את הילדים במעשי להטוטים שונים). לחתונה של ריזלה הגיע הסבא עם יתר הבנים, שגם הם הספיקו לקבוע את מושבם במקומות שונים. קהל עצום זרם לעיירה, עד כי צר היה המקום להכיל את כולם.

החתונה ושבעת ימי הברכות נערכו ברוב פאר. כלי־זמרים ובדחנים הנעימו לאורחים. כאן ראוי להזכיר את החסיד האלמוני, אשר נהג להיות נוכח בכל חתונה ובכל התכנסות גדולה של חסידים, כשהוא עומד כאלם על ספסל, חגור כד מים גדול לבטנו, שני ספלים מחוברים אליו והוא משקה כל צמא.

ר׳ נחומצ׳ה טברסקי

אחיו הצעיר של ר׳ דוד׳ל ר׳ נחומצ׳ה, שקבע את מקום מושבו בוארשה (בנו הוא הסופר יוחנן טברסקי, היושב בתל־אביב) היה משאיר רושם חזק אחרי ביקוריו בעיירתנו. הייחוד שבו, היה באמירת „תחנון״ מלא בימים שני וחמישי בעוברו לפני התיבה. בבואו להתארח אצל אחיו, היה עובר לפני התיבה ואנשי המקום, זקנים, נערים וגם נשים היו נוהרים לבית הכנסת הגדול לשמוע את התחנון מפיו.

באומרו את הפסוקים בהטעמה מיוחדת „הבט משמים וראה, כי היינו לעג וקלס בגויים, נחשבנו כצאן לטבח יובל, להרוג ולאבד ולמכה ולחרפה״, נדמה היה, שכל המרטירולוגיה היהודית בת אלפים שנה מצאה בו את בטויה.

מי יודע, אם לא ניבא לו לבו, כי הוא עצמו עם אחיו ר׳ אהרון דויד׳ל כצאן לטבח יובלו, כי שניהם ניספו בשואה.

תקיעת כף על קברו של הסבא ז״ל

החלטתי להרשם בספריה, התחזקה בי וקבעתי לעצמי יום מסוים בו אתחיל ב„מצווה״, אך בבוקר של אותו יום, העירני אחי חיים־פישל, שבא אלינו להתארח ממקום מגוריו בבנדין. אברך בעל זקן ארוך, חסיד גור ועסקן ב„אגודת ישראל״,

או כפי שקראו לעצמם, „שלומי אמוני ישראל". ניספה עם כל משפחתו, פרט לבתו הצעירה הנמצאת בארץ.

הוא בא להודיעני, כי בלילות נראה לו הסבא ז"ל בחלום ומתאונן על חוסר מנוחה בקברו, כי מתחבר אני לחברה לא טובה ויש חשש שאצא לתרבות רעה. על כן דרש ממני שאלך אתו אל קברו של הסבא ואתן שם „תקיעת כף", שאפסיק כל קשר עם חברי אלה.

יצוין כאן פרט אחד, אשר ישקף בחלקו את עמדתה של האורטודקסיה הפולנית של אז ל„ציונות" ולעצם הרעיון של עליה לארץ, והיא הבעיה התרבותית.

בעלותו ארצה בשנת 1925, כתב אבי כעבור זמן מה לאחי חיים פישל, שגם הוא יעלה ארצה. הלה סירב ובין הנימוקים ציטט משנה אחת מפרקי אבות: (פרק ששי) אמר ר' יוסי בן קסמא — פעם אחת הייתי מהלך בדרך ופגע בי אדם אחד, ונתן לי שלום, והחזרתי לו שלום. אמר לי רבי מאיזה מקום אתה? אמרתי לו מעיר גדולה של חכמים ושל סופרים אני. אמר לי רבי — רצונך שתדור עמנו במקומנו ואני אתן לך אלף אלפים דנרי זהב ואבנים טובות. אמרתי לו אם אתה נותן לי כל כסף וזהב ומרגליות שבעולם איני דר אלא במקום של תורה......

החברים ה„רעים"......

מי היו אותם החברים, שמהתחברותי אתם נשללה מנוחתו של הסבא בקברו? אכן, מעטים היו כוחות הדרכה במקום וסוללי דרך לפני הנוער שהתבגר בזמני.

בזמנו היה אחד מאלה, יואל בן יעקב קשנסקי, איש מושב נטעים היום, שהביא את דבר הציונות מישיבת לומז'ה, שבה למד ועלה ארצה ערב מלחמת העולם הראשונה.

קופיל מינץ

אחד מסוללי הדרך לציונות והוא הארי שבחבורה היה קופיל מינץ. בן לסוחר עורות מחסידי אלכסנדר. נפתוליו והתלבטויותיו בשנות בחרותו אינם ידועים לי. בגיל צעיר, כנראה, לא מפותחת בנו הנטיה לידיעת פרטי העבר של האדם, כי אחרת היו מעוררים בי ענין. הכרתיו בעיירה עם תום המלחמה הראשונה, בחזרו כבר מנדודיו. זמן מה היה מורה לעברית בעיר זבירצ'ה. לפני המלחמה ברח מפולין ללונדון והיה מעוזריו של יוסף חיים ברנר בהוצאת „המעורר".

פעם סיפר לנו, כיצד בהגיעו ללונדון ובפנותו לברנר עם המלצה שהיתה

בידו בקשר לסידורו במקום, ענה לו ברנר: בחור היודע פרקי תנ״ך בעל־פה אינו זקוק להמלצות. יחד עם זה סיפר, כי ברנר ידע לצטט בעל־פה דפים שלמים מה„זוהר״.

לא ידוע לי ממי למד קופיל מינץ תנ״ך, באשר אצלנו בעיירה מיעטו ללמוד תנ״ך. ב„חדר״ היינו עוברים בריפרוף על הספרים הראשונים ועל הפרקים הקשורים בהפטרת השבוע. הלימוד היה עם הפירושים של „מצודת דויד״ ו„הרד״ק״.

בחור, המעיין בתנ״ך עם פירוש מלב״ם (ועאכו״כ עם הביאור של מנדלסון) היה חשוד בעיני חסידים ועל פי רוב רושם זה לא הטעה אותם.

מקום מגוריו של קופיל מינץ

את דירתו קבע קופיל מינץ בקצה העיירה בסביבה גויית. (יש לציין שהעיירה, פרט לקצוותיה, היתה נקיה מגויים ומכאן מסתבר אולי מדוע כה נשמר צביונה הדתי, המסורתי והשמרני, אשר לא בנקל נפרץ). התגורר בבית גדול המיושב רק בחלקו והידוע בכנויו — דיקוטלארני, אשר היה מפיל אימה על העוברים, כאילו רוחות רפאים, לילית ואשמדאי קבעו בו את מושבם ואורבים לטרפם.

הבית עמד על פרשת דרכים. רוחות וסופות שלג יללו שם בחורף. מצד שמאל פנתה הדרך לבית הקברות הנוצרי, (סמנטרז׳), אשר לגבי יהודים ובפרט לגבי נערים כמוני, היה זה שטח מוקצה מחמת כמה וכמה טעמים.

כשנתבגרתי נודע לי, כי שטח זה משמש בכל זאת מקום מפגש לזוגות, אשר חששו לעינא בישא......

לצד ימין נמשך הכביש לכפר יבורז׳ניק ובצדו עמד עץ עתיק־יומין הזכור לרבים, עץ שענפיו רחבים והדרת הזיקנה חופפת עליו ולו נתנו לו פה ולשון היה בודאי מספר על רחשי לב של זוגות הנאהבים מדורי דורות שמצאו חסות בצל ענפיו.....

שיעור לעברית אצל קופיל מינץ

בליל חורף אחד, בהשתולל סופות שלג, הרהבתי עוז בנפשי והתחמקתי מבית המדרש ורצתי לדירתו של קופיל מינץ להשתתף שם בפעם הראשונה בשיעור לעברית. בשיעור זה הקריא לפנינו את שירו של ביאליק — „צפרירים״, המתחיל: „הנשיקת פי אמי, אם — צפצוף הדרור תנומתי וחלומי המתוק הפסיקו?״ בסיימו את השיר, הרגיש שאני תוהה קצת על תוכנו והוא פנה אלי לאמור: ודאי רוצה

אתה לשאול „מאי קא משמע לן ?" עניתי : „הן הכי נמי". תשובתו עודנה זכורה לי וזו לשונה : שיר זה איננו קטע מה„מרש"א" או מ„רשב"א" שיש לישבו, וכשם שהעובר ע"י בית, שמתוכו בוקעים צלילי כנור אינו שואל „מאי קא משמע לן", אלא נהנה מהצלילים, כך הוא היחס לשיר, שיש להאזין לצליליו ולהינות מהם.

כאן לפנינו כעין הד מהויכוח הספרותי, המתחדש מדי פעם לפעם והוא : הישנה מגמה בספרות ? היש לחפש מוסר השכל בספרות ? ואולי מגמת הספרות היא אמנות לשם אמנות ?

נאומו בבית המדרש

קופיל מינץ היה נואם בחסד עליון. אחרי הפוגרום בלבוב (עם התחדשות עצמאותה של פולין), נאם בבית המדרש ע"י ארון הקודש וזה היה נצחונו הראשון בעיירתנו, בה היה נרדף עד כה. החסידים היו מכנים אותו בשם „אבי אבות הטומאה".

מנאום זה נשמר בזכרוני קטע אחד והוא : „יגיע הזמן והאדמה תצמיח קוצים

קבוצת הציונים הראשונה עם קופל מינץ במרכז

ודרדרים והשמים יורידו שפודים וביחד ימעכו אותנו". האין לראות במלים אלו דברי נבואה?

בביתו היה מדבר עם ילדיו עברית בהברה ספרדית. הוא בעצמו לא זכה לעלות לארץ ישראל, כי מת לאחר ניתוח. ילדיו ותלמידיו נמצאים בארץ.

משה וולף גוטליב (אהוביה)

השני שאליו התקרבתי, היה משה וולף גוטליב. שמו בארץ אהוביה, איש תל יוסף, מאז עלותו ועד היום. אביו סוחר גרוטאות היה, ממתפללי בית המדרש. יהודי תמים בהליכותיו ושומר מסורת מתוך קפדנות שבתמימות.

התבגרותו של משה חלה בתוך המלחמה הראשונה. בשנות המלחמה צברו הוריו קצת כסף. עם מות הוריו, נשאר היורש היחידי, כי בן יחיד היה להוריו.

לא חשב להמשיך בעסקי אביו והכשיר את עצמו לעליה ארצה. את זמנו הפנוי הקדיש לעניני ציבור. הוא היה ה„קולטור טרעגער" (נושא התרבות) של הנוער הציוני. כיסיו היו תמיד מלאים קונטרסים ועתונים ובבואו לבית המדרש היינו מתגודדים אתו מאחורי התנור.

כל בקשת־רשיון לפעולה ציונית או תרבותית שהוגשה לשלטונות — בשמו הוגשה. פעם נערך נגדו משפט על איסוף כספים למען קרן־הקיימת לישראל ואז נשלח מטעם המרכז בוארשה העו"ד אלשוונגר להגנתו.

על שמו נפתח בזמנו „בית התה" — מן מועדון, אשר בו התאספו ראשוני האגודה הציונית „עזרא" בעיירתנו. ערב אחד דרכו רגלי בבית־התה הזה ולמחרת כבר נודע הדבר ב„שטיבל". עד היום לא ידוע לי מי היה שעקב אחרי.

עם משה וולף קשורה דמות, אשר אמנם אינו יליד ז׳ארקי, אך יש לו שייכות מסוימת למקום, כי נתן דחיפה להתפתחותו של המקום.

בקיץ 1920 הופיע בעיירה בחור גבוה, יפה־תואר, חבוש מגבעת בעל שוליים רחבים, עטוף גלימה שחורה והוא קטוע יד. ספורים שונים התהלכו אודותיו. היה זה ברוך פריבר איש העליה השניה וכיום איש כפר־סבא. הוא בא מארץ־ישראל לבקר את הוריו בסוסנוביץ והיות ועיירתנו שימשה מקום קיטנה, התגלגל גם הוא אלינו, התחבר אל הנוער ונפשו נקשרה בו. הוא שפע עלומים וחיים ארצי־ישראליים תוססים והנוער, הצמא והמשתוקק למלה חדשה מעולם חדש, מצא את הרקע להתקשרות הדדית. עד היום הזה רואה את עצמו ברוך פריבר קשור לאנשי ז׳ארקי.

אברהם׳לה פיינר

השלישי שאליו התקרבתי, היה אברהם׳לה פיינר, שאתו נפגשתי באקראי. מחוגי „פועלי־ציון" בא והוא ומשפחתו ממעמד בעלי־המלאכה והתעסקותם בסנדלרות, בהכנת נעלים למכירה.

חלק ניכר מאנשי המקום התפרנס מענף העור, החל ממסחר בשלחים ועיבודם בבורסקאות וכלה בעשית נעלים, בחלקה לשוק המקומי ובחלקה — למטרת ייצוא.

הוריו של פיינר וגם דודיו, (בני דודו הם האחים פיינר ברעננה) היו בין מתפללי בית המדרש. אנשים הגונים היו, שומרי מסורת בקפדנות וחברים מסורים בחברת „אומרי תהילים". חברה זו שמרה לעצמה את הזכות לשמור על ה„יארצייט" (יום השנה) של משה רבנו ע״ה שחל ב־ז׳ אדר. בליל זה היו מדליקים בבית־המדרש שלש מאות ארבעים וחמשה נרות כמנין „משה" וכל הלילה היו אומרים תהילים.

כשהנוער המקומי, בני סוחרים וזעיר־בורגנים, התבגר ונוסדה אגודת ציונים כללית, הצטרף אליהם גם אברהם פיינר ונהיה בין ראשי המדברים.

באותם הימים לא ידע בעל־מלאכה על יום עבודה של 8 שעות או אפילו של 10 שעות. היה עובד בקיץ עד שקיעת השמש ובחורף עד עשר בערב.

לא פעם הייתי שותף לסבלו הנפשי של חברי, כי בעוד בני הנוער (לרוב ילדי הסוחרים) היו מתאספים ומבלים בערבים כמקובל בתנועות נוער, היה אברהם׳לה פיינר יושב שחוח על כסא הסנדלרות ומכה בפטישו על המסמרים מרוחק מהחברה.

בעוברי בשבתות ברחוב בלבושי החסידי, הייתי פוגש אותו לפעמים והיה נעמד ומשוחח אתי. עודני זוכר, כי אמר לי פעם „המשך ללמוד בבית־המדרש ואל תפסיק", אם כי בעצמו לא היה בין חובשי בית המדרש.

בחור עדין בעל־נפש רגישה ואידיאליסט אמיתי היה. חבל שלא עמד בו הכוח להנתק מהגולה ולחיות אתנו כאן בארץ. בין ששת המליונים היהודים שנספו ונשרפו ע״י צוררי האדם, מצא גם הוא את אחריתו. יהיה זכרו ברוך!

יעקב יצחק רוזינר

אחרון אחרון, היה יעקב יצחק רוזינר, בן להוריו — נתן וחנ׳לה רוזינר — משפחה זו גרה בשכנותנו. בינינו ובין רוזינר הפריד ביתו של ר׳ נחום הלפרן,

איש גבוה, מקפיד על לבושו והוא בעל חנות מנופקטורה. היו אומרים, שבביתו אפשר למצוא את ה"צפירה" של נחום סוקולוב.

בנו יונתן היה כשרוני מאוד, קיבל סמיכות לרבנות בגיל צעיר וציפו ממנו גדולות. נשא אשה מעיר ינדז'וב ועבר לגור בה. במשך הזמן הגיעו לז'ארקי שמועות, כי יונתן הלפרן התפקר ונהיה לאפיקורס גמור בריש־גליא והעלה על עצמו את חמת אנשי ינדז'וב, שהיתה ידועה כעיירה חסידית. זוכר אני במעורפל, כיצד התלחשו בביתנו על ה"אסון" הזה. מת בגיל צעיר. בנו הוא הסופר וחבר מערכת "דבר" יחיאל הלפרן.

עם משפחת רוזינר היתה משפחתי בידידות רבה ובמיוחד האמהות. בשבתות היו השכנות מתאספות ויושבות על המדרגות שליד הבתים או על ספסל שהעמידוהו על המדרכה והיו משוחחות על דא ועל הא. משפחת רוזינר מבורכת היתה בילדים מכל הגילים והבית שימש מקום כינוס להרבה ילדים. ההורים היו די נוחים ונוסף לזה לא תמיד היו בבית, כי טרודים היו שניהם במסחר, ואנחנו הילדים הרגשנו את עצמנו די חופשיים בבית זה.

בנם יעקב־יצחק, מבוגר ממני, עמד כבר מאחרי מלחמת "אבות ובנים". אביו, מחסידי סקרניביץ כשהבן החל להתקלקל נקט נגדו אמצעים חמורים, עד שהבן הסתגר שבועות שלמים בעלית הגג ולא ירד ממנה, כל עוד האב לא השלים עמו. מאז התחילה אצלו תקופת התפתחות והשתלמות באמצעות מכתבים, שהוצאו ע"י מורה אחד מקרקוב בשם שבח וולקובסקי ובעזרתם למד עברית, פולנית וגרמנית. בעל כשרון היה לשפות, קל סגנון ובעל כתב־יד יפה להפליא. היה אולי היחידי בין הצעירים, אשר ידע לכתוב פולנית טובה, אם כי בדיבור התקשה גם הוא.

המאבק בין הנציגות היהודית ולבין הפולנית

עם תום מלחמת העולם הראשונה ועם חידוש עצמאותה של פולניה הוקמו שם מוסדות־סעד, שטיפלו בחלוקת התמיכה מאמריקה.

כדי שהחלק היהודי לא יקופח בקבלת העזרה נבחר ועד (קומיטעט) יהודי, שעליו היה להאבק עם הרשות הנוצרית המקומית על חלוקה צודקת. תזכירים גדולים וארוכים נכתבו אז ונשלחו למוסדות המתאימים, ויעקב יצחק היה מחברם.

בניסוח התזכירים אפשר היה להכיר את הבדלי הגישה של הדור הישן, אשר התחנך על השתדלנות והרוח החדשה אשר פעמה בדור הצעיר. היה זה בזמן הקמת הועד הלאומי הזמני בורשה ביזמתו של יצחק גרינבוים, אשר חזר אז מרוסיה לפולין.

שלמה (שלמקה) טננבוים

נציגה המובהק של שיטת השתדלנות היה תושב המקום שלמקה טננבוים. הוא היה הנציג היהודי בפני השלטון המקומי במשך שנים רבות והיה גם חבר כבוד במכבי־אש של הפולנים. באותם הימים עשיר היה ובעל בית־חרושת לעורות — ובעל הדרת־פנים. זקנו הלבן היה מסורק למשעי, עד שאפשר היה למנות כל

שלמה טננבוים

שערה ושערה. ביתו היה בית אריסטוקרטי, לא עממי ואם כי נכדיו — משה טננבוים (כיום בבלגיה) וישראל בורנשטיין (שהיה ראש ה„יודנראט" בימי היטלר) היו חברי, הייתי נכנס לבית זה לעיתים רחוקות. נחוצה היתה כעין הכנה נפשית מיוחדת ומאמץ רב בכדי לדרוך על מפתנו.

לשבחו של נתן רוזינר, אחד מחברי לשכת הסעד המשותפת, יצוין, שהיה לוחם גאה בנציגות הפולנית ובעל ביטוי תקיף. הייתי נוכח פעם בפגישה,

שהתקימה בין שתי הנציגויות ע״י הכניסה לקונסום (צרכניה) הפולני, שנפתח אז והטיל חרדתו על כל סוחרי העיירה. בראש הנציגות הפולנית עמד הכומר המקומי, איש גוץ, אדום־עור ואנטישמי מובהק. את תוכן הדרישות מצד היהודים אינני זוכר. נשאר בזכרוני רק העלבון שנגרם ליהודים על ידי תשובותיו של הכומר הזה. גם למקרים כגון אלה היתה השפעה רבה על התפתחות הרגש הלאומי בקרב הנוער שלנו.

אברהם־יוסף שטיבל

אחרי המהפכה הרוסית בשנת 1917, חזר אברהם־יוסף שטיבל לוארשה, אחרי שהגיע לפרסומו ע״י „הוצאת שטיבל״, שהיה מיסדה. הוצאה זו לא זקוקה לציון מיוחד על ידי, כי כל קורא עברית באותה התקופה ידע איזו דחיפה נתנה הוצאה זו להתפתחות הספרות והלשון העברית.

אברהם יוסף שטיבל היה בן עיירתנו. מוצאו מחוגי חסידים ופרנסת משפחתו על ענף העור. קיבל חינוך תורני והיה מבין חובשי בית־המדרש, תלמידו של שלמה׳לה כהן, מלמד נערים גדולים. אברהם־יוסף שטיבל היה מכבד את רבו ותמך בו לעת זקנתו.

שיטת הלימוד של ר׳ שלמה׳לה כהן היתה שונה משיטת הלימוד של רבי יצחק לייזר׳ליס. הראשון היה מקדיש יותר זמן ללימוד תנ״ך. ידע גם קצת דקדוק ולימודו בתלמוד היה בעומק ולא בשטח. היה קפדן גדול וקצר רוח. השני הקפיד יותר על הקניית חומר רב בתלמוד.

כל נער אשר למד אצל ר׳ יצחק לייזר׳ליס משלש עד ארבע שנים הספיק להכיר ולדעת רוב המסכתות החשובות.

בין תלמידי שני החדרים התנהלה התחרות. כל אחד היה מעונין להוכיח את עליונותו של מלמדו על משנהו, מה גם ששני המלמדים השתייכו לשתי כתות חסידיות יריבות.

שלמה׳לה כהן היה „כביכול״ גם רופא עיניים במקום, בעצמו התקין טיפות עיניים חריפות מאוד והיה מזלף אותן לכל סובל מדלקת עיניים. על כל פנים לא נסתמאו מהן...

ייסוד הספריה

אברהם־יוסף שטיבל, כשנזכר בעיר מולדתו, אמר להקים בה מפעל שיסייע להעלות את רמת ההשכלה של בני עיירתו. לכתחילה חשב ליסד בית־ספר עברי „תרבות״. המתקדמים שבאנשי המקום תמכו בהצעה זו ולשם ביצועה נסעה אליו

משלחת לורשה, שהיתה מורכבת מקופיל מינץ (אשר היה מיועד להיות מנהלו של בית־הספר) ויעקב יצחק רוזינר, כמזכיר המשלחת.

תכנית זו לא נתגשמה והסיבות לזאת אינן ידועות לי. במקום זה ייסד ספריה על שם זיסל — מלכה שטיבל, שנספתה בנסיבות טראגיות.

רבים משרידי המקום, אשר שתו ממעיין חיים זה מזכירים את שמו לברכה. חוששני להגיד, שעד הקמת ספריה זו לא היה בנמצא בכל העיירה ספר חילוני רציני. הספריה כללה ספרים בכל ענפי המחשבה. יעקב־יצחק היה הספרן והוא עם רבקה רוטנברג — סטודניברג, סידרו את הקטלוג הראשון. בבית הוריו של יעקב יצחק, בו הייתי מבקר, נמצאו תמיד כל הספרים החדשים לפני שהספיק להעלותם לספריה. על ידי כך נתנה לי ההזדמנות להציץ בהם. בבית זה שמעתי לראשונה שירי־עם יהודיים ומהפכניים, של א. רייזין, ש. רוזנפלד ודוד אידלשטט, שעוד היום הנני ניזון מהם.

בית זה שימש לי כבית־יוצר להתפתחותי הרוחנית ואין פלא, שאחי ואחר כך גם אבי הרגישו בסכנה הנשקפת ממנו לשלמותי הדתית.

הצעתו האורגינלית של אחי — לתת תקיעת כף על קברו של הסבא, באה כמהלומת פתע על ראשי. חששתי, שמא יגיע הדבר לאזני אבי ולא הייתי מוכן להתנגשות גלויה עמו, כי נמצאתי במצב של התלבטות פנימית קשה. תכונת נפש זו להמנע מהתנגשויות ישירות, גרמה לכך, כי גם בהיותי אחר כך בין האקטיבה של הנוער הציוני, ויתרתי בכל זאת על פעולות שונות, הגורמות לסיפוק נפש בשנות העלומים והמשכתי להקפיד כלפי חוץ באורח חיים דתיים כמקודם.

קוים לדמותו של אבי ז״ל

נראה לי כרצוי להביא בפני הקורא מקרה קשה שביחסים ביני לבין אבי ז״ל. דבר זה ישקף גם הוא במדה מסוימת את תפיסת עולמו של הדור הקודם מחד, ומאידך, מה היו הקשיים שעליהם צריך היה להתגבר דור המהפכה בעיירה היהודית.

בוקר קיץ אחד רחצתי את פני בסבון רגיל. אבי עבר על ידי וכשראה זאת החל לייסרני וגם סטר על פני. כעבור זעמו ומצפונו נוקפו, פנה אלי בדברי הסבר למעשהו בהאי לישנא: אתה חושב שאני לא יודע, שרחיצת הפנים בסבון בימות החול אינה עבירה? אבל היות שאתה לא ראית זאת אצלי וגם לא אצל הסבא, סימן שרחיצת הפנים בסבון נובעת אצלך מתוך כך שהנך כבר „אחר״, שמחשבותיך אחרות משל הוריך ועל כגון זה אומרים חז״ל „כך דרכו של יצר־הרע, היום אומר לו עשה כך ומחר אומר לו עשה כך, עד שאומר לו לך ותעבוד עבודה זרה״.

אבי בצטטו אימרה זו, הביע כאילו את הרעיון: קיימת חוקיות אימננטית בכל התפתחות והתקדמות. הסטיה הראשונה מהקו הרשמי המקובל, מביאה בהכרח בתוקף הגיון פנימי לסטיות יותר חמורות.

לבי נתמלא לא פעם רחמים על תמימותו של אבי, כי בו בזמן שהמשיך להקפיד אם אני טובל את „המוציא" במלח בהתאם ל„ברית מלח" והיה בודק בין בגדי ע"י המטה באם הטלית הקטן נמצא ביניהם, — היסוסי נגעו כבר בעיקרי האמונה עצמה.....

עברתי את סף הספריה

את משאלותיו של אחי חיים־פישל לא מלאתי ותקיעת כף על קברו של סבא לא נתתי, אך יום של ענויי נפש קשים עבר עלי, יום של התלבטויות בין דחפים ומעצורים פנימיים שונים. עם ערוב היום נפלה ההכרעה ומצאתי את עצמי ע"י דלת הספריה. היתה זו שעת בין השמשות, שבפולניה אינה עוברת כהרף עין מבחינת „זה יוצא וזה נכנס". השמש היתה בשקיעתה, אחרוני קרניה עוד רצדו על כרכי הספרים, שמלאו את כל החדר. עיני, שהיו רגילות למדפים בבית־המדרש המלאים ספרים ללא סדר, בלויים מרוב שימוש, הופתעו והתפעלו ממראה שורות הספרים בכריכות יפות, המסודרים בטוב טעם. הספריה עשתה עלי רושם של טרקלין.

החדר שרוי היה באפלולית ובדמדומי השקיעה. איש אחד ישב על יד החלון ועיין בספר. היה זה משה־וולף גוטליב. עמדתי במבוכה רגע קט ומשה קרבני אליו וקרא בפני מתוך הספר. זה היה ירחון ספרותי בשפה פולנית (שמו אינני זוכר). הקטע שהקריא לפני היה מתוך ספרו של פיירברג — „לאן".

היה זה מקרה, שהרי משה לא ידע, כי עבר עלי יום של התלבטות בנתינת תשובה על השאלה — „לאן"? והתשובה ניתנה באותו יום.

לאן? — לַסֵפֶר!!

פנחס (פינטשע) וינברג

העיירה בימי התעוררותה

רוחות „מהפכניות" מנשבות בעיירה

כמו מתוך ערפל בוקעים ועולים זכרונות מהימים שעברו בעיירה ז'ארקי.

היה זה בערך בשנת 1912. לאחי אברהם פיינר ז"ל היו באים ערב ערב חבריו. אני, בתור ילד קטן, הייתי מקשיב לשיחותיהם. מביניהם אני זוכר את: שמעון בן שמואל (השמש), משה וולף גוטליב, שלמה טורנר ועוד. שמעון בן השמש היה מנגן על הכנור, והיה מביא אתו מנגינות עצובות, נוגעות ללב, כגון: „די נאכט פאר כל נדרי" ועוד.

מתוך רצון לחדש משהו בחיי הייערה התענינו אז להכניס מאור לבית הכנסת בצורת 2 פנסי לוקס, במקום מנורות הנפט, שהיו מפיצות אור זעום. אני זוכר את הערב שהתאספו בבית הכנסת לבדיקת המנורות החדשות. באיזו התרגשות והתרוממות רוח הסתכלו בין כולם גם הזקנים והילדים, איך עומד השמש על דרגש ומטפל, לפי ההוראות שקיבל, בהדלקתן. באופן פתאומי התפשט אור לבן, מסנוור מקיר לקיר. כל ערב שבת בלכתי לבית המדרש עם אבי ז"ל — הייתי קופץ לבית הכנסת לראות את הפלא מחדש.

הם שהשתתפו בייסוד חברת „לינת הצדק" בשביל אורחים שנתקעו בעיירה, שלמו מס חבר חדשי וחויבו לפי התור להנהיג סדר בחדרים.

קיץ 1914.

ערב אחד חזר אחי, אברהם ז"ל, הביתה בשעה מאוחרת מבית משה וינטר (פעלדשר), מקום בו היה מסתפר, וחדשות בפיו: מצ'איק המתופף בא מה„קנצלאריה" והדביק מודעות אדומות — ג י ו ס כ ל ל י. למחרת ביום ששי הזדעזעה העיירה — חלקו צוו התיצבות למחרת בבוקר בכפר הסמוך ויסוקה. השכן שלנו, יונתן רובינשטיק, טען כי לא יחלל את השבת והלך ל„שטיבל" להתפלל. למחרת ביום ראשון נודע, כי אין כבר דרך לצרפו לגדודו ועליו לחזור הביתה. כמוהו נשארו במקום גם אחרים, כי הרוסים בינתיים נסוגו והגרמנים נכנסו בעקבותיהם.

המלחמה הביאה עמה שינויים והתעוררות ואפילו פירצה מסוימת במושגי הצניעות, כגון: בחורות יהודיות, המטיילות עם חיילים גרמניים ושרים אתם שירים. מרכז הטיולים היה הטנץ־בריק הידוע והחורשה מסביבו.

לכפריים שנתדלדלו לא היתה אפשרות לערוך קניות בז׳ארקי כי הצבא הגרמני הוציא מהם כל פרה או חזיר נגד „קבלה רשמית" מבלי לשלם במזומנים, והאכרים התחננו להחזיר להם לפחות את העור.

באמצע הככר היה הטבח הגרמני, המחזיק את הפרה בעזרת חבל הקשור לצווארה, הומם אותה בגרזן ע״י דפיקה אחת בראש, כשהיא כורעת על הברכיים. בעודה חיה היה פושט ממנה את עורה, כשהאכרה העומדת מהצד, בוכה ומבקשת עזרת יהודי היודע את שפת הגרמני שישתדל עבורה שיחזירו לה את העור. אכזריות גרמנית! הגרמנים החרימו כל מיני מוצרים ובעיקר עורות מעובדים. זה גרם לאבטלה במקצועות העיקריים בעיירה: סנדלרות, תפרות ועוד. הדבר השפיע לרעה על פרנסת היהודים במקום, אשר היתה מבוססת בעיקר על קניות הכפריים בכל יום רביעי בשבוע — הוא יום היריד. הדבר גרם לכך, שהנוער נאלץ לעזוב את המקום, כשהוא נרשם לעבודה בגרמניה, בה היה מחסור בידים עובדות. בדרך לגרמניה החליפו את הרכבת והגיעו לרוב ל... בודפסט וטירול, שם הסתדרו בעיקר בבתי מלון בתור שוערים, מלצרים וכו׳. אחרי כשלון ההפיכה הקומוניסטית בבודפסט גורשו משם הזרים ובעיקר היהודים. כשחזרו לז׳ארקי הביאו אתם רוח חדשה לעיירה. ביניהם אני זוכר את חיים ז׳לונקה, אהרון שווימר, פנחס ריטרבנד ועוד.

בביתנו היתה גרה משפחת אבא, כורך ספרים, עם אשתו השניה והיא — אמו של חיים ז׳לונקה. בשנה הראשונה למלחמה חזר ז׳לונקה מוארשה, שם השתתף בלהקת פרץ הירשביין והתגורר אצל אמו יחד עם אחותו ביילה. בערבים הייתי נכנס אליהם לשמוע מפיו על וארשה, שהכרתיה מקודם רק מקריאה בספרים. במיוחד התלהבתי מקטעים מהצגה מסוימת שהיה חוזר עליהם כשהרוח הטובה שורה עליו. בזמנו ארגן להקת חובבים. שיתף בה את משה גולדמן, בן ישראל יוסקעס המלמד, אחותו ביילה, אהרון שווימר, איסער ועוד. באם זכרוני אינו מטעה אותי, הציגו אז את „משה חייט". ההצגה התקיימה באולם ה„קוטלרניה", בנין רעוע, ללא רצפה עם חלון אחורי ללא שמשות מול הבמה. עמדתי מבחוץ ונהניתי מההצגה. היה זה בשנת 1916.

ספרו על חיים כי היה חי בבודפסט כ„אלהים בפריז". היה מטייל בערב ברחובות הבירה, כשמשני צדדיו בחורות צעירות ונחמדות ובאמצע הזדקף גופו התמיר וקולו הצלילי וצחוקו האדיר נשמעים בכל הרחוב.

אחיו העשיר, יוסף ז׳לונקה, היה גר ברחוב מישקוב בבית יפה בן 2 קומות, בנוי מלבנים אדומות עם שער כניסה הפונה לרחוב. כפי שאמם ספרה לנו — לא תמך בהם ואחיו חיים נשאר ללא התעסקות. אז התמסר לתיאטרון שייסד. בינתיים התחתן עם בתו של וואלבלה וואטשורז, סוחר סוסים עשיר, שברחוב קרקוב מול „הקנצלאריה״.

בהיותו מושפע מסיסמאות המהפכה בבודפסט התמסר חיים לתעמולה בין העמלים — הפרולטריון היהודי במקום, בכוונה ליסד אלטרנטיבה לאגודת הציונים „עזרא״ במקום. התחיל לארגן בחורים ובחורות מבין העמלים, אשר מבחינה חברתית ואישית לא היתה להם גישה לאגודה הנ״ל, אם כי מבחינה פורמלית לא היתה שום מניעה להתקבל לאגודה. את זמנם בילו ברקודים, בשתיית חבית בירה בצוותא ובאכילת רבע אוז צלוי בבית מנדל קלינמן, או מנדל אליעזרס.

ערב אחד הפסיקו בבית המדרש את התפילה וחיים עלה על הבמה לדרוש, בשם העמלים, שהגבאים יקציבו סכום כסף להקמת שעורי ערב ספרותיים עבורם בהדרכתו.

כמו כן תבעו מאת ההסתדרות הציונית במקום, להקציב מספר ספרים למטרה זו באמרם כי אברהם יוסף שטיבל ז״ל לא התכוון בתרומתו רק למעמד אחד. גם פעולה זו לא הצליחה כיוון שהציונים התנגדו לחלק את הספריה.

בחדרו של אהרון שווימר, גם הוא מחוזרי בודפסט היו מתאספים ערב ערב מספר חברים ואחד היה מקריא פרקים מהספר „קפיטל״ לקרל מרקס. אהרון התידד עם חבר למקצועו — תפר — אהרון למל והיה מסביר לו רעיונות סוציאליסטיים שדבק בהם בבודפסט. בינתיים התחתן למל והתחיל לנהל את עסקו במרץ רב ובהצלחה. העסיק כמה פועלים ונהיה פתאום לקפיטליסט ו„מנצל הפועלים״. זה גרם להתרחקות מה בין שני החברים.

שווימר התידד עם בחורה שהתגוררה בבית משה וולף גוטליב. בחורה ג׳ינג׳ית, שבאה לכאן מצ׳נסטחוב, בעלת עבר מהפכני. התהלכו שמועות כי ישבה בבית הסוהר בגלל פעולה מחתרתית. לא פעם השתדלו הם למשוך אותי לחברתם, בהסבירם, כי למעמד העמל אין מה לצפות מהחברה הבורגנית הציונית, אשר לא תפתור לעולם את הבעיה המעמדית. הדבר עלה בידם.

ברוב לילות השבת לפני הקידוש, היה שווימר בא לביתנו להציץ בעתונים ולהחליף כתבי עת אמריקאיים, שהיו נמצאים אצלנו בשפע, כי הפעולה התרבותית של אברהם יוסף שטיבל כללה גם משלוחים של כל מיני עתונים וז׳ורנלים ואני הייתי הממונה עליהם. היתה לו הזדמנות לבחור חומר לקריאה. מאוחר יותר נוכחתי לדעת סיבת ביקורו. היא היתה לאו דוקא העתונים, אלא האוירה המסורתית

ששרדה אצלנו בליל שבת ושכנראה חסרה לו, כיוון שהיה גר בחדר אחד עם אמו ובתנאים לא מזהירים.

בליל שבת אחד אחרי הארוחה ובככר כבר נראו המטיילים הראשונים שהשתחררו משולחן השבת רק אחרי ברכת המזון. פה ושם נראו גם קיטנים. לפי לבושם והתנהגותם הרעשניים הכירום מרחוק. נרות השבת שבבית חנה (ישעיה זליקס) דעכו כבר. בין המטיילים פגשתי את אהרון שווימר עם ידידתו אשר באו מרחוב קרקוב. הצטרפתי אליהם והמשכנו ללכת יחדיו. בין פזמון לפזמון שהשמענו (אגב היה לו כשרון לזמרה) הביעו רצונם לקרא למחר אחה"צ אסיפת עמלים ולארגנם לפעולות מועילות עבורם. את מקום המפגש קבענו ביער הנמשך עד לעבר פסי הרכבת המובילה מצ׳נסטחוב למישקוב. עלי הוטל התפקיד לארגן את האספה בסודיות רבה. למחרת, אחרי סעודת הצהרים של שבת, הככר והרחובות כבר ריקים מאדם, ה„בעל־בתים" ישנים את שנתם במנוחה והנוער מבלה כרגיל ב„לשניוב", בחורשה ע"י המעין, כשהם מתרעננים במים הזכים שזרמו בשפע. כל עין חדה הבחינה כי קבוצות של שנים שלושה מופיעות מכיוו־נים שונים, מרחובות קרקוב, לשניוב, בית הכנסת ונבלעים ברחובות צ׳נסטחוב וקוז׳גלוב למקום המיועד. באמצע היער בין עצים גבוהים, התישבנו במעגל מסביב לאהרון שווימר וידידתו. מטעמי בטחון פיזרנו כרטיסי פלירט (המשחק היה אז באופנה) בין החבריה, כדי שישמש לנו „אליבי" על כל צרה שלא תבוא. הבחורה, אשת שווימר בעתיד, הקריאה ספור עצוב של יעקב גורדין — „געלד און לעבן" (כסף וחיים) בו מסופר על רופא מפורסם באמריקה, אשר סרב להגיש עזרה רפואית לאשה חולה אנושה, מחוסר יכולת לשלם לו עבור הטיפול בה. בינתיים מתה האשה ובעלה התנקם ברופא ורצחו. לפני הרצח הוא מגרש את אנשי החברא־קדישא ולא מרשה לטמא את גופת אשתו בידים, שיכלו להצילה ממות ולא עשו כן. הוא קבר אותה בלילה בשדה, מחוץ לעיר, תחת כפת השמים. התפזרנו בדעה שמשהו לא בסדר בעולם הזה והוא טעון תקון...

הפעולה הקרובה היתה צריכה להתבטא בהתנגדות לתנאי העבודה הבלתי אנושיים של הפועלים, כגון הפחתת שעות העבודה, הטבה בשכר וכו׳.

הפרולטריון התחלק לשני סוגים: חלק עבד עם הוריהם וחלק היה שכיר. מקצועותיהם: תפרים, סנדלרים, חייטים, בורסקאים, תופרות וכו׳. ביום ראשון אחד בשנת 1921 פרצה שביתה בין הפועלים. לא כולם הופיעו למקומות העבודה. העיירה היתה כמרקחה. אברהם פיינר, בן־דודי, שעבד יחד עם אחיו יהודה לייב, העסיקו גם את יענקל פנטיקעס (יענקל השחור) ואחרים — ניגש לאהרון שווימר ברחוב והאשימו בשערוריה „המהפכנית". גיסי הירש דוד קולין ז"ל, בא בטענה

אלי, כי הפועלים במתפרה שלו, משה לוריה, וברל השחור לא הופיעו לעבודה. חברי הבורסיקאים יעקב אליעזר אלטרוין, פנחס ריטרבנד, נח לייטנברג (אם כי עבד אצל אביו), הצטרפו לשביתה. „הבעל בתים" הרעישו עולמות ואיימו למסור למשטרה המקומית את שמות המסיתים לשביתה.

למחרת נגמרה שביתת הנפל בעיירה.

משונה במקצת היה מצבם של אלה אשר עבדו עם הוריהם, באשר „המנצלים" היו מבשרם ודמם וה„מנוצלים" לא צריכים היו לגרור את רגליהם מביתם למרחק. חדר העבודה שימש על פי רוב גם חדר אוכל והיה קרוב לחדר השינה. במהרה נוכחנו כי לא קל לעשות למען האנשים האלה. אבי ז"ל חרד מאד לגורלי וביקש ממני להתרחק ממעשים אלה.

הדבר הטראגי ביותר היה בזה, שלמעשה לא היה נגד מי ללחום...

הקמת סניף „החלוץ".

רק אחוז קטן מהפועלים התמסר אחרי יום עבודה קשה לקריאת ספרים וללימוד עצמי. הזמנו מקרקוב ספרי למוד בשיטת מכתבים של וולקובסקי. חברי, אליעזר דוד גולדמן, בנו של חיים לייב מלמד בעיירה, חבר באגודת ישראל, בילה כמה שנים בקרקוב. אמו, נחה כפוליס, היתה זכורה לרבים, כמחזיקת אכסניה ועוד לפני זה הצטיינה באפיית עוגות בשם „טאטאשוך" — היתה מביאה אותן לפתח המדרש ומוכרת לחובשי בית המדרש.

עם חזרו לז'ארקי התלבט בבחירת דרכו לעתיד. בין חבריו ב„אגודת ישראל" לא מצא את עצמו והתמסר יחד עמי ללימודים. זוכר אני איך ישבנו ערבים שלמים ע"י מנורת נפט ומשננים אחד לשני את השעורים ממכתבי „וולקובסקי". בקבוצתנו היה גם אחי, יהודה ז"ל. בתחילה למדנו פולנית ולאחר כך עברנו ללימוד השפה העברית בהברה הספרדית. היינו יוצאים בשבתות לטיולים — „מאיובקה" בלע"ז — והיינו רוקמים חלומות על ארץ־ישראל.

בכדי להגשים את החלום, הלכה למעשה, התאספו מספר צעירים והחלו לטכס עצה על ממוש העליה לארץ ישראל. כך קם סניף „החלוץ" בז'ארקי. בסוף רחוב בית הכנסת בצד שמאל אחרי בית החרשת של יצחק נחמן ברטמן ז"ל היה מגרש גדול וריק השייך לו. יצחק נחמן הרשה לנו להשתמש בו לשם הכשרה בחקלאות. חברי הסניף פנו בבקשה ליהודי בעל בית חרושת לנסירת עצים (טארטאק) במישקוב שינדב לנו קרשים ועצים שונים ע"מ שנוכל לגדר את השטח ומיד ניגשה הקבוצה בהתלהבות רבה לעבודה. המדריך המקצועי לחקלאות היה מאיר שיעביץ. אני זוכר איך הראה לנו בפעם הראשונה להחזיק את האת ביד אחת ויחד

קבוצת חלוצים בעבודתם

עם זאת לדרוך על בליטת הברזל כדי שיכנס לאדמה המזובלת לעומק של 30 ס"מ ולאחר כך להפכו עם האדמה. קודם הבאנו עגלות עם זבל ופזרנוהו על השטח. הדבר נודע ליהודים מגודלי זקן ונשים עטופות מטפחות כהות על ראשן, אשר באו לראות את הפלא, כיצד בחורים יהודיים עושים את המלאכה שכרגיל נעשתה ע"י הגויים, ונשמו לרווחה את „ריח הניחוח", שנדף מהאדמה... קשה היה להם להאמין למראה עיניהם, כי הבחורים אשר הכירום מתוך שירתם מלאת הגעגועים לציון — מתעסקים בעבודת אכרים פשוטה.

יעקב וייסמן ז"ל, בן חניל"ה רוזילס, שהחזיקה בחנות ברזל בככר, הלך עם המדריך החקלאי לחנות ברח' קרקוב לקנות זרעים שונים. אחרי כמה שבועות נבטו מהאדמה גזר, בצל, תפוחי אדמה וכו'. הקימונו סוכה (אלטנה), שקירותיה מבחוץ היו מכוסים ירק מטפס. בפנים עמד שולחן זעיר וסביבו ספסלים, עליהם ישבנו וניהלנו אספותינו.

בכל לילה יצאו שניים, שלושה חברים לשמור על הרכוש מתוך חשש כי השכנים הנוצרים יחבלו ביבול. אלה לא הסתכלו בעין יפה במפעלנו, כיוון שהיהודים השתמשו בשטח, אותו ניצלו קודם למטרתם הם. מצדו השני של המגרש עמד ביתו של יצחק גורגילס ולידו ספסל. על ספסל זה ישבו השומרים לפי התור עד אור הבוקר וחזו חלומות בהקיץ, כאילו נמצאים הם בארץ הנכספת ושומרים על אחד המשקים בה.

עם התקרב ל"ג בעומר התחלנו בתכנון טיול מסורתי. לפנות בוקר והופיעו

כל חברי החלוץ בחולצות מיוחדות. נלוו אלינו יתר צעירי „השומר הצעיר" ואחרים ויצאנו לדרך מזוינים במקלות, כדי שנוכל להשען עליהם וגם להתגונן בהם בזמן הצורך... הלכנו בשורה ארוכה ומאחורינו עגלה עמוסה צידה לדרך. מנינו כ־60 איש. עברנו דרך הכפרים ויסוקה, פשיבנוב, קוזוגלוב. בדרך חזרה נחנו ביער אפל, סעדנו וקינחנו הסעודה בשירים. כשהתקרבנו לעיירה היתה כבר חשכה ויהודים בלווית ילדים יצאו אחרי תפילת מעריב לקראתנו. ברחובות העמידו בחלונות מנורות נפט ונרות ע"מ להאיר לנו את הדרך. עייפים ומלאי סיפוק חזרנו הביתה.

האסיפות התקיימו לרוב בעמק, שהיה כאילו חצוב באדמה שבגבעה ע"י הכביש המוביל ליבוז'ניק. עומקו מספר מטרים ושטחו כ־30—40 מטר. הכניסה אליו היתה מצד הכביש וממולה הקירות תלולים. שם יכולנו לנהל אסיפות ללא הפרעה.

המצב לא היה מזהיר ולא נשאר לנו הרבה לצפות מהמרכז. מספר הסרטיפי־קטים שנתקבלו במשרד הארצי ישראלי בוארשה היה מצומצם ורובם היו מיועדים לחברי החלוץ, שהיו בהכשרה בגרוכוב ועוד. החברים שלנו היו לרוב אנשים בגיל למעלה מ־20 שנה. לכל אחד היו תנאים מיוחדים ודאגות משלו. יעקב וייסמן עזר לאמו בחנות ברזל שבככר. מאיר שיבעק היה מנהל את בית המלאכה שלהם לפחחות. תנאים דומים היו מנת חלקם של רוב חברי החלוץ. אנשים אלה לא יכלו להקדיש לארגון אלא שעות ספורות בשבוע. על אחת כמה וכמה לא יכלו לחשוב על נסיעה להכשרה ולצפות זמן בלתי מוגבל לקבלת הסרטיפיקט המקווה. עקב זה נחלשה תלות החברים בארגון והתלהבותם פגה וכל אחד התחיל לדאוג לעצמו.

תקופת הקיץ האירה לנו פנים: יום העבודה נגמר בעוד אור. בטיולי הערב היינו מגיעים עד ארבעת הקירות (חורבה עתיקה שעמדה ליד הכביש). התהלכו אגדות, ששם מתגוררים שדים וצריכים מאד להזהר מפניהם. תכסיסם הוא לבקש מעוברים ושבים אש ואוי לאדם שמגיש להם את מבוקשם... בהמשך הדרך עמד עץ אשר נראה בעיירה כעומד באופק והנקרא בפי התושבים „דאס ביימל". לפעמים היינו פונים מהכביש לשבילי שדות התבואה הצרים ונבלעים בין שבוליהם הגבוהות. אז היינו נותנים בטוי לגעגועינו בשירה: „שם במקום ארזים", „הכניסיני תחת כנפיך", „שיר הקוצרים" ועוד.

ערב ליל ירח אחד השתרענו בתעלה ע"י האנדרטה של „קושציושקה" ליד הכביש המוביל ליבוז'ניק. היינו כ־8—7 חברים שבילינו תמיד יחד. העיירה מאחורינו נרדמה מכבר, ואנחנו יושבים ורוקמים חלומות ומתכננים תכניות לעתיד.

מצד אחד היינו מלאים גאוה על שזכינו לחיות בתקופה כה מענינית לה לא זכו דורות רבים לפנינו. מצד שני היינו חדלי אונים מול הקשיים המרובים שעלינו להתגבר עליהם, בכדי להגיע למטרה.

נודע לנו כי מזמן לזמן מתקימות בחינות למועמדים לעליה. אנחנו השתייכנו לעיר בנדין. הבוחן היה נציג המשרד הארצי ישראלי בוארשה. החלטתו היתה הקובעת. בודדים מהעיירה נרשמו בתור מועמדים. ישראל יהושע בורנשטיין נלווה אלינו כנציגה של אגודת הציונים בז׳ארקי. בחזרו סיפר ליו״ר אגודת הציונים בז׳ארקי על התרשמותו החיובית של הנציג הוארשאי מהמועמדים מעיירתנו, אם כי הרבה מועמדים ממקומות אחרים נפסלו על ידו באותו יום.

עם התקרב „הימים הנוראים״ עת „הדגים במים רועדים״, נרעדו היהודים עוד קודם לכך. עבר יום הדין והגיע חג שמחת תורה, — חדר קור לעצמותיהם, אם כי הקור טרם הגיע. רצו לא להזכר, כי אם להשכיח מלבם את הימים הסג־ריריים, הלילות החשוכים הארוכים והבוץ בדרכים הצפויים להם תיכף אחרי החגים ונתנו עינם בכוס וששו ושמחו כל היום. בחג שמיני עצרת עברנו קבוצה שלמה ברחוב צ׳נסטחוב ומבית חימיל שאיליס (לייטנברג) בקעו קולות של יהודים, חברי חברא קדישא, ששתו משקאות למכביר. בו במקום החלטנו גם אנו להמשיך את החגיגה באותו ערב, ז״א ליל שמחת תורה. בנו של לייטנברג, נוח, הציע לערוך את החגיגה אצלם בזמן שאביו יערוך את ה„הקפות״ ב„שטיבל״ שלהם. דאגנו גם לחלק אמנותי, בו השתתף יעקב אליעזר אלטרויין וכותב השורות האלה. פנחס ריטרבנד הלך עם עוד אחד לוולף סטוצק להזמין חבית בירה. הלה הבטיח לשלוח חבית בירה טובה, ממש — י י ן. אחרי זמן קצר גלגלו את חבית הבירה אלינו. יעקב ויסמן לקח על עצמו לטפל בשאיבת הבירה מהחבית לכוסות שהוגשו לו. התישב על כסא בפינה כשהחבית העגולה והשמנה הועמדה לידו. התפקיד נעם לו מאד, כי מפעם לפעם היה טועם בעצמו כוס אחרי כוס, עד שהיה נאלץ לעזוב את המקום ולמסור את התפקיד לאחר. אותו גורל נפל בחלקו של יעקב אליעזר אלטרויין... חזרנו הביתה אחרי המסיבה, בשעה מאוחרת בלי כל תיאבון לסעודת החג, והדבר היה תמוה בעיני המשפחות.

למחרת בבוקר, ואני עוד במיטה, דפק אלטרויין בחלון והעירני ללכת לבית המדרש לתפילת החג. הבעת פניו היתה רצינית ועצובה. לא הבנתי את פשר הדבר. כשהגענו — נודעה לי מהחברים השתלשלות הענינים : אחרי מסיבת אותו ערב לא היה אלטרויין מוכשר להגיע הביתה כיוון שהיה בגילופין. השכיבוהו על ספסל ואביו הינך ז״ל היה מאד מודאג בגלל העדרו מהבית והלך לחפשו. ברחוב נודע לו על מצבו. כשנוכח לדעת באיזה מצב נמצא בנו, חזר הביתה בלעדיו.

אחרי החגים.

הימים חלפו בשעמום רב. בהמלצת יעקב יצחק רוזינר, שהתגורר בצ׳נסט־חוב — היה בא אלינו לווינשטיין השחקן, אשר גמר קורס דרמתי במוסקבה, עם להקה והציגו מפעם לפעם באולם מכבי האש. ביזמת הציונים הוחלט ליסד קבוצת חובבים תחת הנהגתו ובבימויו. בין משתתפי הלהקה היה גם יעקב אליעזר אלטרויין, אשר שיחק בהצלחה רבה בתפקיד חצ׳יה בהצגה „דער דורפס יונג״. ההצגה והחזרות כשלעצמן גרשו לתקופת מה את השעמום מהנוער בעיירה.

אסיים את הרשימה בשורות מספר לזכרו של אברהם׳לה פיינר ז״ל.

המזל לא האיר לו פנים. אמנם היו לו מפעם לפעם ימים מזהירים, כשהיה נואם באולם הציונים והחברים היו רתוקים לספסלים ומקשיבים לכל מוצא פיו בשבתות אחה״צ. אז היה כולו מרחף בעולמות אחרים. את ידיעותיו שאב מקריאה בספרים בלבד. התמצא בהיסטוריה של עמים שונים. זכורה לי הרצאתו המפורטת על תולדות הפולנים. באמצע ההרצאה, כשרצה לשכנע את הנוכחים, היה רגיל להרים את כתפיו ומורידם. באותה מידה שהמזל האיר לו פנים בשבתות וחגים היה פונה לו עורף בחיי יום יום. בפני התלונן לא פעם כי רבים מההורים לא השיגה ידם לגדל בניהם אלא לסנדלרות או בתור נערי רחוב. הוא היה נמנה בין הראשונים. למרות שהצליח בחיים במידה מסוימת כבחור הגון ומוכשר, לא הצליח להסתדר בחיים, ז״א, להתחתן ולחיות חיים תקינים. חייו היו כפולים וללא התאמה בשטח הרוח והחומר. המקצוע לא היה לפי רוחו והדבר התנקם בו. במה שנתקל בחיי יום יום לא היה לפי טעמו. ובשטח הרוח לא ניתנה לו דריסת רגל, אלא עד גבול מסויים... בין שני עולמות אלה היה מרחף ולא מצא את מקומו. זכורות לי כמה תקופות מזהירות בהן חזר אחרי בחורות לפי טעמו, ותמיד המציאות הכזיבה... לאחרונה הלך עם בחורה, שכולם חשבוה לבת זוגו בעתיד (זה היה בשנת 1924/5). אולם גם כאן היתה האכזבה מנת חלקו וכתוצאה מכך עזב את העיירה, בכדי לנסות את מזלו בעולם הגדול. הוא נסע לפריז בתקוה שיצליח להסתדר שם. בפריז בילה כחצי שנה והמציאות נראתה לו שם אחרת מאשר תאר לעצמו. אביו, מנילה פיינר ז״ל, חלה בינתיים ומתוך געגועים אליו בקשו לחזור, בכדי שיראה אותו בעודו בחיים. אברהם׳לה לא חשב הרבה, כי היה כולו סנטימנטים, ארז חפציו וחזר.

לא חזר עוד למקצועו הבזוי דאז. הסתובב מספר שבועות בטל ובמצב כזה פגשתיו כשבאתי לעיירה לביקור, כשהוא מדוכא ומלא מרירות על החיים האכזריים...

עוד גלולה מרה אחת היה עליו לבלוע. עשה צעד מיואש והתחתן עם בתו

של יענקעל מלמד, שהתגוררה בקרקוב. הנשואין לא היו מוצלחים. כשבקרתיו בעיר בנדין — היה עוד יותר מדוכא ואז שפך את לבו לפני.

כשהגרמנים נכנסו לבנדין עוד רדף אחריו ביש מזלו. אשתו מתה וכיוון שהיה יחיד בדירה, החרימוה הגרמנים והוציאו את רהיטיו לחצר. לא חיכה עד שהגרמנים ישלחוהו לכבשני השמד והקדים לגווע בין המטלטלין שלו בפינת החצר, ברחוב „אלטען מארק" בבית מספר 4.

יהיה זכרו ברוך לעד בלב כל יוצאי ז'ארקי.

יעקב פיינר
רעננה

קן „השומר הצעיר" בז'ארקי

מה יהמו רגשותי בבואי להעלות זכרונות משנות חיינו בעיירה, כשעזבנו אותה, בעליתנו ארצה. ראינו עצמנו כחלוץ העובר לפני המחנה, כסוללי דרך לרבים, רבים שיבואו בעקבותינו. אבל, אההו!!! הרבים נשארו לאנחות שם נתונים לשוד, למשיסה ולהשמדה בידי הצורר האיום ביותר שקם לעמנו בימי גלותו הארוכים.

היינו עדי ראיה ושמיעה מרחוק לפרפורי הגסיסה של בני עמנו בעיירתנו, ובאלפי ערים ועיירות אחרות — אמהות בישראל וידנו קצרה מהושיע וישנה רק נחמה קטנה: ששרידים מבית ישראל, כאודים מוצלים מאז, ובתוכם מבני עיירתנו מצאו דרכם לארצנו, תקותנו האחרונה, ובונים בה את חייהם.

ברצוני להעלות כמה שרטוטים לדמות קן „השומר הצעיר" בעיירה, בו חיינו כמה משנותינו הטובות ביותר. חלמנו חלום המולדת הנבנית וצפינו בקוצר רוח ליום בו נזכה להצטרף לבונים. בימים ההם בהיותנו נערים, חשבנו שההיסטוריה מתחילה אתנו שלפנינו היה תוהו ובוהו, ושרק אנחנו זכינו להיות עדים לפעמי הגאולה. אולם כעת כשקצת שיבה זרקה בשערנו אנחנו יודעים שקדמו לנו בעיירה אנשים, שהכשירו את הקרקע לפעולתנו ואנחנו היינו ממשיכי דרכם, אם כי בתנאים חדשים ובצורה עקבית יותר.

בדברי אלה הנני מתכוון לדור הבוגר, הורינו וצעירים יותר שהיו פעילים בארגונים הציוניים השונים, שתרמו בנפש חפצה לקרנות הלאומיות החל מק.ק.ל., קרן היסוד, ק.פ.א"י, קרן ה„חלוץ" ו„השומר הצעיר". כמה להט השקיעו בפעולתם זאת! באיזו מסירות נפש נלחמו נגד הקנאים הדתיים שהתנגדו לכל חדש.

קבוצת עסקני קק״ל בז׳ארקי

ובעוורונם כי רב התרפקו על העבר ולא נרתעו גם מלהיעזר בשלטונות בכדי להפריע לנואם ציוני להשמיע דברו באזני יהודים בבית המדרש.

לא אבוא להזכיר רבים מהפעילים בשמותיהם. אבל אינני יכול להימנע מלהעלות זכרם של אחדים מהם: שמעון קופל מינץ, מר אברהם יוסף שטיבל, משה רוטשטיין ועוד. מי מאתנו לא היה גאה ביותר על הספריה הגדולה והעשירה ע״ש זיסל מלכה שטיבל שזכינו לה בהיסח הדעת ע״י תרומתו הנדיבה של אברהם יוסף שטיבל? והיתה בזה גאוותנו שהמצנט החשוב והדואג לספרות העברית החדשה יצא מעיירתנו הנידחת! בחור עני יצא לעולם הגדול והתעשר, אך לא שקע בחמרנות, וביקש לזכות את הרבים. הניח יסוד להוצאות ספרים גדולות, בפטרבורג, בוארשה ובניו־יורק בזמן שהספרות העברית היתה עדיין בחיתוליה ולא היה בכוחה להתקיים מבחינה חמרית בכוח עצמה.

כמה שמח אז הלב לכל ספר חדש מקורי או מתורגם ולספרי „התקופה" הכרסניים, עפ״ר בעריכת דוד פרישמן, שהיה יד ימינו בפעולה זו. ואמנם מעט הדעת שקנינו לנו, לא במעט בזכותו באה לנו. זוכרני, כשבאתי להכשרה ורציתי

לשבח במקצת את עיירת מולדתי בפני חברים חדשים, התפארתי באברהם יוסף שטיבל — וזה עשה רושם!

זכו בני העיר לבטא מקצת מהערצתם אליו בבואו לביקור לעיירה לפני מלחמת העולם השניה. לא יכולתי להשתתף באותה קבלת פנים, אולם ידעתי שאין הפרזה בהתלהבות זאת. היתה כאן גאווה של בני עיירה על אחיהם הגדול, שהתפרסם לטובה בצבור היהודי.

פופולארי וקרוב יותר היה מר שמעון קופל מינץ. מנהיג הציונים בעיירה ומורה לעברית ראשון בעיר. כמו חי ניצב לנגד עיני האיש החולה המתפרנס בדוחק מהוראת עברית. אך כמה כוחות ומרץ השקיע האיש בהדרכת הפעולה הציונית בעיירה! ומה גדולה היתה האוטוריטה שלו! מה נמרצת היתה מלחמתו במורידי באור בעיירה! ואמנם כצנינים היה בעיניהם.

אנחנו, בני גילי, צעירים מדי היינו מלהבין את היקף פעולתו. יותר התרשמנו ממנו כמורה מצוין לעברית. כמה מהחידוש היה בזה, שקרא לבניו שמות עבריים, תנכיים: נעמי, סעדיה, עזרא וכו׳. אחדים מאיתנו, וביחוד הדור הבוגר, למדנו אצלו עברית ועל ידי זה ניתן בידינו המפתח לידיעת תרבות עמנו העתיקה — החדשה.

בצדק הנני רואה בו רב ומורה, כי הרי למדתי אצלו הרבה פרקים ובשטחים רבים. ואם הקן שלנו הצטיין ברוח „שומרית" עברית והשפעתנו בגליל היתה יותר גדולה משהגיע לנו לפי משקלנו הכמותי, הרי זה לא במעט הודות לידיעת העברית, שנטע בנו שמעון מינץ ז״ל. בסוף ימיו עבר לגור בעיר המחוז זבירצ׳יה. מת טרם זמנו ולא זכה להגשים חלומו להגיע לארץ האבות.

ראשית התהוות הקן חלה בשנת 1925, בערך. תקופה זו ידועה בשם העליה הרביעית, שזרמה אז ארצה. לגבי יהדות פולניה צויינה בשם: עלית גרבסקי. האחרון, שר האוצר בממשלת פולין העמיק לחדור לכיסי היהודים וסחט מהם כל פרוטה ע״י מסים חדשים לבקרים. יהודים התיאשו ורבים ניסו לעלות ארצה ולהיאחז בה. מעטים הצליחו בכך, הרבה חזרו על עקבותיהם. גם מעיירתנו יצאו אחדים לתור את הארץ וחזרו כלעומת שבאו. הכמיהה לעלות ארצה לא רפתה. התארגנו כמה בחורים, שהחליטו לפרוץ להם דרך ארצה, גנבו גבולות והגיעו אחרי הרבה הרפתקאות דרך וינה לארץ ישראל. אם אינני טועה — הרי הם האא׳: רוטנברג, אייזיקוביץ, בן צבי, (שיבק) החברה אלישבע פיפקופף הח׳ גוטליב וכו׳. ואכן צעדם זה, שימש נר לרבים, אשר שאפו לצאת בעקבותיהם, כי רק מעטים זכו!

בהתחלה היינו תנועת נוער ציונית־צופית שתפקידיה ושאיפותיה טרם הוגדרו

בדיוק וקשריה עם המרכז עדיין רופפים. זה היה המצב בכל התנועות והפלגים שהתמזגו אחר כך לתנועת „השומר הצעיר". עם ההתפתחות בארץ והתגברות המאבק הפוליטי־אידיאולוגי נתלבנו השאיפות והתפקידים של התנועה בגולה.

המייסדים כ־40—30 צעירים בני 18—17 למדו עברית בשקידה, התכנסו בחורשות, שהקיפו את העיירה „בחיק הטבע", כפי שהיה שגור בפינו, קראו ודנו

נוער ציוני־צופי

על ספרים, שרו בדבקות במשך שעות רצופות שירים בעברית ואידיש ועסקו במשחקי ספורט וצופיות.

כאן המקום להזכיר חבר שפעל רבות בארגון והדרכת הקן באותה תקופה: הח' לייבל הורוויץ. (אחיו הצעיר, חבר ותיק בקיבוץ משמר העמק). היה בנו של בעל בית חרושת למתכת בצ'נסטוכוב. היה בא פעם־פעמיים בשבוע לעיירה ועשה בהדרכת קבוצות הבוגרים והצעירים.

כשנשים אל לבנו כמה מועטת כיום בארצנו ההתנדבות בפעולות פוליטיות וארגוניות בכל המפלגות משמאל ועד לימין, נוכל להעריך את הכוננות הזאת, מצד חבר לא צעיר ביחס, להתפנות מעניניו ולבוא לעיירה קטנה, מרחק של שעתים נסיעה, בערך, להדריך כמה עשרות בחורים ובחורות!

הנני נזכר — איזו רוח של שמחה וחדוות נעורים החדיר חבר זה לתוך חיינו! כמה הצליח לרכז מחשבתנו סביב כל נושא של שיחתו. הריקודים הנלהבים עד כלות הכוחות והשירה הנלהבת. אכן רוח חדשה הגיעה לעיירה הנידחת הנמצאת בצדי דרכים!

עם התפתחות הקן נערכו מזמן לזמן פגישות עם קבוצות שונות מקן צ׳נסטוכוב. אנו הקטנים הצטופפנו תמיד סביבם, מקנאים בהם קנאה עזה ומחכים בקוצר רוח ליום, שיותן לנו להצטרף להסתדרות זאת.

בין קבוצת המייסדים הובלטו שני חברים שפעלו רבות למען התפתחות הקן והחיים הציוניים בעיירה בכלל: הח״ח משה רוטשטין ובריש פרנק ז״ל, שניהם כבר אינם בין החיים.

משה רוטשטין בן יחיד להוריו ומאד קשור אליהם, כשרוני ועליז מטבעו היה ממנהיגי הקן במשך תקופה ארוכה. הצטיין בכושר הסברה בעל רגש מפותח, נוטה לסנטימנטליות, ידע להלהיב רוחנו ודמיוננו. בגלל היותו מקובל על חוגים רחבים בעיירה, הצליח לגייס עזרה ממקורות שונים. והרי היינו זקוקים להרבה עזרה ותמיכה!.

ראשית, סבלנו מחוסר לגליזציה. גם להנהגה הראשית בוארשה טרם היתה הרשות לפתוח סניפים. היינו כקוץ בעיני המשטרה המקומית, שרדפה אותנו עד חרמה ומררה את חיינו. נסינו להתקיים תחת השם — קורסים לעברית על יד „תרבות״, אם כי גם רשיון כזה לא נמצא בידנו. ואכן הצליח משה לשמור על קיום הקן, אם כי לא מעט סבל נגרם לו בזה. ברבות הימים נעמד בצד, כי לא יכול היה להחליט לצאת להגשמה, ז.א. לנסוע להכשרה ולעלות. יותר מדי אחראי ראה עצמו לגורל הוריו ועתידם. לפי החלטה שהיתה קיימת בתנועה היו מוציאים מהקן כל בוגר שלא יצא בבוא שעתו להגשמה. אנחנו נמנענו מהוצאת מסקנות. ידענו כמה סובל החבר ונעזרנו בו. כפי שנודע לי, נהרג ע״י הגרמנים בתקופת הגיטו בעיירה. אחרי שהשפילו וביזו אותו העבירו אותו בבגדים תחתונים לעורו דרך הרחובות לבית העלמין ושם ירו בו. ימח שמם וזכרם של צוררי נפש טהורה!

אכן גורל טרגי של חבר, אשר חלם, שאף ולא הגיע. יהי זה נר לזכרו!

פרץ פרנק ז״ל התבלט תיכף בהצטרפו לקן במרצו הרב, בתפיסתו המהירה ויכולת הנהגה. כמעט שלא היה הבדל בגיל בינו ובין בני קבוצתו הראשונה שנמסרה להדרכתו. עליז ושנון מטבעו, ידע לספר בדיחה עממית טובה והיה נעים מאד להמצא בחברתו.

בקלות וירטואוזית התגבר על הקרתנות שהיינו שקועים בה. נועז בהבעת דעות

מתקדמות, רדיקליות — אם זה בשטח התפיסה החברתית או הסקסואלית — שימש לנו גורם מתסיס ומדרבן.

סבל לא מעט בבית הוריו בגלל השתיכותו לקן. בזה לא היה יוצא מן הכלל. רובנו סבלנו מזה. ההורים לא ראו „תכלית" בפעולתנו בקן. כל המנטליות שלהם התנגדה לכוון התפתחותנו. אולם מידת העקשנות של התנגדותם היתה שונה. יש שהשלימו במשך הזמן ובלבם התגאו אפילו על שבנם או בתם עוסקים בדברים חשובים, שאולי גם להם תצמח מהם תועלת, כגון: עליה ארצה. עם הזמן נראתה גם להם העליה ארצה כדרך חיים רצויה. אבל היו כאלה שלא השלימו אף פעם, שלא התנזרו מעריכת תקלות ושערוריות אפילו ברשות הרבים ומררו את החיים. בכל זאת לא נכנע פרץ והמשיך בעקשנות בדרכו. היה מזכיר הקהילה היהודית במשך איזה זמן במשכורת קטנה. הירבה לעשות טובות לאנשים נזקקים, ערך מכתבי בקשה לשלטונות בעניני מסים ורשיונות — שלא על מנת לקבל פרס — תכונה נדירה בין אנשי העיירה.

הצטיין בחיבור מכתבים ותזכירים. זכורני מכתב בקשה ששלח בשם הנהגת הקן לועד הקהילה, בו מבקשים תמיכה במפעל מושבות הקיץ. איזה נוסח משכנע ומדבר בעדו! באיזה הגיון ברזל הוכיח להם, שמכל הבחינות חייבים לתמוך במפעל המושבות. אני בתמימותי „הבטחתיר", כי המכתב בלי ספק ישפיע השפעתו. נתאכזבנו מאד, כשהגיעה תשובה שלילית מתוך נימוק שאין כסף. ואמנם זו היתה המציאות העלובה בעיירה. דאגו בעיקר לעניני דת, כשרות, שחיטה ומקוואות.....

נדמה לי, שהיה יחידי מבין חברי קבוצתו, שיצא להכשרה ועלה ארצה. השאר, לא הספיקה להם הנשימה, נשרו בדרך אם בגלל ההכרח לפרנס הורים או הפיתוי של חיים קלים יותר בעיירה. פרץ בילה בהכשרה בסמיאטיץ, עבד בבית חרושת ללבדי עץ (דיקטים) בו עבדו עבודה מפרכת בתנאים פרימיטיביים. כתב מכתבים נלהבים משם. זמן קצר אחרי שובו מהכשרה עלה ארצה והצטרף לקיבוצו „עין הקורא" בראשון לציון. היה פעיל בקיבוצו ומילא תפקידים אחראיים בקיבוץ ובציבור הפועלים במקום. היה חבר סיעת „השומר הצעיר" ופעיל במועצת הפועלים. עבר יחד עם קיבוצו להתישבות בשער הגולן, בעמק הירדן. כמה שמח לעובדה שהקבוץ איפשר לו ללמוד נהגות וגם מסר לו אוטו לרשותו. ראה בזאת התגברות על ה„בטלנות", שנבדקה בנו בעיירה, מתוך נאמנות לסיסמת התנועה: קודם כל ידים! ואל יראה דבר זה קל בעינינו — להיות נהג אוטו בימים הראשונים של הקבוץ בארץ, כשהכסף לאוטו היה נחסך מפרוטות שהשתכרו חברים בעבודה קשה בפרדס ובבנין — מילתא זוטרתא! הירבה לנסוע בדרכים בשנות המאורעות עד פרוץ המלחמה העולמית. נפל בשנת 1940 בעת הפצצת האיטלקים את בתי

הזקוק בנמל חיפה, כשהוא משרת את המאמץ המלחמתי בהובילו ארגזי עץ להצנחת פחי נפט ובנזין לכוחות בנות הברית, שנערכו למלחמה נגד הצבא הנאצי במדבר לוב.

קשה להפריז בערכו וחשיבותו של הקן בעיירה. גם המתנגדים לדרכנו ידעו להעריך את המפעל. ולא חסרו מתנגדים! הן מתוך נימוק דת ומסורת, והן מתוך התנגדות לכל דבר חדש. בהתחלה ראו במפעלנו משחק ילדים. עם הזמן נוכחו לדעת, שהמשחק הוא רציני. התחלנו להשתתף במושבות קיץ, לנסוע לכינוסים וסמינרים — דבר שהיה כרוך בהוצאות כספיות ובביטול ימי עבודה ויש לזכור: רובם של חברי הקן השתייכו למשפחות עמלים, כי רובם ככולם עזרו להוריהם להוציא את פת לחמם וההורים לא יכלו לוותר על עזרה זאת. על רקע זה פרצו לא פעם סכסוכים חריפים בין הבן ומשפחתו ולא כולם יכלו לעמוד בסכסוכים אלה. יש ומצפונם לא נתן להם ל„התאכזר" לקרוביהם ולא העיזו להמשיך עם התנועה ולצאת להגשמה ורק מועטים עמדו בעקשנות. עם הזמן, כשהורים התיאשו יותר ויותר מסיכויים של חיים מסודרים לבניהם בגלות פולין יחד עם ידיעות שנתקבלו מהארץ שיש בה שבר, שאפשר לעשות בה חיים, רפתה ההתנגדות אבל זה היה קצת מאוחר מדי. המלחמה העולמית השניה עמדה באופק.

עם כל זאת התרפקו עלינו בגעגועיהם לחיים אחרים על רקע הקדרות של חיי העיירה, מצאו אצלנו איזה רמז לחיים יפים יותר אם כי לא תמיד הבינו לשאיפותינו. מי לא זוכר איך ליוו אותנו, למשל, בצאתנו לחגיגת ל"ג בעומר לחורשות הסביבה. בראש התהלוכה תזמורת קטנה, כולנו לובשי מדים, מקלות צופים בידינו. ואיך חיכו לנו בחזרנו בערב. ממש כל בני העיירה חיכו לנו והתפעלו מהליכתנו המסודרת. הצעירים קנאו בנו וחיכו ליום, שיוכלו להצטרף אלינו. ואנחנו — לבנו עבר על גדותיו משמחה והכרת ערך עצמנו. רגעים כאלה הגבירו אצלנו את הרצון להמשיך על אף כל הקשיים וההפרעות!

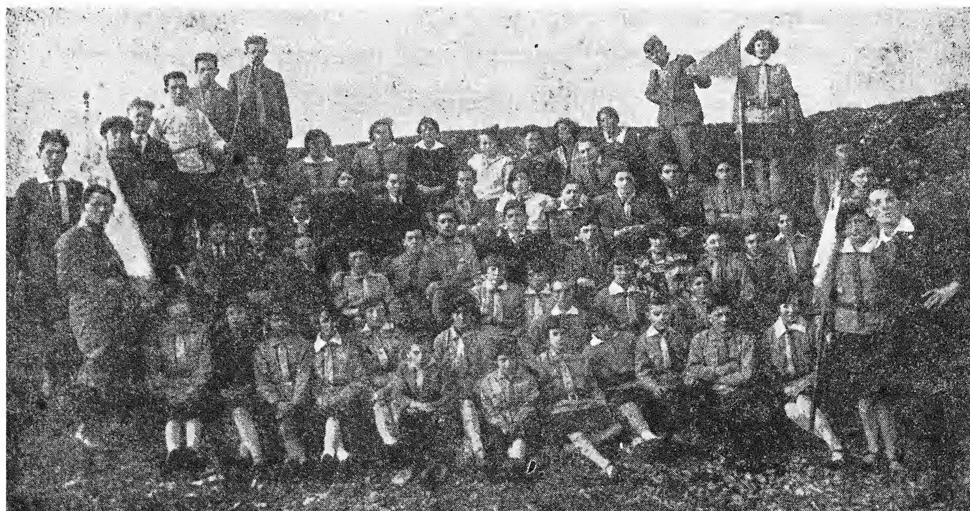
הקן שימש לנו כמגדלור, כנוה מדבר אליו נמלטנו מפני כל המפריע והמדכא בחוץ. בו חיפשנו פתרון לכל השאלות שהציקו לנו. אין לשכוח שהוא היה לנו הכל — גם בית ספר במובן המדויק של המלה. היו כאלה שלא זכו ללמוד ולגמור אפילו בית ספר עממי, כי אחרי כמה שנות לימוד בחדר נמסרו ע"י הוריהם ללימוד מלאכה, והמלאכות: תפרות, סנדלרות, חייטות לא היה בכוחן להלהיב צעירים — וכאן נפקחו עיניהם. כאן קיבלו ראשית דעת ואפשרות גישה לעולם ההשכלה והמדע. התחילו לחשל לעצמם השקפת חיים ועולם. אחרי יום עבודה ארוך בסדנאות חורף היו נוהרים לאולם הקן, מתכנסים קבוצות, קבוצות בפינות שונות. ראש הקבוצה מרצה על איזה נושא תרבותי: ציונות, הסטוריה של עם ישראל,

הארץ, הקיבוץ או שיחה על איזה נושא ספרותי שעמד במרכז ההתענינות או בירור חברתי. וכאלה לא חסרו: שנות הנעורים על הרגישות הרבה והמתיחות הנפשית מזמנים לא מעט אי־הבנות שיש לישבן.

לפני כל שיחה פותחים בשירה עד כלות הכוחות ויש שפותחים בריקוד ההורה. מי לא זוכר את המעגלים הסוערים של הרוקדים, את ההתלהבות העצומה בבחינת — כל עצמותי תאמרנה! ויש, שהיו יוצאים בערב חורף לכביש לתרגילי סדר. מסביב הכל קפוא ומכוסה שטיח שלג לבן. השלג חורק מתחת לרגלים ואנחנו צועדים במרץ ופינו מלא שירה. נעלמה העייפות אחרי יום עבודה קשה. נשכח היום האפור שמחכה לנו למחרת והלב מתרחב ומתגעגע לימים טובים שיבואו...

בקיץ היינו מתכנסים בעיקר ב„חיק הטבע". חברים בודאי זוכרים את ה„עמק" על כביש יבורז'ניק — מחצבה עזובה או העץ הענף ע"י הגורן החרב... „די פיר ווענט" בפי בני העיירה; או בשבתות אחר הצהרים בחורשת לשניוב, שותים מי המעין ואחר כך יושבים במעגל ומקשיבים לדברי המדריך. בערב קיץ יושבים בחשכה, הכוכבים רומזים ממעל, הדמיון מרקיע שחקים, מבררים שאלות חיים, מתכוננים לעתיד.

כגולת כותרת של חיי הקן שמשה מושבת הקיץ. כאן ניתנה האפשרות להתרחק מחיי יום יום בחיק המשפחה, לחיות רק במשפחה השומרית במשך

הקן השומרי בז'ארקי

שבועים־שלושה. ניתן לטעום טעם עצמאות כשבעצמנו הננו מבשלים ארוחותינו, מכינים יציעינו הרחק משאון העיירה חפשיים מכל עול והגבלה. לא בנקל עלה לנו הדבר. בזיעת אפנו צברנו את האמצעים למושבה. היינו מתחילים באגירת צרכי מזון הרבה שבועות לפני היציאה למושבה. מי שהביא שקית אורז, גריסין, סוכר, שעועית, קפה, תה, וכו׳. קשה יותר היה לאסוף את הכסף במזומנים. היינו עורכים מגבית פנימית: הבא ממשפחה אמידה נתחייב להכניס יותר ומי שידו לא השיגה, הכניס לפי יכולתו או שוחרר מכל תשלום. מושבות הקיץ זימנו אפשרות של פגישה עם שומרים מקנים אחרים בסביבה. האפקים נתרחבו, נקשרו קשרים חברתיים ואינטימיים, נוצרה ההרגשה של השתייכות לתנועה, שמקיפה נוער במדינה שלמה, בעולם כולו בו נפוצים פזורי עמנו.

היו שעות רבות חסד שלא נשכחות מלב. למשל: השכמה בשבתות בבוקר לשם טיול לחורשה עם ספר ביד. קרני שמש ראשונות שולחות אורן. אתה עובר ברחובות וסימטאות. אחרי שבוע קשה של עבודה וטירחה שקועים יהודים בשנה. שקט ודומיה מסביב. אתה מגיע לחורשה, פורש את המקטורן על מצע המחטים של החורשה ומתחיל בקריאה. הצפרים מתעוררות ונותנות קולן בשיר. בקראך ספר שירה מתמזג תוכן השיר עם המתרחש סביבך. על פי רוב קראנו ספרי מדע וספרות בעלי תוכן חברתי־אידיאלי: כתבי אנגלס, קרופוטקין, בבל, קאוטסקי, בורוכוב, דוסטויבסקי, טולסטוי, ש. אש, י.ל. פרץ וכו׳. לאט לאט מתרבים המבקרים בחורשה. הרעש גובר. אחרי שמתעיפים מהעיון בספרים נכנסים בשיחה עם הקורא כשכנותך. שבוע שלם מצפים לשעות אלו...

ומי יוכל לבטא את ההתרגשות הגדולה בעת ליווי חבר בעלותו ארצה. המוני חברים תופסים מקומם בעגלות פתוחות או במזחלות בתקופת חורף. נוסעים 7 ק״מ עד תחנת הרכבת במישקוב בשירה ובזמרה. שמחים שזכינו לשלח חבר, שיצטרף למחנה המגשימים בארץ. רבים מקנאים בחבר שזכה להתגבר על כל הקשיים והמניעות וחולמים על יום עליתם הם. ההורים מזילים דמעה, בהרגישם שאולי לא יזכו כבר לראות את בנם... ורב העצב... אולם יש להגיד את האמת המעציבה, שהקן לא זכה לקצור פרי ראוי לו. לא רבים היו האנשים שיצאו להכשרה ועוד פחות זכו לעלות. הימים היו ימי סגירת העליה ע״י הכובש הבריטי ורק כשהתחילה עליה ב׳ זכו כמה חברים להגיע ארצה.

לא התכוונתי לכתוב תולדות הקן בעיירתנו. אין תחת ידי החומר הדרוש.

יצאתי משם בשנת 1934 והרי קיום הקן נמשך עד פרוץ המלחמה וגם בזמן הכיבוש הנאצי. ז׳ארקי שמשה גם מקום רכוז וקשר לשרידי התנועה שקיוו להיאחז בה ולהחזיק מעמד על מנת להיות נכונים להתנגדות ולמאבק נגד הצורר האכזרי. (פרטים על תקופה זאת אפשר למצוא בחוברת שנכתבה ע״י חברנו אהרן ברנדס ; „אבדן יהודי זגלמביה״.

היה ברצוני להעלות קטעי זכרונות מתקופת חיים יקרה שחיינו אותה בעיירה. להציב ציון כל שהוא לכמה אישים וחברים שלא זכו להגיע עד הלום.

לעיירתנו ז׳ארקי, בה נולדנו וחיינו שנות חיינו הטובות ביותר, בה היו מפכים חיים יהודיים תוססים על אורותיהם וצלליהם במשך כמה מאות שנים עד היום המר והנמהר, כשגורשו באכזריות איומה ע״י האויב האכזרי ביותר שקם עלינו בהיסטוריה המרטירולוגית שלנו.

אבוי לנו, שהעיירה וכל הקשור בה הפכו להיות הסטוריה!

ואם יש נחמה פורתא, הרי זאת שזכינו ונתקבצו כמה משרידי עיירתנו והגיעו לחוף מבטחים, לישראל. מי שזכה להגיע לפני השואה ומי שחתר והגיע אליה אחרי שנים של סבל איום ונדודים ברחבי העולם. התקוה להגיע אי פעם אליה ולפגוש איש קרוב, נתנה להם כוח להמשיך בדרך הסבל ולהיאבק נגד מר המוות!

אכן חזרנו לשורשנו, עריסת עמנו. נכה בה שרשים ולא ניטשנה לעד!

פנחס לאודן
עין־השופט

„החלוץ״ וה„מכבי״ בז׳ארקי

„החלוץ״

ברצוני לנסות לדלות משהו ממעמקי העבר, מהתקופה בה הייתי בין הפעילים בסניף „החלוץ״ בז׳ארקי.

התקופה (1927—1935) היתה תקופה של פריחה וגידול עצום של „החלוץ״ בפולניה כולה. אחרי המאורעות של 1929 בארץ התחילו לקום סניפי „החלוץ״ ונקודות הכשרה בכל עיר ועיירה. האינסטינקט הבריא של רבים מהנוער היהודי בפולניה רמז להם כבר אז מה שעלול לבוא ליהודי פולניה, ושיש להתכונן בכל הכוחות ובמהירות לצאת מהארץ הזאת. וכואב הלב, כי כה מעטים הספיקו לצאת.

יחד עם ההתעוררות הכללית הזו של „החלוץ״ בפולניה קם והתארגן גם סניף החלוץ בז׳ארקי.

בין צעדיו הראשונים של סניף „החלוץ״ בז׳ארקי היתה שכירת מועדון אצל

„החלוץ" בז'ארקי

מר פרשקה, בעל בית־החרושת, שבבלוק הבנינים שלו. בחצר (אין פאבריטשנע הויף) היה חלק פנוי מדיירים והמקום התאים למטרתנו, כי החדרים היו גדולים ורחבי ידים, החצר ענקית ומרוחקת במקצת ממרכז העיירה. מי מאנשי ז'ארקי לא זוכר את חצר בית החרושת, אשר הפך „לשם דבר" בעיירה. בימי הקיץ היה נוהר שמה הנוער מכל החוגים, מי לנהר להתרחץ ולהשתזף בשמש, מי לחורשה (פאבריטשנע וואלד) לטיול ולבילוי. ומי מאתנו לא יזכר בימי הרומנטיקה שלו, שהיו לרוב קשורים ב„פאבריטשנע וועלדל" (טאנץ בריק)? היו אמנם, גם ימי אבל ובכי על הקרבנות שנהר זה (פאבריטשנע טייך) תבע מדי שנה.

כאמור, היה המקום מרוחק ממרכז העיר ויהודים כמעט לא גרו בו, פרט ל„אברהם כלי־זמר" ועוד משפחה יהודית אחת. לא פעם התגרו בנו צעירים פולנים, „שקצים" ולרוב כמובן בבנות, עד שלפעמים התפתחה התגרות כזו לתגרת ידים רצינית. אני זוכר כמה שמחות היו הבנות, כשבמקרים כאלה של התגרות היה מזדמן יחזקאל מיטליס. עצם נוכחותו מילא אותן בטחון וזה למרות היותו אז צעיר לימים, בסך הכל בן 17—18 אביבים, אבל עצם הופעתו — אף פעם לא נסוג או ברח מפני „השקצים" — הרתיעה אותם ולרוב לא התגרו בנוכחותו.

בהרכב הנוער בסניף „החלוץ" השתקף הרכב תושבי העירה: בני סוחרים, בני למדנים, בני בעלי מלאכה וכו'. שמו של הנוער הז'ארקאי הלך לפניו כנוער חרוץ, פיקח, מסור ומתמיד וכזה היה גם הנוער שבא לסניף „החלוץ".

למרות היותנו אנשי עיירה קטנה, התבלט הנוער הז׳ארקאי בכל הכנוסים של התנועה בהופעתו הרצינית, בתבונתו ובעיקר בשפתו העברית.

בסניף מצא כל אחד מאתנו את ביתו השני ויש שבילה בו יותר זמן מאשר בבית־הוריו. לא היה יום, שלא נרגיש הכרח לבקר בסניף. ואל יהיה הדבר קל בעיניכם, כי הנוער ברובו היה נוער עמל ועובד, בחלקו — בעלי מלאכה שונים, ובחלקו עסוק במסחר ובזמנים ההם עבדו בעיירה יום עבודה של עשר—שתים־עשרה שעות. בכל זאת מצא כל אחד זמן ובעיקר בחורף, עת הדרכים היו מכוסים שלגים, לבוא לסניף ערב ערב, כי מצא שם פינת אור, אשר חסרה לו בבית וכמו כן חברות טובה, מאמץ משותף ותקוה לעתיד.

חוץ מזרימת הנוער כיחידים ל„החלוץ״ בא כל שנתיים גל של קבוצות שלמות מאורגנות, בעלי חינוך והכנה תנועתית ובעלי מטען תרבות ציוני לא מבוטל. אלו היו קבוצות הבוגרים של תנועת „השומר־הצעיר״, שנשא אז אופי של תנועה צופית. הבוגרים של „השומר־הצעיר״ השתייכו כידוע ונכנסו באופן אוטומטי ל„החלוץ״ ומשם המשיכו דרכם להכשרה ולעליה ארצה.

לראשונה באה הקבוצה של בריש פרנק, משה רוטשטין, אהרן ברינדס, יהודה בורנשטין, אהרן פיפקופף, וולף בר הרצברג, האחים ברל, שמעון סנופקובסקי, גולדה ברנדס, ועוד. היה זה זרם של כוח תרבותי רב ערך בסניף. רובם ניגשו לעבודות ארגון ותרבות במסירות ובתנופה. כשהלכו רובם להכשרה, בא הגל של הקבוצה השניה, גם היא טעונה מטען רציני של הכנה תרבותית ותנועתית. זו היתה הקבוצה של פנחס לאודן, אהרן לבר, שמואל קורצפלד, פסח ברנדס, גוטשע מנלה, לאה שיבק, לאה פרנק, פיגל ליזורוביץ ועוד. בקבוצה השלישית והאחרונה בזמני, שלא ביישה את שתי הקבוצות שקדמוה, התבלטו מספר צעירים, שבהמשך דברי עוד אתעכב ואספר עליהם. היתה זו הקבוצה של צבי ברנדס, שמשון מיטליס, אברהם איזנברג, אליעזר רוטרבנד, אסתר פרנק, נחה הרשליקוביץ, חדוה (פרידל) מיטליס, פיגל שפורן, גוטשע ניימן, סולה דובסקה, רחמה ברטמן ועוד.

אחדים מהקבוצה הזו התעלו ונהיו בעת השואה למנהיגי הנוער ולמארגני המחתרת האנטי־נאצית בסביבה. צבי ברנדס הגיע עד לדרגת חבר ההנהגה הראשית (או המחוזית) של „השומר־הצעיר״. כפעיל ומארגן המחתרת נמצא בזמן האחרון במקום מחבוא בבנדין ובעת שלא היה לו אדם מתאים (או אולי לא רצה להטיל על מישהו אחר משימה מסוכנת) רץ בעצמו לבנדין למסור הודעה חשובה ובדרך נורה ונוקב ככברה. הובא לקבר ע״י אחיו אהרון.

שמשון מיטליס, אחד הצעירים המוכשרים ב„השומר־הצעיר״ ובדחלוץ

ז׳ארקי, גמר את הכשרתו והלך לשירות צבאי. כתב לי ארצה, שהוא נמצא בקורס תת־קצינים וחיי הצבא משעממים אותו עד מוות. כמפקד בהגנה רמזתי לו בתשובתי, כי גם אני עוסק ב„צבאיות", אולם עושה זאת מרצוני החפשי בהת־נדבות וכדאי לו שישתדל לרכוש יותר ידיעות במקצוע זה, כי עלול עוד הדבר להביא לו תועלת רבה בארץ. הוא הבין יפה את הרמז והדבר השתקף בתשובתו אלי.

ביום פרוץ המלחמה צריך היה להשתחרר מהצבא ומיד לעלות ארצה. בבית חכתה לו אחותו (פרידל) חדוה שסיימה את הכשרתה וצריכה היתה להצטרף אליו בעליתו ארצה. עם פרוץ המלחמה לא הספיק לחזור הביתה ובאחד הימים עבר את העיירה בראש גדוד צבא נסוג (כל הקצינים הפולנים של הגדוד ברחו) והוא בתור רב טוראי המשיך לפקד עד שנפלו כולם בשבי הנאצים.

מהשבי חזר לעיירה ומיד התמסר לפעולה בארגון המחתרת יחד עם צבי ברנדס. נשלח מטעם החלוץ בראש קבוצה של חמישים צעירים לחווה חקלאית בזלוטו־פוטוק („החלוץ" עמד על המשמר, שמא יתגלה איזה פתח תקוה של יציאה ודאג לקבוצות מאורגנות). השלטונות הנאצים הסכימו לתכנית זו מטעמים שלהם. באותו זמן הציעו לו החברים להכין לו ניירות אריים כדי שיעבור מעבר לגבול. הוא לא הסכים לעזוב את קבוצת החמישים. אחדים מהם עוד הספיקו להגיע ארצה והוא עצמו אבד, כנראה, בליל הגירוש מז׳ארקי.

בזמנו, כל קבוצה חדשה אשר באה מ„השומר־הצעיר" הביאה עמה, כאמור לעיל, מרץ כפול ואוירה תרבותית חדשה. בסניף התנהלה עבודה תרבותית תקינה, שהתבטאה בלימוד השפה העברית (משה רוטשטין התמסר לזה מאד), בהרצאות על ציונות, על תנועת הפועלים העברית, על ההסתדרות וכו׳. בכליון עינים חיכינו לשיחותיו של בריש פרנק (נהרג ב־1942 בהפצצת חיפה) ובלענו כל דבר שיצא מפיו. היה בו הכשרון הנפלא לקשור אליו את שומעיו קשר בלתי אמצעי והצטיין במלאכת מחשבת במבנה הרצאותיו. גם (ליביש) יהודה בורנשטיין, אהרון ברנדס, אהרון פיפקוף, החתום מטה ואחרים מסרו הרבה מזמנם לעבודה תרבותית בהרצאות, בשיחות, בהקראות, ויכוחים ספרותיים וכו׳. בחוגים השונים הקראנו את עתון „העתיד", שבועון „החלוץ" בפולניה. בשעת הצורך התמחינו בהקראת העברית ישר באידיש. בלילות שבת נתקימו לרוב ערבי שירה וריקוד. שמחה מילאה את לבנו עם לימוד שיר ישראלי חדש. למדנו לא רק את המלים ואת המנגינה, אלא ראינו לפנינו גם את הנוף והטבע שתוארו בשיר. היינו כחולמים. נזכר אני בביקורו של נתן ביסטריצקי בסניפנו, עת שלימד אותנו שירים חדשים ורקד עמנו. זה נמשך שעות והיינו מוכנים להמשיך ככה עד בלי סוף. ובמוצאי

שבתות בין השמשות היינו יושבים עד מאוחר בלילה ושופכים את לבנו בשירי אהבה וגעגועים, שעות על גבי שעות והשירה זרמה כמעיין המתגבר. ברגעים כאלה הייתי לפעמים נזכר בשנות ילדותי, בעת שהלכתי עם אבי ל„שטיבל" ל„שלוש־סעודות" וגם שם היו שוקעים החסידים בשירת געגועים לשבת המלכה שמסתלקת והולכת ואיננה עוד — ואנחנו הילדים הצטופפנו אז בחשיכה בפינת ה„שטיבל" וסיפרנו אחד לשני סיפורים שונים על שדים ועל אשמדאי והיינו כולנו מלאי רעד וחרדה עד שפתאום תם ונשלם הכל כי הדליקו נרות ונגוז החלום. חשבתי בלבי — הנה אנו אותם החסידים, אם אותם הגעגועים אם אותה הקנאות והשתפכות הנפש, ורק בנוסח אחר ולשם מטרה אחרת!

אנסה לסיים במספר קוריוזים ובספורים על יציאת חלוצינו להכשרה. כל עבודתנו ופעולותינו התרכזו סביב משיכת נוער לקראת הכשרה ועליה ארצה. כל אחד חייב היה לגלות את עצמו באופן אישי, אולם לא בכולם עמד כוחם עד הסוף. היו בחורים טובים ברוכי כשרון, כמו משה רוטשטין, או וולף בר הרצברג שלא יכלו להחליט לצאת להכשרה. כל פעם כשועד הסניף התרה בהם כי בתור חברים מרכזיים בסניף משמשת אי יציאתם להכשרה דוגמה רעה לאחרים, — תמיד מצאו אמתלאות שונות לדחיה נוספת. דומים היו לאותם הילדים שרצים מדי פעם עד לנהר ומפחדים לקפוץ את הקפיצה האחרונה. סוף, סוף, אחרו את המועד.*)

כמוהם היו עוד אחדים שכוח הרצון לא הספיק להם או שאופים לא היה מחושל די הצורך. יצאו להכשרה, חזרו הביתה נשארו באמצע הדרך עד הגיעם לסופם המר. והנה מקרה אופיני לאוירה אשר שלטה בבתים בעיירתנו והוא — קבלתה של פרידה, בתו של איצל שוחט לה„חלוץ". איצל שוחט היה ידוע בעיירתנו כיהודי „קשה עורף", איש „אגודת ישראל" פאנאטי עד לשגעון. היה מוכן להרוג ולסקל את כל הנוער שהשתייך להסתדרויות ציוניות. כל זאת הביע והדגיש בהבל פיו בכל הזדמנות. בביתו שלט ביד רמה ובזרוע נטויה ופחדו ממנו בבית פחד מוות. היתכן כי בתו תעיז להמרות פיו או להביע דעה מנוגדת בבית? בנותיו התחנכו בבית ספר דתי, „בית־יעקב". אני וחברי לייבל פולטרוק התידדנו עם בתו פרידה, שהיתה נערה יפת־תואר, מלאת־חן וחיים. היינו נפגשים לרוב במקומות חשכים, שאיש לא ירגיש בנו ונמשכנו כנראה אחרי האימרה, כי מים גנובים ימתקו. אחרי מספר פגישות ושיחות השפענו עליה להרשם בסניף „החלוץ". המטרה הרחוקה היתה לעלות ארצה ואולי להיות לבת זוגו של חברי פולטרוק, שנמשך מאד אחריה. אחרי שנרשמה בסניף באה כעבור ימים מספר אלי בדמעות

---

*) על אחריתו של משה רוטשטיין מסופר בפרשת השואה.

בעיניה היפות וביקשה אותי בתחנונים, שאמחוק אותה מתוך הרשימה כי מפחדת היא מאביה באשר אם יגיע רמז על המעשה לאזניו ירצח אותה פשוטו כמשמעו. היא לא נרגעה עד שראתה במו עיניה, כי מחקתי את שמה.

והנה ספור אחר של יציאה להכשרה. בא אלי פנחס רוטשטין, אשר אמו (סאלטשע מינדעלס) היתה אלמנה זה שנים רבות ובבית היו חמש בנות ובן אחד נשוי, והוא פנחס, — עובד ותומך במשפחה. מכיוון שלא ראה שום אפשרות של שנוי במצב בזמן מן הזמנים, החליט לצאת להכשרה ולעלות ארצה. נסיתי לרמוז על אחריותו למשפחתו, בן יחיד לאמו האלמנה בשנות העמידה, חמש בנות בבית והרי קשה במקרה זה להתחמק מאחריות. בדברים פשוטים החל להוכיח לי שהמצב לא יוכל להשתנות, כעבור שנה ולא כעבור שנתים ואם לקבל את גירסתי — משמע, שהוא צריך לוותר לתמיד על עליתו ארצה. אני משתכנע ומחליט לעזור לו לצאת להכשרה. למחרת יציאתו להכשרה מופיעה אמו אצל הורי ובוכה מרה על גורלה ועל מה שגרמתי לה, כי קצצתי את מקור פרנסתה וקיומה. הורי עומדים, כמובן, לצידה, ואני־אז בן 17 שנה — מנסה להשקיטה ולהוכיח לה את אחריותה כלפי בנה. בין יתר הדברים נסיתי להוכיח, שעם עליתו ארצה יוכל לעזור להם יותר מאשר במקום, כי יתכן ויוכל לשלוח „דרישה" לאחות או לשתים מהארץ. בהתחלה קשה היה להרגיעה, אולם לאט לאט הצלחתי בכוח האמונה החזקה בצדקת דרכי, לשכנע אנשים מבוגרים והתוצאה — פנחס נמצא בינינו בארץ.

ובסוף ספור קטן על הכשרתי אני. יצאתי להכשרה בשנת 1932 יחד עם מספר בחורים ובחורות מהסביבה שלנו למקום הכשרה חדש לגמרי — לעיר קליש. בקליש הציעו לנו דירה פנויה מתאימה לנו ושכרנו אותה. אחר כך התברר שהבית שייך לרב מוזס, רבה של קליש. יוסף קפלן מקליש היה חבר ה„שומר־הצעיר", אשר עזר לנו הרבה בסדורנו הראשון במקום.

בזמן השואה היה יוסף זה לאחד האישים הגדולים. אגדות התהלכו אודותיו בין הנוער המאורגן בגיטאות. הגסטאפו הכריז על פרסים כספיים גדולים לכל מי שיביא לתפיסתו, ובסוף נתפס כמתחפש בתור ארי והושמד.

מצבנו בהכשרה היה דומה לזה שבהרבה נקודות הכשרה אחרות — תזונה בלתי מספיקה, דיור צפוף וכו'.

והנה כעבור מספר חדשים של שהייתנו במקום ביקרה אותנו הרבנית ובלב שבור ספרה לנו, שהיא באה בשם הרב להודיענו, כי הרב לא יוכל לשאת את עיניו בתוך קהילתו באשר אנו החלוצים, הגרים בביתו ממיטים עליו חרפה ובושה. באים אליו חסידים ומספרים לו ספורים עלינו עד ששערותיו סומרות.

התחלנו לחקור מה מספרים — נודע לנו לא פחות ולא יותר, כי מבשלים אצלנו יום יום חזיר שלם, הבחורים והבחורות גרים ביחד, אורגיות שונות מתרחשות פה ערב ערב ועוד, ועוד.

התחלנו להסביר לרבנית, שלא רק שלא מבשלים חזיר, אלא שאנו רעבים ללחם. ובקשר לבחורים ובחורות הוכחנו כי מחולקים אנו — בחורים בחדר אחד ובחורות בחדר שני. השתדלנו גם להוכיח, שלא אנשי הפקר אנחנו ושהורינו הם מאותו סוג האנשים אשר כאן באים לרב לספר בדותות עלינו והרי פנינו מועדות לעליה ארצה. הרבנית, אשה אצילה וטובת־מראה, הבינה לרוחנו אולם תשובתה היתה: יודעים אתם בני — אני מאמינה לכם, בואו ושכנעו גם את הרב. נפל הפור עלי בתור מזכיר נקודת ההכשרה ועל ליפק, בחור מסוסנוביץ (נמצא כעת בקיבוץ עין־השופט) ללכת לכב׳ הרב ולנסות לשכנעו. שנינו צעירים, בני 18 אביבים, באנו לדירתו של הרב והרבנית הודיעה לו כי שני בחורים חלוצים רוצים לשוחח עמו. הרב יצא אלינו. יהודי גבה־קומה, עטור זקן לבן, פנים אצילים, מצח גבוה ועינים בהירות, חודרות והשכינה כאילו שורה עליו. אמר לנו לשבת, ישב בעצמו ושאל מה בפינו. הבענו את השתוממותנו על הדברים שהרבנית השמיעה לנו בשם כב׳ הרב, וחזרנו על הדברים שהשמענו באזני הרבנית להצדקתנו. הרב הקשיב לנו באין מפריע והרגשנו כי כעסו נמוג ולבסוף נפרד מאתנו בידידות. שוב נוכחנו מה אפשר לפעול בכוח כל אמונה טהורה וכנה.

ה„מכבי"

בתקופה, אותה אני סוקר (שנת 1928 והלאה), היתה מורגשת בעיירתנו ז׳ארקי התעוררות כללית בין הנוער. הנוער התחיל לשאוף לדפוסי חיים חדשים, לא אבה להמשיך בדרך בה הלך הדור הקודם ולא ראה יותר בדרך זו תכלית ועתיד להמשך קיומו. לימוד בבית המדרש היה נחלת יחידים ורוב רובו של הנוער רצה לזקוף ראשו וליישר גבו ורובו מצא את מקומו בהסתדרויות נוער ציוניות.

היה גם חלק קטן מפשוטי העם, שראו בדרכה של החלוציות דרך ארוכה מדי ולא רצו לעזוב את הארץ בה נולדו הם, אבותיהם ואבות אבותיהם, אולם בדרכו של הדור הקודם גם הם לא מצאו יותר תוכן חיים והם אשר ניסו לייסד סניף ה„בונד" בעיירתנו.

היה אצלנו חוג נוער בריא בגופו ורוחו אשר לא היה מוכן להקדיש את עצמו ל„הגשמה עצמית" — דבר הנדרש בהסתדרויות הנוער החלוציות — והנוער הזה יסד את ארגון הספורט „מכבי". לבחורים אלה אני רוצה להקדיש פה מספר שורות.

ה„מכבי" הז'ארקאי התמסר למספר ענפי ספורט כגון פינג־פונג, אטלטיקה ובעיקר לכדור־רגל. עבודה תרבותית סדירה לא היתה בתכניתם ולפיכך התמסרו במקום זה לערבי רקודים סלוניים והתבלטו ביניהם רקדנים מצוינים כמו יוסף קשטבסקי ונערתו שרה (יחזקאל ברקעס), יהושע פרידמן ועוד.

אני אנסה להציג לפני הקורא מספר בחורים, הנראים בתמונה של „מכבי", ביניהם גם אוהדי „מכבי". יהושע פרידמן, חיט לפי מקצועו, היה בזמנו יושב ראש ה„מכבי". בחור פשוט, היתה לו נטיעה חזקה לשחקנות והיה רקדן מצוין.

קבוצת ה„מכבי" — כדורגלנים

אהב להופיע ברחוב מצוחצח ומגוהץ ובקיץ נראה במכנסיים ונעליים לבנות ממש כלורד. שוער הקבוצה, לוי זורקובסקי, בן למשפחה חסידית יחסנית, יפה תואר, תמיר, גבה־קומה כארז. זוכר אני כמה גאים היינו כאשר קבוצת „מכבי" מקטוביץ רצתה „לקנות" אותו בתנאים מצויינים והוא לא הלך.

והנה משה פינקלשטיין, הבחור עם המשרוקית בפה, מזכיר ה„מכבי". פקיד בבנק של ארגון בעלי מלאכה בז'ארקי. בעל מרץ ומעורה בכל ענין, היה מופיע תמיד שופע רעשנות ופעלתנות. והנה שלמה'לה הירש (קליין) — נמצא כעת

בונצואלה — נמוך קומה ולא פעם עורר רעמי צחוק בין קהל הצופים במשחקי כדור־רגל, כשהיה עובר בזריזות בין רגליו של שחקן גבוה ממנו. כדור־רגל היה מוכן לשחק יומם ולילה. נכסף לעליה ארצה ולא אדע איך קרה לו, שבסוף המלחמה נדד למרחקים.

בין השחקנים היה גם זלמן ברודה, צעיר יפה תואר, תמיד עליז, כעת בצרפת.

והנה לייביש בורנשטיין („פיטם"). היה קפיטן הקבוצה. עשה הרבה לקיומה. היה בזמנו מבית עשיר, אביו משה בורנשטיין („פיטם") היה סוכן ראשי לכל הסביבה מטעם בית־חרושת לכלי בית. לא פעם קרה שליבישל העביר אוטו שלם עם סחורה לקונים, והכסף הלך להחזקת קבוצת הכדור־רגל ולפעמים לעסקיו הפרטיים, לא תמיד כשרים... לייביש היה בחור חריף מוח, פיקח, ער כחית השדה, אהב כדור־רגל והיה מוכן לעשות הכל לקיום הקבוצה. זכורני, כשהיינו צריכים לנסוע לתחרות ולא היה כסף בקופה הוא שלם בכספי אביו ואם חזרנו עם זר נצחון על ראשנו לא היה קץ לשמחתו, ובערב היה מזמין את ה„חברה" לכל בתי הקפה (צוקערנעס) על חשבונו.

זוכר אני, כי פעם נכנסתי עמו לויכוח רציני על השקפת עולמו, באשר הוא חשב, כי האדם חי רק פעם אחת וצריך לנצל כל יום, כל רגע לתענוגותיו — בחינת חטוף ואכול, כי מחר נמות. את עבודתי בתוך הנוער ראה כביזבוז זמן. ניסיתי לשכנעו, כי הרי אפילו לפי השקפתו דרכי יותר תכליתית, כי אני רואה את המשך קיומנו בפולניה כמעורפל — אבל הוא עמד על דעתו.

והנה סיפר לי חברי אליעזר רוטנברג על ימיו האחרונים של לייביש זה. הוא ישב נחבא בעלית גג ביתם יחד עם אשתו וילדם הקטן. בלילה ירד להצטייד במזון ולמזלו הרע הרגישו בו ומסרוהו ל„גסטפו". הורידו אותו ממחבואו יחד עם אשתו וילדם, הובילום ישר לבית הקברות וירו בהם. אליעזר רוטנברג דיבר עם השוטר, שירה בהם והלה סיפר לו, שהשכיב את לייבוש בצד אחד, את אשתו מולו והילד באמצע וכך ירה בהם לפי סדר ודיוק גרמני.

היו עוד מספר בחורים בריאי גוף כמו דוד (מענדל בעקערס), או יעקב „באבעלע", או אהרון ברטמן ואחרון אחרון האחים מיטליס. בתמונה נמצאים רק מאיר ויחזקאל אך גם האח השלישי שמשון שיחק אתנו. בשנים 1933—1934 היו שלושתם שחקנים בולטים בקבוצה בתור חלוצים ולא פעם בתחרויות שמעו את רעם צעקות הקהל, כשהמיטליסים מתקדמים עם הכדור.

ההתחרויות התקיימו לרוב בימי א', יום מנוחתם של הנוצרים, כי החנויות היו אז סגורות. הסוחרים היהודים התקבצו לרוב ביום זה חבורות, חבורות בשוק ושוחחו על פוליטיקה, על ענייני הקהילה, על הא ועל דא. בין החבורות האלה היה

גם אביהם משה מיטליס ז״ל עם חבורת השותפים שלו (הם היו כ־8—7 שותפים לעסקי תבואות וקמח). גם ביניהם נמצאו יותר צעירים, כגון בנו של וולף „גורגל״, אוהדי כדור־רגל ומבקרים בתחרויות. מדי יום ראשון היו מאיצים באבי: משה, בוא תראה את „הבנים״ שלך במשחק. תשאב נחת מהם! ואבי, יהודי אדוק (לא קנאי) ו„בעל תפילה״, סרב ללכת, כי לא נאה לבעל „כל נדרי״ ו„שחרית״ בין חסידי רדומסק לבוא בין קהל האפיקורסים במגרש כדור־רגל.

אני נזכר איך אבא קרן משמחה, כשהודיעו לו ב„שטיבל״, כי מהשנה והלאה יהיה בעל „כל־נדרי״ ו„מוסף״ במקום „שחרית״. בעיניו נראה הדבר כעליה בדרגת החשיבות לעין ערוך. וכמה היתה גדולה שמחתו, כשהזמינו אותו

משפחת מייטליס — שלושה דורות

מה„שטיבל״ להתפלל בבית הכנסת הגדול ואנו (עוד ילדים קטנים) שלושה בנים, ישראל הבכור, מאיר ויחזקאל, היינו המשוררים שלו. חודש שלם לפני החגים היה כל הזמן הפנוי קודש להכנה ולחזרות על התפילות והזמירות לקראת „הימים הנוראים״.

ביום א׳ בהיר אחד, בהתחלת התחרות, ראינו פתאום את אבא עם עוד שנים משותפיו הולכים ומתקרבים למגרש הכדור־רגל. הייתי בטוח כי בא לקרוא לנו הביתה. לתמהוננו הרב נעמד בצד הקהל והסתכל בשקט עד סוף המשחק. מאז ביקר כל יום ראשון בתחרות.

זוכר אני את שמחתה הנסתרת והמאופקת של אמי בילה, כשהשותפים ספרו לה למחרת, כי הצליחו להביא את אבא למגרש.

אמא היתה עקרת־בית יהודית כשרה, שלא התעניינה במיוחד בספורט, אולם היתה גאה, כשסיפרו לה את „נחת־רגליהם" של בניה.

מעטים ב„מכבי" ז'ארקי עסקו בענפי ספורט אחרים, יותר שקטים, כמו פינג־פונג עם התחרויות פנימיות במספר מועט של מסתכלים.

באטלטיקה זוכר אני תחרות ריצה של 3000 מ' ביחד עם נוער נוצרי. מסלול הריצה היה: הזינוק — בקרבת מקום (צוקערנע) של נחום שרף בשוק, דרך רחוב לשנובסקה לעבר המעיין ומשם דרך היער לרחוב בית הכנסת (שול־גאס) וחזרה למקום הזינוק. במרוץ השני הגיע הראשון לקו הסיום מאיר מיטליס ועם הגיעו לקו נפל מרוב מאמץ והתעלף.

היו ב„מכבי" הרבה אוהדים, שלא השתתפו בפעילות ספורטיבית והיה גם מספר לא מועט של בחורות, אולם את שמותיהן כבר לא אזכור.

בסקירתי קצרה זו התכוונתי להצבת זכר לבחורים בריאים וטובים אלה, רובם ברוכי כשרונות, שנפלו מידי צורר אכזר ימ"ש.

יהיה זכרם ברוך!

יחזקאל מיטלים
נתניה

שני בנובמבר 1917 בז'ארקי

מרובים הם הדברים העולים על הזכרון מחיי הנוער בעיירתנו ז'ארקי ולא מעט מהם ימצאו את ביטויים בדברי אלה, אשר לקחו על עצמם את היזמה להוציא קובץ זה לאור. אין לי ספק שלא מעט נכתב על מורנו ורבנו ואבי הציונות בעיירתנו מר קופל מינץ ז"ל. בלבי הצעיר נחרת במיוחד יום ב' בנובמבר 1917, יום מתן הצהרת בלפור. אודה על האמת — צעיר הייתי ולא תפשתי את מלוא ערך המאורע, אולם תחושת ההמונים נכונה היתה וכל תושבי העיירה מלאו את בתי התפילה בעיירה וההתרגשות וההתלהבות עלו עד כדי אמירת תפילת הלל. באחד הימים ההם נתקיימה גם עצרת עם מטעם ההסתדרות הציונית במקום וגם אני נמשכתי שמה. אף פעם לא אשכח את נאומו של קופל מינץ באותו יום, אשר נואם מחונן היה ופיו חוצב להבות. את דבריו פתח וגם סיים אותם בשלוש מלים אשר נאמרו בהדגשה מיוחדת: „עם קם לתחיה"! היה זה כעין יום מפקד לכל אלה, אשר החליטו להצטרף למחנה הציוני בעיירה, ובין יתר בני הנוער נמשכתי גם אני למחנה זה ולפיכך נשאר היום הזה כה חרות בזכרוני. הפעילות הציונית והחברתית בעיירה התבטאה קודם כל בפעילות תרבותית, אשר התרכזה

קבוצת „שומרים"

בבנין הספריה הידועה לתהילה. במשך הזמן צץ הרעיון על הקמת קן „השומר הצעיר", אשר כלל כעשרים צעירים עם מדריכם הראשון מרדכי רוטנברג. גרעין קטן זה ספג במשך הזמן לתוכו את רוב הנוער של ז'ארקי בכלל. רק מעטים מהפעילים בארגון זה הצליחו להגיע ארצה. את רובם המכריע השיגה יד הצורר הארור ולא זכו להגשים את חלום הצטרפותם לבוני הארץ.

יהיה זכרם חרות על לבנו לנצח.

ליפה הירש
רעננה

העיירה בשנות התעוררותה

הקדמה

20 שנה חלפו מאז שעזבתיך ז'ארקי. ימים מועטים לפני פרוץ מלחמת העולם השניה. ממש ברגע האחרון לפני התבערה הגדולה. רצנו בהולים מבלי להסתכל אחורנית... הרגשנו כבר את אבק השריפה בכנפי בגדינו. בעברנו את גבולות פולין, מעטים ובודדים יצאנו מהעיירה בדרך לא דרך לעליה, בעוד שערי הארץ „נעולים"!

כך נשארה יהדות פולין טרף לצפורני הנאצים. פרצה המלחמה, לילה כבד ירד על כולנו. וכך נותקנו לשני עולמות...

נשארנו לבדנו. השארנו הורים, אחים ואחיות לגורלם המר... מי פילל שכה יתאכזר הגורל לעמנו הדווי? מי תיאר לו כי הסוף המר יבוא כחתף ורק מעטים ישרדו לפליטה?

בהגיעי ארצה ב־1 בספטמבר 1939 הגיעתנו הבשורה על פלישת היטלר לפולין. בשבת, 2 בספטמבר נכנסו הגרמנים לז׳ארקי. פצצות הרסניות הוטלו על העיירה ובתים רבים נהרסו בה. הרבה יהודים נהרגו. ויהודי העיירה נתפזרו ומשוטטים בדרכים...

הרוצחים לא חסו ולא רחמו על שום יהודי, אשה זקן או טף. כולם הובלו כצאן לטבח, כש„העולם הנאור" שותק, ושערי הארץ נעולים!

וכך המשיך השטן הנאצי להשמיד ולאבד, כדברי המשורר „השמש זרחה, השטה פרחה והשוחט שחט"!

20 שנה חלפו מני אז.

ובבואי להעלות היום זכרונות העבר הקרוב, קשה להשתחרר מאימת הימים בהם אנו חיים כיום. האם שוב עומד העולם בפני שואה חדשה... אובד עצות ודרך, בלי מצפון ומצפן?

היזכור את אשר קרה רק לפני 20 שנה? הנעמוד כאן בארץ הזאת — המצודה האחרונה לעמנו — לבד, מול כל הגלים הזידוניים הגואים? או האם תשמש השואה הגדולה מלפני עשרים שנה לקח למנהיגי העולם?!

ימי ילדות

הגעתי לז׳ארקי בהיותי ילד בן שמונה, מהעיר לודז׳, בה נולדתי. אבל בעיר גדולה זו, המאוכלסת כל כך הרבה יהודים וילדים שאיש לא שם בה אלי לב, הרגשתי את עצמי תמיד כמיותר. את לבי משכו תמיד הורי אמי, שבאו מהעיירה הקטנה, יהודים טובי לב, חמי מזג, רגשניים, ולא היהודים הקרים מלודז׳, העסוקים תמיד, הממעטים בדיבור, וכשהם מדברים, הרי הנושא הוא תמיד — עסקים ומסחר. זוכר אני אפילו שהייתי בן שש כשהלכתי „לאיבוד" בלודז׳ בשל רצוני ללכת ברגל לסבי משה שמחה וויסברד, שהיה גר בז׳ארקי... יום שלם חפשו אותי הורי ברחובות לודז׳ עד שמצאוני.

עם מות אבי, שמחתי שעברנו לגור לעיירה ז׳ארקי. פה הרגשתי את עצמי

בטוב, חופשי ולא חששתי לעבור ברחובות ללא פחד מפני אוטובוסים, חשמליות ושאר כלי רכב. אין רעש והמולה, עשן וצפירות בתי־חרושת. שקט ושלווה. יערות ונהרות מסביב. אפשר לשוטט ולרוץ עם חברים, לשחק ברחובות בכדור ובאבנים, וביחוד שאין אבי משגיח עלי. ואמי טובה היא ואינה מקפידה עלי. וכך נעשיתי „לתושב" קבוע של העיירה עד יום עלייתי...

ימי ילדותי עברו עלי כאצל שאר הילדים בגילי, „בחדרים" השונים, אצל הרבי קאמיקר שהיו לו שש אצבעות בידו ובאגודל הששי היה מכה אותנו מכות נאמנות. אחרי כן אצל הרבי וואלוולע שהיה רבי יותר מודרני, והכניס „ציוד חדש" לחדר כגון: פעמון להכריז בו על התחלת הלמודים ועל סיומם. הוא גם הכניס את ההפסקות „הרשמיות" ל־10 דקות בכל שעה, דבר שנחשב כ„אפיקורסי". הוא גם הנהיג את „הציונים" בלמודים: טוב, יותר טוב, על הצד היותר טוב, וכו' וכו'. ואחרי כן באו הלמודים „היותר גבוהים" אצל הרבי שמח'לה, בישיבת הבז'ינר, בבית המדרש על יד התנור! הימים ימי חורף. חושך בעיירה. על חשמל איש עוד לא חשב. הלילות ארוכים וקרים. אנשים מתהלכים ברחובות כצללים ואפילו מקרוב קשה לראות מי הקרב. פה ושם מופיעים אנשים. מי נר דולק בידו, ומי פנס נפט של פח וזכוכית ומאירים במקצת את חשכת הלילה. בלילות החורף חייב כל תלמיד להביא נרות לרבי או לשלם „דמי נרות" נוסף לשכר הלימוד ו„הרבנית" היתה אוספת את כל הנרות ערימות ערימות.

ארוך הוא החורף בעיירה כאורך גלות. רק ברדת השלג מקבלת העיירה צביון חדש ורענן, יותר איר, יותר זיו, אפילו הסימטאות הצרות שעל יד „בית העלמין הישן" מקבלות צורה חדשה. הבתים הנמוכים חוגרים מחגורת לבנה, ורק החלונות מזדקרים מתחת לשלג. הילדים משחקים בכדורי־שלג, מקימים גולמי־שלג באמצע השוק להתגרות בשקצים היוצאים מן הכנסיה שבשוק...

עם התקרב האביב חודר מהיערות הסמוכים אוויר צח וחריף, ריח ניחוח של לילך ויסמין ולבלוב של עצי פרי מגרה בנחיריים מבשר את בוא האביב. השלג נמס וקרני השמש חודרות ורוחצות את הבתים, החלונות והרחובות, מים רבים זורמים בכל קצוות העיירה, ממלאים בורות, חצרות, בתים נמוכים וחודרים לכל פינה נידחת וגם לחור שבנעל. ואנו מדשדשים בבוץ ובמים ומשיטים ספינות נייר בכל שלולית.

יפים הם הימים שלפני הפסח. אלה הם ימי הציפיה, ימי הגאולה הכפולים: גאולת מצרים, וגאולה... מהבגדים הישנים! זהו חלומו של כל בית, של כל ילד ונער: בגדים חדשים, מאכלי־הפסח האהובים מכל, ליל הסדר ו„מה נשתנה!"

מי שלא ראה את ילדי העיירה בערב פסח, לא ראה שמחה מימיו! קורנים

הפנים, מבהיקים הבגדים והנעליים הירקית בצהלה! מי ידמה להם ומי ישווה להם! כך עברו ימי הילדות בשמחה ובצער, בציפיה ובדאגה, שנה אחרי שנה...

פנים חדשות בעיירה

היו אלה ימים רגילים בעיירה. ימים שלאחר הפסח. שמש אביב. בחדר מחניק, אין חשק ללמוד. יש רצון לצאת החוצה, לרוץ לקפץ ולשחק. והנה יום אחד הקיצונו מהשינה, ושמענו תרועות מוזרות ברחובות העיירה. קפצנו בהולים מתוך המיטות לעבר הקולות הבאים מקצה העיירה, ומה נדהמנו בראיתנו בחורים ובחורות יהודים עוברים את העיירה בתופים ובחצוצרות, לבושים לבוש מוזר: מכנסים קצרים, עניבות צבעוניות, מקלות ארוכים בידיהם, ובפיהם שירה אדירה. הם צעדו בקצב מנגינה עברית, ולפי פקודה: אחת שתים, אחת שתים!

היה זה יום של ביטול לימודים ומלאכה. נשים, זקנים וטף עמדו בפתח בתיהם, כשדמעות זולגות מעיניהם. ואנו רצנו אחרי כל התהלוכה עד בואם לכפר הסמוך, שם הקימו את מחנם למשך כל היום. היה זה יום ל"ג בעומר. זו הפעם הראשונה שראיתי מחזה מעין זה. ואותו יום נחרת בזכרוני עמיק, עמוק. עוד ימים רבים חיינו אותה חווית ל"ג בעומר הבלתי־נשכחת, שחזרה מאז מדי שנה בשנה. היינו מצפים ליום בו תעבור התהלוכה בעיירה ואנו מלווים אותה בחרדת קודש עד היעלמה!

המאבק החל

היו אלה שנים של מאבק פנימי וחיצוני. הרגשתי כאלו פתאום התחילו לנשוב רוחות חדשות בנו. כאלו פתאום נעשה צר לנו המקום. הרגשתי כאלו נמצאים אנו בסוף העולם, מנותקים מכל, כאילו „שם" מעבר לעיירה מתרחשים דברים מופלאים ומוזרים. ואילו אנו אין אנו משתתפים בעיצוב המאורעות. הגיעונו ידיעות על נוער אחר, על חלוצים ושומרים. על הארץ הרחוקה, שידענו עליה מהתפילות ומהתנ"ך, שאיננה רק פרי־דמיונם „מעשה ביכלעך", אלא שהיא קיימת במציאות, וראשוני העולים לשם הם גם מיוצאי חלצינו, אנשי העיירה שלנו. הנה עלו כבר מאתנו משפחת רוזינר, משפחת ווינברג, שיבק, פייפקוף ועוד. סטודנטים ובחורי־ישיבה זנחו בתי ספר ואוניברסיטאות ועלו ארצה והפכו לפועלים פשוטים, עובדי אדמה. משהו התרחש בקרבנו, אמנם לא כולם נדלקו בלהבה זאת, חלק היסס, חלק נלחם וחלק נסוג מפני ההעזה היתרה או מפני התנגדותם העקשנית של הורים, רבנים ושאר כלי־קודש שראו בציונות כפירה גמורה, „עבודה זרה", „תרבות רעה" בחינת „שבתי־צביניקים", הבאים לדחיק

את הקץ! התחיל מאבק קשה בין „הדור הישן" ובין הנוער. בכל בית ובית — ויכוחים ולפעמים גם תגרות, בין המחייבים ובין השוללים. רק מעטים הצטרפו לתנועות הנוער וגם אלה מתוך היסוס. חלק היה נפגש בחשאי, ביערות שבקצה העיירה. אבל שום דבר לא יכול היה למנוע את הדחף הספונטאני שנתעורר בנוער וגם בי. רצינו במשהו חדש. טרם הבינונו מהו החדש הזה. אבל שוב לא יכולנו להשלים עם הישן, עם אפס־המעשה, עם שנתו הלטרגית של נוער־העיירה. שאפנו לצאת למרחב!

וכך נוסדה פינה מיוחדת לנוער בעיירה. היה כבר מועדון ציוני, קן של „השומר־הצעיר", „קן" ובו רק צפורים מעטות, גוזלים רכים, שפלומה רכה עוד מכסה את גופם. היתה זאת העזה עצומה להקים מועדון כזה בנוף העיירה. נגד „קן מורדים" זה, גויסו כל הכוחות בעיירה שהיו מפורדים כל יתר ימות השנה, במריבות פנימיות על פרנסים וגבאים. נגד „השומרים" הללו התאחדו כל „השטיבלך", מחסידי „גור" „אלכסנדר" „רדומסק" עד ל„טרוסקאיים" ו„בז'ז'ינרים".

עדת הצופים של „השומר הצעיר"

ומעל ל„בימות" בתי המדרש ובתי הכנסיות נשמעו דרשות ואיומים נגדם ונגד כל התומכים בהם.

אבל ההכרה חדרה כבר אל לב הנוער וגם לחלק המתקדם שבין ההורים וכל הנסיונות לחבל בקן ולהרסו עלו בתוהו. נוער רב התחיל לזרום למועדון של „השומר הצעיר" ושירה אדירה ורקודי הורה הדהדו ברחובות העיירה. וכנגד הקפוטות המסורתיות התחיל להיראות לבוש חדש בעיירה: מכנסים קצרים וירוקים, חולצות שומריות, עניבות, סמלים, ואפילו מעילי־עור ראשונים.

זוכרני את כניסתי ל„קן". היה זה במוצאי שבת חורפי. עקפתי את העיירה ועברתי בחשאי דרך השדות, שבני משפחתי לא יעקבו אחרי. נכנסתי בפרוזדור ארוך וחשוך שהוליך ל„קוטלרניה". זה היה במקום מרוחק מהעיירה, על יד בית הקברות הנוצרי. יהודים היו מתרחקים ממקום „טמא" זה, שחומתו היתה מטילה פחד על כל העוברים. בתוך החומה עוד נשארו חורים מימי מלחמת־העולם הראשונה, שדרכם ירו חיילים פולנים על הגרמנים והרוסים. עשרות מעשיות ואגדות היו מספרים על המקום.

לכתחילה שמש הבית שבו השתכן „הקן" כבית־ספר ממלכתי עממי. הסביבה היתה נוצרית טהורה ויהודים לא הגיעו לכאן. פה היה גם גנו הגדול של פריץ פולני ובתוכו פסלים משונים ומפחידים. כאן עברה גם הדרך הראשית לכפרים הסמוכים ובה היו באים האכרים בעגלותיהם בכל יום רביעי, למכור את תוצרתם בשוק העיירה ויהודים זריזים היו מקדימים ופוגשים אותם על אם הדרך.

נכנסתי לקן פנימה מהסס ובישני, כשעשרות עיניים עוקבות אחרי ומסתכלים בבגדים המשונים שעלי.

נדהמתי רגע והתבוננתי בילדים ובנוער שהיה מכונס שם. מעגלים מעגלים רקדו הורה. קבוצת נערים ונערות קוראים בצוותא את ההיסטוריה של דובנוב. קבוצה אחרת שרה שירים עבריים בהברה ספק ספרדית ספק אשכנזית. וכך משעברתי את ספו של „הקן", לא סרתי ממנו עד... היום הזה!

מעטים מאתנו יצאו להכשרה להתכונן לחיי חלוציות בארץ. רובו של הנוער קפא על שמריו והתמסר לחיי ניוון ופליסטריות. כל שכנוע לא הועיל ובמיוחד בשל מדיניות העליה של שלטון המאנדאט והשערים הסגורים. בדרך ההעפלה לא רבים רצו ללכת. זוכר אני: היה זה חודש לפני פרוץ המלחמה, כשבעקבות גזירת הספר־הלבן אורגנו אסיפות מחאה נגד הממשלה האנגלית וכשבקשוני בעיירה להופיע בבית הכנסת ולדבר על ענין זה אמרתי: „קהל נכבד, הנה אנו עומדים כעת בפני שערים נעולים בארץ ישראל, אבל שום דבר לא יפחידוני מלפרוץ את השערים. יש לעלות בכל הדרכים, אל תתמהמו! זמן מועט נותר

לכם עוד! אל תאחרו!" ולדור הישן אמרתי: „גם בכם האשמה, לא נתתם לנו להיות חלוצים. ראיתם בנו סוררים ומורדים שהעזנו לקרב את הקץ, והנה כולנו בצוותא מוחים כעת נגד הגזירה". ברדתי מעל הבמה ניגש אלי רבי, רב וואלוועלע ואמר לי: „יישר כוחך על דבריך! אכן טעינו בכם. וגם בך טעיתי. עשינו מעשים שלא יעשו. מחל לנו!" פגישה זו עם רבי לשעבר מהחדר החרידה אותי מאוד.

רבות חשתי כשהיגיעוני הידיעות הראשונות על עיירתנו ז׳ארקי עם פרוץ המלחמה. אכן טעינו כולנו ואין מי שיכפר!

א. איזנברג
קיבוץ גל־און

עיירתי ז׳ארקי

לא היסטוריה מתכונן אני לכתוב ולא ספור סתם, כי אם להעלות כמה קוים מתקופת „הימים ההם". בהזכרי בז׳ארקי, עוברים לנגד עיני כל המקומות בהם חלמנו ובהם רקמנו תקוות לעתיד יותר טוב. זוכר אני את השוק הגדול ואת הכביש של יבורזניק עם העמק (דער טוהל). לעמק זה היינו נמלטים בשבתות לפנות בוקר, או ליער הגדול בדרך לקוזעגלוב, לקרוא בחשאי ספרות אסורה בבית. היה זה הכל בתקופה בה למדנו כמה בחורים בבית המדרש וידוע היה לנו כי קיימת בז׳ארקי ספריה גדולה למופת השייכת להסתדרות הציונית. אך ידוע היה לנו גם היחס של הסביבה שלנו למקום הזה. ומקובלת היתה המימרה, כי כל מי שנוגע בדלת הספריה אין לו כבר דרך חזרה. לא אשכח, איפוא, איך נכנסתי בפעם הראשונה בלבוש האידי שלי המסורתי להרשם בספריה ולקבל ספר לקריאה. היה זה הספר של פיארברג (לאן). באיזה הדרת קודש ובאיזה רטט נפשי קראנו והתוכחנו על תוכן הספר הזה. בתקופה הזאת התחלנו מספר חברים ללמוד בחשאי עברית אצל המורה הדגול והנערץ מר קופל מינץ ז״ל. זאת היתה חוויה שכעת קשה לתארה. בחורים, חובשי בית מדרש, הולכים מחוץ לעיר (קוטלרניע) ללמוד אצל ה„ציוניסט" והאפיקורס הידוע — קופל מינץ. הוא אשר הכניס אותנו לפרוזדור הספרות החדשה וביחוד לספרות הציונית. האם אוכל לתאר איך נתרשמנו מקריאת ה„יזכור" וה„חולמים ולוחמים" וזאת בהתאספנו באותו עמק עצמו. וכשבקרנו בזבירצה את הסרט על חיי החלוצים בארץ חזרנו כולנו עם החלטה ברורה, כי דרכם היא דרכנו. אז גם יסדנו את הקבוצה הראשונה של „השומר הצעיר" בתוך ההסתדרות הציונית בשם „עזרא".

עומדים מימין לשמאל: ישראל מיטליס, חיים פיינר
יושבים מימין לשמאל: ישראל מרקוביץ ז״ל, משה רוטשטין ז״ל,
בריש פרנק ז״ל, ליפה הירש, יצחק הירש רושין ז״ל

היינו הקבוצה הצעירה ביותר ואינני יודע משום מה ניתן לה הכנוי „קבוצת בריונים". הסיסמה שלנו היתה „חזק ואמץ" — „נהלל".

באותה שנה, בתמוז נערך ערב אזכרה לד״ר הרצל ובאותו ערב הופיעה קבוצת „השומר הצעיר" מלודז, קבוצה מסודרת ובעלת משמעת צבאית ואת הרושם החזק ביותר השאירו השירים העבריים. באותו ערב אחרי האזכרה ניגשנו כולנו יחד עם יוסעל רוטנברג ז״ל לראש הקבוצה וביקשנו לעזור לנו באירגון קבוצתנו. תשובתו היתה, כי בעוד חודש הם עולים לארץ ישראל, אולם הוא יכול להפנותנו לצ׳נסטוחוב — הסניף הקרוב ביותר לנו ומשם נקבל את כל העזרה הרצויה. למחרת נסענו שני חברים לצ׳נסטוחוב ונפגשנו עם האח*) לייבל הורביץ. הוא היה מראשי התנועה במקום ובאותו ערב הוחלט בסניף צ׳נסטוחוב, שהוא יהיה גם המדריך שלנו בז׳ארקי עד שיצמחו אצלנו כוחות משלנו. ישנם עוד אולי הזוכרים את האספות הראשונות שנתקיימו בעמק בחשאי עם לייבל הורוביץ. זוכר אני את

*) בתנועת הצופים השתמשו אז לא בשם חבר, כי אם בשם אח.

השיר הראשון שלימד אותנו ואני מביא את הבית הראשון של השיר בשביל אלה שהשתתפו בזמנו באסיפה חשאית זו:

נפול נפלה מהשדה
שירת קוצרים אדירה,
השיבולים המזהיבות
וקופות עומדות בשורה.

התחלנו את העבודה המעשית שלנו בתרגילי סדר ובקריאת ספרי הצופה האנגלי הידוע בדן־בדן. במשך הזמן יסדנו קבוצת בנות בשם „חבצלת" ועוד קבוצות נוער עד שנהיינו לסניף גדול ומכובד. מהקבוצה הראשונה בשארנו כאן בארץ רק כמה חברים והם: ליפה הירש, ישראל אייזיקוביץ, יהושע בן־צבי, ברכה רוטנברג, יהושוע טורנר, יטקע רוזינר, רבקה רוזינר (איפה), בתיה וינברג וכותב הטורים האלה. מהקבוצה השניה נשארו: חיים פיינר ויוסף הרשלקוביץ. מהקבוצות הצעירות יותר מפוזרים בכל הארץ במושבים ובקיבוצים שונים כגון: עין־השופט, מרחביה, מסילות, תל־יוסף, גבעת־חיים, גל־און ונגבה.

אחי שמשון היה בין החברים הראשונים, אך לא זכה לעלות ארצה.

ת. נ. צ. ב. ה.

ישראל מיטלים
רעננה

העיירה בחורבנה

יהודים ניצבים ליד חומת המחנה לפני הוצאתם להורג

פרשת השואה*)

היד רועדת והדם קופא בעורקיך, בנסותך למשוך בעט, כדי להעלות על הניר את מוראות התקופה האיומה, תקופת החורבן של 1939—1945. מאות ספרים, המתארים את קורות הימים ההם נכתבו — וכמה עוד יכתבו! — כשכל אחד מהם מנסה למצות את התאור הנכון והמלא של מעשי הקאניבאלים המודרניים מהמאה ה־20. אך ספק, אם נוצרה כבר השפה, שיש בכוחה לתאר תאור נאמן לא רק את אשר התרחש באותם הימים והשנים, כי אם גם את אשר שקע בלב אלה, אשר הוליכום לשמד ואולי יותר בלב אלה, אשר זכו להיות בין הניצלים הבודדים. כל אחד מהאחרונים נושא עמו ספור טראגי על דם ודמעות, סבל ועינויים, עלבון ומרירות ללא יכולת מעשית לבטאם במלואם ובכל תוקפם. אולי רק מתוך צרוף כל התיאורים של היחידים הרבים תתגבש פעם היצירה המונומנטלית, אשר תשמש זכר והתראה לדורות הבאים, — יצירה, אשר תספר על בגידתה של תרבות המאה ה־20, המופיעה מצד אחד כמאת ההתקדמות העצומה של המדע, הציוויליזציה והגאון האנושי ומאידך גיסא — כתקופת הצרוף המוזר והטראגי של שאיפה למרומים וירידה לתהומים של לא מעטים בין הגויים — צרוף איום, כמוהו לא ידעו הדורות הקודמים. וכאילו מעצמה מתפרצת הצעקה: היכן אתם אנשי המדע, המשוררים, מטיפי המוסר והוגי הדעות מכל הזמנים? קומו מקברותיכם שילר וגטה, קאנט והגל, בטהובן ושומאן וראו מה עוללו רבים מבני עמכם אשר אותם גדלתם, חנכתם ורוממתם! אילם אתם לא תקומו, כמו שלא יקומו כל אותם הקרבנות, אשר נפלו מידי פראי אדם ואשר — מי יודע — כמה מצאצאיכם היו בתוכם?

בשואה האיומה אשר עברה על רוב ארצות אירופה היינו אנחנו היהודים בין הסיבלים ביותר גם מפאת היותנו יהודים וגם מסיבת פיזורנו הרב בכל המדינות, בהן צעדו קלגסי היטלר. אש השמד והחורבן השיגתנו לא רק בפזורתנו באירופה, כי פשטה גם מעבר ליבשות ואוקינוסים. אך תחלתה של האש

*) תרגום מאידיש — יצחק לוור.

ועיקר החורבן ברחבי פולין היו ובין מאות הערים והעיירות שנידונו לשמד ולאבדון נמצאה גם העיירה אשר שמה ז׳ א ר ק י, עיירה אשר תולדות קיומה מונות, בערך, כ־600 שנה, מספר תושביה לפני השואה כ־5000 נפש ומהן למעלה מ־3000 יהודים וכאלפים נוצרים.

הרכב האוכלוסיה היהודית בז׳ארקי טפוסי היה לרוב עיירות הגולה: סוחרים, רובם זעירים, ביניהם גם אמידים, חנוונים, בעלי מלאכה, בעלי־עגלות, כלי קודש וכו׳. רובם אדוקים היו, המתכנסים שלש פעמים ביום ב„שטיבלעך" ובבתי המדרש לשם תפלה בצבור. רובם — בעלי זקן ופיאות ולבושי „קפוטות" ארוכות. בקרב הנוער נמצא כבר חלק ניכר, המשתמש בלבוש אירופי — דבר שהעיד על הלך רוחות יותר חפשי וחילוני בתוכו. אך רבים היו הבחורים האדוקים, ששקדו על למוד התורה בבית המדרש, ממנו אפשר היה לשמוע ברחוב עד השעות המאוחרות קולותיהם הצרודים ואת נגונם המסורתי, המקובל בבתי המדרש בשעת למוד הגמרא.

בשנת 1939 הגיעו גלי האנטישמיות בפולין לשיאם וכתוצאה מהם מורגש היה השפל במצבם הכלכלי של יהודי פולין. המאבק הכלכלי שהתנהל לא רק ע״י ההמונים, כי אם גם ע״י ממשלת פולין הועבר בעיקר לשטח ההתחרות המסחרית. המטרה היתה — לחץ על היהודים והקלות שונות לפולנים. המצב הירוד חייב את הנוער היהודי להרתם יותר בעול דאגות הפרנסה, אך למרות היותם טרודים בדאגות ובחפושי תעסוקה לא פיגרו בני הנוער בז׳ארקי בכל הקשור בחנוך לאומי וכן גם במלוי חובותיהם ושאיפותיהם, אשר התבטאו בפעילות תרבותית ענפה, תעמולה והתרמה לקק״ל ולקרן היסוד. לפעולתו הציונית האקטיבית של נוער זה יש להודות על כך, שחלק ניכר הימנו עלה ארצה וע״י כך ניצל מגורלם המר של הנותרים.

היתה בז׳ארקי ספריה בהנהלת הציונים הכללים, אשר הוקמה ע״י המו״ל המפורסם אברהם־יוסף שטיבל, בן עיירתנו, על שם אשתו זיסל־מלכה. ספריה זו הכילה אלפי כרכים ממבחר היצירות הספרותיות בשתי השפות — עברית ואידיש. בה ספג לתוכו הנוער המקומי לראשונה את קסם חזון „המדינה העברית" של ד״ר הרצל וה„אוטואמנציפציה" של פינסקר ועוד ועוד. לא יפלא, איפוא, שספריה זו הפכה להיות מרכז לחנוך לאומי ולהתעוררות לאומית בעיירתנו.

ימי הסתיו של 1939 הגיעו והיתה זו אחת העונות הסתויות מהיפות

והנהדרות ביותר בפולין. קרני השמש עוד המשיכו להעניק לא רק שפע של אור, כי אם גם שפע של חום. תנועת האנשים ברחובות היתה מועטת מהרגיל, כי אנשים חפשו להם מחסה בצל הבתים. גם המסחר רפה היה ובאוירה זו של שקט ושלוה חיצוניים הורגשו כבר, לרגל קריאת העתונות, מתיחות וצפיה למשהו בלתי נודע.

השמים הכחולים והבהירים, אשר השתרעו מעל פני העיירה, הסתכלו כאילו ברגשי רחמים באנשים האומללים, אשר עדיין לא ידעו את גודל השואה התלויה כבר מעל לראשיהם. בתוך השקט השורר מסביב אפשר היה בכל זאת להבחין כעין תחושת סערה מתקרבת, תחושה שהתבטאה במתיחות ובעצבנות, אשר את מקורן לא ידע אף אחד להסביר.

רבים היו המתקהלים מסביב למכשירי הרדיו כדי להקשיב לחדשות ולנאומיהם של מדינאי אירופה וביניהם גם לנאומיו המלחמתיים של היטלר, אשר החלו להדהד יותר ויותר. את נאומו המפורסם בראשון לספטמבר, בו נימק את פלישתו לאדמת פולין, שהיה למעשה כעין הכרזת מלחמה על אירופה כולה, סיים האשמדאי במלים בלתי נשכחות אלו: „ומה שנוגע ליהדות מרכז אירופה — אדאג לכך שזו תעלם כליל". היום בו נשא נאומו זה, אחרי שצבא גרמניה כבר צעד על אדמת פולין, ישאר לדראון בזכרונם של רוב עמי העולם ועל אחת כמה וכמה בזכרונו ובלבו של כל יהודי ויהודי באשר הוא שם.

מול האסון של חורבננו האיום והנורא עומדים אנו כיום, אלה שנשארו בחיים, על יד הקברים היקרים, הפזורים גם במקומות בלתי ידועים, כמחוסרי חושים ואיננו מאמינים לעינינו, כי אין עדיין ביכלתנו לתפוש את כל גודל החורבן על כל זוועותיו ותוצאותיו. יתכן כי רק כעבור זמן רב יותר, מתוך פרספקטיבה היסטורית רחוקה יותר, תתגלה לנו המציאות המרה והמחרידה כפי שהיא. קשה להודות בכך, אולם אחד הדברים הברורים כעת הוא — גם אשמתנו אנו בגודל האסון והחורבן, כי לצערנו לא למדנו די הן מהעבר הרחוק והן מהעבר הקרוב לנו במשך השנים 1933—1939, שנות הזעזועים האיומים, אשר ירדו על ראשם של יהודי גרמניה ואוסטריה. לפיכך לא הרגשנו במידה מספקת בהכנות המרובות שהופעלו לשם השמדת כולנו, ללא יוצאים מן הכלל. מאוחר מדי תפשנו עד כמה היינו קצרי ראיה ומה תלושה היתה האורינטציה הפוליטית שלנו. שקענו במהלך החיים היום־יומיים, במסחר ובעסקים והשתחוינו לעגל הזהב מבלי להסתכל ישר בעיני המציאות ובכל הנשקף לנו בעתיד הקרוב. היהדות הפולנית הקרועה, השסועה והמפוצלת,

בעלת אורינטציות ואידיאולוגיות שונות לא ידעה לשמור על איחודה לפחות כלפי הסכנה שנשקפה לה מבחוץ — דבר שהכשיל את נכונותנו להתגוננות נאותה בתור מיעוט לאומי. במצב זה השיגנו רעם התותחים מהגבול הגרמני־פולני, הנשמע מהדהד ממרחקים, אם כי מהרגע הראשון נשא עמו לא רק רצח והרס, כי אם גם שמד כללי ומוחלט עד כדי מחיתנו הטוטאלית מעל שטח הארץ בכלל.

הותקפנו פחד ומורא פתאומיים באותו יום ששי הארור בראשון לספטמבר, כאשר לפתע הופיעו לנגד עינינו שיירות ארוכות של עגלות טעונות נשים, טף וחפצים שונים, עגלות ששרכו את דרכם ללא מטרה ברורה וללא מקום קבוע. רעדה ואימה אחזו את אנשי העיירה. החלה התרוצצות פרועה של אנשים ממקום למקום ללא כל ידיעה ברורה כשכל אחד מסתכל בפני זולתו כמצפה לעזרה ולישועה ממנו. היה זה לפנות ערב. השמש החלה לשקוע ורק רצועה אדומה נשארה עוד לפליטה ברקיע. רעם התותחים המתקרבים החריש אזנים, שיירות הפליטים הארוכות נראו, תוך דמדומי הערב היורד, כרוחות נודדים. כל המסתכל בבהלת האנשים הנחפזים ובהתרוצצותם ממקום למקום עם חבילות ניר ודבק בידיהם, יכול היה לחשוב, כי הבהלה היא בהלה רגילה של ערב יום הכיפורים בעיירה, אך הפעם העיד הדבר על גודל המבוכה, החרדה והיאוש אשר פקדו את האנשים ואשר מתוך חוסר ידיעה על המתרחש והעלול להתרחש נחפזו למלוי פקודת השלטונות הפולניים, שהספיקו לפרסמה... להדביק פסי ניר על זגוגיות החלונות לבל יתנפצו מהדף היריות. עד כדי כך היינו עוד חסרים הכרת הסכנה המידית הנשקפת לכולנו מידי צבא הרוצחים, שפלש במהירות מסחררת. באוירת בהלה בלתי נשכחת זו עבר הלילה הארוך כאורך הגלות עד שסוף, סוף נתגלתה לעינינו רצועת זהב, שנסתה להבקיע לה דרך ממזרח. אור חיוור החל להפציע בעד הזגוגיות המלוכלכות של חלונות הבתים, בהם ישבו אנשים חדורי פחד ואימה.

עם עלות החמה המלאה בכל זוהרה ובהאירה את העיירה הנתונה בעצבות ובמבוכה נדמה היה כאלו קול מהשמים אומר: *מה הבהלה? הסתכלו נא בי, בשמש, מה יפיתי אני ומה יפה עולמו של הקדוש ברוך הוא!* אך קול זה טבע בתוך רחשי הבל משונים שבקעו מתוכך והתערבו בהד רעם התותחים שהעכירו והאליחו את זוהר השמים ואת זוך האויר הסתוי. כל אלה יחד קבלו איזו משמעות טמירה ונעלמת שאין איש יכול היה לפענחה לעצמו.

עם צאת השמש מנרתיקה נשמע גם ציוץ הצפורים והפעם נשמע הוא כשיר בכי על גורלה המר של העיירה. החלה תנועת מה ברחובות וכל אחד

הסתכל בפני חברו כשואל — נו, מה נשמע? ולא הספיקה להתפשט השמועה על הצבא הפולני הנסוג מפני האויב המתקיף, וכבר נראו באופק פלוגות הפולנים הראשונות עייפים, מיואשים ונסוגים במהירות ללא כל סדר ומשמעת. לא פסחו החיילים הפולנים על האפשרות שנזדמנה להם — לשדוד בדרכם את חנויות היהודים.

העצבנות והמתיחות גברו יותר ויותר. בהלת הבריחה אחזה בכולם וכל אחד פנה לאריזת חפציו לדרך. בשעה 11 בבוקר — היה זה ב־2 בספטמבר — הופיעו כבר מעל שמי העיירה האוירונים הגרמנים. רעש ההפצצות מילא את האויר וענני האבק מהבתים הנהרסים החלו להתאבך ולהתפתל מעל המפולות. במשך רגעים מספר הפכו חלקי העיירה לתלי חרבות. את הפחד, הזעזוע והפניקה, שירדו על ראש כולם אין לתאר במלים. כמטורפים החלו אנשים להתרוצץ לכל הצדדים ללא כל מטרה ברורה. כשזנקתי החוצה נתגלתה לעיני תמונה איומה: — מתוך עיי חרבות בלטו ארובות הבתים שנפלו, ענני עשן התנשאו מעל לגגות הבתים שבערו, הרחובות היו זרועים שבירי זכוכית ומסביב לערמות אלו ובתוכן — אנשים מתים ופצועים, פגרי סוסים ופרות, שברי כלים, רהיטים, עגלות וכו׳. נשמעו צווחות של אנשים, שנתקעו מתחת למפולת והמשיכו לקרוא לעזרה ולהתיפח... ביקור קצר זה של אוירוני הגרמנים השאיר אחריו במשך רגעים מספר כ־200 קרבנות בנפש.

אימה קמאית, שקשה לתארה, אחזה הפעם באנשים, אשר בריצתם המבוהלת, כאילו מתוך איזו שכחה עצמית, שכחו את בני משפחתם וקרוביהם — גברים, נשים, זקן וטף, — כולם החלו לברוח בכוון למזרח ובעיקר לעיירה הקרובה — ללוב. עייפים ורעבים לא הספיק להם הכוח לשאת אתם את מעט החפצים אשר נטלו עמם. בדרך נתקלו בכלי נשק, רובים, מכונות־יריה, מכוניות, שריונים וכו׳, אשר נעזבו ע״י הצבא הפולני הנסוג. אולם אפשר היה להתקל גם במזוודות, תלבושות וחפצים יקרי ערך, שהיו פזורים כדברים שאין צורך בהם. אלה שהספיקו להגיע לעיירה או לכפר קרוב נוכחו מהר לדעת, כי הבריחה לא תועיל, מכיוון שהצבא הגרמני משיג את כולם במהירות עצומה. רבים, איפוא, החלו לזוז בדרך חזרה ורק חלק הספיק להגיע למחוזות, שנכבשו בינתיים ע״י הצבא הסובייטי.

משפחתי לא הרחיקה נדוד וב־4 בספטמבר הגענו חזרה לז׳ארקי. בלב רוהה וחרד שרכנו את דרכנו דרך שדות ויערות, מלאי מחשבות נוגות עד שהגענו לבסוף שבורים ורצוצים לגבול עיירתנו. מיד נתקלנו במשמרות חיילים

גרמניים, אשר אמנם הרשו לנו, אחרי חפוש קל, להגיע לביתנו, שנשאר על תלו. אולם עוד לא הספקנו לנשום כהלכה וכבר נשמעו צעקות מלוות יריות: „לעזוב את הבתים!" ניתנה פקודה להתכנס בחצר הכנסיה וכולם נצטוו לעמוד עם הפנים אל הקיר עם ידים מורמות למעלה. לא לכולם הספיק הכוח לעמוד זמן ממושך בצורה זאת וכל מי שידו הורדה זכה מיד למכות נמרצות עד זוב דם ולעתים גם לירית מוות. הסיוט נמשך עד שעה 6 בערב. ניתנה שוב פקודה לחזור בריצה לבתים ולהסתגר בהם וכל מי שימצא בעוד 5 רגעים ברחוב, דינו — כדור בראשו.

זה היה סיומו של יום ב', יום אשר עלה לעיירה שוב בעשרות קרבנות. הקהל המבוהל והמדוכא ממעשי הרצח, הסתגר בבתים. כל תושבי ביתנו בילו את הלילה בצוותא, כשמחוסר מקום השתטחו כולם על הרצפות. כל לחש ורחש קל מבחוץ היה מביא עמו רעד וזעזוע נפשי וכל רגע נדמה היה, כי הנה הגיעו הקלגסים, כדי לסיים את מעשה הרצח ההמוני...

באוירת פלצות בלתי אנושית זו בלינו לאחר כך ימים ולילות ללא הרגעה וללא שינה. אף אחד לא העז להוציא את ראשו החוצה, אם כי בחוץ זהרה השמש בכל שלל צבעיה, הטבע הסתוי גילה את קסם יפיו, עצי הפרי הפיצו את ריחם המשכר מסביב — ובשבילנו, הסגורים בבתים, היו ימים אלה ימים של חושך, אימה, סבל וחרדה.

בינתים הוקם בעיירה שלטון צבאי, אשר בא במגע עם האוכלוסיה היהודית ע"י בא־כוחה — יוסף ז'לונקה. הפקודה שהוצאה היתה, כי על הגברים מגיל 16 ומעלה יש להתיצב בככר השוק וכל הנשאר בבית יענש עונש מוות. הועמדנו בככר מסודרים בשורות. הופיעו קצינים גבוהים בלווית פולני בשם קאוואליק, אשר מונה כראש השלטון האזרחי. היה זה אחד הפולנים, אשר עוד לפני פרוץ המלחמה, היה ידוע, למרות היותו פקיד פולני בכיר, כמרגל לטובת הגרמנים. מספר המרגלים והבוגדים מקרב האוכלוסיה הפולנית רב היה ועובדה זו העידה פעם נוספת — מה גדולה היתה הדמורליזציה בתוך המוני הפולנים, אשר קודם לכן כוונו את חציהם המורעלים נגד שכניהם היהודים וכעת רובם שרתו מתוך הכנעה גמורה את מדכאיהם הגרמנים, אשר באו לגזול את עצמאותם הלאומית.

השליטים החדשים נשאו בפנינו מספר נאומים קצרים, אשר בצורתם היו כעין „עשרת הדברות", להבדיל, ואשר תוכנם היה: אתם, היהודים, הנכם שונאיו המושבעים של העם הגרמני וכעת הגיע זמנכם לסלק את החשבון. כל רכושכם יוחרם, כל בית יהודי יסומן ע"י ציון „ז'יד" בצבע שמן

וכל מגע מסחרי בין יהודים לפולנים הוא בבחינת איסור מוחלט. אחרי שהדברים תורגמו ע״י הפולני קאוואליק, העבירונו שוב לחצר הכנסיה ושוב נמצאנו מוקפים אנשי צבא ומכונות יריה. רעד עבר בשורות הנאספים, שחששו לרעות, ויחד עם האנחות העמוקות נשמע מפי רבים הלחש: „שמע ישראל״!

במצב זה היינו שרויים כל היום עד שלבסוף העבירונו, תחת משמר צבאי כבד לבנין בית הכנסת, אשר בחלקו כבר היה נפגע וחלונותיו וה„שטנדרים״ שבורים. הקש שניתן שימש לנו מצע וכולנו עייפים, מושפלים ומדוכאים נפלנו על הרצפה, כל אחד ומחשבותיו הנוגות עמו. והימים — ימי הסליחות. בלילה ולמחרת התיצבו רובם לתפלה ואמירת סליחות. היתה זו זעקת שבר, בחינת „מן המיצר קראתי יה״. התפלה מתוך בכי מאופק ויאוש קורע לב השרו עצבות עוד יותר גדולה על כולנו. תוך תחנוני הסליחות הדהדו באזני אנחותיהם ותמרוריהם של סבינו, הורינו ואחינו המעונים עשרות דורות לפנינו למן הפרעונים המצריים, האינקויזיטורים הנוצריים, רבי־הטבחים הסלאוויים ועד האשמדאי הגרמני בימינו. והמחשבה המכאיבה, שניקרה במוחי היתה: אחרי שהעולם כה רגיל לסבלנו האם יש מי שירגיש בדמעותינו, יקשיב לצעקותינו וימהר להושיענו?!

בשעה 8 בבוקר הורשו הנשים להביא לנו אוכל. צמאים ורעבים בלענו את המזון המעורב בדמעות אשר זלגו מעינינו. המשכנו את חיינו מבלי לדעת מה ילד יום, כשמוראות יום ב׳ עוד עומדים לנגד עינינו. שמועות התהלכו, שעומדים לשלחנו מכאן ובכל פעם, בהישמע רעש מכוניות על יד בית הכנסת, היינו בטוחים, כי באים לנתקנו לנצח מעיירתנו. באותם הימים והשבועות נשלחו כבר מאות ואלפים יהודים למחנות הריכוז השונים, בהם היו שרויים בסבל ובמצוקה כשאלפים מהם נמקים וגוועים מרעב, קור ומחלות קשות.

באחד הימים הופיע בא־כוחנו — יוסף ז׳לונקה, בלווית אנשי צבא גרמניים והחלו לשחרר מבינינו בעלי מלאכה שונים לשם ביצוע עבודות שונות ואת הנותרים חלקו לפלוגות, אשר נשלחו, בלווית משמרות צבאיים, לפינוי ההריסות של אחרי ההפצצות.

ב־23 בספטמבר חל יום הכפורים ובאותו יום הופיעה בעיירה פלוגת עונשין. מאה גברים מתוכנו הובאו לככר השוק, חלקו לנו כלי עבודה ונצטווינו לצעוד בשורות מסודרות בכוון לרחוב קוזשגלובה, תוך כדי שירת מארש הליכה. כל זה נעשה מתוך רצון להעליבנו, לדכאנו ולעשותנו לצחוק בעיני הפולנים, אשר עמדו ברחובות וליוו אותנו במבטיהם המלעיגים. כשהגענו

לרחוב הנ"ל ניתנה פקודה להתחיל בניקוי תעלות הרחוב מהאשפה והזוהמה אשר נצטברו בהן. על יד כל אחד מאתנו עמדו שני חיילים מזוינים ברובים, אשר מתפקידם היה לזרזנו בצעקות: יותר מהר, עצלנים! עבדנו תוך מאמץ עצום ודי היה בהפסקת רגע או בהאטת הקצב כדי להרגיש מכה בקת הרובה. בשעה 12 הגענו לאזלת כוחות ולעייפות עד כדי התעלפות וחשבנו שתינתן לנו הפסקת מנוחה. אך מה גדלה אכזבתנו כשבשעה 12 התחלפו המשמרות והמרצחים החדשים החלו לזרזנו ביתר עוז תוך כדי מכות אכזריות. על ידי עמד ועבד מוריץ טורבצ'קי — בחור תמיר וחסון. לשני שומריו נתחשק להתעלל בו. לשם כך פקדו עליו לרוץ עם האת על שכמו מעבר לכביש וחזרה תוך כדי הגברת קצב הריצה ובו בזמן שני החיילים מרביצים בו מכות בשני רוביהם מתוך צעקות — יותר מהר, יותר מהר! גם שלמה גרינוולד, בחור גבוה וזקוף, משך את תשומת לב הסאדיסטים. מעל לכביש היה בנוי גשר ובינו לבין הקרקע מתחתיו היה רק רווח קטן ולכן צוו דוקא עליו לזחול מתחת לגשר, כדי להוציא משם את כל האשפה. כשלא יכול היה המסכן להמשיך להתכופף וסבלו עבר על גדותיו זנק פתאום מתחת לגשר, כשחולצתו פרומה וחזהו חשוף והוא צועק כבלתי שפוי בדעתו — רצחוני, רצחוני! באותו רגע עצמו המטירו עליו החיילים מכות רצח והכריחוהו לזחול שוב מתחת לגשר, שם נשאר במצב של שכיבה והתעלפות.

בעינויי פרך אלה עבר עלינו יום הכפורים, שנמשך בהכרתנו לאין סוף ורק עם רדת החושך ניתנה פקודה לרוץ למשכבנו — לרוץ ולא ללכת! — כשריצתנו מלווה יריות מאחורינו. לסיום יום הזוועות חמדו להם הרוצחים לצון על חשבון עצבינו המרוטים!

מקובל לחשוב שתפקידם של ה„יודען־ראטען" בזמן הכיבוש הנאצי היה לרוב שלילי וזאת כבר מתוך עצם שיתוף הפעולה עם הנאצים, כי מרצונם או לא מרצונם היו מוכרחים למלא את רצון אדוניהם. אולם יש להודות, כי היו הבדלים בולטים בהתנהגות האנשים אשר עמדו בראש ה„יודען־ראטען" במקומות השונים. אם, למשל, ננסה להעריך באופן אוביקטיבי את פעולתו של ישראל בורנשטיין, ראש ה„יודענראט" אצלנו, ניתנה האמת להאמר, כי עמדו לו חינוכו הלאומי ורוחו הציונית לעזור לו לשמור לאורך ימים על רמה מוסרית בהתנהגותו ובפעולתו. הוא גילה הרבה מסירות נפש בנסותו כל פעם להציל חיי יהודים. במרוצת הזמן עם שנוי המצב לרעה ועם התגברות ההפקרות הנאצית, נעשה גם מצבו קשה יותר. טבעי הוא, כי הממונים היהודים בכל

מקומות הכיבוש הנאצי דאגו קודם כל להצלת נפשם ומשפחותיהם. כך נהג גם בורנשטיין. עם זאת יש להדגיש, כי אם לא קרה בז׳ארקי, כי ירים שוטר יהודי יד על יהודי אחר, הרי זה רק הודות לכך, שמפקדו היה ישראל בורנשטיין.

להתערבותו אצל השלטונות היו לרוב תוצאות חיוביות ולא אחד מהנידונים למוות יכול להודות לו על שנשאר בחיים.

„היודענראט" היה מורכב מנציגי שכבות שונות ומחלקת העבודה בו היתה החשובה ביותר ובה השתתף חבר ותיק של „השומר הצעיר" — משה רוטשטיין. ה„יודענראט" הקים קרן לתמיכה בתושבי העיירה הדלים. רבים היו בעלי המלאכה, אשר במקום להמשיך בעבודתם נאלצים היו להיות מועסקים בעבודות כפיה ללא תגמול ולכן לא יכלו לפרנס את משפחותיהם ואלו היו זקוקות לסיוע כספי. הכסף נאסף בין תושבי העיירה האמידים יותר. אחת המכות הקשות שירדו על האוכלוסיה היהודית — היה מס הקונטריבוציה (הטלת עונש כספי), אשר סכומיה הגיעו לפעמים לעשרות אלפים זלוטים. היה גם צורך לדאוג לקרן הוצאות בלתי רשמיות — פדיון אסירים, מניעת גזרות וכו׳. בתנאים המיוחדים שנוצרו היה צורך לפעול גם בגלוי וגם בסתר.

ה„יודענראט" בז׳ארקי הוקם באופן רשמי רק ב־30 לאפריל 1940. הודות למשטר השוחד היה המצב בעיירתנו באופן יחסי יותר קל מאשר בערים ובעיירות אחרות. עברו 6 חדשים פחות או יותר „שקטים" ובו בזמן הגיעו אלינו ידיעות מעציבות מאד על מצב היהודים במקומות אחרים. דם ודמעות של אחינו נשפכו בכל רחבי פולין. רבבות יהודים ישבו כבר מסוגרים ונחנקים במחנות ההסגר. בנסותך להתרכז על המאורעות והמוראות של הימים ההם ועל מעשי הצוררים הנאצים נדמה שאין המוח מסוגל לעכל והלב לשאת את כל הזוועות ורק תביעה נמרצת אחת מתבקשת מעצמה והיא: נקמה! נקמה!!! הגלות הארוכה שלנו בת האלפים ידעה מרטירולוגיה איומה. רבים הם „גבוריה" צוררי עמנו ובכל זאת נשארים הם בצל בהשואה עם „גבורתם" של הברברים והקאניבלים של המאה העשרים!

העיירה שלנו, כל עוד נשתייכה למחוז זאבירצ׳ה, לא סבלה מהתערבות יתר מצד שלטונות המחוז בעניניה הפנימיים. אלה האחרונים היו מרוכזים בידי ראש העיירה — קאוואליק, אשר היה בבחינת שליט יחיד, כשגורל האוכלוסיה היהודית נתון למעשה בידו. פולני אנטישמי זה יכול היה לשמש סמל לאנשים פחותי דרגה וחסרי ערך אנושי עצמי. בעל אופי פשוט וגס,

נבל ורודף בצע ומלא תאוות שפלות. ועם בן־בליעל זה מוכרח היה ה„יודענראט" להמצא במגע תמידי, לנהל עמו משא ומתן, לדעת לוותר לו ויחד עם זאת לרסן את מזימותיו השפלות ביחס לאוכלוסיה היהודית. המפנה לרעה חל עם צרופה של ז'ארקי למחוז אחר — ראדומסק. שליטי ראדומסק ידועים היו כצוררי ישראל מובהקים. ואכן, לא עבר זמן רב וניתכו על ראשינו גזרות והגבלות וביניהן מהקשות — החרמת בתי המלאכה של היהודים. במאמצים גדולים ועל־ידי מתן סכומים עצומים הצליח ה„יודנראט" לבטל בראדומסק את הגזרה הזאת. לא עברו ימים רבים וצרה חדשה ירדה על ראשנו. לעיירה הגיעה קבוצת פקידים מורכבת מגרמנים ומפולנים, רובם שפלים ופוחזים, אשר מלכתחילה באו מתוך כוונה לנצל את שלטונם הבלתי מוגבל למטרות נפסדות. הגיע הדבר לידי כך, שמן הנמנע היה לעבור את הרחוב מבלי לספוג מכות רצח. המצב היה ללא נשוא. ובכן גם במקרה זה היה עוד הכוח בידי ה„יודענראט" לפעול לפי הכלל — „הכסף יענה הכל" ולפי פקודה מגבוה הוצאה חבורה זו מז'ארקי. במחצית השניה של 1940 הוקמה בז'ארקי זאנדארמריה, המורכבת מ־22 איש. אלה השתדלו לחדור לכל הקשור בארגון החיים הפנימיים של התושבים. הם נעזרו גם ע"י סוכנים־בלשים ולחרפתנו גם משלנו. חפושים בלתי פוסקים והחרמות רכוש היו מנת חלקם היום־יומית של התושבים היהודים. במיוחד סבלנו מאיסור השחיטה והקצבים שעברו על חוק זה היו נידונים למוות. וקרה, שבטומשוב נורו ביום אחד השוחטים והקצבים של המקום — 30 איש. גם אצלנו נורה הקצב קורצפלד — בחור צעיר בן עשרים וכמה. ואם לא נרצחו באותו יום כל קצבי ז'ארקי — הרי זאת הודות למאמציו של ישראל בורנשטיין.

אחרי כיבושה חולקה פולין לשני חלקים: הראשון שצורף לרייך הגרמני והשני, שהפך ל„גענעראַלגובערנמאַן". ז'ארקי השתייכה לאיזור השני, אליו השתייכו גם הערים ווארשה וקראקו. קראקו שמשה מקום מושב השלטון בראשותו של גנרל פראנק ימ"ש, הידוע לשמצה. מפיו יצאו כל הגזרות הקשות וביניהן — עבודת הכפיה. מטרתה העיקרית היתה — לא רק סיפוק כוחות עבודה לשלטונות הכבוש, כי אם גם אמצעי להשמדת הנוער היהודי ע"י עבודת פרך בתנאים בלתי אנושיים וללא מזון מספיק. לשם כך הוקמו מחנות עבודה ענקיים, בהם רוכזו רבבות צעירים ללא תנאי מגורים וקיום אלמנטריים. שעות העבודה — 11 שעות ביום. העבודות הוצאו לפועל תחת משמר חיילים סאדיסטיים, שאומנו באופן מיוחד למטרה זו. תפקידם היה — להרבות סבל

ועינויים ובראש וראשונה — מכות רצח בלתי פוסקות עד כדי איבוד ההכרה ולעתים גם מוות. לא יפלא, איפוא, כי ממחנות עבודה אלה לא מרובים נשארו בחיים. ואם מז׳ארקי נשלח רק טרנספורט לא גדול של צעירים למחנות מוות אלה, הרי שוב הודות ל„יודענראט" המקומי, אשר הצליח בדרכים שונות להשפיע על השלטונות המקומיים להקים פלוגות עבודה במקום. אחד הפעילים בשטח זה מטעם ה„יודענראט" היה קלמן קלקופף, אשר גילה הרבה יזמה, תבונה וזריזות לשם הצלת צעירי ז׳ארקי מגורלם המר של אחיהם במקומות אחרים.

טבעי הוא, כי כל הגזרות, ההגבלות ועבודות הכפיה הביאו בסופן גם להתרוששות איומה של האוכלוסיה היהודית והרעב, פשוטו כמשמעו, החל לתת את אותותיו יותר ויותר ברחוב היהודי. הוקם אז מטבח עממי, בו חולקו ארוחות לעניי המקום ללא תשלום. בתחילה נמנעו רבים מתוך בושה מלבוא למטבח, אולם במרוצת הזמן הורע המצב עד כדי כך, שהתושבים רובם היו מקבלים ארוחותיהם ממטבח צבורי זה.

חלפו עברו שבועות וחדשים. עברו הקיץ והסתיו וימי החורף הגיעו ובאו. גם הטבע ניסה כאילו להתאכזר לנו והחורף באותה שנה על שלגיו המרובים היה קשה מנשוא. ז׳ארקי, שמבחינה מסוימת שמשה פרשת דרכים ולפיכך גם נקודה אסטרטגית, היתה מצווה על נקוי הכבישים המוליכים אליה. כל בוקר היו יוצאות פלוגות אנשים לעבודה זו ולא פעם קרה, שהשלטונות הוציאום גם בלילות. פני הדברים בז׳ארקי לא השתנו בהרבה עם בוא הקיץ והחורף של 1941. אותו האויר הזך ואותו השלג הצח — וככתוב „צח ואדום" — צח מהשלג העוטף את האדמה ואדום מהדם הנקי הנשפך ע״י שואפי שוד ורצח.

באחד הימים של אותו חורף 1941 נמסרה ידיעה טלפונית, כי חלק מיהודי פלוצק נשלח לז׳ארקי ועלינו לשכנם בעיירתנו. כמה נציגי הועד, וביניהם ד״ר מרגלית, יצאו לזלוטי־פוטוק — 18 ק״מ מז׳ארקי — לקבל את פניהם בדרך. כאן לא יספיקו לא מלים ולא צבעים כדי לתאר באיזה מצב הגיעו אלינו הפליטים האומללים האלה אחרי דרך ארוכה ומפרכת, יגעים ורעבים, שבורים מבחינה נפשית, חלושים ועלופים ללא לבוש מספיק לגופם וביניהם עשרות גברים ונשים שלא עמדו בכל אלה וגוועו בדרך. לחולים הגיש ד״ר מרגלית עזרה ראשונה. יהודי ז׳ארקי, שהם עצמם היו כבר בכל רע, עשו מצדם את הכל כדי לעודדם. הוקם ועד מיוחד לשם שיכונם בבתי

היהודים. בחלקם שוכנו בבתים פרטיים ובחלקם באכסניה כללית. בשביל האחרונים נאספו הלבוש והחפצים ההכרחיים ביותר. מספר הפליטים הגיע ל־250 נפש. היה זה חלק מזער מיהודי פלוצק, אשר מספרם הגיע בזמנו לאלפים רבים. אלה שהגיעו אלינו לא רק אביונים מרודים, חלושים ומחוסרי כל היו, כי אם גם מרי נפש, מלאי צער, יאוש ויגון... לא קשה היה להבינם, אם כי קשה היה לנחמם...

הימים והלילות התחלפו. יום, יום — דאגותיו, טרדותיו וקרבנותיו. באמצע 1941 הגיעו שמועות על המלחמה העומדת לפרוץ בין גרמניה ורוסיה, שמועות שאושרו כאילו ע״י תנועת צבא בלתי פוסקת לצד מזרח ואשר הדליקו בלב רבים ניצוץ של תקוה למפנה לטובה. הגיע יום 22 ליוני ואת עיירתנו הציפו פתאום אלפי טנקים, תותחים, מכוניות ופלוגות חיילים, אשר כולם מיהרו בכוון למזרח. אכן, פלשו הגרמנים לאדמת רוסיה, אך תקוותינו למפנה לטובה נתבדו. בכוח מחץ אדיר פלשו צבאות היטלר לאדמת אוקראינה, כשהם נושאים אתם שמד ואבדון לתושביה בכלל וליהודים בפרט, בהתקדמם בעקבות הצבא הרוסי הנסוג. להיפך — עם רבוי תרועות הנצחון של קלגסי היטלר גברה אצלם גם תאוות הרצח והשוד והדברים נתנו את אותותיהם גם אצלנו.

ז׳ארקי נמצאה כעת רק קילומטר אחד מגבול הרייך. נמצאו יהודים, אשר תוך כדי סיכון חייהם, המשיכו בעסקי הברחה יחד עם פולנים. הדבר הביא לחפושים בתוך הגיטו והתוצאות לעתים היו לא רק קנסות והחרמות רכוש, כי אם גם גרוש לאושביץ.

אם כי שטח הגיטו בז׳ארקי לא היה מגודר, ניתנה פקודה כי אסור לעזבו ללא נטילת רשיון לכך. היתה זו מכה קשה לתושבי הגיטו, אשר תנועתם החפשית עד כה איפשרה להם להתפרנס ממסחר בלתי לגלי עם הפולנים. כעת רבים מאלה שניסו בלחץ המחסור וצוק העתים לפרוץ את תחומי הגיטו, שלמו עבור זה בחיים. מספר האנשים בעלי רשיון לצאת מחוץ לגיטו היה מועט מאד.

באותו יוני 1941 פרצה פתאום מגפת טיפוס בעיירה וטבעי היה שבין היהודים שנחלשו מרוב תלאות ורעב, רבו קרבנות המחלה. צוררי ישראל ניצלו מיד גם הזדמנות זו, בהדגישם בפני השלטונות, כי מכיוון והיהודים הם מפיצי המחלה העיקריים, הרי יש לבודדם עוד יותר מאשר עד כה. התוצאות מהירות היו — פקודה מראדומסק לסגור את הגיטו ולבודדו לגמרי. ושוב

הודות לפעולתו האפקטיבית של ה„יודנראט" עלה לבטל גם גזירה זו. לשם כך הוקמה ועדת חקירה, שמלבד ד"ר מרגלית ושני רופאים יהודים אחרים — וולבערג וורהפטיג — השתתפו בה גם שני רופאים נוצרים — סצ'מסקי מצ'נסטוחוב והרופא המקומי — גוונדסקי והועדה קבעה, כי לא היהודים שמשו מקור להפצת המחלה.

מהנות הגיטו ערערו כליל את חיי היהודים בכל השטחים — חומר ורוח, מוסר ומידות. הניתוק מתנאי חיים נורמליים, נדודים תדירים מרחוב לרחוב, מבית לבית, ממחנה למחנה, חיים בצפיפות ובדלות ממארת, עינויי רעב, עלבונות ופחד מתמיד — כל אלה הביאו עמם בהרבה מקרים מחלות, ניוון ואבדון. המחסור גבר מיום ליום. גם אלה שהצליחו להצפין סחורות יקרות ודברי ערך בכל מיני מקומות נסתרים, הרי בעזבם את המקום היו נתונים גם הם לסבל ולמחסור משווע.

בינתיים פשטה הלהבה יותר ויותר והפעם כבר לא רק ברחבי פולין, כי אם גם ברחבי אירופה. בסוף 1941 פרצה שנית מגפת הטיפוס בפולין, אשר לא פסחה גם על ז'ארקי, וזו פגעה שוב בעיקר באוכלוסיה היהודית, מסבות אשר אין צורך לחזור עליהן. סבלם של החולים והנצרכים רב היה. ד"ר מרגלית, האהוב על הכל, טרח מעל לכוחותיו כדי להגיש לכולם את העזרה הדרושה. לאשרנו, הגיעו לז'ארקי זוג רופאים — ד"ר פלדמן ורעיתו, רופאת שיניים — זוג חביב, אשר מיד התמסרו בלב ונפש לעבודת עזרה לנצרכים. ד"ר פלדמן חלה גם הוא והיה זמן רב מרותק למשכבו, אולם בעבודתו המשותפת עם ד"ר מרגלית גילו שניהם מסירות נפש למופת. יש להודות, כי כל היהודים ובפרט בעלי היכולת המעטים גילו כולם רצון, מסירות והתנדבות עד כדי הקמת בית חולים מיוחד לחולי המגפה. עם שוך המגפה, נתנסה ד"ר מרגלית עצמו ביסורי מחלת הטיפוס, בהתרפאו בבית החולים שהוקם על ידיו.

בסוף 1942 הגיעה פקודה מראדומסק, להקים בית מרחץ מודרני בז'ארקי. הדבר נתקבל ע"י היהודים כגזירה קשה, כי כרוך היה הדבר בהוצאות כסף מרובות, אשר קשה היה כבר להשיגו. השתדלנות הפעם לא הועילה והיהודים מוכרחים היו לא רק לאסוף את הכסף, כי אם גם להמציא את כוחות העבודה הדרושים להקמת הבנין. וכשהוקם בית המרחץ בהונם, כוחם וזיעתם של היהודים לא ניתן להם אחרי הכל לנצלו לטובתם והיו מוכרחים לוותר על השימוש בו.

במחצית השניה של 1942 הורע המצב החמרי עד כדי כך, שברחובותיה

של ז׳ארקי החלו להופיע ילדים ערומים, יחפים ורעבים לפת לחם. הוקם אז בית ילדים אליו נאספו כל הילדים הנזקקים והועד דאג לא רק לספוק צרכיהם החמריים כי אם, במידת האפשרות, גם התנוכיים. אולם לא הרבה זמן נהנו ילדי ישראל אומללים אלה מהמוסד שהוקם בשבילם. היד הברברית, שלא רק המשיכה, כי אם גם הגבירה את השתוללותה הפראית, השיגה סוף, סוף גם אותם וגורלם המר, כגורל אבותיהם, הביא גם אותם לאבדון בתאי הגאז והשמד.

השמועות והידיעות הנוראות שהגיעו אלינו ממקומות אחרים על גודל סבלם של אחינו במחנות ובגיטאות צלצלו באזנינו כהתראה, כי גם עלינו לא תפסח כוס התרעלה. ובאמת נעשו החיים מיום ליום קשים מנשוא. בסוף 1942 נשארו כבר רק כ־130 משפחות — מ־600 בערך, שהיו בז׳ארקי — אשר נשאו למעשה בעול כל ההוצאות של ה„יודענראט״. הדלות גברה, ההגבלות והגזירות רבו גם הן, מספר הנזקקים עלה מיום ליום ומספר האנשים שיכל היה עוד לשאת בעול העזרה והסיוע הצטמצם יותר ויותר. המצוקה גברה עד כדי כך, שלמרות האיסור החמור לעזוב את הגיטו, היו אנשים מזי רעב בורחים לכפרים כדי להחליף חפצים, שנשארו עוד לפליטה, במזון ושם לעתים נרצחו ע״י הגרמנים, אשר היו מיד מודיעים ל„יודענראט״ שעליו לקבל את גופותיהם.

במרחק של 2 ק״מ מז׳ארקי היתה מחצבת אבן, אשר בתקופת הכיבוש היתה שיכת לחברה גרמנית בשם „מפעלים חימיים״. במחצבה זו עבדו מאה יהודים עבודת כפיה קשה בתנאים בלתי אנושיים. לא יפלא, איפוא, שאנשים התחמקו מללכת לעבודה זו והדבר גרם להרבה צרות מצד השלטונות וגם לחכוכים קשים מבפנים, כי בעלי היכולת היו משתחררים על ידי מתן שוחד ויצא, איפוא, שסבלה מזה בעיקר דלת העם. ה„יודענראט״ מצא גם כאן מוצא, בהטילו היטלים שונים על בעלי היכולת, כדי לספק באמצעים אלה לעובדים במחצבות מזון יותר טוב וגם סיוע למשפחותיהם. מכאן רואים מה מסובכות היו לפעמים הבעיות בפניהם הועמד ה„יודענראט״.

בנסותי להעלות על דפים אלה עובדות יותר ויותר מרגיש אני אמנם שפע של זכרונות ורשמים, המתפרצים מתוך לב מתפלץ מרוב עצב וצער ומאידך גיסא מרגיש אני, כי מה שלא תהיה גדולה כמות הדיו שאצליח לשפוך על דפים אלמים אלה, אין בכוחם למסור את כל עומק הסבל והעינויים, שגורלי

זימן לי להיות להם עד חי. בשביל זה דרוש אולי גאונו של משוררנו הלאומי ח. נ. ביאליק, אשר נתן בזמנו בטוי חותך ל„עיר ההרגה". אולם בטוחני, שמה שלא יכתב — הרי חלק גדול של רקע הטראגדיה בת המאה ה־20 ישאר בשביל הדורות הבאים סוד איום וכמוס לעדי עד.

בסוף שנת 1942 הגיעו צוררי ישראל במעשי ההתעללות, ההשתוללות והרצח ההמוני לשיאים חדשים. קהלות שלמות נמחו מעל פני האדמה. חיי יהודים נעשו הפקר ורצח יהודים — תופעה יום־יומית. גל של פסיכוזה שטנית־רצחנית הציף ושטף את אירופה, והימים הם ימים טרופים גם אצלנו והננו טובעים בים של שנאה, התלקחות יצרים וארס מפעפע. והנה דוגמה: ניתנה פקודה למסור כל פרווה לשלטונות ולאחר זה די היה כי ימצאו אצל יהודי לבוש פרווה כל שהוא, כדי לרצחו נפש על המקום.

המשלוחים ממקום למקום נפסקו. כעת שולחים קהלות שלמות ישר למחנות החיסול. את האנשים מכניסים כבהמות — אם כי גם בבהמות לא נוהגים כך! — לקרונות משא, בהם מוכרחים מחוסר מקום לשכב אחד על גבי השני. את הקרונות סוגרים על מנעולים ומובילים אותם ישר לטרבלינקה ולאושויץ. שיירות הרכבות עם מטען האומללים הלכו בכיוון לראדום, קעלץ ואנו מרגישים כי גלי החסול האחרון מתקרבים יותר ויותר לעיירתנו. בערים ובעיירות המרוקנות משאירים רק יהודים בודדים ואלה הם השוטרים וחברי ה„יודענראט" עם משפחותיהם, שמתפקידם היה לחסל את הרכוש היהודי שעוד נשאר בגיטאות. לשם כך הוקמו מחסנים גדולים של תלבושת, הנעלה, רהיטים וכו', אליהם הובא הכל מבתי היהודים. כאן נעשה המיון — כל דבר בעל ערך נשלח לגרמניה והיתר נמכר לפולנים על המקום. עם חיסול הגיטאות, הנמשך לפעמים חדשים, ממיתים לבסוף גם את מחסלי הרכוש היהודים, שנעזרו עד כה על ידיהם.

תהליך החיסול הטוטאלי של הישובים היהודיים נמשך בקצב מתגבר והאטתו תלויה היתה לפרקים רק בטעמים טכניים. ז'ארקי כבר מנותקת מכל קשר טלפוני עם העיירות השכנות וגם מראדומסק. באוירה של רעדה, יאוש וחלחלה וחוסר כל ידיעה על העומד להתרחש כל רגע — טבעי שהלבבות היו נתונים לקליטת כל שמועה, בין שהביאה עמה מורת רוח או קרן אור ותקוה. באחד הימים הגיעה שמועה, שמברלין ניתן צוו להפסיק את פעולת החיסול וראיה לדבר — יהודי וולושצ'עבה חזרו הביתה. התברר אחר כך, כי אמנם חזרו, אולם הסיבה פשוטה היתה — מחסור בקרונות משלוח. מלאכת החיסול לא הופסקה. להיפך, החלו להגיע משלוחי יהודים מצרפת בלגיה, הולנד

וצ׳כוסלובקיה. האומללים לא ידעו על הצפוי להם והיו בטוחים, כי הם נשלחים למחנות עבודה ושאלו בלי הרף: איפה טרבלינקה? אנחנו כבר ידענו מה פירוש „טרבלינקה״, רחמנו עליהם ויחד עם זאת ידענו, שאם לא יחול איזה מפנה בלתי רגיל, צפוי לנו אותו גורל עצמו.

ה„יודענראט״ שלנו עבד במלוא המרץ. עם כל המחסור בכספים נאספו שוב סכומים ניכרים לשם מתן שוחד מתוך תקוה — שמא בכל זאת תינצל העיירה מגורלה המר. כולם חיפשו כעת אפשרות להשלח לעבודות כפיה ונאחזו בה כבעוגן הצלה... עבדו גם נשים. הוקמו מפעלי עבודה חדשים וביניהם חווה גדולה לגידול ירקות מטופחת למופת, אשר הוקמה ע״י צבי ברנדס ז״ל. עבדו בה בעיקר בני הנוער, חברי ה„שומר הצעיר״. עמדו להקים חנות כל־בו גדולה, כדי להעסיק בה גם קשישים, אולם הדבר לא בוצע, כי בינתיים התפתחו המאורעות בקצב אדיר.

פעולת החיסול הגיעה כבר לערים וולבראם ופילץ, מהן החלו להגיע אלינו פליטים, אשר הספיקו להמלט לפני הטענתם בקרונות. אין אולי צורך לתאר באיזה מצב הגיעו אלינו ומה מראה היה להם. טרם הספקנו להסתירם, כשהפולנים הספיקו למסור לז׳נדרמריה על בואם והתוצאות לא אחרו לבוא — בחיפושים נמצאו שבעה מהם, שנרצחו בו במקום. הפולנים, השנואים גם הם ע״י הגרמנים ואשר יכלו בהרבה מקרים לשמש לנו קרש הצלה, התמסרו בכל נפשם ומאודם לעזור לגרמנים במלאכת השוד והרצח ולא מאסו בשום תפקיד. פליטים יהודים, אם גם הצליחו להמלט, הרי בעברם דרך כפרים פולניים בשדדו על ידם כליל ואף נמסרו לידי הגרמנים, כל עוד לא נרצחו על ידם הם. באלה התבטא מצפונם הנוצרי!

איומים היו התיאורים שהגיעו לאזנינו מעדי ראיה — הפליטים משתי הערים הנ״ל — על פעולת החיסול ובמיוחד על שתוף הפעולה מצד הפולנים גם שם. ואם הגרמנים ירו ביהודים מרובים הרי הפולנים לא מאסו גם בקלשונים. היהודים נאלצו לכרות לעצמם את קבריהם ההמוניים, ולרוב נורו על יד הקבר הפתוח ובין שנורו עד מוות ובין שרק נפצעו — כולם הורדו בכוח לתוך הקברים.

בעיר וולבראם, נמצאו, כולל הפליטים אשר הגיעו שמה, כשמונה אלפים יהודים. בעיר זו העסיקו הגרמנים את הנוער הפולני, המכונה „יונקרס״, בעבודות בניה. עם ראשית חיסול הגיטאות הקדישו ה„יונקרס״ את כל מרצם

למלאכת העזרה לגרמנים. אסור היה להם להשתמש ברובים ולכן השתמשו בעיקר, באתים מושחזים.

בבוא יום החיסול נאספו כל יהודי וולבראָם למקום ריכוז תחת משמרות של גרמנים ופולנים. היה זה מקום רכוז גם בשביל עיירות הסביבה. יהודי פילץ, אשר עקבו אחרי המתרחש בוולבראם, נתכנסו בבית הכנסת, הכריזו על צום אשר חל אפילו על תינוקות, הדליקו נרות, אמרו תהלים, הלכו בהמוניהם לבית העלמין להשתטח על קברי אבות ותפילותיהם ויללותיהם הרעידו את האוויר ונשמעו למרחקים. אולם כל אלה טבעו בחלל כ„קול קורא במדבר". עם בוא תורם — נשלחו כולם לוולבראם ושם מצאו את מותם יחד עם יהודי המקום. עיר אחרי עיר, עיירה אחרי עיירה הולכית ומתרוקנות מאוכלוסיתן היהודית. דם יהודי נשפך כמים. בכל מקום מרוקן נשאר כרגיל קומץ יהודים לשם חיסול הרכוש היהודי. לפילץ הביאו אפילו יהודים נוספים, כה רבה היתה המלאכה ובכך גדל קומץ היהודים בה, אשר המשיך לעת עתה את קיומו הזמני. עקבנו אחרי הנעשה בפילץ, כי הקשר בין ז׳ארקי ופילץ היו מתמיד מהודקים יותר והנעשה בה שימש לנו אות לצפוי לנו. עם הגיע הידיעות מפילץ ידעו יהודי ז׳ארקי שאין להמלט מגורלם המר. בלי לתת לעצמם דין וחשבון ברור על מטרת הנעשה, החלו במכירת רכושם לפולנים, אשר שלמו עבור הכל פרוטות. השמועות על ההזדמנות להנות מן ההפקר הגיע חיש מהר לאכרי הסביבה ואלה באו בהמוניהם לז׳ארקי, כדי תמורת ככר לחם או מעט תפוחי אדמה לקחת חלק בגזל הרכוש היהודי, שנשאר עוד בידי האומללים הרעבים. היו יהודים שמסרו חפצי־ערך לשמירה לידידיהם הפולנים, אשר במקרה זה גילו אדיבות מרובה ולא סרבו הפעם למלא את בקשתם. אחדים החלו לדאוג להקמת מקומות סתר שונים כדי להסתיר בהם את היקר להם ובמקרה של צורך להסתתר אולי בעצמם. היו שעזבו את המקום במטרה להגיע לפילץ מבלי למסור לעצמם דו״ח — לשם מה? כל זה התרחש בז׳ארקי בסוף ספטמבר ובראשית אוקטובר 1942. שוב הגיעו ימי הסליחות ויום הכפורים. אכן, רבים היו השנויים אשר חלו בחיי היהודים בז׳ארקי במשך שלש השנים האחרונות וזה מורגש היה קודם כל מתוך ארשת פניו של כל אחד ואחד. אין עוד למצוא איש המעלה חיוך על שפתיו. כל אחד מתהלך ולבו מלא צער ותוגה, ספק מלא פחד ספק מלא יאוש שלא ניתנים למימוש בכוח ההגיון. אין איש מרגיש ביופי הטבע כי כל אחד נתון לרעדה ולחלחלה, כשמסביב חושך בלהות, חושך צל־מוות... באוירת יאוש זו, הנוקבת עד תהומות הנפש, נתכנסו יהודי ז׳ארקי ביום הכפורים בבית הכנסת בו בילו כל הלילה באמירת תהלים ולמחרת — בתפילות

והתיפחויות קורעות לב. וכרעם ביום בהיר נפלה על ראשינו הידיעה, שהביא עמו פליט שהגיע מצ׳נסטוחוב, כי עיר זו מוקפת כבר מכל עבריה ע״י אנשי גסטאפו ועוזריהם הפולנים והליטאים. אין בא ואין יוצא, כי מלאכת החיסול בה בכל תוקפה. הוא עצמו נמלט בקושי ברגע האחרון.

באותו זמן הגיעתנו ידיעה שניה. לביתו של משה פינר, בעל מאפיה בז׳ארקי, נתכנסו יהודים לתפילת יום הכפורים. באמצע התפילה נכנס ז׳אנדרם גרמני בשם גץ, החל להכות את הנוכחים, לקח את ספר התורה ואחרי שהשטיחו על הרצפה החל לרמסו ברגליו כשהוא צועק: היכן אלוהי ישראל שלכם? ינסה נא לענשני!

המנוסה מהעיירות השכנות היתה בכל תוקפה. בורחים בעיקר לפילץ ולוולבראם. ב„יודענראט״ שלנו מורגשים פניקה ואי־סדר. חלק מחבריו ועובדיו נעדרים, כי גם הם בין הבורחים. המתיחות גוברת ובינתיים מתפשטת שמועה כי בששה באוקטובר הוזמן לז׳ארקי מספר גדול של עגלות מהסביבה. הידיעה הסתננה אלינו מזלוטופוטוק, שם עבדו גם אנשי ז׳ארקי. ראש ה„יודענראט״ כינס את משפחתו ואת קרוביו ופנה אליהם בדברים אלה: לצערי הגיע הזמן בו כל אחד צריך לדאוג לעצמו לפי מיטב תבונתו. אני מוכרח להשאר כאן, כי בין כך כבר הפקרתי את חיי ואולי אוכל עוד לעזור לנשארים. כאן פרץ בורנשטיין בבכי הסטרי ויחד עמו כל הנמצאים על ידו.

ביום האחרון של סוכות, בחג שמחת התורה, הגיעה הפאניקה לשיאה. משפחת ראש ה„יודענראט״ עזבה את העיירה בדרכה לפילץ. בעקבות עזיבה זו גברה המתיחות עוד יותר והחלה בריחה המונית. אחדים שילמו מחיר פאנטאסטי עבור עגלות — כאלפים זלוטים עד פילץ. ואלה שידם לא השיגה לשלם או לא השיגו עגלה, החלו בריצה בכוון לפילץ — מרחק 40 ק״מ מז׳ארקי. תנועת המסתלקים נמשכה כל הלילה. למחרת, בצאתי לרחובות העיירה — לא הכרתיה. רחובותיה שוממים היו. רק חלק קטן מכל האוכלוסיה — פחות משליש — נשאר במקום. היתר — רובם ברחו ובחלקם הקטן הסתתרו בבונקרים, שהוכנו מראש. עצם מעשה הבריחה היה כעין מעשה פלא, כי העיירה היתה כבר מוקפת משמרות ז׳אנדרמריה מכל הצדדים. רבים מהאומללים הנמלטים נתקלו, איפוא, גם בדרכים וגם בהגיעם למקומות אחרים, בפעולת החיסול גם שם ולא נשאר להם אלא להיות מצורפים לנשלחים למחנות השמד. גם אלה שהגיעו לפילץ זכו רק לדחית דינם, כי כעבור ימים מספר נתנסו בזה גם יהודי פילץ.

דלה היא שפת אדם לתאר את מצב רוחם של הנשארים — והם קרוב לאלף נפש — כשהם מעלים על דעתם, כי זה להם היום האחרון לשהותם בעיירתם וגם היום האחרון לחייהם בכלל, כי מחר יעקרו מעיירתם בה נולדו, גדלו, התחתנו, הקימו משפחות ובה סבלו כה רבות בשנים האחרונות. יצאתי שוב לרחוב ריק מאדם. את אשתי וילדי שלחתי לפני ימים מספר לפילץ והבטחתי להם כי אצטרף אליהם. מה לעשות? פגשתי את משה זיידמן, שוטר יהודי בעבר. הסתכלנו איש בעיני רעהו: מבט יאוש ללא מלים! החלפנו בינינו מספר משפטים ובו במקום החלטנו לנסות להסתלק יחדיו לפילץ. לקחנו שני זוגות אופנים ומבלי לחזור על עקבותינו שמנו פעמינו לכיוון פילץ, אולם מיד נתקלנו במשמר ז׳אנדארמים. הראינו להם תעודות המעניקות לנו חופש תנועה, אך הם טענו שתוקפן פג. נעמדנו מיואשים מול אחד מהם, כששני חבריו מתרחקים מהמקום. חיש מהר תקעתי לידו צרור מטבעות ובתשובה לכך שמענו: הסתלקו מהר, מהר! התחלנו לרוץ. חששנו שמא רודפים אחרינו. כשהתרחקנו מרחק רב למדי נשמנו לרווחה ועם רדת הלילה הגענו לפילץ.

בפילץ מצאנו ערברב של יהודים ממקומות שונים: בני המקום שהותרו להשאר; מסתתרים במחבואים; פליטים מז׳ארקי, ראדומסק, פטרוקוב וכו׳. תנאי המגורים איומים היו, כי אחרי החיסול הראשון היו רוב הבתים הריקים, נעולים עם חותמת על המנעול. היו אז בפילץ כשלושת אלפים יהודים והיו מקרים, שבחדר קטן הצטופפו כ־20 נפש. ישנו על הרצפות על מצע של קש. קשה לתאר את מצב רוחם והלך מחשבתם של פליטים אלה. בחלקם כבר לא היו מסוגלים להעריך את מצבם. מצד אחד היו מרוצים, שאינם בין המחוסלים ומצד שני הבינו יפה כי הדחיה היא זמנית ויום החיסול המחודש בוא יבוא. גם חשבונם של המרצחים היה כזה ולפיכך לא התנגדו בתוקף לרכוז היהודים מחדש. אחרת חשבו יהודי פילץ ברגעים של יאוש וראו סכנה לעצמם בהצפת עירם ע״י יוצאי עיירות אחרות. הגיע הדבר לכך, שהמשטרה היהודית המקומית החלה בציד היהודים הזרים ואת הצעירים ביניהם שלחו למחנות עבודה לפלשוב ופרוקצ׳ים.

המצוקה והמחסור גדולים היו. הבתים, בהם הצטופפו הפליטים היו הרוסים למחצה, כי אחרי חיסול דייריהם הקודמים נעשו בהם חיפושים מדוקדקים. חיפשו דברי ערך ותכשיטים, אשר אולי הוצפנו ע״י היהודים ולשם כך שברו קירות והרסו תנורים. לפיכך, אם גם מצא מי קצת מזון לא היה היכן לבשלו. כרגיל, היה מצב דלת העם בכל רע, כי אלה לא יכלו למלט את עצמם בכסף מרדיפות המשטרה. בסופו של דבר אספה המשטרה את רוב הפליטים — רעבים, עטופי קרעים, יחפים וחדורי פחד — כולם במרחק כמה קילומטרים מהעיר ופקדה

עליהם להתרחק מגבולות העיר. עלובים ומיואשים החלו לנוע מבלי לדעת באיזה כיוון הם מתקדמים. בחלקם הגיעו לאחר כך חזרה לפילץ, אולם מצאו את חלונות ודלתות מעונותיהם נעולים וסתומים ע״י קרשים מסומרים. רבים מהם נשארו בחוץ מתחת לכיפת השמים.

ביום שלישי 6 לאוקטובר 1942 נקראו ראש ה„יודנראט״ של ז׳ארקי — ישראל בורנשטיין ושני חבריו: קלמן קאלקופף ואליעזר סטודניברג להופיע בפני שלטונות המקום. בבואם מצאו שם את אחד מראשי גדוד החיסול — פויכט — יחד עם כל הפמליה שלו. כולם באי כוח הגסטאפו. פויכט הודיע ל„יודנראט״, שהיום הגיע התור של חיסול הישוב היהודי בז׳ארקי וכי כולם ישלחו למחנות עבודה ל...מזרח הרחוק! כל אחד רשאי לקחת עמו כמה חפצים, הדרושים לו בדרך, אולם לא יותר מ־10 ק״ג. מותר לכל אחד לקחת עמו חפצי ערך ותכשיטים וכמו כן מזון לחמישה ימים. במשך שעה אחת על כולם להתאסף במקום הריכוז בכיכר השוק. גם המשטרה היהודית גויסה לפעולה זו. הפולנים והאוקראינים התנדבו, כרגיל, לסייע במסע „קדוש״ זה והחלו קודם כל בגזל הדירות והבתים שנתרוקנו. אחרי שנעמדו כולם בשורות, עבר פויכט ביניהן, ספר את כולן ואחרי שנוכח כי לפי החשבון רבים הם הנעדרים, הודיע, כי מוטב כי כל המתחמקים והמסתתרים יתיצבו מרצונם הטוב, כי בין כך יתפשו ויענשו קשה. לצערנו, בוצע איומו כמעט במלואו. השורות נתמלאו יותר ויותר ואחדים מהמתגלים בכל מיני מחבואים או בבתים — נרצחו בו במקום. עם ראשים מורדים ומדוכאים עמדו הנידונים למוות בשורות, כשהם מחכים לבואם של הנותרים ושל המועסקים בעבודות כפיה מחוץ לז׳ארקי. הנוצרים המקומיים גילו זריזות מיוחדת בחיפוש היהודים המסתתרים ומר מאוד היה גורלם של אלה. כך, למשל, הוציאו ממרתף ביתם את אברהם גולדברג עם בתו והם נרצחו בו במקום.

קורצפלד, אחיו של הנרצח הקודם, גם הוא קצב, נתגלה בתוך ערמת קש. כשהוציאוהו והוא הרגיש כי חייו אבודים, הוא הספיק לתקוע סכין באחד הז׳אנדראמים שעמדו על ידו וכמובן נרצח גם הוא בו במקום. הרוצחים נכנסו לביתו של פייבל רוזנבוים והופתעו למצואו עטוף בטלית יושב עם בנו ולומד דף גמרא. גם בפנות הרוצחים אליהם לא זזו השנים מהמקום ובמצב זה נרצחו שניהם. באחד הבתים מצאו את בתו של הסנדלר קשפיצקי, אשר רק לפני שעה נולד לה תינוק. הרוצחים רצחוה נפש יחד עם התינוק, אשר זה רק הספיק לראשונה לראות אור עולם — עולם שנעשה כה חשוך עלינו. אחד האוקראינים מצא יהודיה זקנה והוליכה לכיכר וכשהחל להאיץ בה ולא היה בכוחה למלא את פקודתו החל להכותה

באכזריות עד אבדן כוחותיה וכשנפלה המסכנה ארצה — ירה בה ופרץ בצחוק מגעיל.

מספר הקרבנות שנפלו באותו יום בז׳ארקי הגיע ל־23. ציד הקרבנות וסדור כולם בשורות נמשך שעות ובמשך שעות אלו נתיתמה עיירתנו כליל מכל יהודיה, אשר במשך מאות בשנים הקימו בה דורות על דורות. את כל האומללים שלחו לזלאטופוטוק, שם הוטענו כולם בקרונות משא ונשלחו, בצורה ובתנאים הידועים לנו, לטרבלינקה. לא אחד מהמסכנים שלח את מבטו האחרון לעבר עיירתו האהובה, אשר בה נולד, בה סבל, בה שמח ובה מצא אותו גורלו המר — גורל כל אחיו היהודים.

שלושים יהודים נשארו על ידי הגסטאפו בז׳ארקי לשם הרקת בתי היהודים וחיסול רכושם. אלה הרגישו את עצמם כמתים שחזרו מבית העלמין והם שספגו לתוכם את כל הצער והכאב, אשר נישאו עוד בחלל העיירה, אחרי שיהודיה נשלחו לאבדון. שלושים אלה סודרו בביתו של קלמן קאלקופף ולאחר כך הועברו לביתו של שלומ׳קה טננבוים. ראש הז׳נדרמיה, יוזף שמיד, אשר לפני כן כאילו שמר על יחסים פחות או יותר אנושיים עם ה״יודנראט״, כשהוא מקבל באופן שיטתי סכומי כסף גדולים וחפצי ערך רבים, נתן כעת חופש ליצריו השפלים ביחס ל־30 המושפלים, אשר נמצאו תחת פיקודו.

באותו זמן עצמו נמצאו עוד בז׳ארקי בעליות הבתים, במרתפים ובבונקרים מאות יהודים אשר הצליחו לא ליפול בידי המרצחים. מיום ליום אזלו אצלם יותר ויותר המזון והמים, אשר הכינו לעצמם. לצאת ממחבואם לא יכלו. רבים מהם החליטו, איפוא, להתחמק בלילות, אולם בין אלה רבו הנחטפים והנרצחים. חלק מהם הגיע בכל זאת לפילץ. ראיתים. לא היו עוד דומים לאנשים, כי אם לצלליב תשושי כוח. רעבים ונפחדים עמדו כבר לא רק על סף היאוש הגמור, כי אם על סף אדישות איומה, הגובלת כבר בטירוף דעת. על אף הסכנה האיומה הנשקפת להם, עשו שלושים האנשים הליגאליים למען עזור לאחיהם בבונקרים והחלו בדרכים שונות לספק להם מזון ומים. אולם אי אפשר היה הרבה זמן להמשיך בזה ולפיכך לא נשארה לאומללים ברירה, אלא לנסות, למרות סכנת הרצח האורבת להם בדרכים, להתחמק ולברוח.

קבוצת יהודים, ביניהם חיים טננבוים עם בנו אברהם, מצאו להם מקלט ביער תחת כיפת השמים. כאשר אזל אצלם המזון, החליט הבן להסתנן לתוך ז׳ארקי, אולם בעוברו דרך לשניוב הרגישו בו צעירים פולנים, תפשוהו, כבלוהו והביאוהו

לז׳נדרמריה. בנס עלה בידי ישראל בורנשטיין (אחיינו של טננבוים) להצילו מכדורי הז׳נדרמים. לאחר כך העבירוהו למקום אחר ומאז נעלמו עקבותיו.

מצב הנשארים עוד בבונקרים, בז׳ארקי, נעשה יותר ויותר חמור. הצורך לשבור את רעבונם הכריח אותם לעזוב מדי פעם לפעם את מקומות מחבואם והפולנים בהרגישם זאת הלשינו מיד למטה הגרמני. הנוער הפולני ראה חובבות ספורט בגילוי מסתתרים גברים, נשים וטף. כולם נשלחו לצ׳נסטוחוב ונורו. בין אלה נמצאו: אברהם רפופורט ומשפחתו, פישל בקר ומשפחתו, מאלע שולמאן עם אמה ועוד ועוד.

יו״ר ה„יודענראט״, ישראל בורנשטיין, השקיע שוב מאמצים רבים ושוחד רב עד שהצליח להעלות את מספר היהודים הליגאליים בז׳ארקי עד ל־120 נפש. גם אני, אחרי שהותי זמן קצר בפילץ, חזרתי עם משפחתי כאחד הליגאליים לז׳ארקי. האם אוכל לתאר כאן איך נתרשמתי הפעם בשובי לז׳ארקי אחרי כל מה שהתרחש בעיירתי זו ואשר דמתה כעת לבית עלמין גדול ובתיה — למצבות ענק. השקט ברחובותיה כה רב היה, עד שנדמה היה לך, כי הוא מהדהד באזניך. גם הד צעדי נשמע כאילו למרחקים ונדמה היה כי מכל חלון, מכל דלת מציצות בך עינים. אולם למעשה היו אלה רק דמויות דמיוניות וצלליהם של אלה אשר פעם חיו בבתים האלה ואשר רוחם הוסיפה עוד לרחף בחלל העיירה.

כל בוקר היינו מחויבים — היהודים הליגאליים — להתיצב בפני הלויטננט. הוא היה מונה את השורות והנפשות ומחלק אותנו לקבוצות כדי לשלוח כל קבוצה לעבודתה המיועדת.

נשלחתי לעבודה במחסן רהיטים, שנמצא במפעל לעיבוד עורות של חיים טננבוים. הערשל מונאט, טננבוים ואני עבדנו במיון הרהיטים שהובאו למחסן מבתי היהודים ע״י העגלונים הפולניים. כל רהיט, כל חפץ שבאנו עמו במגע שימש כעין זכרון וסמל למעשה השמד והכליון.

הודות למספר המוגדל של היהודים הליגאליים (כולם שוכנו בשלושת הבתים של שלמ׳קה טננבוים, בעריש ויסמן וקלמן קאלקופף) הוקל במקצת מצב היהודים במחבואים, כי קל יותר היה לדאוג למזונם. מאידך, נעשה מצבם יותר חמור, כי הלכלוך והצחנה בבונקרים, בתנאי המציאות המרה, נעשו ללא נשוא.

בינתיים הגיעו ובאו ימי החורף הקרים עם סופות וסערות שלגים ורוחות קרים החודרים לכל חלקי הגוף — וכל זאת גם בבונקרים הבלתי מוסקים. גם מצב יהודי ז׳ארקי אשר התגוררו בפילץ, היה בכל רע, כי הגרמנים עמדו על כך, כי מספר היהודים בפילץ עולה בהרבה על הרשום אצלם ובסופו של דבר

החלו בציד האנשים המיותרים. אותו הדבר בוולבראם. שתי הערים טעמו את טעם החיסול השני ושוב נשלחו קרונות משא עם אנשים לטרבלינקה ואושביץ. על מועד החיסול השני נודע ליהודי הערים האלו יום אחד לפני זה. החלה שוב בריחה מבוהלת בכיוונים שונים ומשונים — לתוך הרייך, בכיוון לקראקו ולכל מיני נקודות בסביבה. שוב ניסו רבים להסתתר אצל אכרים פולנים במוסרם להם את שארית הכסף והזהב. רבו שוב המקרים, שאחרי שלקחו מהם את הכל, מסרום לז'נדרמריה הגרמנית. המבוכה והחלחלה שוב הגיעו לממדים בלתי משוערים, עד שאחדים מיהודי ז'ארקי חזרו תשושים, רעבים, לבושים בגדי קיץ ובקרעים לז'ארקי, כדי שוב להתחבא בעליות ובמרתפים. בין הבאים הפעם לז'ארקי היו גם מבני משפחתי וביניהם גם אמי ז"ל, אשר עשתה את דרכה לז'ארקי — 40 ק"מ ברגל ובחלקה בריצה. בלב שותת דם קבלתי את פניה מבלי שאוכל בהרבה לעזור לה. מן הנמנע היה להכניסה לבית־המגורים שלנו, כי הדבר היה מסכן את מצב כל הנמצאים בשלושת הבתים. הכנסתיה זמנית למרתף של פחם ואחר כך העברתיה למחבוא יותר בטוח ע"י מחסן הרהיטים בו עבדתי, כדי שיוקל עלי לדאוג למזונה.

הצעירים הפולניים המשיכו במלאכתם הקדושה — גילוי מחבוא היהודים ומסירתם לגרמנים. את הנתפשים לא רצחו עוד על המקום, כי אם רק עצרום וכשהיה מספרם עולה לעשרות, היו שולחים אותם לראדומסק ומשם הלאה...

כעכברושים בחוריהם ישבו המסתתרים כל הימים במחבואיהם ורק בלילות היו יוצאים בזחילה וקופצים דרך גדרות ומכשולים אחרים כעטלפים. בחפזון ובבהלה היו חוטפים את מעט הלחם והמרק שהיינו מכינים להם וחוזרים מהר למחבואיהם. בעקבות פעולת הריגול, חטיפתם ומסירתם לגרמנים, נעשה מספר המסתתרים יותר קטן. לא מעטים מתו בבונקרים מקור, מרעב וממורא משגע.

בנובמבר 1942 הגיעה פקודה מראדומסק, אשר הביאה עמה גאולה זמנית לשוכני המחבואים. לפי פקודה זו הוקמו בשביל כל המסתתרים 4 גיטאות: בסנדומיר, בשידלובץ, באויזד ובראדומסק. הותר לכל האומללים האלה להתרכז בארבע הערים הנ"ל, כל אחד לפי בחירתו. הריכוז צריך היה להסתיים ב־30 לנובמבר והמאחרים — דינם, כרגיל, עונש מוות. פקודה זו לא חלה על ה„ליגאליים". אין לתאר באיזו שמחה קיבלו המסתתרים את הידיעה, כי אצל רובם הגיעו המים עד נפש וקשה היה לקוות, שיוכלו עוד הרבה זמן להמשיך בקיומם בתנאים בלתי אנושיים אלה. כולם יצאו ממחבואיהם וכונסו שוב במקומות ריכוז מיוחדים. אנחנו 120 הליגאליים, התחלנו לדאוג ולספק להם את הדברים ההכרחיים ביותר ובעיקר לבוש, נעלים וכו'. את כל אלה לקחנו, תוך כדי סיכון

חיינו, מתוך הבתים היהודיים שנמצאו בתהליך של חיסול. זרם המסתתרים שיצאו ממחבואם היה די ניכר, אם כי רבים מהם היו דומים יותר לצללים מאשר לאנשים. רבים מהמסתתרים הגיעו גם מהסביבה. בז׳ארקי התרכזו כ־600 יהודים. היתה זו קבוצת הנע־ונד׳ניקים האחרונה. כיומים שהו בז׳ארקי וב־29 לנובמבר כונסו כולם במקום אחד. גם כאן לא חסרו מעשי התעללות והצטיין באלה הלויטננט שמיד, אשר מדי פעם הוריד את מקל הגומי שלו על ראשי העומדים בשורות והם כולם שבורים ורצוצים אחרי כל מה שעבר עליהם במחבואיהם השונים ובבונקרים. רובם היו אנשים, אשר כבר לא פעם נקלעו מאש לאש, מבונקר לבונקר, ממשמר למשמר, מרוצחים לרוצחים ומסכנה אחת לסכנה גדולה הימנה — רובם מושפלים, מדוכאים ומחוסרי כל. אנחנו הליגאליים עשינו את האפשרי ואת הבלתי אפשרי כדי לספק ל„משוחררים" אלה את צרכיהם האלמנטריים ביותר.

מחנה העצורים הגדול ביותר היה בראדומסק — כ־5000 נפש, יהודים מערים ועיירות שונות — וולבראם, פילץ, סענדזישוב, וואדיסלאוו וחלק ניכר של יהודי ז׳ארקי. בתחילה היה מצב גיטו ראדומסק קשה מאוד, כי רוכזו כולם רק ב־7 בתים גדולים. הצפיפות היתה איומה.

באחד הימים האלה הגיע גם הילד יחיאל בן ה־15, בנו של הערצל בורנשטיין, נכדו של אליעזר קז׳נובסקי. עם חיסול הגיטו בראדומסק הסתתר שתי יממות בארגז אשפה עד שהצליח להמלט ולהגיע לז׳ארקי יחד עם דודנו קאראל, בנו של יהושע קז׳נובסקי. יחיאל הגיע אלינו כשרגליו קפואות למחצה. אחת הנשים הליגאליות, צביה פישר, התמסרה לטיפול בו ולריפוי רגליו. לשם כך היינו מורידים אותו כל לילה מהעליה. כשהחלים במקצת ויכול היה לעמוד על רגליו, הביא חיים טננבוים אותו ואת דודנו לאחד הנוצרים — בויאנעק — וזה העביר אותם לשטח הרייך. העברתם היתה כרוכה לא רק בהוצאות כסף מרובות, כי אם גם בסיכון חייו של חיים טננבוים. משם נשלחו שניהם למחנה עבודה ובו מצא יחיאל את מותו. בחיים נשאר רק קאראל קז׳נובסקי, הנמצא כעת בארצות־הברית של אמריקה.

בינואר 1943, אחרי החיסול האחרון של גיטו ראדומסק, נמלטו ממנו כמה אנשי ז׳ארקי, שנקלעו שם וזאת אחרי שהגיטו כבר היה מוקף אנשי גסטאפו ומתנדבים אוקראינים. בין הנמלטים היו: מאטעל רפופורט עם משפחתה, אלע רפופורט עם בתו בת ה־12, העניק פאסעק, הערשל מאנטש ואחרים, אשר את שמם לא אזכור. כולם יחד קרוב ל־40 נפש. רובם התחבאו במקומות סתר שונים. כדי להבין את מצב הנמלטים, יש לזכור כי הדבר קרה בינואר, בימי החורף

הקשים ביותר. לא היו כמעט כל סיכויים להינצל מהמוות אשר ארב להם על כל צעד ושעל ואמנם רק מעטים מהם הגיעו, אחרי תלאות רבות, עד לז׳ארקי והתגנבו לתוך הבית בו התגוררו 30 הליגאליים. באחת הדירות באותו בית היתה דלת נסתרת אשר דרכה אפשר היה לחדור לעלית הבית. שם הסתתרו כולם ובדרך סתר זו סיפקנו להם את צרכיהם המינימאליים מתוך סיכון עצמנו. בין המסתתרים היו משה רוטשטיין ואשתו בלה גרונדלנד, מאטעל רפופורט ומשפחתו, אלע רפופורט עם בתו, הערשל מונאט, קריינדעל פלאוונער ועוד — קרוב ל־20 איש ואשה. בין הנסתרים היתה אשה אדוקה מאוד — קריינדל פלאונער זילברברג, אשר בכל ערב שבת הדליקה נרות שבת בעלית הגג. אף על פי שהדבר סיכן את חיי כולנו לא ויתרה על כך והאמינה שבזכות נרות שבת הללו יצילנו ה׳ מכל רע. לשם יתר בטחון פרשנו סדינים מסביב לנרות, כדי שלהבתם לא תחדור החוצה.

בפברואר 1943 מסר אחד הז׳אנדארמים לראש ה„יודענראט״, כי למחרת תגיע קבוצת „גסטאפו״ מיוחדת לשם בקורת חמורה וחיפושים בבית הליגאליים. הידיעה עוררה בהלה. אחרי התיעצות משותפת החלטנו להעביר את כל המסתתרים בעלית ביתנו לבונקר, הנמצא בשוק, בבית משפחת לבנבערג. הבית הזה שימש בזמנו בתור „שטיבעל״ לחסידי אלכסנדר. מאחורי ארון ספרי הקודש נמצאה דלת נסתרת, אשר דרכה אפשר היה להגיע למרתף הבית הזה. בלילה העברנום אחד, אחד ללא תקלה. מחוסר מקום נכנסו האנשים בקושי לתוך הבונקר ומחוסר אויר גדל המחנק בבונקר עד כדי אי־יכולת להדליק בו נר. למחרת הוברר כי כל הבהלה היתה לשוא. היה, איפוא, צורך להעבירם בחשכת הלילה הקרוב בחזרה. העברנום זוגות זוגות. רק שלושת האחרונים והם: משה רוטשטיין ואלע רפופורט עם הבת, אשר בגלל רגליה הקפואות מוכרח היה אביה לשאתה בזרועותיו, נתקלו באחד הז׳אנדראמים — שוברט, שהיה ידוע באכזריותו. מראה הילדה, הנישאת על כפיו, משכה את תשומת לבו. הוא אסר את שלושתם וכל הנסיונות לשחררם היו לשוא. למחרת בבוקר נורו כולם בבית העלמין של ז׳ארקי. השוטר הפולני, אשר השתתף באקזקוציה, סיפר לי על זוועות הרצח האכזרי. אלע רפופורט ומשה רוטשטיין נורו הראשונים. האחרון היה מבחרותו חבר פעיל ב„השומר הצעיר״, מורה ומחנך, מלא מרץ עלומים וחדוות חיים ובמותו — רק בן 30. הילדה, אחרי שנזדעזעה ממראה הרצח לנגד עיניה, החלה לברוח ולהסתתר מאחורי המצבות עד שנצמדה לאחת מהן. כשהתקרבו אליה ניסתה שוב לברוח. לבסוף תפשוה, קשרו ידיה ורגליה ובמצב זה ירו בה. שנים מתוך הליגאליים — מאנע גרונדלאנד וחיים טננבוים נשלחו על־ידי הז׳אנדארמים לקבור אותם ובבית העלמין של ז׳ארקי מצאו את מנוחתם האחרונה.

ב־6 באוקטובר 1942 נמלט מעיירתנו ילד בן 14, בנו של בני פלדמן. הוא ברח ממש לפני ראשית ה„אקציה" של החיסול. כל רצונו היה להציל את חייו. לשם כך נדד למרחקים, חי בנסים תחת כיפת השמים, בקור ובגשם, ברעב ובצמא כשמדי פעם היה זוכה לפת לחם מידי גוי, שרחמיו נכמרו אליו. גופו הרזה, הצנום והמצומק היה מכוסה קרעים וסחבות וללא נעלים לרגליו. כשהגיע לחוסר אונים מוחלט, תקפה אותו אדישות והילד איבד כל כוח התנגדות למתרחש מסביבו. במצב זה הגיע בחודש דצמבר חזרה לעיירה והחל לשוטט ברחובות ללא מורא ופחד. לא עבר זמן רב והנוצרים הרגישו בו ומיד הודיעו על קיומו לז'אנדארמריה. כשניגש אחד הז'אנדארמים לילד האומלל והסתכל בגופו החלוש ובמראה פניו התמימים והאדישים הוכה אפילו הוא תדהמה ולא מצא עוז בנפשו לרצחו. הוא ציווה על הילד להסתלק מתוך הנחה כי יברח מפניו, אולם לילד לא היו כבר לא הכוח ולא הרצון לברוח. הז'אנדארם ירה בו והכדור פגע רק בכפו של הילד. השלג הלבן כוסה כתמים אדומים וצעקות הילד מרוב כאב החלו לפלח את האויר. הכדור השני שנורה בו גאל את הילד מנדודיו ומעינויו המרובים, אחרי שעמד בהם במשך שלושה חודשים רצופים.

אחרי החיסול הראשון באוקטובר 1942 נתרוקנו הבתים לגמרי. לשוכנים בהם כעת חסרו הדברים האלמנטריים ביותר: לא מיטה, לא תנור ולא כלי בישול. רק לאחר זמן מה הורשינו לשלוח להם מז'ארקי טרנספורט עם חפצים שונים ולהקל במקצת על מצבם — תלבושת, הנעלה, כלי מיטה, לבנים, מזון וגם קצת כסף. בתוך המחנה בראדומסק קוים חופש יחסי ורק חלק העצורים היה חייב בעבודת כפיה. התליינים הגרמנים ידעו, כי במוקדם או במאוחר יגיעו גם אלה למשרפות ולתאי הגאז ולפיכך לא שמו לב ביותר לסדרים הפנימיים בתוך הגיטו. השלטון נמצא למעשה בידי המשטרה היהודית — ה„אורדנונגס־דינסט". בתוך הגיטו אפשר היה להשיג בכסף, באופן יחסי, הכל. במשך הזמן הוקמו אפילו בתי קפה, מאפיות ובתי מלאכה למעדני מתיקות. מתן חופש מסחר, מלאכה וחליפין בענפים שהיו בבחינת איסור גמור, עורר אצל רבים תמהון, אך הגרמנים לא הפריעו והיהודים חשבו, שאין לחטט הרבה במעשיהם ובסידוריהם ויש לקבל את סדרי החיים כפי שהם.

פרט מעציב אחד יש להדגיש. השוטרים היהודים, לרוב צעירים, חושיהם במשך הזמן קהו ולבם, בהשפעת המוראות שהיו עדים להם, נעשה קשה והם נטלו לעצמם חופש להתעלל באחיהם, להכות, לגזול ולעשות חיים על חשבון הסרים לשלטונם, בבחינת — „נחיה, כי מחר נמות".

בדצמבר 1942 הוקטן מחנה העובדים בז׳ארקי מ־120 ל־60 נפש. יתר השישים נשלחו לראדומסק. עשו עמם חסד ושלחום באוטו משא, כשהם נושאים עמם כל מיני חפצים הכרחיים. בהגיעם לראדומסק, מצאו בה בהלה ומבוכה: הגיעו שמועות על חידוש פעולת החיסול. שמועה רדפה שמועה, וביניהן אחת, אשר לפיה עמדו לבצע חיסול חלקי, כלומר, המוכשרים לעבודה לא יחוסלו כי אם ישארו במקום. פסיכוזה תקפה את כלל אנשי הגטו וכל אחד השתדל להוכיח שהוא, הוא המסוגל לעבודה כל שהיא וכל זאת כדי לא להשלח למחנה השמד. האוירה בראדומסק נעשתה מיום ליום דחוסה יותר. שוב רבו מעשי הגזל והרצח וכל הגיטו שוב נתון היה בקדחת של עצבנות ופחד מוות. והימים — ימי חורף קשים של קור וכפור, הדרכים סגורות ואין יותר מקום אליו אפשר עוד לנסות לברוח. לא נשאר, אלא לחכות מתוך חוסר אונים ליום הדין המר.

באוירה מחושמלת זו חמדה נפשם של הואנדאלים הגרמנים בהמצאות חדשות לשם התעללות יתר בקרבנותיהם היהודים. כך, למשל, הופיעו יום אחד בגיטו מודעות גדולות, המבשרות כי האנגלים הסכימו להחליף את שבוייהם הגרמנים ביהודים העצורים בגיטאות ובזה תנתן, איפוא, האפשרות ליהודי הגיטאות לנסוע לארץ ישראל. בחשבון ראשון יבואו יהודים, שיש להם קרובים בארץ ובראש וראשונה ידאגו לאיחוד משפחות — נשים לבעליהם, ילדים להוריהם וכו׳. לשם ביצוע הפעולה נפתחה לשכת רישום וכל הרשמה עלתה עשרה זלוטים. קשה לתאר את השמחה ואת ההתאוששות ויחד עם אלה גם ההצטופפות של יהודי הגיטו על יד הלשכה הזאת. כל אחד שאף להיות בין הרשומים הראשונים. כדי להגדיל את הבהלה ואת ההצטופפות הוסיפו המתעללים, כי יש להרשם בהקדם האפשרי, מכיוון שלמחרת צריכות הרשימות המלאות להגיע לידי מטה הגסטאפו. לא די היה לסאדיסטים אלה במעשה השמד של בני אדם והיה להם צורך גם להתבדר על חשבון הקרבנות האומללים! בינתיים ניצלו הגרמנים את הרשימות האלו כדי להשיג את המספר המדויק של העצורים בגיטו. כל זה קרה ב־3 בינואר 1943 — ימים מספר לפני ביצוע החיסול האחרון.

בינתיים נתקבלה פקודה בז׳ארקי להפסיק את עבודת שישים היהודים שנותרו בה ולהעבירם לגיטו ראדומסק. בהשפעת ה„יודנראט״, אשר המשיך עוד לפעול, השאיר הלויטננט שמיד את מחצית האנשים בז׳ארקי ואת שלושים הנותרים העביר לראדומסק. אלה האחרונים היו צריכים במשך שעה להופיע ע״י בית הכנסת, שם חיכו להם עגלות האכרים, אולם במקום שלושים הופיעו רק עשרים איש — היתר נעלמו והתחבאו. על אף העובדה, שהנעלמים היו צפויים כל רגע לעונש מוות, בחרו הם בדרך זו כבדרך מסוכנת פחות. ויש להודות שאחדים מעשרת

ה„פושעים" אשר נעלמו במחבואיהם השונים זכו להשאר בחיים ולראות במפלתו של האשמדאי.

אלה שנשלחו לראדומסק מצאו, בהגיעם שמה, את הגיטו מוקף כוחות מזוינים. ההכנות לחיסול היו במלוא תוקפם. להימלט כבר קשה היה והדבר עלה רק בידי בודדים וכמובן רק ע"י שוחד רב. רבים מהנמלטים נורו גם אחרי מתן כספם. הגיע היום של שישי בינואר. כל אנשי הגיטו כונסו למקום אחד, — כיכר השוק. הכפור הוא בעצם תוקפו, כל העומדים בוסים בשלג עמוק ורבים מהם לבושי קרעים, תשושים ורעבים. זה יומים שלא עוסקים באפית לחם וקשה להשיגו אפילו בכסף. הקהל הרב מוקף אנשי גסטאפו, ז'אנדארמים ונוער נוצרי ואלה שוב נותנים חופש ליצריהם הסאדיסטיים — להתעלל, להכות ולרצוח. מסביב — אנחות, התיפחויות, צעקות וצווחות המשוועות אל השמים. ובתוך שורות האומללים, מוכי גורל וחדלי־אונים — ריקוד שדים של פראי אדם משתוללים ומשתמשים לשם כך בכל מיני תחבולות שטן. התמונה הידועה חוזרת. כל שדאג לכך מראש התחבאו שוב בבונקרים. הנתפשים נרצחים בו במקום. והנה עוברת בשורות שמועה חדשה, הפעם נכונה, כי על האנשים שעבדו בבית חרושת „טונס מונדס", המייצר כעת עגלות בשביל הצבא, להתקהל בצד. מספר העובדים היה כ־300, אולם ברגעים של יאוש נדחקו ונלחצו רבים אל המקום בו עמדה קבוצת עובדים זו, מתוך תקוה שכל מי שימצא בתוכם ישאר במקום. המהומה והבהלה גדלו מרגע לרגע וה„שקצים" האוקראיניים הורידו ברוביהם מכות רצח על ראשי הנדחקים. אחרי שהצליחו הז'אנדרמים להפריד בין קבוצת מאושרים זו לבין יתר הקהל ניתנה פקודה לזוז בכיוון לקרונות המשא, אשר עמדו לקבל את המטען האנושי הזה, אשר למעשה היה כבר נטול כל מראה אנושי. לפני שהוטענו לקרונות לא שכחו המרצחים לגזול מהם לא רק את מעט החפצים, אשר עוד נשארו לאחדים, כי אם גם את לבושם העליון ואת נעליהם וזרקום לתוך הקרונות עירומים למחצה, קפואי גוף ונפש ללא כל דאגה למזונם. שעות רבות עמדו הקרונות על הפסים בתחנת ראדומסק ורק בשעות הערב זז המטען בכיוון לטרבלינקה... מלבד עובדי הכפיה נשארו בראדומסק גם הרבה מסתתרים. במשך הזמן נתפשו רובם, נעצרו לזמן מה ואחר כך הוצאו לבית העלמין ונרצחו. בהרבה בתים יהודיים נמצאו ילדים קטנים, אשר הוריהם הזניחום, מכיוון שלא רצו לראות בעיניהם את השמדתם. באחד הבונקרים בו הסתתרו כמה עשרות אנשים נמצאו גם אשה עם ילד בן שנה וחצי. הילד בכה כל הזמן וכאשר החל הדבר לסכן את חיי הקבוצה כולה, התניקוהו בהסכמת האם. הקבוצה בכל זאת נתגלתה וכולם נרצחו בבית העלמין לפי הצורה הנהוגה ע"י הגסטאפו — הקרבנות חופרים לעצמם

את הקבר, ניצבים על עברי פי הקבר, נרצחים על ידו ונזרקים לתוך הקבר בין שהם מתים ובין שהם פצועים.

היה מקרה בודד, שאחד מהנידונים האלה, תפש את והתערב בין האוקראינים, מבצעי הפעולה ובדרך נס התחמק מבית הקברות. עמו שוחחתי ומפיו שמעתי את פרטי הרצח. הוא אשר סיפר לי, כי בזמן הרצח בבית העלמין נמצאה בין כולם צירל בת ה־16, בתו של חיים טננבוים. היא כרעה ונפלה לרגליו של לויטננט קמפעניקס, המבצע הראשי של הרצח וביקשה רחמים. היא נרצחה יחד עם כולם.

עובדי הכפיה שנשארו נשלחו לעבודה לסקז׳יסק למפעלי נשק וביניהם כ־20 איש מז׳ארקי ואחד מהם — הערשל רוטנברג. מפיו שמעתי פרטים מספר על תנאי העבודה במפעל: עבדו שם כעשרת אלפים איש, מהם שלושת אלפים נוצרים,

השוחט בריש ויסמן ושני בניו בלויית ז׳אנדארם

אשר היו חופשיים וקיבלו משכורת. היתר — עובדי כפיה יהודיים, אשר גרו בתוך חומות המפעל בתנאים של מצורעים והיו נתונים לבדיקות אין סופיות, כדי מדי פעם להוציא משורותיהם את החלשים. האחרונים נשלחו למחנות השמד. כשהרגיש רוטנברג, כי תורו להשלח משם מתקרב — הצליח להימלט ולהגיע בראשית 1943 לז׳ארקי. שם התחבא במשך זמן רב אצל פולני, אשר בסופו של דבר גזל ממנו את כספו ורצחו נפש.

באפריל 1943 נמצאו עוד שלושים העובדים הליגאליים בז׳ארקי. כמספר הזה נשאר בנס בבונקרים. אנחנו הליגאליים עבדנו קשה בגאראז׳ים של הז׳אנדרמריה.

מצבנו, אם כי ידענו מה צפוי לנו בסופו של דבר, היה לעין ערוך טוב מגורל אלה, אשר כבר נידונו למוות וחיים עוד רק הודות למחבואיהם. אחדים מהם הסתתרו בעלית הבית בו התגוררנו אנחנו עובדי כפיה. כולנו — גם הם וגם אנחנו — מתהלכים כנידונים למוות בטוח, אלא שלעת עתה הליכתנו עוד באופן יחסי חופשית והם — כל נע וניד הקל שבקלים מביא להם רעדה וחלחלה בלתי פוסקות. אך בכל התנאים הקשים והבלתי אנושיים ביותר בלט רצון אחד כביר אצל האנשים — שרובם עודם צעירים היו — לחיות! לדחות את יום החדלון! לחיות! לחיות!!!

בעלית בית מגורנו — אשנב קטן ודרכו משתקפות ומשתעשעות קרני שמש עליזות וקוסמות. מהחוץ מגיע שאון הנעים ברחובות, אולם לא של יהודים — את אלה אין רואים ואת צליל צחוקם של ילדיהם לא שומעים כבר בז׳ארקי ואלה שעוד מסתובבים פה ושם הם עובדי כפיה. הגויים בינתיים ממשיכים את חייהם הרגילים. הם כולם במצב רוח טוב, כי רובם מלאו את בתיהם ואת כיסיהם רכוש וממון יהודי. מסביב מתרחשים מאורעות שונים ואנחנו כמו על אי בודד — מנותקים מכל העולם. מקור הידיעות היחידי הם הגויים, להם מותרת תנועה חופשית. שורות העדה היהודית הקטנה בז׳ארקי מצטמצמות והולכות. תנאי חייהם של המסתתרים נעשים קשים מנשוא וברגעים של יאוש הם מתקנאים באלה שגורלם כבר נחרץ. אנחנו, הקומץ הקטן, הננו העדים האחרונים לטראגדיה של יהודי ז׳ארקי, לריקוד השדים ולהקזת הדמים על כל צורותיה, מוראותיה, זוועותיה וסיוטיה, אשר גם מראות חלום בלהות הנוראים ביותר ושום דמיון אכזרי ביותר לא ישתוו להם!

לא אשכח את היום בו נפל לידי עתון, ממנו נודע לי על הנאום אשר נשא בכינוס בינלאומי לעתונות ראש לשכת העתונות של גרמניה ד״ר דיטריך. וכה היו דבריו: על העתונות העולמית לעזור לגרמניה לחדש את נעוריה של אירופה, בת התרבות הגדולה והמצפון של העולם ולהקים אירופה חדשה, על יסודות של משפט וצדק. רוסיה, אנגליה ואמריקה שואפות למיגורה של תרבות זו ועל גרמניה לשמור עליה. כאן הביא עשרות שמות של ממציאים, הוגי דעות, משוררים, מלחינים וציירים מפורסמים, אשר כולם תרמו להעלאת קרנה של תרבות אירופה. קראתי את המלים האלה, כשחלחלה מזעזעת עוברת בכל גופי וחשבתי בלבי: נכון שגאונים כבוקאצ׳או, קפלר, גליליי וברונו הביאו אור לעולם, בשקוע הסכולסטיקה של ימי הביניים. הם נלחמו לאור ולחופש ואתם הברברים של המאה ה־20 מחזירים את האנושות לעולם של חושך וסאדיסם, שלעומתם גם מעשי

טורקבמדה הם כאין וכאפס; העולם ידע ציירים מעולים — רמברנדט, רפאל, רובנס ואחרים ואתם ההונים הפראיים ציירתם את תמונותיכם בצבע של דם מליונים אנשים חפים מפשע; שירת גדולי המשוררים מעוררת בנו התפעלות גם בימינו ואתם תרמתם לעולם את השיר „וועז יודען בלוט פום מעסער שפריצט" (כשדם יהודים ניתז מהסכין); גדולי הקומפוזיטורים יצרו יצירות נעלות ואתם הבאתם לעולם את המנגינה על „דויטשלאנד, דויטשלאנד איבער אלעס" (גרמניה מעל לכל). גדולים היו הישגי תרבות אירופה בשטחים שונים ואתם הבאתם לה תרבות של אושביץ, בעלצעף וטרבלינקה!

גורל 30 עובדי הכפיה היה תלוי בשלוש אינסטנציות שונות. הראשונה — הלויטננט שמיד, אשר יכול היה לחסל אותנו בכל רגע, כי רק לפי דרישותיו, כי אנו נחוצים לו, החזיקו אותנו השלטונות המחוזיים בחיים. 30 איש אלה עיקר עבודתם היה לספק לשמיד עצמו, למשפחתו, לכל קרוביו בגרמניה ולכל יתר הנ׳נדרמים את כל הדרוש להם והמושך את לבם, החל ממזון ויין, שקשה היה להשיגם וגמר בתלבושת טובה, רשמית ואזרחית ועוד ועוד... היה בינינו חייט טוב — נפתלי רבינוביץ — וכל עבודתו היתה לספק תלבושת לשמיד ולכל משפחתו. האנסטנציה השניה היה הקולונל דאלע בצ׳נסטוכוב. היה כל שבוע בא לז׳ארקי כדי לקבל את כל מה שהכינו בשבילו במשך השבוע ולא רק מזון ובגדים כי אם גם דברי ערך וכסף. האינסטנציה השלישית — הגסטאפו בראדום. עם אלה לא היה לנו שום מגע ישיר. נודע לנו כי ביוני 1943 הגיעה מראדום פקודה לחסל את כולנו ורק בהתערבות שתי האנסטנציות הראשונות לא הגיעה הפקודה לידי ביצוע. ב־3 ביולי הקיפו פתאום את הבית בו התגוררנו והעבירונו לבית הכנסת, כדי להעבירנו משם הלאה. יש לציין, שגם הפעם עלה בדרך נס, בידי ישראל בורנשטיין, להשפיע על הלויטננט שמיד להתיר גם ליהודים המעטים שנשארו במחבואיהם, להצטרף אלינו. במצב אחר היה נשקף להם מוות בטוח. יחד עמנו הליגאליים שלחו גם אותם והודות לכך נשארו גם הם בחיים, וביניהם: משה וולהנדלר, אשתו ובתו, הלל גולדמאן, כעת בישראל; גב׳ ויינריב זאשע דוימאן ואחרים, אשר שמותיהם לא אזכור. כולם חייבים תודה להתערבותו האחרונה של ישראל בורנשטיין ז״ל אשר עצמו לא זכה לראות את סופו של האשמדאי. בהיותנו עצורים בבית הכנסת, כשאוטו משא, מוקף שומרים אוקראיניים, עמד כבר בחוץ כדי להעבירנו למקום וכיוון בלתי ידועים, הספיקו שלושה אנשים מתוכנו לקפוץ דרך חלון קטן כדי לברוח, והם: משה זבורובסקי, מאנע גרונדלאנד ואליעזר רוטנברג. הראשון אמנם הצליח לברוח, אולם אחר כך נתפש ונרצח ע״י הגויים. שניים האחרונים נתפשו מיד ע״י איכר ושני בניו, אשר הורידו

מהם את כל הפציהם האישיים והביאום חזרה, כשהם עירומים למחצה ויחפים ומיד נעמדו עם הפנים אל הקיר. ושוב רק הודות להתערבותו המיידית של ישראל בורנשטיין, שהיתה לו השפעה לא רגילה על לויטננט שמיד, ניצלו שניהם. מאנע גרינוואלד לא זכה להישאר בחיים ועודנו צעיר — נרצח לאחר זמן מה על־ידי הנאצים. אליעזר רוטנברג, אשר עבר את כל שבעת מדורי הגהינום — בצורת מחנות עבודה, הסגר ושמד — נשאר בחיים ונמצא כעת בישראל, ברמת־גן.

אוטו המשא, עם המטען האחרון של יהודי ז׳ארקי, זז והביאנו למחנה עצורים יהודים בפיונקי, כדי לחלק עמם את גורלם המר. בזאת נסתיימה הפרשה העצובה של יהודי ז׳ארקי, עיירה בת אַלָפים יהודים, עם הווי ומסורת בנות מאות בשנים, כשבלב כולנו חרותים זכרונות ותמונות זוהר מהעבר הלא רחוק ותמונות סיוט וגיהנום מההווה, שכולו חושך.

כאן יש ברצוני לספר פרטים מספר על מאבק עז של משפחה אחת מז׳ארקי, אשר גילתה מרץ ענקים, כוחות התנגדות, התגברית ותחבולות התחמקות לא רגילים, כדי להימלט מצפרני המוות ובסופו של דבר לא יכלו לו, כי בהצליחם להימלט מצפרני הואנדאלים והתליינים הנאציים נפלו בידי ידידיהם, מכריהם ושכניהם הפולנים. מאבק המשפחה הזאת יכל לשמש דוגמה להפליא, מה רב וכביר יצר החיים באדם ואיזה כוחות אל־אנושיים צפונים בתוכו ובאים לגלוים, כשהוא ניצב מול סכנה לעצם קיומו. משפחת נונברג היתה מורכבת מאב, אם ושני בנים. בזמנו היה להם בז׳ארקי עסק מכניס יפה של טבק, תמרוקים ועתונות ומצבם החומרי היה טוב מאוד. גם בהתרחש המאורעות האיומים ואפילו בזמן החיסול של 1942 הצליחו עוד להימלט מכל הצרות, הודות לאמצעיהם הכספיים ומתן פדיון כסף על ימין ועל שמאל. בסתיו 1942, לפני פעולת החיסול בז׳ארקי, הספיקה המשפחה למכור את רכושה ולהעתיק את מושבה לוולבראם, שם נמצא עוד קומץ יהודים גם אחרי החיסול הראשון. עם בוא החיסול האחרון לוולבראם העתיקה המשפחה את מושבה חזרה לז׳ארקי. אולם הפעם היו מוכרחים לעבור מתנאי חיים פחות או יותר נורמליים לחיי מחבוא. כשהורשו הנחבאים להצטרף ליוצאים לראדומסק, היו גם הם ביניהם ובראדומסק חזרו שוב לחיים פחות או יותר רגילים, כי אמצעיהם הכספיים עוד היו עמם. אולם, כפי שהזכרתי לעיל, היה ריכוז המסתתרים בראדומסק לא יותר מתחבולה מצד הגרמנים לצוד את כולם במרוכז. לאחר כמה שבועות הגיע זמן החיסול החדש של גיטו ראדומסק ומשפחת נונברג מצליחה שוב, ע״י מתן שוחד עצום לאחד הז׳אנדארמים, להימלט לצ׳ינסטוחוב. כאן קיים עוד גיטו יהודי לא גדול. כאן הם מוצאים קרוב משפחה — אברהם סויקע — העוזר להם במצבם החדש. המאורעות חוזרים על עצמם גם

כאן וזמן מה לפני חיסול גיטו צ׳ינסטוחוב נמלטת המשפחה שוב לז׳ארקי. בז׳ארקי, כמתואר לעיל, נמצאים עוד שלושים עובדי הכפיה הליגאליים, אולם אין באפשרותם לעזור בהרבה למשפחת נונברג, כי כל נסיון דומה — בנפשם הוא. אחרי כל הנדודים והתלאות אין ספור אשר עברו עליהם, היו בני משפחת נונברג כבר שבורים ורצוצים בגוף ובנפש. לרוע מזלם אזלו גם אמצעיהם הכספיים. במעט הכסף אשר אספנו בשבילם, עלה בידם להסתתר אצל אחד האכרים בכפר קטן על יד ז׳ארקי. בת האיכר הזה עבדה שנים רבות בתור עוזרת בבית נונברג וכעת הסכימה לעזור להם במצוקתם ובהצלת נפשם. בת איכרים זו עמדה עמנו בקשר ומידינו היתה מקבלת את הכספים שהשגנו להחזקת המשפחה. אולם הגיע היום בו נעלמו גם יהודי ז׳ארקי הליגאליים והעיירה נשארה „יודען ריין" ומשפחת נונברג נשארה כעל פני המים ללא כל עזרה ותמיכה. בעזרת הבחורה הנוצריה מצליח אחד מקרובי המשפחה, הנמצא בגיטו בזבירצה, להעביר אליהם סכום כסף. בתנאים אלה המשיכה עוד איך שהוא משפחת נונברג להילחם את מלחמת קיומה, אם כי חייהם דמו כבר לחיי כלבים רעבים. אך גם בזה לא ניתן להם להמשיך. הנוצריה, עוזרתם ומשענתם, הסתבכה בריב עם גיסתה וזו, כדי לנקום בה, רצה לז׳אנדרמריה לגלות להם את מקום מחבואם של ה„ז׳ידים". לנונברגים הספיקו למסור זאת והם שוב נמלטים ממחבואם לפני שהז׳אנדרמים באים לחפשם. אותם כבר לא מוצאים שם ואת האיכר עם בתו אוסרים ומשלחים אותם מהכפר. מצב המשפחה, המתאמצת בשארית כוחותיה לא להיכנע למוות, מגיע לשיאו הטראגי: החורף בעצם תוקפו והם מסתובבים ללא מחסה לראשם, כשאין איש מוכן להכניסם תחת קורת גג, כי כספם אזל. לא נשאר להם אלא לנסות להסתתר ביער מתחת לכיפת השמים. כשהחל הרעב להציק לכולם החליטה גב׳ נונברג לשוב לעיירה ולנסות להשיג כיכר לחם. במאפיה לא מכרו לה, כי לא היה לה במה לשלם. מיואשת עד קצה היאוש יצאה מהמאפיה ובשוטטה ללא מטרה היא נתקלת בביתם המשפחתי בו התגוררו לפני השואה. היא נכנסת לתוך החצר, מסתכלת דרך החלון ורואה לפניה חדרים מלאי אור וחום. על יד השולחן, שם היתה רגילה לשבת יחד עם בעלה ובניה, יושב גוי פולני עם משפחתו וסועדים סעודת הערב. במהירות בזק עוברים במוחה הבוער זכרונות העבר: בבית זה עברו רוב ימי חייה, כאן ראתה הרבה נחת ואושר, כאן גידלה וחינכה את ילדיה, אשר יושבים כעת יחד עם בעלה ביער קופאים מקור ומחכים לפת לחם, אשר אולי תביא להם — והיא כה חסרת אונים! מבלי לחשוב הרבה, מעולפת למחצה היא דופקת בדלת. לשמע הדפיקות מופיע בדלת הפולני, שמו — מאשצינסקי, שונא ישראל ידוע מתמיד, אחר המתחרים של משפחת נונברג. היא מתחננת לפניו לרחם עליה ועל בניה ולתרום

לה כיכר לחם. הוא מכניסה לפרוזדור, אומר לה לחכות לו ויוצא להודיע על בואה לז׳נדרמים, אשר מיד הופיעו ואסרו את האשה. למחרת הביאוה לבית העלמין ורצחוה. לשוא חיכו לה בני משפחתה ביער. בבוקר הגיע לאוזניהם הד יריה ואז הבינו כי יריה זו שמה קץ לעינוייה של אשה ואם אומללה. כעת נתפרדה סוף, סוף החבילה. לא רצו לראות אחד בצערו ובסבלו של השני. האב עם בן אחד הלכו בכיוון אחד והבן השני בכיוון הפוך. זמן רב נדדו ממקום למקום בקור, ברעב ובחוסר כל. באחד הימים הגיעו האב והבן לז׳ארקי, נכנסו לאחד — מכר נוצרי לבקש את עזרתו וגם הוא הודיע מיד לז׳נדרמריה. הם נעצרו ולמחרת בבוקר נרצחו. הבן השני המשיך בנדודיו, ביקש נדבות ורחמים, לן תחת כיפת השמים. פעם בלילה חיפש מחסה בחצר של איכר בערימת קש. פתאום החל להשתעל והדבר הגיע לאוזניו של עובר דרך נוצרי. הוא נכנס לבעל החצר ושאלו, מי מסתתר אצלו בחצר. הלה לא ידע מאומה ושניהם יצאו להיווכח מי שם ומצאו את הז׳יד. בעל החצר רצה לשלחו חופשי, אולם השני הביאו לז׳נדרמריה. גם הוא נרצח בו במקום.

בזה נסתיימה הפרשה העגומה של מלחמת קיום עזה ונועזה מצד משפחה שלמה, אשר עשתה את הכל מה שהיה בכוחה ולמעלה מכוחה כדי להתגבר על תחבולות השטן ושלטון הואנדאליים, הנתמך על ידי כל שונאי ישראל באשר הם שם. אלפים ורבבות מאחינו גילו כוח התנגדות לא רגיל, מי ללא אמצעי הגנה ומעטים מאוד — בנשק ביד. אך גדול מדי היה כוחו של הצורר הארור וגדולה מדי התמיכה בו מצד אלה אשר יכלו ולא רצו לעזור לנו.

בהיזכרנו בכל אלה מתמלא לבנו עצב ונשמתנו תבכה לנצח... לנצח לא נשכחך, עיירתנו היקרה, על כל אחינו ואחיותינו, אבותינו ואמהותינו, זקנינו וטפנו, אשר הלכו לאבדון ללא עוול בכפם, רק על היותם בני יעקב, יצחק ואברהם.

אני רואה אותך בדמיוני, עיירתי האומללה, מוטלת בין ההריסות כשכל מחמדינו בך היו לחרבות. בבתינו — בתיך שוכנים שונאינו המושבעים, אשר מתוך גיל ושמחת נקמה עזרו לצוררינו, שתו בצמא את דמנו והתעללו בגופינו ובגופותינו.

הנני משוטט בדמיוני בסמטותיך וברחובותיך השוממים, הנני מחפש אות וסימן לחייך היהודיים התוססים והשוקקים בבתים, בבתי המדרש ובבתי הכנסת שלך — אך הכל לשוא! נידם קול הילדים המתרוצצים, נידם ניגונם של המתפללים ולומדי הגמרא בבתי המדרש וה„שטיבלעך", עברה וחלפה לתמיד אותה האווירה המיוחדת, אשר היתה אופפת את העיירה בחגים ובימים־נוראים ואין

לשמוע את ויכוחיהם הסוערים ואת שירתם ורינתם של בני הנוער, אשר פעלו רבות, כדי לקרב את יום גאולת ציון.

במה ננחמך עיירתנו האומללה? אנחנו, שראינוך בחורבנך האיום יחד עם עשרות ומאות ערים ועיירות אחרות, לא נשכחך ולתמיד נישא בלבנו הפצוע את זכרון גורלך המר והנורא!

אנחנו, שהיינו עדים לאבדנם של ששת מליונים מאחינו ואשר בדרך נס נשארנו בחיים אחרי שחזינו מבשרנו את כל גודל אסונם וסבלם — הננו בני הדור הטראגי ביותר בתולדות המרטירולוגיה היהודית. שתינו את כוס התרעלה עד תומה והיו רגעים בהם הגענו עד תחתית תהום היאוש. אולם את נחמתנו נמצא בעובדה, שיחד עם כל אלה זכינו להיות גם בני הדור הראשון לגאולה, הדור המאושר בין שבעים הדורות, אשר חלמו על פדות וגאולה. משתתפים אנו באתחלתא דגאולה, בחבלי לידתה של מולדתנו הישנה־חדשה. היינו עדים לחורבן ולכליה והננו עדים גם לנס תחיתו ותקומתו של עמנו על אדמת מולדתנו. בבנין ארצנו ובפריחת מולדתנו הננו מוצאים את נחמתנו ולא רק ברגעי יגון ועצב, כי אם גם ברגעי שמחתנו נעלה אותך בזכרוננו, עיירתנו היקרה, ומתוך דמעות נצח העומדות כנר נשמה בעינינו, נעלה על שפתותינו — עם ישראל חי!

יעקב פרשר

הימים האחרונים של ז׳ארקי

בלב דוי הנני מנסה לגולל את המגילה האיומה של חורבן עיירתנו. במו עיני ראיתי את אשר עבר על בני עיירתנו היקרים בתקופת השואה, אך עלי כבר להקדים ולומר כי אשר אתאר ואספר כאן הוא כאין וכאפס לעומת אשר קרה במציאות. רק מי שעבר חלק גדול מדרך היסורים הארוכה יחד עם בני עיירתנו, אשר אפר עצמותיהם מפוזר בשדות, מחנות המוות ודמם עוד זועק מן האדמה, — רק הוא יכל להרגיש את זוועת הימים ההם.

רצה הגורל, שיחידים מאתנו ישארו בחיים, כדי שלא תמחה מגילת השואה של עיירתנו ז׳ארקי. נקמה! זאת היתה המלה האחרונה שרפרפה על שפתיהם של הקרבנות לפני צאת נשמתם. אך קצרה ידנו מהנקם באותם הגויים, אשר ידם בדם יקירינו השפוך. הרוצחים הפולניים, אשר מתוך שמחה גלויה שיתפו פעולה עם הנאצים ושידיהם מגואלות בדם יקירינו, מטיילים להם ברווחה בז׳ארקי. הם לובשים בגדיהם־בגדינו וגרים בבתיהם־בתינו, אשר שדדום מאחינו. נהנים

מתוצאת פשעיהם ומבקרים בכל יום א׳ בכנסיה כדי להודות לאלוהים על חורבננו. צר לנו עליך עיירתנו. צר לנו על חורבן בניך שנלקחו ממך בכוח, על הבתים חרבים למחצה, עטופי צער ויגון, המתאבלים על בוניהם כי אינם עוד. בלילות ביללת הרוח המרחפת בכל רחוב וסימטה, נשמעים עוד צלילי הבכי המר של בניך ועולליך אשר נשמותיהם פרחו במחנות המוות ולא זכו לשוב לבתיהם.

ז׳ארקי היתה עיירה יהודית טיפוסית לכל מנהגיה ודקדוקיה. עשירים מופלגים לא היו בה. עניים מרודים לא חסרו. הדאגה ליום המחרת היתה משותפת לכולם

יום היריד בעיירה

ותנאי החיים הכריחום לעמול קשה ולהסתפק לעתים במועט שבמעט. יחד משכו בעול הפרנסה — ראש המשפחה, אשתו והילדים הבכירים. לא תמיד השיגה ידם להביא לבני משפחתם לחם לשובע ובגד ללבוש. יהודים התפרנסו זה מזה ועסקו במסחר חליפין עם אכרי הכפרים של הסביבה. ימי השוק תפשו בעיירה מקום מכובד ויום השוק היה לעתים המקור לפרנסה לכל ימי השבוע. בעיירתנו חל יום השוק ביום ד׳ בשבוע. התכונה לקראתו היתה, כרגיל, מתחילה כבר ביום

השלישי. רוכלים מן העיירות הסמוכות היו מביאים את מרכולתם מבעוד לילה, כדי לתפוש מקום נוח בכיכר השוק ועומדים על משמרתם מחשש גניבה, שעות רבות. כמוהם אף בני המקום היו תופשים מקום בדוכניהם מבעוד זמן. בבתיהם של בעלי מלאכה היה הלילה שלפני יום השוק — ליל שמורים. ביום השוק עצמו היתה ז׳ארקי לובשת צורה של עיר מסחר הומה וסואנת. מהבוקר נהרו האיכרים אל העיירה, מי ברכב ומי ברגל, כשכל אחד מביא עמו ירקות, פירות, עופות ופרות. בכסף שפדו תמורת תוצרתם החקלאית היו קונים מצרכים חיוניים בחנויות ובדוכנים היהודיים וכשהפרוטה היתה מצוית בכיס אף נתנו עיניהם בכוס והיו ממלאים את בתי המרזח עד אפס מקום.

העיירה ז׳ארקי ניצבת לנגד עיני כשכיכר השוק במרכזה ורחובותיה המסתעפים ממנה — רובם מאוכלסים יהודים. הנחל שהתפתל וזרם לו בין בתי העיירה ברוב ימות השנה, היה עם הפשרת השלגים משתפך על גדותיו, בעיקר בין פורים לפסח. הנך נזכר בהווי המסורתי שלה על כל בתי מדרשיה ותלמידי חכמיה ובנוער התוסס על ארגוניו השונים אשר הכניסו רוח חדשה וחיים חדשים לאוירה השלווה והשמרנית של העיירה. ועל כל אלה עלה הכורת. הושמדה העיירה בידי חיות הטרף הנאצים ואיננה עוד.

בעיירתנו היו האנשים נקראים על אבותיהם שנפטרו. למשל, שלוימה הענעס, דוד ידעל אהרנדלס, וולף אייזיקס. היו גם שנקראו בשם משלוח ידם. כל אנשי העיירה היו לרוב קשורים זה לזה כבני משפחה אחת עוד מאבות אבותינו. לפיכך טבעיים היו גם הסיכסוכים ההדדיים ב„משפחה״ ובכל מאורע שהתרחש בעיירה היו כולם משתפים את עצמם, באשר היה נוגע כמעט בכולם. מנהג היה בעיירתנו: חלוץ כי נסע לארץ ישראל היה עובר מבית לבית, להפרד מידידים וקרובים. כשהמרכבה הסיעה אותו לתחנת הרכבת, כל העיירה היתה מלווה אותו בשירה ובזימרה.

בנחת ובשלווה זרמו החיים בעיירה השוכנת בין יערות האורן, בהם ערכנו טיולינו. מצד אחד שמרה העיירה על מסורתה, אולם דרישות התרבות היו רחבות והתרכזו בתנועות הנוער הציוניות והחלוציות ובספריה היפה שסיפקה את הספר לכל דורש. כמה פעמים בשנה התקיימה הצגה של חובבים, אשר לרוב השקיעו בה את מיטב כוחותיהם וכשרונותיהם והסביבה היתה ספוגה תרבות עברית. הנוער למד והבין יפה פרק בתנ״ך והעברית היתה שגורה בפיו של רוב הנוער

במקום. העיירה ז׳ארקי, אשר שכנה בין צ׳נסטוחוב ובנדין, הצטיינה בנוף נהדר והיתה כולה מוקפת יערות, שהוסיפו לה חן מיוחד.

היערות שימשו מרכז לבילוי בשבתות ובשעות הפנאי ושם נתקיימו חגיגות ל״ג בעומר. שימשו גם מקום הבראה לקייטנים, שבאו מהערים הגדולות שבסביבה.

באוגוסט שנת 1939 שררה כבר אווירה ערב מלחמתית. הקייטנים אשר בילו בעיירתנו בקיץ בבתי הבראה נחפזו לנסוע איש איש לביתו ובני משפחתו.

בעלי מלאכה עזבו את סדנותיהם והסתובבו ברחובות, כדי לשמוע חדשות. באמצע הכיכר עמדו יהודים קבוצות, קבוצות והתווכחו בעצבנות רבה. היו שטענו כי השמועות השונות הן שמועות סרק וכי לא תהיה מלחמה: יתנו להיטלר את הפרוזדור והכל יבוא במקומו בשלום.

באותם הימים הוכרז על גיוס כללי. היהודים שזכרו את מלחמת העולם הראשונה נראו נפחדים. אנו הצעירים הרגשנו שאיזה הרפתקה מתקרבת וחכינו למשהו בסקרנות מהולה בפחד סמוי. על קירות הבתים התנוססו כבר פלקטים צבעוניים מצוירים — חייל פולני יפה תואר על רקע של תותח אנטי אווירי ולמטה היה כתוב באותיות קידוש לבנה: „חזקים, מאוחדים ונכונים". בתחנת המרכבות התכנסו הבחורים — גויים ויהודים, שנקראו לצבא־מילואים ועל ידם — בני משפחותיהם. פה ושם נשמעה התיפחות של אם. בין המתיצבים היו הרבה בחורים יהודים, אשר אחדים מהם נפלו לאחר כך בשדה הקרב למען המולדת הפולנית, אשר כה בגדה בהם. בין הנופלים היו: הסמל יוסף רוטנברג (שנפל בדז׳לושיץ), פנחס גרינשטיין, ענזל ריטרבנד, משה וורטס, עמנואל מייזנר, אהרון קיניגסברג ואייזיק קליזמן. שלושת האחרונים נרצחו במחנה שבויים בהיותם פצועים. כבר ימים אחדים לפני פרוץ המלחמה היתה העיירה כמרקחה. כולם החלו לאגור מזון. רוב המצרכים נעלמו כלא היו. דרך עיירתנו עברה תנועה מוגברת של צבא פולני אל הגבול הגרמני. יום ולילה נמשכה התנועה בשבועיים שקדמו למלחמה.

ראשון בספטמבר שנת 1939 היה יום שישי. כבר לפנות בוקר שמענו מרחוק יריות של תותחים, שהגיעו לאזנינו כנהימת חית ענק. השמים היו מעוננים ומתוך הערפל נראתה השמש חיוורת, כמהססת לצאת מתוך העננים. באותו יום גורלי התחיל מרחץ הדמים הגדול ביותר בתולדות האנושות.

תחנות השידור הפולניות, אשר שידרו ללא הפסקה, מסרו על נצחונות מדומים ועל הפצצות ברלין ולייפציג ע״י חיל האוויר הפולני. איש מאתנו לא הצליח להרגיש בקיומו של אווירון פולני אחד.

אותו ליל שבת ירדה מרה שחורה על עיירתנו. יהודים התפללו בחפזון, חמקו מבתי כנסת בצעדים מהירים איש איש לביתו ובני משפחתו. ברחובות שרר חושך. בבתים היו התריסים סגורים לבל יסתנן החוצה שביב של אור. מאוחר בערב נראו הפליטים הראשונים בעיר. גויים, אשר ברחו מעיירות וכפרים בקרבת הגבול הגרמני, סיפרו שהחזית נפרצה ע״י הצבא הגרמני. למחרת בשבת 2.9.1939 היתה כבר הנסיגה במלוא עיצומה. למעשה היתה זו בריחה מבוהלת. החיילים הפולנים — עייפים, רצוצים ורעבים, שדדו בדרך מכל הבא ליד. חנויות של יהודים היו כמובן הקרבן הראשון. בשעה 12 בצהרים נראו בעיירתנו שני אווירוני סיור גרמניים קלים. הם חגו מעלינו בלי מפריע וחזרו מערבה. הם חזרו על כך כמה פעמים, כי בעיירה היה באותו זמן ריכוז גדול של צבא פולני נסוג. פתאום נראה בשמי התכלת אווירון גדול ושחור צולל לפתע, כשמרחוק מזדנבים אחריו בשורה ארוכה כעורבים ענקיים אוירונים נוספים. היתה זו טייסת מפציצים, אשר הפציצה את העיירה מכל הצדדים. עשרות בתים נהרסו כליל, עשרות נשרפו, מאות אנשים נהרגו ונפצעו, ביניהם הרבה יהודים, כי רוב הפצצות נפלו במרכז העיירה, שהיתה מאוכלסת יהודים. עשרות משפחות נשארו בלי קורת גג. כשהחלה ההפצצה, היינו אני ועוד אחדים מחברי באמצע הכיכר. לא הספקנו לחפש מחסה ומבוהלים נשארנו במקום שכובים על הארץ. קשה לתאר את המראה שנתגלה לנו עם הסתלקות האוירונים. עשרות גוויות שסועות ומבותרות, חלקי אברים מרוטשים, רגלים וידים קטועות התגלגלו על הארץ. הפצועים זעקו לעזרה ולא היה מי שיעזור להם וכך נפחו את נשמותיהם ביסורים נוראים.

את הורי מצאתי בריאים ושלמים יחד עם משפחתו של קרובנו הנדל ריטרבנד. התחלנו לברוח בבהלה בעקבות הצבא הפולני הנסוג באנדרלמוסיה. הלכנו כל הלילה. בדרך פגשנו רבים מתושבי ז׳ארקי, אשר ניסו להימלט. הדרכים היו מלאים אכרים פליטים, שעזבו את הכפרים וביחד עם מקנם נדדו בדרכים. לפנות בוקר הגענו לכפר ביאלה־ווילקה, כ־30 קילומטר מזרחה מז׳ארקי. חשבנו להמשיך מזרחה, אבל הסתבר שהצבא הגרמני הקדים אותנו ולמעשה הננו כבר מכותרים. הסתתרנו לעת עתה בתוך יער, אך הגרמנים הפציצו אותנו ללא הפוגה, כי בתוך היער היה ריכוז גדול של צבא פולני. שהינו יומיים בתוך היער בלי אפשרות לצאת משם. ביום השלישי הצלחנו להחלץ, ומכיון שלא היתה לנו ברירה אחרת, החלטנו לחזור הביתה. לראשונה נתקלנו בגרמנים לפני ללוב. פחד מוות תקף אותנו בראותנו חיילי היטלר במדיהם המצוחצחים, הצורחים ומרעישים את הסביבה בקולותיהם. נתפסנו ע״י פטרול, אשר אחרי בדיקה יסודית, העמידונו, כשידינו מורמות, עם הפנים לקיר. עמדנו כך שעה ארוכה ואחרי שהגיע למקום קצין,

שוחררנו והורשינו ללכת הביתה. בדרך נעצרנו כמה פעמים ולבסוף הגענו לז׳ארקי עייפים, מלוכלכים ורעבים. העיירה נראתה כהרוסה לגמרי. איש לא נראה ברחובות. חמקנו דרך סמטאות עד שהגענו לחצרנו. מפי שכנים, שנשארו במקום במחבואים, נודע לנו את אשר קרה בעיירה בהעדרנו. יום קודם, ביום שני 4.9.1939 הלכו הגרמנים מבית לבית ועסקו ברצח אנשים חפים מפשע. באותו יום שני שחור נפלו למעלה ממאה איש, ביניהם גם תושבים נוצרים רבים. מכיוון שביתנו נהרס במקצת מהדף האויר, הסתדרנו בבית משפחת ריטרבנד. פחדנו לצאת החוצה ורעד עבר בגופנו כל פעם כששמענו את הפסיעות הגסות של החיילים בעוברם ע״י ביתנו. ביום הרביעי 6.9.1939 הופיעו הפקודות הראשונות של צבא הכיבוש הגרמני, ובין היתר — איום, כי כל עבירה ותהיה זו הקטנה ביותר, תסתיים בעונש מוות. הגרמנים ציוו לנקות ולפנות את הרחובות משברי הבתים שחסמו את המעברים ולפתוח את החנויות. קברנו את האנשים שנהרגו ויצאנו איש, איש לעבודתו.

יום חמישי ב־7.9.1939. לז׳ארקי הובאו כמה אלפים שבויים פולנים מהדיוויזיה השביעית, שנכנעו ביערות זלוטי־פוטוק. השבויים נכלאו בתוך הכנסיה הנוצרית. היו ביניהם הרבה בחורים מז׳ארקי וגם יהודים בתוכם. לא קיבלו במשך כל השבוע כמעט שום אספקה. נסינו אני וחברי להגיש אוכל לבחורי ז׳ארקי, אולם נעצרנו ע״י פטרול גרמני והוכנסנו פנימה. במשך היום נתפשו עוד כמה עשרות בחורים עד שביחד היינו 26 בחורים יהודיים ו־70 נוצרים, רובם צעירים. באותו יום הובלנו לפנות ערב יחד עם כל השבויים ללובלינץ, עיר ע״י הגבול הגרמני. בלובלינץ הוחזקנו בקסרקטין של הצבא הפולני המובס. תפקידנו היה — לנקות את המקום ביסודיות ולהכשירו למגורים בשביל הגרמנים. עבדנו קשה יום שלם ובמקום אוכל קבלנו מכות רצח. לפנות ערב הובילו אותנו לתחנת הרכבת. הוכנסנו לקרונות משא, 80 איש בכל קרון. תוך כדי עליתנו לקרונות קבלנו מכות ובעיטות מהחיילים הגרמנים. יומים נסענו בלי אוכל ובלי מים עד שהגענו ללמסדורף, ע״י ברסלאו. אחרי הליכה של כמה קילומטרים הגענו למחנה. זה היה מחנה שבויים ישן עוד מהמלחמה הראשונה, עם בית קברות של שבויים רוסיים מאותו הזמן עצמו. היו גם מצבות עם שמות יהודיים שנפטרו בשבי. בלמסדורף נשארנו שבוע ימים. הופרדנו משבויי הצבא וצורפנו לשבויים אזרחיים אחרים, בעיקר יהודים מעיירות גבול שונות וביחד נשלחנו לנירנברג. במשך כל הנסיעה שנמשכה כ־4 ימים לא קבלנו שום אוכל ומים וכך הגענו לנירנברג חלשים, עייפים ורעבים. כשהובילו אותנו מתחנת הרכבת למחנה, עברנו דרך העיר. הגרמנים עמדו בהמונים ברחובות והסתכלו בנו כבחיות נדירות. הלכנו עם ראשים

מושפלים ולא העזנו להרים את עינינו. המחנה נמצא מחוץ לעיר. היה זה מקום בו חברי המפלגה הנאצית היו מתכנסים כל שנה לקונגרס ושמעו דרשותיו של היטלר ימ"ש. מכאן יצאו חוקי נירנברג, המפורסמים לשימצה. שם סדרונו באוהלים גדולים — 150 איש באוהל. היינו 304 יהודים ולרשותנו רק שני אוהלים. המשמעת היתה קפדנית ביותר, קבלנו מכות וסבלנו רעב.

עם תום כיבוש פולין ביקרו במקום גנרל קייטל ויוליוס שטרייכר. צילמו אותנו בכל מיני פוזות מבישות ותמונותינו הודפסו אחר כך ב„שטורמר" (שבועון אנטישמי מובהק, שעורכו היה יוליוס שטרייכר). עברו חדשיים ושוב הוכנסנו לקרונות משא — 70 איש בקרון ונשלחנו, כביכול, בחזרה לפולניה. אמרו לנו כי שם נשוחרר. כל אחד קיבל קילו לחם לדרך. בהיותנו בטוחים, שכעבור יומים נהיה בבית, שוב לא הקפדנו על חסכון בלחם. רעבים היינו ואכלנו את כל הלחם. אולם במקום יומים נסענו 9 ימים ו־9 לילות. הגענו לקרקוב ומבלי להתעכב המשכנו מזרחה עד לפני פשמישל. הגרמנים רצו להעביר אותנו לצד הכיבוש הרוסי, אולם אחרי שהרוסים לא הסכימו לכך החזרנו לקרקוב ומשם לצ׳כוסלובקיה עד אודרברג. גם שם לא נמצא מקום עבורנו. אחר 9 ימי נסיעה בלי אוכל ובלי מים הגענו שוב בחזרה לקרקוב. הפעם הורידונו מהרכבת. תשושים וחולים עמדנו בקושי על רגלינו. היה יום סתיו. גשם ירד בלי הפוגה ואנו רטובים עד לשד עצמותינו. החזקנו בשארית כוחותינו איש ברעהו, כדי לא ליפול. הגרמנים הובילו אותנו לבונרקי ע"י פודגוש. הוכנסנו לצריפים, בהם היתה הצפיפות איומה. איש לא דאג לנו וראינו את עצמנו עזובים ונשכחים בעולם בכלל. יומים הייתי בגיהנום הזה. ביום השלישי, לפנות בוקר, הרשו הגרמנים לצאת לחצר בכדי להצטייד במעט מים וזאת בקבוצות של 20 איש. הצלחתי לצאת עם הקבוצה הראשונה. בצאתי התחלתי להתבונן ולהכיר את המקום, כי בבואנו היה ערב ולא ראיתי את המקום. היתה זאת חצר צרה ובה שורה של 4 צריפים, אשר מסביבה גדר תייל גבוהה וחיילים גרמנים שומרים מכל הצדדים. החלטתי בלבי שלא אכנס שנית לצריף, אפילו יעלה לי הדבר בחיי. שוב לא היה לי מה לאבד, כי קצתי בחיי ולא היה לי הכוח לשאתם. נצלתי את ההזדמנות כשהגרמנים הועסקו בשמירה על האנשים שיצאו מן הצריפים והתחלתי להתרחק בזהירות לכיוון הגדר. חברי שלמה קווין הלך אחרי וכך הצלחנו להגיע לגדר. היה בוקר מעונן וגשום. עברנו את הגדר והגענו אל הכביש המוליך לקרקוב. בכביש היתה תנועה די ניכרת. פועלים מיהרו לעבודתם. התערבנו ביניהם ואיש לא שם לב אלינו. הגענו לרחוב קרקובסקה בפודגוש. ע"י אחד הבתים עמדה אשה, בה ניתן להכיר כי יהודיה היא. ניגשנו אליה ובמלים ספורות סיפרתי לה מי אנחנו ומהיכן אנו

באים. האשה הכניסה אותנו לביתה ופרשה לנו חלק מלחמה, שהיה בו כבר מחסור במקום. רחצנו את פנינו ונקינו את בגדינו, כדי לא לעורר חששות במראנו הלא רגיל. בהגיענו לאחר כך ל„יודנרט" נודע לנו שבאותו בוקר ניסו עוד אחדים מחברינו לברוח מהמחנה, נתפסו ע"י הגרמנים ונורו במקום. בקרקוב נחנו ימים מספר והחלטנו לחזור לז'ארקי ברגל, מרחק כ־150 קילומטר.

לא אתאר את הרפתקאות הדרך. בבואנו לז'ארקי נודע לנו, שבעיירה חשבו אותנו למתים, כי איש לא ידע מה עלה בגורלנו מאז שנתפשנו ע"י הגרמנים. באותם הזמנים רבו המקרים, שקבוצות יהודים נלקחו ע"י גרמנים למקומות לא ידועים, נרצחו ומקום קבורתם לא נודע. ספרתי למספר הורים על בניהם החיים ומסרתי להם על מקום המצאם. הבריחה שלנו מהמחנה הועילה לאלה, שעדיין נשארו כלואים במחנה, כי הוריהם התארגנו ושלחו שליחים עם חבילות מזון עבורם. כעבור חודשיים שיחררו הגרמנים את כולם, אחרי שקיבלו מס כופר של מאות אלפי זהובים.

חורף 1940. המצב הכלכלי נעשה מיום ליום יותר קשה. יהודים רבים התרוששו. הגרמנים החרימו את כל הסחורות. עיירתנו היתה מבוססת בעיקר על תעשית העור, אשר כעת היה המוצר המבוקש ביותר ע"י הגרמנים והועמד כולו לרשות הצבא. הסוחרים, שניהלו את עסקיהם במחתרת, סיכנו את נפשם. מספר המפרנסים צומצם ומשפחות רבות סבלו חרפת רעב וקור. החורף קשה היה ובמה לחמם את הבתים לא היה. המצב של הנוצרים לעומת היהודים היה טוב, כי בעד תוצרתם קיבלו מחירים גבוהים מאוד. הפורעים הפולנים עלו לגדולה והריעו לכבוד השלטון החדש, שיתפו פעולה עם הגרמנים בכל השטחים והתאמצו לרדת לחייהם של היהודים.

באותו זמן החל להתארגן ה„יודנרט", שמתפקידו היה לארגן את עבודות הכפיה. עד אז היו הגרמנים יוצאים כל בוקר לרחוב ותופשים כל יהודי, שהזדמן לקראתם, לעבודה.

פעולתו השניה של ה„יודנרט" היתה — איסוף כסף לתשלום מס הכופר, שהטילו עלינו הגרמנים.

ב־1940 הגיעו לעיירה קולוניסטים גרמנים — הגייס החמישי שלהם — אשר שכנו בכמה כפרים ע"י צ'נסטוחוב ומוצאם — גרמני. הם קיבלו על עצמם תפקידי משטרה. הם שוטטו מזוינים ברחובות ועיקר פעולתם היתה נקמה ביהודים. העוצר שהיה קיים מבראשית המלחמה נשמר עכשיו בקפדנות יתירה. ליהודים אסור היה לעזוב אחרי החשיכה את בתיהם. הם שהביאו עמם את

הגזירה לענוד על הבגדים את הסימן של מגן דוד. פעולת המסחר נעשתה יותר קשה, כי שמרו ביתר קפדנות על כל הדרכים. מצבנו הלך ורע מיום ליום. החיים התרבותיים נפסקו כליל, כי כל התקהלויות היו אסורות בהחלט. עבדנו קשה בכל מיני עבודות, כמו סלילת כבישים, הקמת גשרים ועוד. ה״יודנראט״ אירגן משטרה יהודית, אשר מתפקידה היה לשמור על ביצוע מדויק של פקודות הגרמנים. עליהם היתה מוטלת גם האחריות לספק יהודים לעבודות כפיה. באותו זמן החלו לשלוח יהודים למרחקים, למחנות עבודה שונים. ע״י מתן שוחד אפשר היה להשתחרר מעול זה ולפיכך היו העניים הראשונים ליציאה למחנות. מחנה כזה היה בזרמביצה ע״י פשירוב, מוקף שטח גדול של ביצות. מתפקידנו היה לנקז את השדות כדי להקל על עבודת האכרים. עבדנו קשה מבוקר עד ערב, כשהננו עומדים כל היום במים. התזונה היתה תזונת רעב: פרוסת לחם וכמה תפוחי אדמה ליום. אחדים מאתנו חלו ומתו במשך זמן קצר מאוד. הפולקס־דויטשים, אשר שמרו עלינו, ידעו לרדת לחיינו וייסרו אותנו בכל מיני עינויי מכות ורצח.

חודש ינואר 1941. המשטרה הוחלפה ע״י ז׳נדראמריה גרמנית, המורכבת רוצחים מובהקים. באותו זמן הוצאה פקודה, כי עזיבת העיירה אסורה ליהודים. כל הנתפס מחוץ לעיר נורה במקום. היו כמה קרבנות בין יהודים, שהלכו לכפרים להביא קצת מזון, כי האכרים נמנעו כעת מלבוא לתוך העיירה. באותו זמן הגיעו לז׳ארקי פליטים יהודים מפלוצק. כאשר הכניסו אלינו את אחינו אלה לצרה, גדלה הצפיפות עוד יותר. השתדלנו להמשיך בחיים בכל התנאים. הפרנסה היתה בדוחק ללא סימן של חיי תרבות, ללא חינוך ילדים ומתוך אימת מוות וחרדה למה ילד יום.

אביב 1941. דרך עיירתנו החלו לעבור גייסות גרמנים (עיירתנו נמצאה בצומת דרכים חשוב) אשר זזו ללא הפוגה ביום ובלילה. אלה היו הכנות לפלישה לתוך רוסיה. בעברם דרכנו, החרימו אצל האכרים סוסים, בקר ותבואה. מצבנו נעשה עכשיו רע מאוד, כי מצרכי מזון קשה היה להשיג גם בעד כסף. — לחם כמעט שלא היה בנמצא ועשרות משפחות סבלו חרפת רעב.

יוני 1941. הגרמנים פלשו כבר לרוסיה והמלחמה מתפשטת יותר ויותר. הגרמנים מנצחים בכל החזיתות. עובדי רכבת נוצרים מספרים, כי הגרמנים מובילים יום יום בקרונות משא סגורים, אלפים ורבבות שבויים לגרמניה. מגיעות שמועות על רציחת יהודים במזרח פולין, במחוזות הכבושים ע״י הגרמנים. התקוה שהמלחמה תגמר במהרה נגוזה. היינו מדוכאים ובפחד מתמיד חכינו לבאות. הגרמנים, שיכורים מנצחונותיהם, מררו את חיינו והעבידונו עבודות פרך ועשו בנו שמות, תוך כדי התעללות אין סוף.

ינואר 1942. הגרמנים הוציאו גזירה חדשה: אסור ליהודים להשתמש בבגדי־פרווה ומי שלא ימסור את בגדי הפרווה לגרמנים צפוי לעונש מוות. הקרבן הראשון היה משה וייס. בלכתו ברחוב נעצר ע״י הז׳נדרם שוברט. מתחת למעיל היה לבוש חזיה מפרווה. הז׳נדרם הבחין בזה והרגו במקום. זה היה ב־4.1.1942.

באביב 1942 נעשה נסיון לארגן בעיירתנו חווה חקלאית. הכוונה היתה להצמיד חלק מהנוער למקום ולרכזו בנקודת הכשרה. מוארשה בא אלינו החבר יוסף קפלן, חבר ההנהגה הראשית של „השומר הצעיר״ בוארשה. יחד עם חברי המקום השפיעו על אנשי ה„יודנרט״ וקיבלו עזרתו. הנקודה הוקמה בשטח בית החרושת של פרשקר. הבחורים עיבדו חלקת אדמה והכשירוה לגן ירק. שמואל בורנשטיין תרם מכספו לשם רכישת פרה. הבחורים גרו במקום וביניהם היה גם אחי לייבל. באה עכשיו ההזדמנות לחדש ולארגן חיים תרבותיים, אם כי במחתרת, כמובן. לצערנו, לא החזיקה הנקודה מעמד זמן רב, כי הגרמנים עמדו במהרה על הנעשה במקום. כעבור זמן קצר חוסלה הנקודה והאנשים היו מוכרחים להתפזר.

בקיץ 1942 גורשו היהודים מהעיירות הקטנות בסביבת ז׳ארקי: יאַנוב, פשירוב, אילשטין ועוד. בחוסר כל הוכרחו לעזוב את מקום מגוריהם והוכנסו לגיטו צ׳נסטוחוב. הפחד ליווה את חיינו היום יומיים וידענו, כי גם לנו מחכה הגורל המר של גירוש ממקומנו.

הקיץ הלך וחלף. הגיעו ימי החגים, הימים הנוראים. שאלנו את עצמנו: האם עוד נבלה את החגים בעיירתנו?

סתיו שנת 1942 חם היה ובהיר. יפה מאשר בכל השנים הקודמות. נדמה היה, כי הטבע עצמו בא כאילו לגמול לשארית המעונים בגיטאות ולהמתיק להם את ימיהם האחרונים. השמש שלחה את קרניה החמות כאֵם המלטפת את ילדה החשוך מרפא.

ברחובות העיר התרוצצו היהודים, כשהגיגיהם נתונים רק למחשבה האחת: איך להימלט, איך להציל את עצמם ואת משפחותיהם? והימים — עשרת ימי־תשובה. שוב לא אותן הכנות, לא אותה חדוות נפש הזכורה מהימים שלפני השואה. בבתי היהודים שרר אי־סדר, הנשים הסתובבו כהלומות ואיש לא נתן דעתו לחג הממשמש ובא. ביום הרביעי בשבוע — הוא יום היריד — התכנסו האכרים מכל הסביבה. הפעם לא באו למכור את תוצרתם לכבוד החג היהודי, הפעם באו „לקנות״. בהמוניהם נתקבצו להיפרע מהיהודים. זה יום שכה ציפו לו והגיע. הפעם היו בגילופין כבר מאז הבוקר. צחוק אירוני ריחף על פרצופיהם ומבטם כשל חיות טרף. ועל הכל עטו כעורבים. בחצי חינם קנו ומשכו כל מה שנזדמן לידם. מכרו,

מכרו, יהודונים! עכשיו נהיה אנחנו הסוחרים! דורות על דורות מצצתם את דמנו. עכשיו ניטול את הכל בחזרה. היום עוד נשלם כמה זהובים, מחר נקח בחינם.

נמצאו כאלה, שהיו נכנסים לתוך הבתים, מצביעים על הדירות, שנראו להם, כשהם מביעים את משאלותיהם בקול רם על השינויים שיש בדעתם לעשות בחדרים, לאחר גירושם של היהודים.

עמדנו והחרשנו והלב שתת דם. הסתכלנו בקירות שנתערטלו. פה ושם חסר היה חפץ, רהיט, מעשה ריקמה של האֵם מלפני חתונתה. כל דבר היה יקר לנו. הכל הזכיר לנו דבר מה. הרי גדלנו עם כל החפצים הללו, כאילו היו חלק מעצמנו.

מכל הסביבה הגיעו ידיעות על גירוש יהודים מערים ועיירות וידענו שהכל תם ונשלם. בא הקץ. יהודים גילחו את זקניהם כדי להיראות יותר צעירים, בתקווה שעל ידי כך יילקחו לעבודה. בדמעות נפרדו מזקניהם, שעטרו את פניהם כל השנים. כביכול הקריבו קרבן אחרון למולך האימים. מבוישים חמקו בסימטאות העיירה כדי שלא להסתכל איש בפני רעהו. היו גם יוצאים מן הכלל, קנאים שלא ויתרו על זקניהם, היו קושרים אותם בתחבושת ומעמידים פנים כאילו כואבות שיניהם.

יום רדף יום. הגיעו כל מיני שמועות טובות ורעות. יהודים זנחו את עסקיהם. מאות תוכניות צצו בכל יום ולבסוף היו תולים עיניהם בשמים כאילו משם נכונה להם הישועה. וכך הגיע יום הכיפורים — יום הכיפורים האחרון בעיירתנו ז׳ארקי. לא אשכח אותו כל ימי חיי. בתי הכנסת שבעיירה כבר נחרבו ע״י המרצחים הנאצים עוד בימים הראשונים של הכיבוש. היהודים היו מתפללים במחתרת, בדירות פרטיות.

כרוב הנוער בעיירתנו, שהשתייך לתנועה, התרחקתי מהדת. כבר מגיל 13 הפסקתי ללכת לבית הכנסת. הפעם היה אבי, הי״ד, שהשפיע עלי כי אלך להתפלל וגם אצום. מי יודע? אולי האמין שזוהי התקווה האחרונה. אודה ולא אבוש, גם אני רציתי להאמין, שכוח עליון עוד יחלצנו ברגע האחרון, שיקרה נס והגזירה תבוטל. היינו תמימים כילדים. וכך הלכתי להתפלל „כל נדרי״. התפללתי בביתו של משה וינטר, שהיה אבל על מות אשתו ביילה ז״ל. אחטא אם לא אזכיר לפחות בכמה מלים את המשפחה הזאת. מי אינו זוכר יהודי מופלא זה. בעיירה קראנו לו משה פעלשער, משום שבאותם הימים היה מתפקידו של ספר להבין משהו גם בחכמת הרפואה. הוא היה מומחה לכוסות רוח, וכל מי שלא השיגה ידו לקרוא לרופא, היה מבקש מזור למחלתו אצל מושה פעלשער. תמיד היה נכון

לעזור לכולם. ואותו משה וינטר יהודי עני היה ומטופל במשפחה גדולה. מי אינו זוכר את הדמות הזאת חובשת הצילינדר בעלת הלב החם. היה ציוני טוב. בימי שישי אחרי הצהריים היו מתכנסים במספרתו כל בעלי המלאכה, כדי בנוסף על גילוח ותספורת, להקשיב שם לחדשות ולשוחח על פוליטיקה. גרמנים ז׳אנ־דרמים גם היו באים לשם. לפעמים היה אחד מהם פולט איזו מלה, ואחרי כן היה מתנהל ויכוח על כך וכל אחד מנסה היה לפרש את הדיבור אם לטובה ואם לרעה. מכל משפחת משה וינטר לא נשאר איש בחיים. כולם נכרתו מידי המרצחים.

כאמור, הלכתי אליו ל„כל נדרי". ע"י התיבה עבר יוניס איברשיץ, הי"ד, שכננו, איש שומר מצוות ומטופל במשפחה גדולה. גם ממשפחתו לא נשאר איש בחיים. בפעם הראשונה שמעתיו מתפלל. זאת לא היתה תפילה, כי אם היה בכי חנוק וכשנשמעו המילים: „שמע קולנו ה׳ אלהינו חוס ורחם עלינו" בכו היהודים בקול גדול ורחצו בדמעותיהם. האם ראיתם פעם יהודים זקנים בוכים כילדים? כך עברה כל תפילת „כל נדרי". למחרת, ביום הכיפורים, לא נראה יהודי ברחוב. הז׳נדרמים התרוצצו כחיות טרף בחפשם יהודים לעבודה ואני צועד להתפלל המחזור של אמי מוסתר מתחת לבית שחיי ומכוסה במעילי. ע"י שער ביתו של משה וינטר נתפסתי ע"י שני ז׳נדרמים, גץ ושוברט. כל הזוכר אותם יכול לתאר לעצמו את קבלת הפנים שזכיתי מהם. מחזור התפילות הועף לקצה הרחוב ואני הובלתי בבעיטות ובגידופים לעבודה בחצרה של הז׳נדרמריה. כבר הייתי רגיל באותו זמן לפגישות מסוג זה וגם עבודות־כפיה שוב לא הפתיעוני, אבל מה שקרה לי באותו יום־הכיפורים שוב לא אשכח לעולם. אחרי יום־צום שבעל־כרחי, חזרתי הביתה מלוכלך, עייף ומושפל עד דכא. במוצאי יום הכיפורים התחילו להגיע פליטים מצ׳נסטוחוב, שבה התחיל כבר הגירוש, וסיפורי זוועה בפיהם. חשנו את העניבה ההולכת ומתהדקת על צוארנו ומפלט אין. איש לא חשב הפעם על הקמת סוכה כמנהג. סעודת מוצאי־יום־הכיפורים דומה היתה לסעודת אבלים. האוכל היה נתקע בגרון עם כל בליעה. ישבנו ושתקנו, איש־איש ומחשבותיו.

התחלנו לארוז צרורות לשעת חירום. בכל אחד פעמה תקוה קלושה — מי יודע, אולי בנו לא יגעו לרעה, אולי רק יגלו אותנו למחנה־עבודה? אמנם כבר היו שמועות על ההשמדה הטוטאלית, אבל לא רצינו להשלים אתן. בתת־הכרתנו עדיין קוינו לנס, אבל הסתבר שבאותם הימים של שנת 1942 היו הנסים לגבי יהודים נדירים.

כך עברו עלינו ימי חג־הסוכות. לא ימי חג היו אלה, כי אם ימי אבל, ימי חרדה לגורלנו המר. זכור לי במיוחד היום האחרון של החג. אני ועוד כמה

מחברי הלכנו ליער של פרשקר, הזכור ודאי לכל אנשי ז׳ארקי, שנשארו בחיים. היינו קוראים למקום היפה הזה „דער פאבריצ׳נער וואלד״. כאן טיילנו בלילות ירח, כאן נרקמו אהבות, כאן שכבנו וחלמנו. במקום הזה היתה עריסתו של הנוער המאורגן ובפרט של חברי „השומר הצעיר״ ו„החלוץ״. נהגנו לקיים שם טיולים ואסיפות והיינו קוראים ספרים בצל האילנות.

גם באותו סתיו 1942, שלושה ימים לפני הגירוש עמד עוד היער בכל הדרו כמימים ימימה, כאילו לא היתה מלחמה בעולם. העצים התמירים היו לוחשים מעין סוד, כאילו רק להם נודע גזר־דיננו. היו עדיין הצפורים מקפצות בין הענפים ופוצחות שיר. היום היה בהיר וחם, הנחל התפתל כנחש בבוהק מימיו הזכים כבדולח. פה ושם נראו „שקצים״ צעירים הרועים את פרותיהם. בעברנו על ידם היו הפרות מסתכלות בנו בעיניהן התמימות והנוגות, כאילו השתתפו בצערנו. ונדמה לך שלו ניתן להן כושר בטוי היו אומרות: אנושיות אנו יותר מכמה בני אדם, שכן מסתפקות אנו במה שמעניק לנו הטבע ואין עינינו צרה בזולת. אותו יום נפרדנו מהיער, מילדותנו המאושרת. חזרנו העירה בדומיה איש איש ומחשבותיו עמו. הרגשנו את עצמנו חלושים ועזובים כגוזלים שצנחו מקנם החם, ולעוף טרם למדו. בגרנו ולא בשנים ומעתה יצטרך כל אחד לדאוג לגורלו, להבקיע לעצמו דרך בתוך הג׳ונגל האנושי לבל ייטרף.

הגיע יום הגירוש, 6.10.1942. יום לפני זה כבר הגיעונו ידיעות על ריכוז של סוסים ועגלות. המשטרה ומכבי אש הועמדו במצב הכן. גורלנו נחתם. שוב לא היו לנו כל אשליות. יהודים, רובם צעירים, ניסו לצאת את העיר בחבורות קטנות. מעטים הצליחו, רבים מהם נתפסו. לכתחילה לא חשבתי על בריחה. מאוד קשה היה לי לעזוב את הורי ואחיותי (אחי לייבל הצליח לברוח שבוע קודם לכן) נשארתי בן יחיד בבית. הורי, ביחוד אמי, הפצירו בי שאמלט אל נפשי: „לך בני — אמרה לי — לבי מנבא לי שחיה תחיה!״. ידע לבה האוהב של האם להתנבא. אבא בכה. בפעם הראשונה ראיתיו בוכה. רצוץ היה לגמרי וכאילו הזדקן בכמה וכמה שנים. „אתה כבר מבוגר״ אמר, „גידלתיך כמיטב יכולתי, אך אינך יכול לעזור לנו במאומה והלוואי ויכולתי אני לעזור לך. קצרו ידי להושיע, מי יתן ולפחות אתה בני תשאר בחיים״. ובמלמול חרישי על שפתיו ליווני עד השער. האחות הגדולה, צפורה, היתה באותו יום רתוקה למטתה. פסיל, אחותי הקטנה, ליוותה אותי למקום המפגש, בחצרו של אליעזר קשנובסקי, יבדל לחיים. שם גר בזמנו חברי הטוב ביותר, שלמה קווין הי״ד, אחרי שביתם נהרס ע״י הפצצה ביום השני למלחמה. יחד עם חברי שלמה הצטרפו אלינו ליפא וטוביה, שלושתם אחים ממשפחה, שלא שרד ממנה איש.

היינו יחד 8 בחורים ובחורה אחת, ואלה שמותיהם: הרצל בורנשטיין, שמואל יוסף ויינטראוב, משה קליזמן, יעקב מאיר ויינטראוב ואילו שם הבחורה נשכח ממני, משום שהיתה נכריה בעיירתנו, מפליטי פלוצק שהובאו לז׳ארקי וארוסתו של ליפא קווין.

יצאנו לחפש ולהבקיע לנו דרך למפלט. העיר כבר היתה חסומה ע״י מכבי־אש פולנים, משטרה, ז׳נדרמריה, מיליציה ופלוגות אוקראינים מתנדבים, שהתארגנו מקרב תושבי ז׳ארקי הנוצרים, שונאי ישראל. הללו, חמושים במקלות, בקלשונים ובגרזנים שמרו על כל שבילי היציאה מהעיר, לבל יימלט איש. אחרי כמה נסיונות סרק חזרנו העירה ועמדנו להתפזר איש־איש לביתו, כשהעלה הרצל בורנשטיין הצעה לחזור ולנסות בדרך חדשה.

זכור הנחל שחצה את עיירתנו. לשניבקה היה שמו. הוא התפתל בין החצרות והבתים בין בתי־הכנסת והמקוה. את המקום הזה בחרנו לנו והתחלנו לזחול בתוך אפיק הנחל וכך הצלחנו לצאת את העיר. לפנות ערב הגענו לכפר פ׳זווידישוויץ׳, כפר קטן ועני המפוזר בין הסלעים. בימי השלום נהגנו לערוך טיולים לסביבה זו. כעת הצטרכנו להשמר מפני האכרים, שונאי ישראל, לבל ירגישו בנו.

באותם הימים קיים היה מחנה עבודה קטן בקצה הכפר ובו 50 מתושבי ז׳ארקי, רובם בני נוער יהודי, שידם השיגה לשחד את ה„יודנראט״ באלפי זהובים, בקוותם כי שם לא תהיה בהם יד הגרמנים לרעה.

עייפים, רטובים ורעבים הגענו למקום הזה. רצינו לנוח מעט בקרבתם, אבל אנשי המחנה לא הרשו לנו לשבת על ידם, משום שחששו כי בגללנו יועמדו אף הם בסכנה. התרחקנו מהמקום מלאי התמרמרות וחשבנו ללון אותו לילה בגבעות. כעבור שעה קלה שמענו יריות וצעקות מכיוון המחנה (שלא היה אלא מתבן גדול) והבינונו, שמשטרה באה להחזיר את היהודים העירה. כפי שנודע לנו אחר כך, הוחזרו אותו לילה כולם גם מהמחנה בזלוטי־פוטוק ורוב יושבי־המחנות הללו נספו. לפנות בוקר התקיימה האקציה. בשארית כוחותינו התחלנו לברוח ולהתרחק מהכפר. בדרך פגשנו כמה משפחות ופניהם ללילוב. הצטרפנו אליהם, אולם עד מהרה איבדנו אותם בחושך. בחרנו בליפא קווין, היות שהכיר את כל הסביבה, להיות לנו מורה־דרך. הלכנו כל הלילה וביער, על יד הכפר זדוב, טעינו ללא מוצא ורק לפנות בוקר פגשנו אכר זקן, אשר בשמעו כי ברצוננו להגיע ללילוב, סיפר כי בלילוב מגרשים בשעה זו את כל היהודים מבתיהם ומובילים אותם בעגלות לכיוון בלתי ידוע. הסתבר שכל היהודים שבאו אותו לילה ללילוב נתפסו כולם על־ידי הגרמנים ואיש מהם לא ניצל. ביניהם גם יושב־ראש הקהילה בז׳ארקי, יוסף זילונקה הי״ד.

הסתתרנו כל אותו היום ביער ורק בערב התחלנו ללכת לכיוון פילץ. בדרך התנפלו עלינו אכרים ושדדו אותנו ולמחרת בבוקר הגענו לפילץ עייפים, רעבים וצמאים.

בפילץ היה כבר אחרי הגירוש. נשארו בה רק כ־30 יהודים מקומיים. הסתתרנו בעלית הגג של המקוה. היהודים מפילץ לא עזרו לנו במאומה ולהיפך, שוטרי ה„אורדנונגסדינסט" היהודים רדפו אותנו, בחשבם שעל־ידי כך יינצלו הם. גם אחי לייבל נתפס ונשלח למחנה־ריכוז בפלאשוב. בפילץ פגשנו מספר יהודים שהצליחו לברוח מעיירתנו והם סיפרו לנו על הגירוש מז׳ארקי.

בשעה 6 בבוקר גורשו כל היהודים מבתיהם ומי שלא ציית — נורה בו במקום. בעגלות אכרים הוסעו לתחנת הרכבת ביולינקה ע"י ינוב, ומשם בקרונות־משא, 200 איש בכל קרון, הובלו למחנה ההשמדה בטרבלינקה. הרבה יהודים נורו ונהרגו בבתיהם וביניהם חולים שלא יכלו לעזוב את מיטותיהם. בתו של משה קז׳שפיצקי, שילדה אותו לילה את בנה בכורה, נורתה אף היא במטתה ע"י הז׳נדרם גץ, כשתינוקה בזרועותיה. מידיו נפל גם יעקב משה קורצפלד, שנורה ונהרג בחצרנו. מספר ימים לפני זה נרצח גם אחיו הצעיר הרשל קורצפלד בחצר המועצה המקומית. עבדתי אותו יום בבנין המועצה. פתאום שמעתי קול יריה, הצצתי דרך החלון וראיתי את הרשל נופל מתבוסס בדמו ועל ידו הז׳נדרם שוברט, כשאקדחו בידו עודו מעלה עשן.

יעקב משה קורצפלד

היטבתי להכיר את האחים קורצפלד. בחורים הגונים ויהודים גאים, נכונים היו תמיד להגן על כבודו של יהודי. זכור לי כיצד בקיץ 1938 הגיעה העירה חבורת פורעים אנטישמים, שהתחילו לפרוע ביהודי המקום. עד מהרה התיצבו בחורים יהודיים וביניהם גם האחים קורצפלד, שהפליאו את מכותיהם בפורעים עד זוב דם וסילקו אותם מן המקום בבושת פנים. יעקב משה קורצפלד נאסר אז ואף נשפט על שהעיז להתגונן ולהגן על רכושם וכבודם של יהודי ז׳ארקי.

הרשל קורצפלד

גם בפילץ לא ניתן לנו מנוחה. התאספו שם מאות ניצולים מהסביבה ופשטו שמועות על אקציה חדשה. שוב ברחתי ברגע האחרון ליער. באנדרלמוסיה שקמה איבדנו איש את רעהו בשבילי היער ונשארנו רק שנים: אני ויעקב־מאיר ויינטראוב. יחד נדדנו בכפרים ויערות וימים תמימים לא בא אוכל אל פינו. כך נמשך הדבר כחודש ימים עד אשר, מיואשים ורצוצים, החלטנו לחזור לז׳ארקי שבה נשארו לפי השמועה כמה עשרות יהודים, רובם מחברי ה„יודנראט" והיינו סבורים שנוכל להסתתר בקירבתם.

לז׳ארקי הגעתי לבדי, אחרי שיעקב־מאיר עיב אותי בכפר יבוזניק, באמתלה שהוא רוצה לחצות את הגבול לבנדין בסיועו של גוי־מכיר. שישה שבועות לאחר הגירוש חזרתי בלילה לז׳ארקי. העיר דומה היתה לבית־קברות. בתים שבמשך דורות שכנו בהם יהודים, עמדו כעת שדודים ופרוצים. מרחוק נשמעה חריקה של תריס שהסתובב לו על צירו החלוד, בהשמיעו יבבה חרישית כאילו בוכה את החורבן.

הגעתי אל ביתנו שבו נולדתי ובו גודלתי. נזכרתי בזמנים הטובים שנהגתי לאחר בשובי ובבית חיכתה לי מיטה לבנה מוצעת. הפעם הכל היה שונה, הבית נראה כגוש חשכה אפל והזדקר בין הבתים הנמוכים כמצבה גדולה ואפורה. הייתי נוהג תמיד לדלג בכניסתי לבית על כל המדרגות. הפעם תקפני פחד בעלותי לשם. הדלת היתה שבורה, החדרים בלי חלונות, שהורדו כנראה ע״י השכנים הנוצרים, שעטו כעורבים על הדירות העזובות. על הרצפה התגלגלו בערבוביה כל מיני חפצים: כלי־אוכל שבורים, סירים, נוצות. לבי התכווץ בקרבי וברחתי כאילו הייתי נרדף ע״י שדים. ירדתי לנחל שעבר בחצרנו וזמן רב בכיתי חרש.

אותו לילה עשיתי כמה נסיונות לבקש מקלט אצל גויים מכירים. אך ללא כל הצלחה. מכל מקום גורשתי בבושת פנים. אחדים העמידו פנים כאילו לא הכירו אותי, אחרים איימו עלי שאם לא אסתלק ימסרו אותי לגרמנים. ימים אחדים הסתתרתי בעליות־הגג של בתים־עזובים ולבסוף חזרתי ליער.

בא החורף. התחיל לרדת שלג. הכפור בלילות היה ללא נשוא. לא פעם שוכב הייתי בין הפרות ומתחמם לידן, ולפעמים אפילו חולם הייתי שאני נמצא בביתי ושוכב במטתי. עד מהרה היה נפסק החלום ע״י האכר, שנכנס לרפת כשפנסו בידו ובעוד חושך בחוץ היה מגרש אותי חזרה אל הקור.

וכך עברו עלי ימים קשים ומלאי יסורים, ימים של רעב ופחד תמידי. לא פעם חשבתי על התאבדות, אלא תמיד חזרתי בי, כי לא רציתי לגרום נחת־רוח למרצחים הנאצים.

בדצמבר 1942 הגעתי לגיטו ראדומסק. בגיטו היה תוהו ובוהו. אלפי יהודים פליטים מעשרות עיירות מכל הסביבה הצטופפו בחמישה בתים. קשה לתאר את התנאים בהם חיינו. עשרות אנשים בחדר אחד ולא פעם עבר עלי לילה שלם בעמידה. קרוב לחודש שהיתי בגיהינום הזה.

ב־6.1.1943 התקיים הגירוש הסופי בגיטו ראדומסק. יום לפני זה הועמדו פלוגות רוצחים אוקראינים מסביב לגיטו. כל החצרות נחסמו ואי אפשר היה לעבור מבית לבית. בשעה 6 בבוקר גורשנו מהבתים ובשורות של 5 הוליכונו למגרש גדול מחוץ לגיטו. צעדתי יחד עם אחי לייבל, שהצליח לברוח ממחנה הריכוז בפלשוב. הרבה תלאות עברו עליו בדרך. היה לבוש סחבות ונפוח מרעב. וכשפגשתיו כמעט שלא הכרתיו. התלאות והצרות שהתנסה בהם, שברו את רוחו. לבי שתת דם בראותי אותו ולא יכולתי לעזור לו במאומה.

הועמדנו בשורות, שורות על המגרש — 12 אלף יהודים, גברים ונשים, רובם אנשים צעירים, במיטב שנותיהם. אנשים שחירפו את נפשם במשך שבועות וחדשים, שנרדפו על צוארם ע״י הגרמנים הרוצחים, עמדו עכשיו בעינים כבויות — מנוצחים, רעבים, מלוכלכים, עייפים ורצוצים, שבורים בגופם ורוחם. הרהרתי בידידי שלמה קווין ורבקה קלפקוף שנשארו בגיטו בתוך בונקר. הם הפצירו בי, שגם אני אשאר אתם, ולא רציתי. שוב לא היה בי חשק ללחום, וגם לא רציתי לנפוח את רוחי באיזה חור מצחין. החלטתי ללכת לקראת גורלי ולהיות עם כל היהודים בחייהם ובמותם. כפי שנודע לי אחר כך, נתגלה הבונקר וכמה מאות איש, ביניהם גם שלמה ורבקה בתוכו, כולם הומתו בו במקום.

הרוצחים הגרמנים הסתובבו בין השורות יחד עם עוזריהם האוקראינים. הללו עסקו בשוד שעונים ותכשיטים, שהורדו בכוח מידיהם של האומללים. אחר כך בחרו והוציאו מהשורות בעיקר את הצעירים, 175 במספר ואני בתוכם. הם העמידו אותנו בצדו השני של המגרש. איש לא ידע לאן נלקח. עמדנו וראינו את השורות הקדמיות כשהן מתחילות לזוז בדרכם האחרונה, ובתוכם רבים מיהודי ז׳ארקי וגם אחי לייבל. לא ידעתי מה צפוי לי בגורלי. אבל ברור היה לי כי לא אראה את אחי לעולם. לאחר שהמגרש התרוקן נשארו מוטלים בו הרבה הרוגים, ביחוד זקנים, חולים ותשושים. ביניהם הכרתי את ברוך דוד פינקלשטין, בריש בורנשטיין, שרה ריטרבנד, אשתו של שלמה ריטרבנד ז״ל, ישראל פסק, שהיה פצוע ברגלו, ועוד רבים רבים, הי״ד.

נשארנו עומדים על המגרש עד הערב. היה יום חורפי קר וכפור אכזרי נעץ מחטים בבשרנו. לפנות ערב הובילו אותנו חזרה לגיטו. היינו עכשיו 225 איש, כי צירפו אלינו גם את השוטרים היהודים מהגיטו. אותו לילה נשארנו בגיטו. למחרת

בבוקר נצטוינו לעלות למשאיות והובלנו למחנה ריכוז בסקר׳זיסקו. שם הפרידו בינינו. אני ועוד אחדים מעירנו נשארנו במקום ואת יתר האנשים חילקו לשני מחנות אחרים בסביבה.

בסקר׳זיסקו הייתי קרוב לשנתיים. מתוך חמישים מאנשי ז׳ארקי נשארנו שם רק ספורים. בין אלה שניספו היה גם אייזיק שטורכיין (מדריכנו אי־פעם בקן „השומר הצעיר" בז׳ארקי), מרדכי שרף, אחיו של מנחם שרף ייבדל לחיים, פסח פייערמן, שייע שווימר, אברהם הגרמן, ליפא קווין, יוסף שמידט, בנימין בורשטין, (שלושת האחרונים נהרגו בנסותם לברוח). רבים אחרים מתו מרעב וממחלות. אני עברתי עוד כמה מחנות: סוליוב, בוכנוולד, שליבן ולבסוף שוחררתי מטרזנשטט (צ׳כוסלובקיה) ע"י הצבא האדום ב־9.5.1945.

את עיירתנו ז׳ארקי חזרתי וראיתי בקיץ 1945. העיירה היתה הרוסה למחצה ורחובות שלמים בתוכה נעלמו כלא היו. מכל אבן זעק הדם היהודי שנשפך ע"י הרוצחים הנאצים ועוזריהם.

הלכתי לראות גם את בית הקברות. אוכלוסיתו גדלה להחריד. קברים בודדים וקברי אחים היו פזורים בכל השטח. גם למתים לא נתנו מרגוע. התושבים הפולנים פירקו את חומת האבן, הוציאו את המצבות והשתמשו בהן לצורכי בניה. בתוך בית הקברות הסתובבה נוצריה ישישה שרעתה לה עדר עזים בין הקברות.

כפופים עמדו העצים וצמרותיהם רשרשו חרש, כאילו קוננו על קהילת־יהודים מאות שנים שנכרתה ואיננה.

אשר לאודן
חדרה

מישקוב*) (קטעי יומן)

היה זה ביום שבת — יום שני למלחמת העולם השניה, כשהתחלנו להבחין, לפי נסיגת הצבא הפולני הנחפזת, את קרבתו של הצבא הגרמני. תושבי מישקוב — יהודים כפולנים — החלו לעזוב את מקום מושבם כשהם זזים בכיוון לז׳ארקי ומזרחה־ממנה. יחיאל שיבק — אבי ז"ל, אשר העמיס את כולנו על העגלה, החליט, שמוטב להצטרף לאחיו מאיר שיבק ולגיסו יענקעל גראנק אשר ישבו בז׳ארקי. הצלחנו להגיע עד תחנת הקמח של פוקס ומשם כבר היה קשה לזוז הלאה, כי הדרך נסתמה על ידי מספר עצום של עגלות ואנשים. בינתים קפצו לתוך עגלתנו עוד אנשים מספר, כי מחוסר עגלות היה רב מספר ההולכים ברגל.

---

*) מישקוב — עיירה ותחנת רכבת, אשר שימשה גם את ז׳ארקי.

בהתקרבנו לז׳ארקי, נשמע פתאום רעש עצום וזמזום אוירונים, אשר מספרם היה כעשרה. מרוב בהלה החלו הסוסים לקפוץ על רגליהם האחוריות ואנחנו קפצנו מתוך העגלה, כדי למצוא מחסה כל שהוא. לא עברו שניות מספר ועינינו ראו את ז׳ארקי שוקעת בעשן ואש.

אבא החליט לא להמשיך לז׳ארקי, כי אם לחזור למישקוב, אולם הפעם בחושך וברגל. בלילה התחלנו לזוז בכיוון מישקוב, אולם בדרך נתקלנו בבורחים ממישקוב, אשר הזהירונו לבלי לחזור שמה, כי בכל רגע מחכים לכניסתם של הגרמנים. החלטנו בכל זאת להתקדם בכיוון הביתה, מתוך הנחה שהגרמנים ישיגונו גם בכל מקום אחר. כשנכנסנו למישקוב דמתה העיירה לבית קברות ואף איש לא נראה ברחובותיה. נתקלנו רק בפלוגת חיילים פולניים, אשר באו רכובים על אפניים לשם פיצוץ הגשר במיאצ׳וב. הגענו לביתנו, אולם מתוך חשש של הפצצה לא נשארנו בו ואחרי שלקחנו כמה חפצים עמנו עברנו למרתף בבית שכננו והוא הקצב דוד קבון. בלילה, אור ליום ראשון 3.9 נכנסו הגרמנים. במרתף נמצאו הרבה יהודים וגם גוי פולני, אשר הפך לאחר כך לאחד הפולקסדויטשים. הוא היה ראשון היוצאים מהמרתף ביום ראשון בבוקר ובחזרו הביא לנו את הבשורה „המשמחת״, כי הגרמנים מחפשים יהודים. כשעזבנו את המרתף מצאנו את העיירה ובמיוחד כיכר תחנת הרכבת מלאות גרמנים, אשר טיפלו בציד יהודים, שגויסו מיד לשם תיקון הגשר המפוצץ. בינתים הגיעו ידיעות מעציבות על רצח יהודים בז׳ארקי והדבר אושר ע״י פליטים שהגיעו אלינו ביום ב׳ מז׳ארקי. אצלנו רבו מקרי השוד, אך עדיין לא היו מקרי רצח. הגרמנים הקימו את ה„קולטוס געמיינדע״ והטילו מס גולגולת על היהודים וזאת נוסף לזהב, כסף ונחושת שהיה על כל אחד למסור לרשותם. הגבול בין הפרוטקטורט של פולין והרייך עבר בין מישקוב לז׳ארקי ובני משפחות היו נפגשים לאורך קוי הגבול ממש, דבר שבראשית הכיבוש עוד היה מותר.

בנובמבר 1939 יצא צוו, כי על היהודים לענוד על השרוול סימן של מגן דוד בצבע כחול על רקע לבן. בראשית שנת 1940 החלו בגיוס שיטתי של יהודים לעבודות כפיה. באפריל אותה שנה פיזרו הגרמנים את הילדים מבתי הספר והמצב החל להחמיר יותר ויותר. נזכר אני בפגישה אחת על הגבול בין משפחתנו לבין משפחות מאיר שיבק וגרנק. יחד עמם באה מצד ז׳ארקי גם סבתנו. בזמן השיחה בין אבי ז״ל לבין אמו ניגש גרמני אחד לסבתא, הסיר מראשה את הפאה הנכרית, גירש אותה עם כל יתר בני משפחתה מהמעבר, את אבי אסר ולקח אותו אליו לנקות את הצריף בו התגורר.

באוגוסט אותה שנה הגיעו אלינו פליטים יהודים מצ׳כיה ועל הקהילה הוטל

לסדרם בבתי היהודים. באוקטובר הגיע צוו גיוס גברים מגיל 18 עד 45 לשם עבודות כפיה בתחומי הרייך. בקשר עם זה ביקר את מישקוב משה ערין מהמרכז בסוסנוביץ. 110 איש רווקים ונשואים גויסו ונשלחו למחנות עבודה, בהם סבלו רעב והיו זקוקים למשלוח חבילות ע״י משפחותיהם ממישקוב. מאז החלו להתחמק אנשים מגיוס לעבודה ולהתחבא. הקשר עם ז׳ארקי נפסק והמגע עם תושבי ז׳ארקי היה כרוך בעונש מוות. את מתינו היינו קוברים בז׳ארקי ובלווית המת יכלו להשתתף לא יותר מ־12 אנשי המשפחה. באותו זמן, בערך, הגיעו אלינו שמועות על הקמת גיטאות בלודז׳, ווארשה ובערים ועיירות אחרות.

בחורף מרס 1941 שׂמו הגרמנים מצוֹר על מישקוב לשם גיוס יהודים למחנות עבודה. ביוני אותה שנה, עם פרוץ המלחמה עם רוסיה, חזר המצור ושישה גברים, אשר נאשמו בהשתייכות לתנועה הקומוניסטית — וביניהם אברהם־עלי שיבק, הוניגמן, ד״ר מלצר ועוד — נשלחו לאושביץ וכעבור זמן מה קיבלו קרוביהם את בגדיהם ואת אפרם אחרי שנשרפו במשרפות אושביץ. המצב החמיר מיום ליום ומצב המזון היה בכל רע. בכל זאת היה המצב טוב מאשר בז׳ארקי, שם השתוללו הרעב ונוסף לזה גם מגפת הטיפוס. אבי, אשר עבד עם פולנים יחד בבי״ח באורץ היה מעביר על ידם מזון בשביל בני משפחתנו בז׳ארקי. בנובמבר 1941 יצא צוו גיוס לבחורות בנות גיל 17—35, אשר נשלחו גם הן למחנות עבודה לגרמניה. באותו זמן נפסק כבר כל קשר בין הנשלחים למחנות לבין משפחותיהם במישקוב.

בראשית 1942 הוחרמו חנויות היהודים בעיירה. בפברואר חודש גיוס הבחורות ורבות מהן התחבאו, אך הגרמנים איימו, כי במקרה של התחמקות תשלח למחנה העבודה כל המשפחה. (זה היה אחרי הגירוש הראשון מז׳ארקי). ב־1941 שמו הגרמנים מצור על מישקוב, חיפשו כל יהודי הבא ליד — צעירים וצעירות, זקן וטף. את הצעירים שלחו למחנות עבודה ואת הקשישים והחלשים — לאושביץ. גם אבי היה בין האחרונים. מכיוון שרבים נשארו במחבואים, פקדו הגרמנים שעל כולם להתיצב, כי כל הנשאר אחרי הפקודה הזו במישקוב — סופו להרג ללא כל התראה נוספת. היוצאים ממחבואיהם נשלחו לזבירצה ושיכנו אותם בבתים של יהודים, אשר יום לפני זה שולחו לאושביץ. הרב של מישקוב ר׳ אפשטיין היה גם הוא בין הנשלחים לאושביץ, אולם כתוצאה מהתערבות גורמים שונים, הוציאוהו ברגע האחרון מהשורות והעבירוהו לזבירצה. רוב יהודי זבירצה, שנשארו במקום, היו מועסקים בחיל האויר הגרמני.

באוגוסט 1942 באה אקציה חדשה בזבירצה וחזרה אותה התמונה: הצעירים והחזקים — למחנות עבודה והזקנים עם החלשים — לאושביץ. הפעם לא נמלט

גם הרב אפשטיין והוא נשלח עם כמה מאנשי עדתו ממישקוב למשרפות אושביץ. אחדים מאנשי מישקוב, אשר נחשבו לכוחות עבודה מעולים, היו נוסעים יום יום למישקוב לעבודה וביניהם החייטים ישראל יצחק ורשבסקי, מאירוביץ והפחח דוד יוסף שיבק (דודי). מצב משפחתנו, אחרי רצח האב, היה קשה. נשארתי עם אמי ואחותי ללא אמצעי מחיה. סחורות רבות מחנותנו חילק בזמנו אבי המנוח בין אכרי מישקוב. השתדלתי, כי ישלחוני יחד עם דודי לעבודה למישקוב מתוך תקוה להשיג אצל האכרים מזון תמורת הסחורות שנשארו אצלם. סוף, סוף הצלחתי לצאת למישקוב והגעתי שמה שלושה חדשים אחרי גירוש יהודיה. קשה לי לתאר באיזה מצב מצאתי את ביתנו, אשר עמד מול תחנת הרכבת, כשהוא ריק מכל דבר ורק ספרי קודש ותמונות משפחתיות מתגלגלות על הרצפה.

נמצאו בין הפולנים כאלה, שהחזירו לי את הסחורות אשר הפקיד אבי בידם. כל יום לקחתי עמי חלק מהן לזבירצה והן שימשו לנו מקור קיום. יום אחד הגיע אלינו פולני מז'ארקי, שהביא עמו את בת דודי גרנק, אשר ביקש להסתירה אצלנו, כי לז'ארקי נשקף הפעם חיסול טוטאלי. היום המר של ז'ארקי הגיע, כל היהודים גורשו למחנות ההשמדה ולאלה שנחבאו נשקף חיסול יותר אטי. כך, למשל, התחבאו שני דודי מאיר שיבק ויענקעל גרנק אצל פולני בשם גולומב. כנראה קיבל מהם כסף וצריך היה לשמור עליהם, אולם מסר אותם לז'נדרמריה הגרמנית וכולם נרצחו בז'ארקי. ידיעות דומות הגיעו אלינו מבנדין, מסוסנוביץ וממקומות אחרים. פלוגות מגורשים היו יוצאות בקרונות משא לפי דרישת מחנות ההשמדה. ידענו שקצנו מתקרב ובא.

במאי 1943 גדרו את הרובע היהודי בזבירצה והפכוהו לגיטו סגור. מדי פעם לפעם היו משלחים פלוגות זקנים לאושביץ. ידענו כי כל אוברשלזיה כבר ריקה מיהודים (יודען ריין) ובזבירצה נמצאו עוד כ־5 אלפים יהודים ממקומות שונים וגם ממישקוב. בחודש אלול הגיע תורנו. העמיסו את כולנו בקרונות מוות, אחרי שרוב הזקנים והחלשים נורו במקום, והביאונו לאושביץ. גם כאן הפרידו פלוגת צעירים לשם משלוח לעבודה ואת הזקנים עם הילדים למחנה אושביץ. הייתי אז בן 16 שנה וצורפתי לילדים. בחשכת הלילה, כשאחד מאנשי S.S הממונים על השמירה במחנה פנה ערפו לצדי, עברתי בריצה מפלוגת הזקנים והטף לפלוגת הצעירים וכך ניצלתי בנס מאש המשרפה.

הפלוגה שלנו נשלחה למחנה מעבר בבירקנו. יחד עמי נמצאו עוד כמה בחורים ממישקוב. כל שבוע הוציא רופא ס.ס. תוך סלקציה את החולים והחלשים לשם משלוח לאושביץ. כעבור שלושה חדשים נשלח חלק מאתנו למחנה וארשה.

כאן היינו כבר רק שלושה בחורים ממישקיב: אני, הרשל אסטרייכר ויענקל טורנר. האחרון לא יכול היה להתגבר על הסבל ומת בתוך המחנה. אותנו גלגלו ממחנה למחנה עד שהשיגנו השיחרור הנכסף.

יוסף שיבק
רמתיים

קן „השומר הצעיר" במישקוב

קץ היהודים בז'ארקי

(מתוך ספר בהוצאת ספרית פועלים)

לזכר אחי **צבי**
שנפל עם חבריו בתנועה

ביום השישי, האחד בספטמבר 1939, פרצה המלחמה בין גרמניה ופולין, וכבר בשבת ב־2 בו, בתשע בערב, היו הגרמנים בעירנו. כבר ביום השישי שררה אנדרלמוסיה גמורה בעיר, כי הגיעו מאות פליטים משלזיה העליונה, שברחו משם עם מטלטליהם. בשבת, ב־1.30, נראו חמישה מטוסים גרמניים, שהפציצו את העיירה. נפלו 150 קירבנות, מהם 100 יהודים. בתים רבים נהרסו. רק לאחר

ההפצצה ברחה האוכלוסיה ברובה, יהודים כפולנים, לכפרי הסביבה. הכבישים היו גדושים צבא פולני בורח, ויחד אתו נסה האוכלוסיה האזרחית. אנו הלכנו ברגל והגרמנים נסעו ברכב, וכבר ביום השני כבשו את כל הסביבה עד קלץ. ראינו כי המערכה אבודה, כי בכל מקום בואנו כבר מצאנו גרמנים. הם חילקו לחם וסוכריות בדרך ואמרו, שכל אחד יחזור לביתו. ביום השני כבר הפיצו ידיעות, שהאוכלוסיה האזרחית ירתה בהם, ולפיכך ירו באנשים והציתו בתים בכל מקום ומקום. ואף בעיירתנו כך.

ב־7 בספטמבר חטפו גברים עד גיל 45 ושלחו אותם לגרמניה כבני־תערובות. בעירנו חטפו 30 יהודים ו־40 פולנים. אני הייתי ביניהם. שלחו אותנו ללובליניץ ומשם לנירנברג. שם גרנו בצריפים, שהיתה מתקיימת בהם מדי שנה ועידת המפלגה הנאציונאל־סוציאליסטית. לא עבדנו שם כלל וקיבלנו מעט מאוד אוכל. בנירנברג ישבנו עד שנפלה וארשה. אז החזירו את היהודים שהיו שם, לקראקא. נסענו תשעה ימים במקום שניים, אוכל לא ניתן לנו בדרך ואפילו לא מים לשתיה. הובלנו לצ׳כיה, משם לפשמישל, עד לגבול הסובייטי. סוף־סוף השאירו אותנו בקראקא, והכניסונו לעליית־גג בגונארקי־קראקא. שם ישבנו עוד שלושה שבועות בתנאים איומים, לא קיבלנו כמעט אוכל, לא הורשינו להתרחץ, גופינו נזדהמו ורחשו כנים. הקהילה היהודית הוציאה לחופשי רק את העשירים שיכלו לשלם סכומי־כסף גדולים. לבסוף, אחרי נדודים של חודשיים, הוחזרנו הביתה.

המצב הכלכלי בז׳ארקי

בחורף הראשון לכיבוש הגרמני (1939/40) לא רע היה המצב הכלכלי בעיירתנו. נמצאנו על הגבול בין הגנראל־גוברנמנט וה„רייך״. לא היינו שייכים לרייך, כי הגבול עבר מאחורי העיירה, וגם לא לג.ג., כי ד״ר פראנק, מושל הג.ג., הודיע שאיננו נמצאים ברשותו. כל הגזירות שיצאו בזמן ההוא לא חלו עלינו. כשבכל הג. ג. הוכרחו היהודים לענוד על שרווליהם סרטים לבנים עם מגן דוד, לא ענדו אותם אצלנו. גם ההגבלות על המסחר היהודי, החרמות של מיצרכים שונים על־ידי הממשלה — לא פגעו בנו. יהודים סחרו והרוויחו. דרך עיירת הגבול הוברחו סחורות הרבה. היינו תלויים רק בראש העיר הפולני קובאליק, והוא היה גובה מזמן לזמן ארנוניות מן האוכלוסיה היהודית ולוקח את הכסף בשביל האוכלוסים הפולניים.

במאי 1940 סופחנו למחוז ראדומסקו. באו סרדיוטי הגסטאפו וראו, שיהודים מהלכים „בלתי מסומנים״, סוחרים כלפני המלחמה, חנויותיהם פתוחות, וגם הן אינן מסומנות בסימן „יהודי״. מיד קראו למועצת־היהודים, שמו מס של 40 אלף

זהובים על האוכלוסיה היהודית, והנהיגו את כל הגזרות האנטי־יהודיות שיצאו עד אז. הם שלחו אלינו עשרה „פאָלקס־דויטשה" (אזרחים פולנים ממוצא גרמני) כמיליציה לשמירת הסדר. כשהגיעו אלה חוללו מיד הפיכה בעיירה. הם היו בריונים מן „העולם התחתון", והיכו יהודים בכל הזדמנות. מועצת־היהודים פנתה בקובלנה לראדומסקו, באו אנשי גסטאפו לחקור בדבר, הם החליטו לשלח את ה„פאָלקסדויטשה" ובמקומם נוצרה ז'אנדראמריה גרמנית, שהיתה בעיירתנו גם בזמן חיסול היהודים.

מועצת־היהודים

בכל הערים הקימו הגרמנים את הקרויות „מועצות־יהודים". אלה היו למעשה מוסדות, המוציאים־לפועל את הגזירות נגד היהודים. מועצות היהודים היו מעין „מדינות" לעצמן, עם מנגנון שכלל מחלקות שונות: לאספקה, לאדמיניסטראציה, לכספים, לעבודה, לעזרה סוציאלית, לשירותים סאניטאריים, לשמירת הסדר וכו'. ראש מועצת־היהודים היה אצלנו י. י. ב., סגנו — א. מ.

כל האדמיניסטראציה הגרמנית בג. ג. — החל בגסטאפו, ס. ס. וגמור בז'אנדראמריה המקומית — היתה רודפת שוחד ושלמונים. עיבוד עור וסוליות היה אסור על פי החוק, אך אנשי הגסטאפו מראדום, ראדומסקו באו אל מועצת־היהודים והזמינו להם 10—15 זוגות מגפיים בבת־אחת, שהיתה חובה להכינם משך שמונה ימים. במיוחד ייצרו בשבילם מעילי עור מצבעים שונים. סחורות שהגרמנים לא יכלו להשיגן, כגון סבון טואלט מלפני המלחמה, קפה, תה, שוקולאד, נדרשה מועצת־היהודים לספק להם.

לכל אלה היתה מועצת־היהודים זקוקה לסכומי כסף גדולים, ולכן הטילה מסים כבדים. העשירים היו רוב מניין ובניין במועצת־היהודים. הנטל הכבד ביותר רבץ על שכם המעמד הבינוני. יום־יום הופיעו פקודות תשלום, ואם לא שולם המס במועדו, היו שולחים את הסדרנים היהודים והם היו מעקלים כלי מיטה, בגדים, מעילים, או שהיו מחזיקים את הנקנסים במעצר, עד שהסכום שולם במילואו. על טענות היהודים, שאין בכוחם לשלם כל כך הרבה, ענה היושב־ראש ב.: „רק הודות לפעולתנו נשארתם במקומכם. אם יגיע הדבר לידי גירוש, יקחו מכם את כל אשר לכם. מוטב תתנו מרצונכם לפחות את המחצית מרכושכם". לא נמצאו אפילו יהודי אחד „כשר" לגמרי. כל אחד היה לו משהו מן „הסחורות האסורות", ולכן לא עבר יום בלי מאסרים. במקרים כאלה היתה עוזרת מועצת־היהודים, תמורת כסף רב.

לא היה קיים כל שיתוף פעולה בין מועצות־היהודים בגליל (דיסטריקט) אחד,

או אפילו במחוז אחד. כל „יושב־ראש" עשה שבת לעצמו. היושב־ראש ב. היה הולך אל מפקד המחוז, לגסטאפו, ולא היה זקוק לתיווכו של יושב־ראש מועצת־היהודים בראדומוסקו, גוטשטאט, שהיה גם ראש כל הקהילות במחוז. גוטשטאט בא במקום ראש־הקהילה הקודם, ברגר, שהשתתף לפני המלחמה בוועד החרם האנטי־גרמני ונאם נגד גרמניה הנאצית. ברגר נאסר מיד ושוחרר בכסף רב, אבל נאסר עליו להישאר בראדומסקו.

עבודה

מיד לאחר הכיבוש הגרמני הופיע חוק על עבודת כפיה ליהודים מגיל 16 עד 60. בקיץ עבדו בהסדרת ערוצי הנהרות ופינוי בתים מופצצים, בחורף — בניקוי הכבישים מן השלג. בהתחלה היו מעבידים את האנשים במקום מגוריהם; אחרי־כן, כשהחלו לשלוח גברים צעירים למחנות עבודה בלובלין, במקום שהתנאים היו איומים, ריחפה סכנה זאת גם על עיירתנו. מועצת־היהודים עשתה כדי להעביר את רוע־הגזירה. לעיירתנו הגיעה אז חברה גרמנית לסלילת כבישים בשם „כמישה ירקה — בריג". מועצת־היהודים ערכה אתה חוזה, להעמיד לרשותה יום־יום מספר פועלים לפי דרישתה. המהנדס הראשי של החברה, גרמני בשם שיינוואלד, היה משונאי היטלר, מבלה בחברת יהודים וגומל טובות למכיריו. הוא היה מאזין בראדיו לתחנות חוץ ומספר את החדשות לידידיו. ממנו קיבלנו ידיעות רבות. אך רוב היום היה שיכור. כטוב לבו ביין, הטיח פעם בגלוי נגד היטלר ונתחייב עונש חמור. אך הוא השתתף במערכות צרפת וקיבל אות־הצטיינות גבוה, לפיכך הועבר רק לעיר אחרת. גם גרמנים אחרים מחברת „כמישקה ורקה" היו ביחסים טובים עם היהודים, העבירו בשבילם סחורה במכוניותיהם, הכניסו לעיר קמח, סוכר וכו׳.

בשביל משרד העבודה חיברה מועצת־היהודים רשימה, שלפיה מועסקים כל היהודים במקום, ולכן אין אפשרות לשלחם למחנות עבודה אחרים.

אף על פי שיהודי ז׳ארקי לא נשלחו לערים אחרות, סבלו לא מעט בעבודת הכפיה, בעיקר בחורף. את עיירתנו חשבו הגרמנים לנקודת־תחבורה חשובה. טראנספורטים עצומים — שיירות רבות של מכוניות שנסעו מן ה„רייך" לחזית המזרח, עברו בה תכופות. לכן שמרו במיוחד על הכבישים. החרפים הראשונים למלחמה היו קרים מאוד. שנים רבות לא זכרו האנשים כפור כזה. יום־יום ירדו שלגים כבדים, ויום־יום היו שולחים את היהודים לפנותם. הגרמנים לא הסתפקו בעבודה המאורגנת שסופקה על־ידי מועצת־היהודים, אלא היו חוטפים אנשים לעבודה ומכים מכות אַכזריות כל יהודי שנמצא בביתו. פעם היכני ז׳אנדראם

גרמני הכות והיסף, עד שחשבו כי לא אצא חי מתחת ידיו. דמי זב מכל צד. איתו ז׳אנדארם תפס יהודי, יצחק שמואל וייס, כשהוא הולך עם טלית ותפילין לבית־הכנסת. הוא היכהו באַכזריות־חימה חמש־עשרה דקות, עד שהיהודי התחנן אליו שיירה בו. מותו עשה רושם רב בעיירה, כי נודע כאיש טוב וישר, וחיי יהודי עוד נחשבו אותה שעה.

ז׳אנדראם זה המשיך לירות אחר כך ביהודים. על כל „פשע" קטן ביותר היה יורה במקום. אחד הז׳אנדראמים, הגרמני גץ, אמר עליו: „אבל את היהודי הראשון בעיר הרג לא גרמני, כי אם חזיר פולני". הז׳אנדארם האכזר היה פולני ומוצאו מפוזנא.

על אַף הכל היה אצלנו המצב טוב מבשאר מקומות. היהודים שבאו אלינו מוארשה וראדום אמרו שאצלנו — „ארץ־ישראל". יהודים סחרו עוד והתפרנסו. הסחורות שעברו דרך עיירתנו מן הרייך נפוצו ברחבי הג.ג. אך הפרנסה העיקרית בעיירה היתה על עיבוד העורות, או כפי שאמרו אצלנו: „שעפעלע". בכל בית שני נמצאה „שעפעלע", העורות הובלו אחרי כן לצ׳נסטוחוב, שהיתה אחר ממרכזי המסחר בג.ג. בדרכים היו עוברים משמרות ומחרימים את הסחורות, ויהודים היו מתרוששים כהרף־עין. בכל זאת לא ישבו בבית, כי היו צריכים לחיות. הם המשיכו להוביל סחורה, וסיכנו לא רק את סחורתם, כי אם גם את חייהם (בעד סחורה אסורה היו יהודים נשלחים לאושויץ)*. כשהוקמו גטאות בכל הערים והעיירות, רצו הגרמנים להקים גטו גם אצלנו, אבל מועצת־היהודים הביאה ועדה, שאישרה כי אין אפשרות להקים גטו בעיירתנו. אוכלוסי העיר מורכבים מ־70% יהודים ו־30% פולנים. הפולנים גרים בסמטאות צדדיות ויש להם שדות ומקשאות ליד בתיהם, ולא ייתכן להעבירם למרכז העיירה ולהרחיקם משדותיהם, ודירותיהם לא יספיקו בשביל היהודים. וכך לא הוקם אצלנו גטו עד יום הגירוש.

בחורף 1940 שמענו כי בתחנת זלוטי פוטוק נמצאים קרונות אחדים עם יהודים מגורשים מפלוצק. מיד נסעו לקחתם. היהודים חולקו בין כל הערים, ועיירתנו קיבלה 200 מהם. מועצת־יהודים הושיטה להם עזרה, אך זו היתה כטיפה בים לעומת המחסור. פעם הלכתי ברחוב פוטק, שהיה בו התמחוי. פגשתי שם יהודי מפלוצק, שנשא את ארוחתו מן התמחוי. שמעתי שמת עליו בנו היחיד, בן ארבע. שאלתיו, האמת הדבר. „אני הולך עכשיו מבית הקברות, — ענה לי, — שם קברתי את בני, אבל כדי לחסוך הליכה, לקחתי בדרך חזרה את הסיר עם ארוחת הצהריים". כששמעתי את דבריו נזדעזעתי. עד כדי כך כבר הביאו אותנו הגרמנים.

*) היא אושוויינצ׳ים — מחנה־המוות הנודע לדראון־עולם.

והיו יהודים שלא התעניינו לא בפרנסתם, לא באכילתם, ולא במצב שהלך ורע. העניין היחידי שהעסיק אותם היתה ה„פוליטיקה". יהודי כזה היה יוסיל מאנלי. הוא היה רץ לבתי פולנים מכירים, שהאזינו לתחנות־חוץ, מחכה במיוחד לאנשים שהביאו ידיעות מערים אחרות, וחוזר במרוצה לשוק, במקום שהסתובבו חברי קבוצתנו, תופס לכל אדם בדשי מעילו, מנענע אותו בכוח וצועק ממש: „טוב, יהודים, טוב! עד אין לשער!" סיפוריו התפשטו מהר בין היהודים. אנו חתמנו על העתונות הגרמנית, לכן היה נכנס אלינו וקורא בעתונים. כשהיו שם מאמרים, שבהם הודו הגרמנים בתבוסותיהם, היה רוקד מרוב שמחה. יום־יום היתה העתונות הגרמנית בוכה על ההפצצות של „הגנגסטרים הבריטיים". גבלס היה מביא תמונות של ערים גרמניות בחורבנן. יהודים קראו זאת, חשבו כי על־ידי הפצצות אלו יבוא הנצחון ושמחו עד עת מצוא.

החווה

מיד כשנכבשה פולין בידי הנאצים הופקעה כל האדמה שהיתה בידי יהודים ונמסרה להנהלת חברה גרמנית. בעירנו נמצאו $7\frac{1}{2}$ הקטאר אדמה, גני־פרי ושדות תבואה, בידי יהודי, פרושקר. בתיווכה של מועצת־היהודים המקומית פנינו לשלטונות בבקשה, שהאדמה תימסר לנו לעיבוד, ואחר השתדלויות מרובות הצלחנו לקבל רשיון לכך. לא היה לנו כסף להתחיל בעבודה. ערכנו אסיפות אחדות של ידידינו ואוהדינו, שקיבצו את הסכום הדרוש. באביב 1941 התחלנו לעבד את הקרקע. בשנה הראשונה זרענו תפוחי־אדמה, שבולת שועל, גזר, סלק, צנון, בצל וכו׳. היבול היה מוצלח במידה יוצאת מן הכלל, ובשנה הראשונה קיבלנו 100 מטר תפוחי אדמה. יסדנו ועדה מידידינו שטיפלה בכל ענייני החווה. ראינו שאמצעינו ואפשרויותינו במקום אינם מספיקים לניצול כל הקרקע העומדת לרשותנו. צבי נסע לוארשה וחזר עם חברנו יוסף והעו"ד סאלבה.* נתקיימה אסיפה חגיגית בחווה ובה דיברו יוסף, צבי וסאלבה, וגם יו"ר מועצת־היהודים ב. האסיפה השאירה רושם רב על כל הנוכחים, שציינו, כי גם בזמן שלטון־האימים הנאצי יצרנו מפעל נאה.

גם גרמנים באו לבקרנו, והתפלאו לראות יהודים היודעים לעבד את אדמתם.

באו אלינו מנהל הג׳וינט בורנשטיין ואתו פאלק, חבר ה„בונד", שהיה אחד מעובדי הג׳וינט. העבודה בחווה מצאה חן בעיניהם, ופאלק אמר, כי אומנם אינו

---

*) סאלבה — ממייסדי „השומר הצעיר" בפולין, אח"כ מפעילי הזרם הדימוקראטי בציונות הכללית.

מסכים אתנו מבחינה אידיאולוגית, אך כשהוא רואה מפעל יפה וטהור, חייב הוא לתמוך בו. לאחר הביקור קיבלנו תמיכה מג׳וינט לרכישת אינוונטאר חי. קנינו סוס, פרה, כבשים, תרנגולות, אווזים וכו׳. מוארשה באו כ־30 חברים לעבוד בחווה. בסתיו 1941 נסעו לצ׳נסטוחוב ושם יצרו את קיבוץ ההכשרה.

פעם באו לז׳ארקי יושב־ראש המועצה היהודית גוטשטאט. הוא היה יכול לעזור לנו הרבה, ולכן הלכה אליו משלחת, שסיפרה לו על החווה, על תפקיד הנוער החלוצי במשטר הנאצי. גוטשטאט ענה: ציונות, חלוציות — אינן עתה מטבע עובר לסוחר. אתם יכולים לשמור את זה בנאפטאלין עד אחר המלחמה. י. בורנשטיין רוצה להמציא לבני משפחתו משרות, ולכן הקים את החווה ומינה שם מנהלים שהם, כנראה, מקרוביו״.

נתקלנו בקשיים גם מצד מועצת־היהודים בז׳ארקי. הוסכם בינינו, כי חברינו העובדים בחווה ישוחררו מעבודת כפיה, לבסוף הפרו את ההסכם, ושלחו „צו־עבודה״ לחברינו.

באביב 1942 בא לז׳ארקי „פאָלקסדויטשה״ לקבל את ההשגחה על כל היערות בסביבה. הוא התחיל בהשתדלות לקבל גם את החווה וכבר השיג מכתב ממשרד היערות בראדומסקו, כי החווה עוברת לידיו. שלחנו איש לראדומסקו ואחר־כך לראדום והצלחנו בעזרת ידידינו לבטל את הפקודה. ה„פאָלקסדויטשה״ ראה שלא יוכל לנו, והסכים לתיווך של הז׳אנדארמריה המקומית. הוסכם, שהוא יקבל חלק קטן מפרי החציר שלנו, ותמורת זאת התחייב שלא לתבוע מאתנו דבר. עדיין לא היה יכול לרשת רכוש יהודי כרצונו, עדיין איננו הפקר.

אַך משהגיעו הידיעות הראשונות על הגירושים, חדלנו להשקיע בחווה השקעות חדשות, אדרבה, הוצאנו ממנה כל מה שיכולנו. בזמן הגירוש הראשון מוארשה, ביולי 1942, כשהיו דרושים לנו סכומים גדולים להצלת אנשים וכסף לא היה בידינו, שלחנו כל הזמן אמצעים מן החווה ועזרנו ככל שיכולנו.

החווה הפכה למרכז תנועתנו. כל חבריה המנהלים כיוסף קפלן, טוסיה אלטמאן, מרדכי אנילביץ׳,* מרים האנסדורף, אריה וילנר ואחרים ביקרו בה תכופות. על ידי כך היה לנו קשר תמידי עם הערים המרכזיות בפולין ועם כל זאגלמביה. נתקיימו בקביעות שיחות מוקדשות למאורעות בעולם ובגטו היהודי. מרדכי הביא ידיעות על המצב הפוליטי, מצב החזיתות השונות, שירטט מפות והתווה עליהן את קווי החזית. יוסף היה מספר על החיים בגטאות וארשה, ראדום,

*) אח״כ מפקד האירגון הלוחם בגטו וארשה.

לבוב, וילנא וכו׳. אריה הרצה על המחתרת הפולנית. הוא עמד כבר אז בקשרים עם מנהיגי פ.פ.ר.*) וקבוצות שיקורסקי והיו לו ידיעות רבות על פעולתן.

בימים הראשונים לאוקטובר בא אלינו ווגא. הוא הגיע מוארשה, במקום שנפגש בבית הקברות עם חברינו מהגטו. היה זה לאחר הגירוש הראשון מוארשה, ונשארו בה רק 80 אלף יהודים. עלה בידי חברינו לתפוס תעודה סודית שנשלחה מן הנ.ס.ד.א.פ. בוארשה להנהלה בברלין. היה זה דין־וחשבון על גירוש היהודים בוארשה, שנאמר בו: „חלק גדול מן המפלגה היה נגד הגירוש בוארשה, מתוך נימוק, שיתקוממו נגדנו לא רק היהודים כי־אם גם הפולנים. והנה בוצע הגירוש, שבו חוסלו 90% מן היהודים, ולא רק היהודים כי אם גם הרחוב הפולני נשאר פאסיבי. ביצענו את הכל ללא יריה אחת״. הדין־וחשבון עשה על כולנו רושם בל־יימחה.

הידיעות הראשונות על הגירוש

עוד במארס 1942 בא חברנו יוסף קפלן מוארשה והביא את הפרוטוקול שחובר בידי ועדת ייוו״א על השמדתם של יהודי „חבל הווארטה״. הגרמנים אספו בחלמנה 80.000 יהודים, ועשו בהם את הנסיון הראשון להמתה בגאזים. מכל קבוצת יהודים נבחרו כורי־קברים אחדים, שתפקידם היה לקבור את המתים, ואחרי כן גורו גם הם. אחד מן הכורים הצליח לברוח ולהגיע לוארשה, ושם רשם ועד ייוו״א מפיו עדות על מה שראה. כשקראנו את הפרוטוקול, בכינו כולנו, אך בתוך־תוכנו לא יכולנו להאמין כי כל זה אמת, כי ייתכן לעשות כן בבני־אדם. יוסף קרא את הפרוטוקול גם בפני מועצת־היהודים בצ׳נסטוחוב. הם סיפרו זאת לד״ר וונדלר, מפקד העיר צ׳נסטוחוב, שהיו אתו בקשרי יחסים טובים. ד״ר וונדלר ענה על כך, שזאת היא תעמולת זוועה של אויבי־גרמניה.

הידיעות הראשונות על הגירושים התחילו מגיעות מלובלין, אחרי כן מוארשה. כל יום בשורות איוב חדשות. אך מצב הרוח נעשה מיואש, כשהתחיל הגירוש בגליל קראקא, ונראו הפליטים הראשונים שברחו מוולברום ופילץ לעירנו, שעוד שרר בה שקט. בינתיים נעשו חיי היהודים הפקר. כל יום רצחה הז׳אנדארמריה יהודים ברחובות. התחילה הבריחה לכפרים, על אף החוק האוסר על יהודים לעזוב את מקומם. תחילה האמינו, כי העובדים במועצת־היהודים ובוועדותיה השונות יהיו פטורים מגירוש. לכן הרכיבו ועדות והכניסו לתוכן את מי שהכניסו. אפילו אשה בת שבעים צורפה לוועדה הסאניטארית. הוצאו תעודות בחותמת מפקד המחוז ועם תמונות בעליהן. מ־3000 יהודים בז׳ארקי נעשו 300 חברי ועדות שונות.

---

*) פ. פ. ר. — מפלגת הפועלים בפולין, שם המפלגה הקומוניסטית לאחר הכיבוש הגרמני.

אבל כששמעו, כי הוועדות אינן פוטרות מן הגירוש, התחילו משתדלים להשיג עבודה, אולי תציל. אצלנו לא היו בתי חרושת ו„שאַפּים" העובדים בשביל הצבא, ורק עכשיו התחילו יהודים להשתדל בדבר פתיחת „שאַפּ", בית מלאכה לתפירת בגדים בשביל הצבא. שיפצו את בית הכנסת השרוף, שעמד בשממונו מראשית המלחמה. מצאו גרמני, שניאות לשמש קומיסאר, ושלחוהו לקראקא, לקבל אישור למפעל מן השלטונות ולהביא הזמנות. אך הוא חזר בידיים ריקות: למה „שאַפּ"ים חדשים, כשמחסלים את הישנים?

משרד־העבודה הגרמני יעץ למצוא מקימות עבודה אצל „פריצים", בעלי אחוזות, בסביבה. נעשו חוזים עם בעלי אחוזות גרמנים — או כאלה שהיו באחחותיהם קומיסארים גרמנים — על העסקת מספר ידוע של פועלים יהודים, והחוזים אושרו על ידי משרד העבודה. כך נשלחו 50 צעירים לזלוטי פוטוק, ועוד 70 לשאר מקומות. יהודים צרו כל היום על מועצת־היהודים, ציפו לעזרתה, אבל מה שהיה „טוב" היום, לא עזר עוד מחר.

חברי מועצת־היהודים מינו את עצמם „קומיסארים" ומפקדים ב„שירות הסדר היהודי, בחבשם לראשם כובעים בעלי שניים או שלושה כוכבים, ככובעי הסדרנים היהודים (הללו היו אומנם בלי כוכבים). כל זה קרה לא רק בעירנו. דומה לכך היה המצב בכל הערים: בצ׳נסטוכוב, בראדומסקו ובכל מקום אחר חבשו אנשי מועצות־היהודים כובעים משובצי כוכבים.

הגירוש בז׳ארקי

היה יום ה־21 בספטמבר, ערב יום הכיפורים. כל היהודים הולכים ל„כל נדרי". אָנו, קבוצת חברים, עומדים בשוק ומסתכלים בתמונה זו של עיירה יהודית טהורה: כל החנויות סגורות, יהודים הולכים ברחוב, מברכים זה את זה. בלב כל אחד שאיפה אחת: להיגאל מן הגזירה! כולם בוכים. אנו עומדים ומסתכלים בכל זה, איננו יכולים להינתק מן המראה, יודעים אנו כי בקרוב כל זה ייעלם, ויישארו רק עיי־חרבות. עבר היושב־ראש ב. ואמר לנו: „עיירה יהודית כזאת, הלוואי לשנים ארוכות. אך בינתיים אָנו טעונים רחמים, כי מי יודע מה יהיה מחר".

למחרת בערב הגיע יהודי, ווינשטוק, מצ׳נסטוכוב וסיפר, כי „הקומאנדו" להשמדת היהודים כבר הגיעה לצ׳נסטוכוב. הבינונו כי ימינו ספורים. ב־4 באוקטובר הלכו חברינו מזלוטי פוטוק לכפר הסמוך יאנוב, לרגל איזה עניין אצל זקן הכפר. הוא סיפר להם כי ל־6 בחודש הזמינה אצלו העדה הפולנית בז׳ארקי

40 עגלות. החברים שבו מייד העירה וסיפרו על כך למועצת־היהודים. מייד רצו להיוודע, העגלות הללו למה. פקידי העדה הפולנית הכחישו מכל וכל את הידיעה, ואמרו שאינם יודעים ולא כלום. הם היו ידידינו הטובים, חיו אתנו יחד עשרות שנים, התפרנסו ממנו, ועתה — כשנמצאנו בצרה, אפילו לא רצו לספר לנו. מועצת־היהודים טילפנה לראדומסקו וכנראה נודעה האמת, כיוון שבלילה שלחו באוטו את משפחותיהם לפילץ. עתה פרצה בהלה ממש בעיירה. בלי שים לב, אם מותרת הנסיעה, אם יש תעודות מעבר ואם אין, התחילו הכול בורחים לכפרים, והרוב הגדול נמלט לפילץ.

ב־5 בערב באָה המשטרה הגרמנית והפולנית לכל מקומות העבודה, לקחה את הפועלים היהודים שעבדו בכפרים, הביאה אותם העירה ושיחררה אותם שם. רבים מהם הספיקו עוד לברוח, אם כי בכל הדרכים כבר הועמדו משמרות.

ב־6 בבוקר באה „הקומאנדו" להשמדת היהודים, שהיתה מורכבת מ־100 אוקראינים וגרמנים, מלבד הז'אנדארמריה המקומית והמשטרה הפולנית בסביבה, שלקחה חלק ב„אַקציה". כל אלה הלכו יחד עם הסדרנים היהודים מבית לבית וצעקו: „יודן ראוס!" כולם היו צריכים להתכנס בשוק, שם היתה „נקודת הריכוז". עיירתנו מנתה בזמן הגירוש 3200 יהודים ובאו רק 780. השאר הסתתרו בבונקרים או נמלטו. היהודים שנמצאו בביתם, או אי־שם במחבואם, נורו במקום. בתו של משה קשפיצקי, אשה נהדרה, הביאה לעולם את ילדה הראשון בלילה לפני הגירוש. כשבאו הגרמנים ודרשו שתצא למקום הריכוז, לא יכלה לקום. הם ירו קודם בילד ואחר־כך בה.

פייבל רוזנבוים לא רצה ללכת לנקודת הריכוז, וישב ללמוד תורה עם בנו איצי. כשבאו האוקראינים ודרשו מהם שילכו ל„נקודה", לא צייתו והמשיכו ללמוד. האוקראינים ירו בהם והרגום במקום. הרבה יהודים נתעטפו בקיטלים שלהם, בטליותיהם ותפיליהם, וישבו על ספריהם, וכך נפלו.

הניחו 30 יהודים לחיסול הרכוש היהודי. הנשארים היו צריכים לשחוט 100 תרנגולות בשביל הגרמנים והאוקראינים ולבשל אותן בשבילם. כל שאר היהודים הובלו לתחנת הרכבת הקרובה, זלוטי פוטוק. שם הכניסו את כולם לתוך קרונות משא. רבים נורו במקום: אמהות שלא רצו לתת את ילדיהן, או מי שניסה לברוח. בין 30 היהודים היו 12 סדרנים. לפני שליחת הטראנספורט לקחו הגרמנים 6 סדרנים כדי ללוותו לתחנה, והבטיחו להחזירם אחר כך לז'ארקי. ליד הקרונות שמטו מהם את כובעיהם, חלצו את מגפיהם וזרקו אותם לתוך הקרונות. הטראנספורט הוסע לצ'נסטוכוב, שם נוספו עוד קרונות של יהודים וכולם הובלו לטרבליאנקי. קרוב ל־300 יהודים הצליחו להימלט ללילוב. אותו יום, ב־6

באוקטובר, באו גרמנים והקיפו את המקום, גרשו את היהודים לנקודת הריכוז והובילו אותם לתחנת הרכבת קוניצפול. ויחד עם יהודי קוניצפול הובלו לטרבליאנקי.

בפילץ

2000 יהודים נמלטו מן הגירוש. בחלקם הגדול ברחו לפילץ. בגליל קראקא, שלו היתה פילץ שייכת, כבר בוצע הגירוש לפני 5 שבועות. מ־2500 יהודים שמנתה קהילת פילץ, נשלחו 1500 לבלז'ץ ו־1000 נמלטו. למעלה מ־500 הגיעו לעיירתנו, אך כשגם אצלנו נעשה „חם", הם חזרו לפילץ. יושב־ראש מועצת־היהודים, פ. שניהל את חיסול בתי היהודים, פתח בסמטאות הצדדיות את הבתים החתומים, גם לנו פינה פ. בתים אחדים מאלה, אבל הצפיפות היתה בהם רבה, כי בחדר צר גרו 8 עד 10 נפשות, ישננו על הרצפה, כי לא היו מיטות ולא היה גם מקום להן.

הפארטיזאנים בפילץ

פ. עבד בשתי חזיתות. מצד אחד שיתף פעולה עם הגרמנים, במסרו להם ידיעות על הקבוצות הפולניות הבלתי־לגאליות, אבל מסר, כנראה, רק מעטים מהם, בעיקר מקבוצות נ.ד. האנטישמיות. מצד שני היה איש־בריתם של הפארטיזאנים הפולנים, עמד אתם בקשר וסייע להם במלחמתם.

באנו בקשר עם הפארטיזאנים והתחלנו לפעול אתם. קודם כל הפיצונו כרוזים בין האוכלוסים הפולניים נגד הכובשים הנאציים וגם נגד הגירושים וחיסול האוכלוסייה היהודית. את הכרוזים הדפסנו במכונת כתיבה בדירת מועצת־היהודים של פ. השתתפנו גם בפעולות שונות, שבוצעו ע"י הפארטיזאנים בסביבה זו נגד אכרים, האוהדים לגרמנים, בהתנקשויות באובייקטים צבאיים. אפשר לומר בלי גוזמא, כי כל השלטון בעיירה היה בידי פ. הוא התייחס יפה מאוד לפליטים שבאו מערים שונות, אפילו מראדומסקו. הוא היה מיודד עם ראש הגסטאפו בקראקא והלה אמר לו: „כל היהודים, בלי יוצא מן הכלל, יושמדו, אבל אתה הנך היהידי הטוב מכולם, ולכן תהיה גם האחרון. ואם יפגשו בשנת 1943 יהודי בג.ג. יצטרכו להשתחוות בפניו".

בראשית נובמבר התחיל הגירוש השני. אנו לא היינו מסודרים בבתי איכרים, כשאר הפארטיזאנים. לא היתה לנו ברירה אלא לברוח.

לאַן? לא היה לנו מקום לברוח. בכל גליל קראקא כבר התחיל הגירוש. נמלטנו חזרה לז'ארקי.

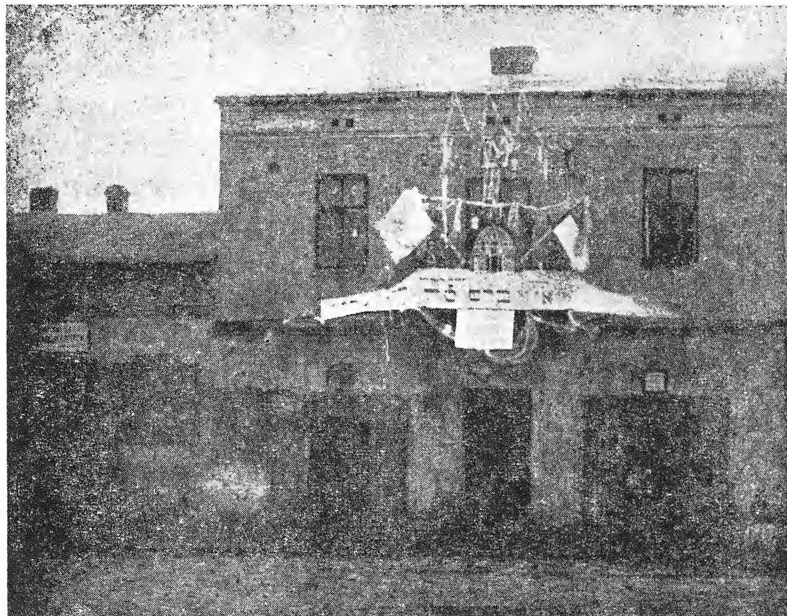
בז׳ארקי לא הותרו לגור אלא 30 יהודים. אם נמצא שם יהודי „מיותר״, היו הפולנים מוסרים אותו מייד לז׳אנדארמריה וזו היתה מחזיקה אותו במאסר. כשאספו מספר „כדאי״ היו שולחים אותם לצ׳נסטוכוב ואחר־כך לפיוטרקוב, כי משם היו יוצאים טראנספורטים לטרבליאנקי.

אנו, החוזרים, נאלצנו להתחבא בבונקרים, בעליות. בבית יהודי חתום היו פותחים חלון או מטפסים על הגג ומשם — פנימה. השאלה הקשה ביותר היתה שאלת האוכל, כי הרי לא יכולנו לצאת החוצה לקנות משהו. היו היהודים הלגאליים מכינים לנו ביום לחם, קפה, מים, ומשהחשיך היינו יוצאים מחורינו, כדי להתגנב לבית שבו גרו ולקחת את המזון. חיינו למעלה מ־30 איש בעליה גדורה בלבנים, שהיו עולים בה מן הגג. הקור גבר, ובבתים הקרים ובעליות קשה היה לסבול את הצינה החודרת. לאושרנו נמצאו בעלייתנו הרבה כלי־מיטה שיהודים הסתירו לפני גירושם, וכל היום שכבנו חבושים בתוכם. כשהיינו מוציאים יד מן הכסתות היתה קופאת. בלילה היינו יורדים, שניים־שלושה אנשים, מביאים לחם ומעט קפה חם, דלי מים, ליממה שלימה. אמו של חברנו הרצברג הצטננה בעלייה, התחילה משתעלת קשה, יורקת דם ושם גם הוציאה נשמתה.

היושב־ראש ב. השתדל, שיגדילו את מספר היהודים העוסקים בחיסול הרכוש היהודי, והצליח להעלות את המספר ל־80 ואחר כך ל־100. כשהוסיפו את 20 האחרונים צירף ב. גם אותי, וכך נעשיתי לגאלי, איש פלוגת המחסלים. כל יום ב־7 בבוקר היינו הולכים לבית הכנסת למפקד. הלויטנאנט היה בא ומונה אותנו, שמא חסר אחד או נוסף אחד. אחר כך הסתדרנו בשלוש קבוצות, עברנו בבתים היהודיים מבית לבית לפי הרחובות — וחיסלנו הכל. את הרהיטים היפים, לבנים, בגדים היו מובילים לבית הכנסת שנהפך למחסן; לסמרטוטים וכלים ישנים היה מחסן אחר אצל וורשבסקי, אבל ברובו נמכר הרכוש לפולנים. כל יום היה יום־של־יריד בעיירה. באו מאות איכרים מן הסביבה, כמו־כן עירוניים, וקנו הכל במחירים זולים. ארון או שתי מיטות נמכרו ב־50 זהובים, בשעה שככר לחם נקנתה ב־30 זהוב. וזה דין המחסלים: העבודה היתה נעשית על אחריותם, בלא השגחה של גרמנים. כשהיו נכנסים לחדר היו קורעים את הרצפה, מקרקרים קירות, מחטטים באדמה, שמא הסתירו שם דבר. אם מצאו חפצי־ערך, היו לוקחים אותם לעצמם. לא נשאר תנור שלם בחדר, כי גם בו חיפשו כסף. היו בין המחסלים שצברו אוצרות. והיו אומרים: מוטב יישאר בידי יהודים ולא יבוא לידי הפולנים שייכנסו לדירות אלו וישתקעו בהן.

קשה היה לעמוד במראה זה של בית יהודי. משך שעה היו מספיקים להרוס הכל. ספריות שלימות, ספרים, אלבומים עם תמונות הועמסו על עגלות והובלו למחסן הגרוטאות. בחדרים, בעליות ובמרתפים אסור היה להשאיר שום פיסת נייר. היתה אצלנו ספרייה שיסד בן־עירנו אברהם יוסף שטיבל לזכר אשתו המנוחה: זיסל מלכה שטיבל. היתה זאת אחת הספריות היפות שהיו לנו בפולין. לבי המה בי בשעה שנטענו הספרים על העגלות ונהפכו לגל של שמות. אך כשאנו הולכים לאבדון, הספרים למה — מי יקרא בהם?!

העיירה כולה דמתה לבית קברות. יכולת ללכת בה מ־6 בערב עד 6 בבוקר, בלי לפגוש אדם חי. עברתי ליד ביתנו. כמה עליז היה הבית הזה תמיד! חברי

הספריה ע״ש זיסל־מלכה שטיבל

התנועה מוורשה ומצ׳נסטוכוב, חברים מקומיים — ישבנו ערב־ערב, שוחחנו, סיפרנו על חיי הגטאות, על בעיות כלליות ומקומיות. ועכשיו — קולות זרים. שם גר כבר פולני, שכננו. הללו ציפו לכך, לרשת את בתינו, את רכושנו. לפני הגירוש הפקידו יהודים את חפצי־הערך שלהם בידי שכניהם הפולנים. עכשיו,

כשחזרנו לז׳ארקי ולא היה לנו במה להחיות את הנפש, הלכנו אליהם לקבל את פקדונותינו ולמוכרם עבור פת לחם, ולא רצו להחזירם לנו.

ידעו הגרמנים, כי חלק מן היהודים הצליח להסתתר בכפרים, בבונקרים, ביערות, אך למה להם לרדוף אחרי כל יהודי? הם החליטו לכנסם בנקודות אחדות ולחסלם אחר כך. אז יצאה הפקודה של מושל הג.ג. פראנק על הקמת ארבעה גטאות בכל גליל. כל היהודים נתחייבו להתכנס שם עד 20 בנובמבר. אם יימצא יהודי כתום המועד הזה מחוץ לתחומי הגטו — ירה יירה. בגליל ראדום הוקמו ארבעה הגטאות בסאנדרומייז׳, אויאזד, שידלאוויץ וראדומסקו. כבר אי אפשר היה להמשיך לחיות כך, וכל היהודים התייצבו מרצונם בפני מועצת־היהודים ונשלחו לגטו הקרוב בראדומסקו. מספר היהודים הלגאליים בז׳ארקי הופחת שוב והועמד על 30, וכל השאר נשלחו לראדומסקו. גם אני הייתי ביניהם.

בראדומסקו

ראדומסקו מנתה בזמן הגירוש הראשון, שתאריכו 8 באוקטובר 1942, כ־10.000 יהודים, כי כל היהודים מן העיירות הסמוכות רוכזו לפני כן בראדומסקו. הגרמנים השאירו מהם רק 350 יהודים, אך גם מספר זה היה גדול מדי בעיניהם, ולכן שלחו עוד 150, והשאירו רק 200. מכל היהודים נמלטו רק 50, שהצליחו להסתדר בעֵבר הארִיי. השאר נשלחו לטרבליאנקי. מכל הנוער הרב שהיה בראדומסקו לא בחרו אפילו קומץ אנשים לשלחם למחנות עבודה, כי־אם הובלו כולם לטרבליאנקי.

בראדומסקו אספו 5000 יהודים מכל הסביבה ומסרו לרשותם שבעה בתים גדולים. גרו 20 עד 30 איש בחדר. בחדר שבו גרנו נמצאו שש משפחות, שמנו יחד 20 איש. התנאים הסאניטאריים היו איומים. לפני לכתנו לישון היה כל אחד פולה את בגדיו, והכנם היה רוחש בכל. הפליא אותנו עד מאוד שהגטו לא נשמר כלל. רק שוטר פולני אחד הסתובב אצל השער, ואפשר היה לצאת ולבוא. תחילה, כשחשבנו כי הגטו יהיה סגור, התחילו הכול להכין מלאי של דברי־אוכל, אבל אחרי כן, כשנשאר פתוח, יכלו להכניס את הכל מן החוץ. שום דבר לא חסר ובכסף יכלו להשיג הכל. אך רוב היהודים לא היה להם כסף.

עבודה

כל יהודי עד גיל 60 היה חייב בעבודה שלוש פעמים בשבוע. עבודתנו היחידה היתה הריסת בתים ישנים. עבודה אחרת לא היתה במקום. הסדרנים היהודים היו מפקחים על הגיוס לעבודה. אם פגשו במישהו ברחוב או בחדרו

ללא תעודת־עבודה, היו מביאים אותו ל„שירות־הסדר היהודי", מכים אותו מכות נאמנות. ואחרי כן הוכרח לשלם את הסכום שנקנס בו. הללו גויסו מן „העולם התחתון". הסדרנים היו שותים לשכרה יחד עם הז'אנדארמריה הגרמנית ושיחקו אתם בקלפים. בבקרי פעם בבית חבר, ראיתי בחדר השני את מפקד הסדרנים מארקביץ משחק בקלפים עם סדרן אחר בסכום של 80.000 זהובים.

שוב התחילה פרשת הרדיפה אחרי מקומות עבודה. הובטח, כי כל העובד בבית חרושת המייצר בשביל הצבא — לא יישלח. היה בעיר רק בית חרושת אחד „מונדיס", שייצר עגלות ומזחלות לצבא, והקהילה לקחה 1000 זהובים מכל איש שביקש לעבוד שם. יושב־ראש מועצת־היהודים גוטשטאט הבטיח לחברינו עבודה „בחינם", אך לא רצינו לקבלה, כי ידענו כבר מה ערכם של „מקומות עבודה חשובים", כשמגיע תור יישוב יהודי לגירוש.

יחסים עם פארטיזאנים

נפגשנו עם נוער שנמצא בראדומסקו. הם חיפשו דרך לפארטיזאנים, אבל כל כתובת — אל מי, היכן ומתי לפנות — לא נמצאה בידם. החלטנו לשלוח את החבר אליעזר לפילץ שיתקשר עם קבוצות הפארטיזאנים שהכרנו בהיותנו שם. בדרך התנפלו עליו פולנים, שדדו את הכסף שהיה בידו, ואפילו את מעילו. הוא נפגש עם מנהיגי הפארטיזאנים ועם אחד מהם בא לגטו בראדומסקו. הלה נפגש עם ה„חמישיות" שלנו, שמצאו מאוד חן בעיניו. הוחלט שאנו כולנו עוברים לפילץ. כדי להעבירנו הבטיחו לשלוח כעבור ימים מספר אוטו וגם נשק להתגוננות בדרך.

מייד אחרי־כן בא אלינו טאַדק מווארשה. אתו החלטנו שאם לא נלך ליערות בימים הקרובים, נעביר את רוב חברינו לצ'נסטוכוב, ואת מיעוטם לווארשה.

באו הרבה יהודים מגטאות אחרים לראדומסקו. הם סיפרו, כי שם המצב הרבה יותר חמור. באו יהודים משידלוביץ, מאויאזד, גם מפיוטרקוב.

ב־2 ביאנואר 1943 הודיעה הגסטאפו למועצת־היהודים, כי יש אפשרויות ליהודים לנסוע לארץ־ישראל. 1) בתור הראשון אלה שהם אזרחים ארצישראליים, 2) אלה שקרוביהם בארץ, 3) אלה שיש להם בה קרובים־רחוקים. האחרונים נדרשו למסור את הכתובות המדויקות של הקרובים. הקהילה החלה בהרשמת הרוצים לעלות ארצה. היה דוחק רב במקום ההרשמה. מאות יהודים עמדו בתור, ונרשמו למעלה מ־3000 איש. בלילה לאחר ההרשמה נתקיימה ישיבת מועצת־היהודים ונערכה רשימה של 300 איש בלבד, כי רק מספר כזה היה יכול לעלות. ברשימה נכללו כל חברי מועצת־היהודים. מאנשי־עירנו לא רצו להכניס

איש, בטענה שמאתנו כבר ניצלו רבים, למעלה מ־50% מיהודי עירנו נמצאים בראדומסקו ואלו מראדומסקו גופה נשלחו כולם לטרבליאנקי, על כן חובה עליהם להציל את השרידים שנשארו מבני־עירם. מצב־הרוח בגטו נשתפר. יהודים לא דיברו אלא על ארץ־ישראל, ולכך נתכוונו הגרמנים. עוד לפני כן הוסיפו הגרמנים שני בתים לגטו, כי הודו בכך, שהצפיפות רבה מדי. מועצת־היהודים שמרה עוד על הסדר הסוציאלי: מי ששילם אלפים אחדים זהובים קיבל דירה בבתים החדשים ואפילו שני חדרים למשפחה. הגרמנים הביאו גם ארבעה רופאים מצ׳נסטוכוב. הרופאים, יחד עם השירות הסאניטארי היהודי, התחילו מייד בביקור החדרים והחצרות. גם מכאן נשקפה קרן־אור. חשבו שאלפי היהודים המעטים, שחיו בגטו — הללו כבר יישארו בחיים.

ב־5 בינואר ביקרתי עם הניך אצל היושב־ראש גוטשטאט. הוא אמר, כי כל הידיעות שנשתנתה כביכול ה„טאקטיקה" של הגרמנים בנוגע ליהודים, וכי הגטאות יישארו עד האביב — אין להן כל יסוד. כפי שידוע לו ממכיריו הגרמנים, לא נשתנה היחס במאומה. אנו, הנוער, צריכים עוד לחיות, לכן עלינו להימלט ולא לשבת בגטו. גוטשטאט נשתנה עד אין להכיר. הגרמנים לימדוהו לא לתת אמון בשום דיבור היוצא מפיהם. הוא צפה כבר את קצנו הקרוב, והדבר השפיע עליו. בעוד אנו משוחחים, נכנס יהודי שהיה נוסע יום־יום לצ׳נסטוכוב באוטו של מועצת־היהודים, וסיפר כי ראה שם 300 יהודים מובלים ברחוב, כשידיהם למעלה, אל התחנה. גוטשטאט אמר, כי הוא שולח מייד שליח להיוודע מה קרה שם. בערב פרצה בהלה בעיר: מתכונן גירוש חדש. רצנו אל גוטשטאט לשמוע על המצב, אך כל הדלתות בביתו היו נעולות. כפי שנודע, נמלט לווארשה אל העבר הארי אשר לשם העביר מבעוד־זמן את משפחתו. רצינו לשכור עגלות ולנסוע לצ׳נסטוכוב, אך לקבל עגלה היה מן הנמנע. החלטנו לחכות עד הבוקר. ליל־שימורים. ב־11 בלילה הובאו 300 יהודים מצ׳נסטוכוב לגטו שלנו. בחמש בבוקר יצאתי אל הגטו, היה שקט סביב, והגטו עוד לא היה מוקף. הלכתי אל הניך. אנו יושבים כך בחדרו כחצי שעה וכבר באים גרמנים ומגרשים את כולם. הכול צריכים ללכת לחצר הקהילה. ביציאתי מן הבית עמדו טורים של משטרה גרמנית. אף־על־פי־כן ניסה אחיו של הניך לברוח, הם ירו אחריו ואנו ראינו בנופלו. עלינו לחצר הקהילה. משם לא הרשו לעבור אל שאר הבתים, כך שלא יכולתי להגיע אל ביתנו. התחלנו לרוץ לכל הפינות, לחפש מפלט מן הגטו, אך בכל מקום עמדו גרמנים וכיוונו אלינו את רוביהם. הניך, בחור בן 22, אמר לי: „אונצ׳יה, הרי אנו כבני 99 ובכך גמרנו את חיינו". ברחובות נשמעו כבר שירים אוקראיניים. ניגשנו לשוטר פולני

ואמרנו לו, כי ניתן לו כסף, אם יוציאנו. הוא מסר על כך למשמר הגרמני. הללו הסכימו, יוציאו ארבעה אנשים ויקבלו 1000 זהובים לאיש. מייד לאחר ביקורת הגסטאפו הם פתחו את השער, אך במקום ארבעה יצאו שישה. כשנמלטנו מן הגטו ויצאנו חוצה לעיר, ניגשנו לבית, שעמד מן הצד, ונכנסנו בו. שם גר פועל פולני עם משפחתו. אמרנו שאנו יהודים וברחנו מן הגטו. הוא נתן לנו לאכול ולשתות והוליכנו אל עגלון, מכירו לשכור בשבילנו עגלה לצ׳נסטוכוב. בדרך פגשנו עוד שני חברים, שיצאו גם־הם מן הגטו, והם סיפרו לנו, כי הגירוש נדחה, אלא שהגטו הוקף אוקראינים. בעד כסף ושעון־זהב מוציאים גם האוקראינים. הגענו לצ׳נסטוכוב בערב. שם היו לנו מכירים פולנים, שהעבירו את כל חברינו מן הג.ג. לזאגלמביה, שסופחה לרייך. העבירו אפילו חברים מווארשה וקראקא. כשהגעתי לאחד מן הפולנים האלה, ל., כבר לא היה בביתו. הוא חזר מאוחר בלילה, כשלא היתה כבר רכבת לראדומסקו. ב־5 בבוקר חזרתי עם ל. לראדומסקו, וב־7 בבוקר ניגשנו לגטו. כשהתקרבנו מאוד ראיתי, כי התחילו להוציא את היהודים מן הבתים לחצר מועצת־היהודים, שהפכה ל„נקודת ריכוז״. את אשר ראיתי לא אשכח לעולם. 5000 יהודים במקום אחד וסביבם מתרוצצים גרמנים ואוקראינים ויורים. היהודים האלה כבר נמלטו מערים שונות, שנתקיימה שם גזירת גירושים וידעו כי את כולם שולחים למוות. בכו וצעקו עד שנשמע קולם בכל העיר. כולם נשאו חבילות, אבל כשהכניסו אותם לקרונות לקחו מהם את הכל, מרבים הפשיטו גם את בגדיהם והשאירום בכותנותיהם לעורם. הבדילו מכל המחנה 300 גברים צעירים ושלחום למחנה העבודה בסקארז׳יסקא, ואת השאר שלחו לטרבליאנקי. בין כולם ראיתי מובלים גם את הורי. אבי היה חולה והלך ברגליים כושלות. הוא הלך עם אמא בין האחרונים. מה יכולתי לעשות אז? יכולתי רק לגשת אליהם ולהיכנס עם כולם לתוך הקרון. עמדנו זמן רב, עד שהתחילו מסתכלים בנו בעיני־חשד. שרכנו דרכנו לתחנת הרכבת ונסענו חזרה לצ׳נסטוכוב. בראדומסקו השאירו 23 יהודים, שנורו אחר כך. יהודים רבים עוד הסתתרו בבונקרים, והגרמנים לא יכלו לגלותם. הם תפסו יהודי אחד והכריחו אותו לסובב אתם בחצרות ולצעוק: „יהודים, צאו! לא יעשו לכם כל רע.״ כך אספו 350 איש, הוציאו אותם חוצה לעיר, הביאו פולנים לכרות להם קברים וירו בכולם. זה היה סופו של הגטו בראדומסקו, ואותו שבוע חוסלו גם כל הגטאות שבמחוז.

אהרון ברנדס
קיבוץ נגבה

ביקור בז'ארקי

הוצאת ספרית הפועלים וקיבוץ העוגן

לאחר כמה ימים הגענו לעיירה קטנה. הלכנו באמצע הרחוב, לפתע קרא מישהו בקול: „חייקה, חייקה!" והנה: שושנה נוימן. אם כן — בז'ארקי אנו. משראתה אותי, את נעלי הקרועות ואת רגלי הצבות, פרצה בבכי. נפתחו שאלות בהולות, זו אחר זו: איפה צבי, שמואל, שמשון, אברשקה, צפורה, חדוה...

„משמשון אין כל ידיעות. מנדק נפל על מזבח זרים. התזכרי מה כתב בהיותו בצבא? כי עוד חודש אחד עליו להחזיק מעמד והוא מחכה בקוצר־רוח ליום השחרור. ביקש להודיע לו מה עניין תקציב־העליה שלו. מיד לאחר השחרור מהצבא בדעתו לעלות. וכבר איננו". לעולם לא נשוב לשמוע את שיחתו על המארקסיזם. ישר־קו היה ולא ידע דרכים עקלקלות. אפשרות הבריחה, העריקה, היתה פתוחה לפניו. לא הסכים. נערכת מלחמה עם הפאשיזם. מקומו כאן. הוא לא יערוק. נתן את חייו במאבק על עולם חדש, נאה יותר. הייזכר אי־פעם בקרבנו? האם העולם יחזיק לנו טובה על אלפים ורבבות של קרבנות צעירים שנפלו בקטעים שונים של החזית? בודאי ישכחו, כאשר שכחו החיילים הפולנים, שעמם לחם מנדל יד־ביד את מלחמתו נגד הפאשיזם, שהיתה גם מלחמה להגנת מולדתם. „אברשקה פצוע קשה", המשיכה שושנה את סיפורה. „צבי, שמואל נמצאים בין כל הגברים של העיירה, שהגרמנים ריכזום בבית־הכנסת. אין־יודע את גורלם".

למחרת כניסתם של הגרמנים לעיירה אספו את כל היהודים והודיעו להם, כי מהיום והלאה חובה עליהם להתרחץ יום־יום ולסדר את דירותיהם, כי הגיע הקץ לחיי טפילים שלהם ועליהם לעבוד. כך תיארו בגרמניה את יהודי פולין: יצורים פראים שדבר אין להם עם תרבות אירופה. מתייחסים אל היהודים כאל חיות־למחצה. שושנה ומשפחתה חסרים קורת־גג. ביתם נשרף. כל העיירה הרוסה עד־מאוד. כאן חנתה יחידת הצבא הפולני. משהבחינו במטוס של האויב, פתחו עליו באש. התחילו הגרמנים להפציץ את העיירה. מרבית הרחובות הושמדו. כשנכנסו הגרמנים לז'ארקי, האשימו את היהודים ביריות על מטוסיהם. שרפו את בית־הכנסת והגלו שלוש מאות יהודים לגרמניה.

חייקה קלינגר
(מתוך „מיומן בגיטו")

לזכר הקדושים שהכרתים בז׳ארקי

תמונתך, מהשנים שחייתי בתוכך, ז׳ארקי, לא נמחקה מלבי.

על רקע שדות ויערות רואה אני אותך כמרוכזת במגרשך המרובע, השוק. לכאורה הוא השוק לצרכי מסחר, משא ומתן עם העם יושב הארץ שהוא כנהר אדירים לעומתך ואת ז׳ארקי היהודית — את כסירה בלבד בתוכו; לאמיתו של דבר נישא כאילו אותו מגרש על בתיו מארבעת צדדיו כולו על כתפיכם, יהודי ז׳ארקי! אתם החזקתם בפינותיו כבכלונסאות חופה.

כאנדרטה הורם בזרועותיכם, כשראשיכם מעליו וחלומותיכם נישאים גם הם מעל לבתים, מעל לשדות ומעל ליערות מסביב. רגליכם נגעו ולא נגעו בכל אשר מתחת להן, כבבדי הצייר שאַגאַל נישאתם בחללו של עולם.

ראיתיכם כבריות מוזרות, מארץ אכזוטית שידיהן נאחזו בסולמות אשר לשלביהם לא נראה קץ.

בשנים ההן והשמים עוד שרו לך, ז׳ארקי, את אותו השיר בקומך יום־יום ולמחרתו. את החזקת במנגינה בבוקרך ובערבך, חרש טוית אותה ללא חשבונות. אשר הטה אוזן והקשיב להמיית ימיכם בין כתלי המגרש המרובע, שמע נגוני געגועיכם, שהתמשכו משפתי זקניכם ללבות הנערים והפעוטות. אלה הם הגשרים, מפרשי הניר מהזמר העממי, עליהם התעתד העם לצעוד בביטחה לקראת ארץ יעודו.

ועל האנדרטה חרותים פני כולכם. פני מורי ורבי, שבדברי פיו קלע רשת מעשה־חושב לשימה מרבד לרגלי עולים, שלא תקרע בדרכה מז׳ארקי ועד בואם לארץ היעודה.

אזכור פני משפחות סוחרים, בעלי מלאכה ובחורי ישיבות המעודנים, בעלי בתים, עגלונים וסנדלרים — עם רב, המחזיק באותו חבל ובוטח בסירתו.

איך בא עליכם הכרת?

למה הורדו חייכם לכבשנים?

אין פה ויביע זעקת עיניכם המעונות, יביע קולות שתיקתכם.

ואם פה אין, שמא ידינו ניחנו תבונת יצירה במגע עם אדמתנו.

שמא על ידן יועבר לנזרע ולנשתל בה את שהיה עם פיכם להגיד ואת שהיה עם לבכם לדרוש.

ה. צמח *)
ירושלים

*) הכותבת אינה ילידת ז׳ארקי והגיעה אליה בזמנה כרופאת שיניים מצ׳נסטוחוב, מסביבה מתבוללת.

גֶ דֶ ר

עַל דַּעַת עֵינַי שֶׁרָאוּ אֶת הַשְּׁכוֹל
וְעָמְסוּ זְעָקוֹת עַל לִבִּי הַשָּׁחוּחַ;
עַל דַּעַת רַחֲמַי שֶׁהוֹרוּנִי לִמְחוֹל.
עַד בֹּאוּ יָמִים שֶׁאָיְמוּ מִלִּסְלוֹחַ. —
נָדַרְתִּי הַנֶּדֶר: לִזְכּוֹר אֶת הַכֹּל.
לִזְכּוֹר — וְדָבָר לֹא לִשְׁכּוֹחַ.

דָּבָר לֹא לִשְׁכּוֹחַ — עַד דּוֹר עֲשִׂירִי
עַד שׁוּךְ עֶלְבּוֹנַי עַד כֻּלָּם עַד כֻּלָּהֶם,
עֲדֵי יְכַלּוּ כָּל שִׁבְטֵי מוּסָרִי. — —

קוֹנָם אִם לָרִיק יַעֲבוֹר לֵיל הַזַּעַם,
קוֹנָם אִם לַבֹּקֶר אֶחֱזוֹר לְסוּרִי
וּמְאוּם לֹא אֶלְמַד גַּם הַפַּעַם.

אברהם שלונסקי

רישום של פיקאסו לציון יום השיחרור ממחנות ההשמדה

לזכר נעדרים

צעירים יהודים שנתגלו, מוצאים מתוך בונקר

פרשת חייו האחרונה של צבי ברנדס

כשחזרתי מנירנברג הביתה חודשיים אחרי פרוץ המלחמה, פגשתי את כל החברים וצבי בתוכם, מוכנים ללכת לוילנה. אך שני מכתבים שנתקבלו משם פקדו עליהם להשאר במקום כדי לדאוג ל„משפחה", לארגן הכשרות ולקיים את המשך התנועה. צבי נשאר.

לאחר מכן נסע לורשה כדי להתיעץ עם הנהגת התנועה. לא פגש אף אחד וחזר כלעומת שנסע. התנועה נשארה ללא הנהגה כי כולם ברחו מזרחה. אחרי שבועיים שוב נסעו לורשה ואז פגשו את יוסף, טוסיה ואת מרדכי. הוחלט לארגן את התנועה מחדש. התחילה פעולה עניפה. בחורף 1941 קמו קנים רבים חדשים. הופיעו עתונים. בורשה יצא אז עתון בשלש שפות שנשלח לרחבי התנועה. אנו קבלנו אותו והעברנוהו לזגלמביה שהיתה מעבר לגבול. ידיו של צבי היו בכול. הוא ארגן אספות בבתים פרטיים ודאג להעברת חומר וכו׳.

בחורף 1939 באה אלינו טוסיה, זו הפעם הראשונה. היא באה ממש קפואה. בדרך כששאלוה לאן היא נוסעת, ענתה — לצבי ברנדס לשם נהול קונטרבנדה. כל תשובה אחרת היתה מטילה חשד עליה. היא הביאה את הבשורה שמפולין יעלו יותר מהר מאשר מוילנה. היא נסתה לעבור לזגלמביה והעלתה חרס בידיה. הלך במקומה צבי וארגן שם את הפעולה.

עם בואו של יוסף התחלנו לטפל בתקומת החווה בצ׳נסטוכוב. יוסף וצבי באו לחווה אך גורשו משם. אף לפולנים אסור היה להמצא שם.

ב־1940 התארגנה הכשרה בפניבו שע״י ורשה וצבי עבר להיות שם מדריך. וכבר מלכתחילה נתגלו חילוקי דעות בין צבי ויוסף. יוסף טען שצריך בכל מחיר להקים הכשרות. צבי סבר אחרת. הוא טען שאין לעבוד למען בעל אחוזה בתנאי חיים ירודים כל כך. דעתו ניצחה ואחרי שבועות מספר חסלוה. היו עושים זאת קודם לכן, אך עקב הצפייה לבואם של הסוביטים, ששררה אז, היה בדעתם להשאר על האדמה, בחושבם שהסוביטים ימסרו את האדמות לידי מעבדיהן.

ב־1940 התקימה המועצה הראשונה של התנועה. ציר הויכוח: הסכם בריה״מ—גרמניה. צבי הגן בעוז על עמדת בריה״מ.

התארגנה החווה ע״י ז׳ארקי. הג׳וינט לא רצה לעזור לנו. לכן העביר צבי מפעל בין אוהדים, הקים פטרונאט ודבר החווה היה לעובדה. החווה שנתקיימה שנתיים עזרה בהרבה לביצירה של התנועה.

חברים בשליחות מצאו אצלנו תחנה, קבלו עזרה. בדרך לגבול התעכבו בחוותנו וצבי עזר להם בענין העברת הגבול. היו לו כבר אנשים משלו, שתמורת כספים רבים העבירו את האנשים. בפרק זמן מסוים נהיתה החווה למרכז התנועה. שהו בה יוסף, מירה, מרדכי וכו׳. עבדנו שם באופן חופשי ונדמה היה שיכול נוכל להחזיק מעמד עד יעבור הזעם. צבי היה אומר: „אויסשיסען וועלן זיי אונז דאך נישט״ ואיך שהוא נתגבר על ימי הזעם, — אנו וגם כל יהדות פולין. ביולי 1942 חל הגירוש הראשון מורשה. חשבנו שכבר אז תפעל ההגנה. כך כתב יוסף. אך לא ניתן הדבר, כי לא היו כלים וכל היהודים היו בדעה אחרת. האמינו שעם הגירוש הראשון חלפה הסכנה. התחיל לכן במפעל הצלת חברים מורשה. לכך נחוץ היה הרבה כסף. מכרנו הרבה חפצים מהחווה והעברנו אלפים לורשה. אלפים שהצילו חיי עשרות. במפעל זה נפל יוסף.

אצלנו הגה צבי את רעיון ההגנה. עובדה אפילו התוכנית לפיה צריכים היינו לכבוש את הג׳נדרמיה, להעלות את העיר באש, לנתק את הטלפונים וכו׳. אך בעיירתנו שמנתה 3200 יהודים היתה הסכנה שלא יתיצבו אפילו 100 איש לפעולה, כי בולמוס של בריחה תקף את כולם. גם לא היה נשק ובסוף נאלצנו להרתע.

יומיים לפני הגירוש ישבנו כל הלילה כשאתנו טוסיה, מרדכי, אריה ו. עובדו פרטי התוכנית. על צבי היה לעבור לזגלמביה. טוסיה, אריה ו. ומרדכי חוזרים לורשה. מרדכי אמר שהוא יארגן את ההגנה וקיים את דברו. כעבור זמן מה ישבנו בבית הקברות עם ו. שבא מורשה ושמענו ממנו על העתק התעודה החשאית, שנפלה לידיהם, המביאה סיכום של השמדת יהודי ורשה. שם נאמר שהיה חלק במפלגה שהתנגד להשמדת יהודי ורשה מתוך חשש שהפולנים יצטרפו ליהודים המורדים. אך דעה זאת הוכחה כנפסדת היות והפולנים לא בלבד שלא התנגדו אלא עוד עזרו.

ייתכן, שלו היתה באה ההתנגדות מיד עם הגרוש הראשון, אף הפולנים היו מצטרפים לה והיו אולי נרתעים מבצוע הגירוש.

עם בואו של צבי לבנדין התחלנו לארגן את הפעולה נגד ה„יודנראטים״.

נערכו התקפות על שוטרים יהודיים שלרוב לא הצליחו ורק גרמו למאסר של רבים מחברינו. יום יום נשלחו מאות מכתבים לגרמניה שהביאו להם את ידיעת מעשי התועבה של הגרמנים בפולניה וקראו להם להתקומם נגד מעשים אלה. הוצאו מנשרים בפולנית נגד הגרמנים וכו'. התחילו גם בהכנות להגנה. אלמלא צבי לא היו חושבים אפילו על כך כי יותר התנועות הלכו בדרך של הצלה, ורק תוך כדי מלחמתו העקשנית הצטרפו לדבר. הוא מצא חבר אחד בשם מאיר שהתמחה בייצור פצצות וחמרי נפץ אחרים. אף כאן תכנן צבי את התוכנית לפרטי פרטיה, אך היא לא נתגשמה, כי הגירוש בא לפתע. והחברים נאלצו לרדת לבונקרים בלתי מוכנים לכך.

אהרון ברנדס

איך נפל צבי

צבי ברנדס

איני יודעת על שום־מה עולה לעיני, כשאני מהרהרת בו, דמות מסוימת שנר־אתה תכופות על גבי עטיפות עתונינו: אדם שאגרופו מורם.

התזכרו עטיפה זו?

איני יודעת למה התמונות נצמדות זו לזו בדעתי. אולי על שום ידיו העבות, המגוידות, השרירניות.

אולי על שום תוי־פניו הגסים, החטובים כביכול באבן, בשחם, תוים מחמירים, חדים, פשוטים. הגבות הסבי־כות, הזיפניות, שכאילו צמחו לאחת, בלטו בפניו והעידו על מרץ וכוח־רצון.

פסיעות איתנות היה פוסע, מגושמות, אך בטוחות. נצמדו רגליו חזק לקרקע, כאילו ביקשו להישתל בה.

נטל את חייו כפי שניתנו לו, לעולם לא השלה את נפשו ולא התאכזב, לא ידע דכדוך והיסוסים. בהשכל ודעת, בפכחון ראה את העולם ואת הבריות, ידע את רצונו ואת מחוז־חפצו. אך לעתים רחוקות פרץ בזעם.

„תמיד אני יודע את המניעים והסיבות המביאים את האדם דוקא למעשים ולמלים אלה, ועל כן נדיר כעסי".

על כן הוקירו אותו מאוד וגם אהבוהו. בקיבוץ קראו לו בשם־חיבה.

זוכרת אני את בואו לחווה בזאגלמביה. חסרו אז ידיים־עובדות.

בבוקר לקח מעדר ויצא יחד עם כולם להוציא תפוחי־אדמה. הוא עבד כשאר החברים, אף כי נשלח לעבודה אחרת בגליל.

כבש את לב הכל.

ביותר נהו אחריו אנשי הקיבוץ מן־השורה, ושפכו לפניו את לבם על מעשי אי־צדק ועיוולה. לכל אדם הקדיש זמן וגילה הבנה. רחשו לו אמון. ידעו כי בדברו על העבודה, החיים, הקולקטיב, אין אלה צלילים ריקים. ידוע היה, כי מאחריו שנים של עבודה קשה בקיבוצי־הכשרה וכי אמון הוא על חיי־שיתוף.

היה סולד ממלים הבאות לשם הרושם. משפט שיצא מפיו היה כבד בתוכן וידיעות. היטיב להתמצא בבעיות המדיניות הבינלאומיות, תנועת־הפועלים וס.ס.ס.ר. העריך מצבים בתבונה, מתוך חוש מציאות, ולא הורגל לבנות על־התול.

חמומי־מוח היינו, ולא־אחת היה עליו לצנן את התלהבותנו. קצרי־רוח היינו. תבענו מעשה, ולו רק כדי לחזק את רוחנו. והוא אמר: „חלילה לנו בטרם־עת. נתחסל".

ואלו באנשי הועדים המפלגתיים, על הריאליזם המפוכח שלהם ורוב־מתינותם, נאלץ ללחום. תפקיד קשה היה לו אף בישיבות ועד „החלוץ". גברו נטיות של ויתור על ההגנה, אך השומר הצעיר היה יוצא־דופן, ואי־אפשר היה לפסוח על עמדתו האיתנה של צבי. עמדתו היה לה משקל מכריע. ביקשו לרכשו, לשלחו למחנה־המעצר לנתינים זרים; לא רצה, לא הניח לפתותו. כיון שאמר צבי: „חייב להיעשות" — לא קל היה ולא־נאה להתנגד לדבריו; אך למעשה לא הירבו לתמוך בפעולתו.

טרחה מרובה נטל לעצמו: רכישת חומר, עבודה בסדנה, אסיפות המדריכים המעשיים, העתון, הכרוזים, שיחות עם ביהם, ניסוי דימונים... ואכן תכופות קם באישון לילה, בארבע לפנות־בוקר, ויצא אין־יודע־לאן. היה עושה אי־שם לילות רצופים, ובבוקר חוזר לביתו.

שעות־לילה ארוכות בילה אצל הראדיו שהורכב אצלנו. לא ידע ליאות. היה יושב בבונקר ונודד ומחפש תחנות, של בנות־הברית, וביחוד של בריה"מ.

למחרת היה בא ומספר חדשות והכל מקשיבים קשב רב. בקוצר־רוח חיכו לבואו. כשבא צבי הביתה הכניס עמו התאוששות־מה ובטחון־יתר.

אהבנו אותו.

אך ביקוריו אצלנו פחתו והלכו. העבודה שהוטלה על שכמו נתרבתה־והלכה. נפש ההגנה והתנועה החלוצית בזאגלמביה היה. את הקשות במשימות נטל תמיד לעצמו.

„אני ארצה את מוניק, אני אלך", היה אומר.

אחר־כך באו ימים קשים. כשנתברר כי הקבוצות שנשלחו אל הפארטיזאנים נפלו בידי הגסטאפו, ביקש לשלוח יד בנפשו.

„אני שלחתים למוות, אני הרגתי אותם, וגם אותו, את דוד, היקר בחברי... איני רוצה לחיות..."

אמרו לו: „אנו זקוקים לך כאן, בלעדיך לא ייעשה כאן דבר, חייב אתה להשאר..." סוף־סוף שיכנעתי אותו. „דעי לך", אמר לי, „אילו הנחתי אפילו רגע כי אבלה־ואגיע — הייתי מחסל את עצמי. אלא שבטוח אני כי אפול".

כה רב היה הבטחון השופע מדבריו, עד כי נבהלתי. היתה בכך מעין נהייה אל המוות. גורל תמוה: כל חברינו שהרבו לדבר על המוות, נפלו...

גם הוא נפל — וחלומו לא נתמלא.

פעם אחת השמיע הזיה שלו בקול רם: נבנה מטוס, נטוס — ארצה. אבוא ואומַר: למה עדיין תשבו בחיבוק־ידיים, למה עדיין תזרעו ותשמחו בתנובתכם, למה תוסיפו לבנות מושבותיכם כאילו לא אירע כלום בעולם —

אלא שלא הייתי נשאר עמהם. חוזר הייתי אליכם עמוס מטען — פצצות, רימונים, מקלעים.

או־אז היינו מתחילים במלאכה. —

לא נתקיימו חלומותיו.

נפל, מפני שסירב לחכות יחד עם השאר לגזר־דין המוות. סירב להניח לאויב לקבוע את גורלו, את חייו. כי היה אמיץ מכולנו וביקש להיות הקובע את חייו ומותו.

חייקה קלינגר

(„מיומן בגיטו" ספרית הפועלים)

פרץ (ברש) פרנק

תולדות חייו

ברש פרנק

פרץ פרנק נולד בשנת 1909 בעיירה הפולנית הקטנה ז׳רקי, שבמחוז בנדין. והי עיירה גלותית טיפוסית, הרוקמת חרש את חייה, מקימה דורות של יהודים טרודים וחרושי קמטים מרוב דאגה לפרנסה וחיפוש תכלית לצאצאיהם. בדומה לכל העיירות הפולניות, היה רוב הכנסתה של ז׳רקי על המקח־וממכר עם האכרים הפולניים שבסביבה. מלבד מסחר זה, תפסה בעיירה מקום חשוב ההתעסקות במלאכת הבורסקאות, תפרות וסנדלרות. ברוב ימות השנה היתה ז׳רקי שוקטה על שמריה ואילו עם בוא הקיץ היה נקרע חלון לעולם הרחב, הודות לתנועת הקייטנים הנוהרים למקום המרגוע ליש־וב, הנמצא בסמוך לעיירה.

ייתכן מאוד, כי תנועה קיצית זו השפיעה לא במעט על הנוער של ז׳רקי. המגע מדי שנה עם המוני קייטנים עירוניים, מן הדין שישאיר את חותמו על הנוער העיירתי. נוער זה נמשך מטבעו למרחב, ל„בלתי ידוע״ שמאחורי האופק הצר שסגר על העיירה ונוטה לקלוט רעיונות מרעננים הבאים מהעולם הגדול.

פרץ היה הבן היחיד במשפחה. אביו עסק בהוראה „בחדר מתוקן״ שהקימו בעיירה ואשר נבדל לטובה משאר ה„חדרים״ הודות לרוח המקדמת שנשבה בו. כבר בילדותו התבלט בכשרונותיו וחריפותו. בגיל צעיר מאוד ידע קרוא וכתוב. מענין, שפרץ אשר בבגרותו גילה כה הרבה זריזות ותבונה באחיזת ההגה וטיפול, תוך ידיעה רבה, במכונה, לא הראה בילדותו כל נטיה למשחק במכשירי עבודה שונים, ונמשך אך ורק לספר בו מצא ענין ומקור למשחק ולשעשוע. נטיה זו חיבבה אותו על הוריו והשכנים העריכוהו מאיד ותלו בו תקוות רבות. נוסף להתמדה בלימוד וקריאה הצטיין גם בכשרון מסירת הדברים שקרא — לאחרים

והיה מוסר את פרקו בבהירות רבה. היתה זו אחת מתכונותיו התרומיות אשר ציינה אותו כל ימי חייו הקצרים.

בשנת 1919 נכנס לבית־הספר העממי הפולני, שנוסד אז, אבל לא סיים אותו. הרוח הכללית בבי"ס זה, יחס הבוז מצד המורים לתלמידים היהודים ועל הכל הרמה הנמוכה של הלימודים, כל אלה דחקוהו משם. למד זמן ידוע אצל מורים פרטיים, ביניהם גם כומר צעיר, שתקנה לו ידיעות בשפה הפולנית וחשבון, במשך זמן קצר. ובהיותו בדרך כלל, קל ברכישת שפות זרות, קנה לו ידיעות בכמה מהן. אבל רוב ידיעותיו באו לו הודות לכוח התמדתו והצמאון ללמוד ולדעת.

בהיותו בן שתים־עשרה בערך, החל אביו דואג לעתידו והחליט להקנות לו את מקצוע התפרות, שהיה שכיח בעיירה ונחשב בין המעולה ביותר, שבמלאכות. אבל במהרה נוכחו שאין לו כל תקנה במקצוע זה, היות ולבו לא נמשך אחריו.

בשנת 1924 נוסד בז'רקי קן השומר הצעיר. היזמה באה מצד כמה חברים מקן צ'נסטוחובה. פרץ היה מבין מניחי היסוד לקן. עד מהרה נתבלט כמנהל כשרוני ואהוב על חניכיו. ערותו ועליזותו הטבעית, ידיעותיו ותכונות ההתמדה שבו, העלוהו למקום הראשון. ילדותו עברה עליו ללא חדוות נעורים והוא שאף לתקן את זה אצל חניכיו. הוא היה נאמן לציוויי התנועה, למד בעצמו עברית והקנה את השפה לאחרים. חניכי הקן שיד הוריהם לא השיגה לשלחם לבית־הספר, היו לומדים מפי פרץ בלי כל תשלום. היה שומר בנאמנות על הדברה, כי השומר הוא אחיעזר ואחיסמך. באותו זמן לערך, היה פקיד בקהלה היהודית ואחרי כן היה למזכירה הטכני. הוא ניצל אז את השפעתו ואפשרויותיו למען עזור לנצרכים בהשגת תמיכה מהקהילה, פתקה לרופא וכד'. כל נצרך וזקוק לעצה וטיפול אצל השלטונות היה פונה לעזרתו ולא אוכזב. ובהיותו מקובל בין הבריות, היה מחזר אחרי הורים שמאנו להסכים לכניסת בניהם ובנותיהם לקן, היה מסביר להם את הערכים החינוכיים של התנועה וקונה את לבותיהם. הוא הבין שאין לבוא לילד עם דברות השומר הצעיר בלבד וכי צריך להכשיר את ילדי העיירה לקראת חיים אנושיים יותר. ובכיוון זה עשה הרבה. נאמן לדעותיו אלו, עשה רבות לטובת הספריה המקומית, אשר הודות למרצו ומסירותו שוכללה והפכה לפאר העיירה. הוא היה פעיל גם בלהקה הדרמטית ועסק הרבה לטובת הקרנות ומפעליה של הליגה למען ארץ ישראל העובדת.

בשנת 1926 עבר משבר קשה על הקן והוא התפורר. היה זה בתקופת גיבוש התנועה בפולין. התנועה עלתה על דרך ההגשמה החלוצית וגיבשה לעצמה השקפת־עולם סוציאליסטית מארכסיסטית. בין בוגרי הקן התחוללה מלחמת דעות חריפה על דרכו ועתידו של הקן והוא נחרב.

בפרק זמן זה עבר פרץ לתקופה ידועה לצ׳נסטוחובה, מקום שם עבד בבי״מ אצל דודו. רננו אז אחריו שסטה מהדרך והתכחש לתנועה. אבל עד מהרה נוכחו לדעת, כי פרץ נשאר נאמן בכל מאודו לתנועת השומר הצעיר. כשאך חזר הביתה החל להקים את הריסות הקן. הוא ועוד כמה בוגרים התמסרו לתפקידם בכל נפשם והקן קם על תלו והתחיל מתרחב מחדש. זרמו אליו צעירים מכל השכבות ועבודתו הסתעפה. הקן הפך ליוזם כל פעולה ציונית ותרבותית בעיירה ופרץ תפס מקום בראש כל אלה. — ב־1928 יצא להכשרה לסימיאטיץ ובצעדו זה היה הראשון בקן שסלל את הדרך לקראת הגשמה עצמית.

עם כל היותו עסוק בהכנותיו לקראת העליה, ידע פרץ לשמור אמונים לחיי הקן. בשובו מההכשרה התמסר כולו מחדש לעבודה החינוכית. ובשטח זה היה זמן ידוע בין היחידים שידעו לשלב את חייהם על כל דאגותיהם ולבטיהם בתהליך התפתחות התנועה. ואמנם רבתה בתקופה ההיא השפעתו על חיי הקן. מההכשרה הביא אתו רוח של רצינות וגישה עמוקה לכל תופעה. נלחם נגד נטיות וגילויים קרתניים ודירבן את הצעירים בהתפתחותם. באותה תקופה אירגן מושבות קיץ והיה פעיל בהנהגת הגליל וגם עשה רבות לטובת המושבות הגליליות. אולם לנגד עיניו רחפה המטרה העליונה בחזון העליה לארץ הנכספת וההצטרפות לקיבוץ.

ב־1932 יצא שנית להכשרה ולפי דרישת משרד הבוגרים ריכז את כל החברים שרובם היו בודדים אותה שעה. בסוף השנה ההיא זכה סוף סוף להגשים את ראש מאווייו ולעלות ארצה.

א. ל.

מסיבה לכבוד ברש פרנק ערב עליתו ארצה

יהודה בן צבי זאב שטיינברכר (חצב)

יהודה חצב

נולד בעיירה ז׳ארקי, בפולין ב־1927 להוריו צבי וחנה־לאה. בהיותו בן שבע עלה עם הוריו ארצה. למד בבי״ס „בילו״, הצטיין בלמודיו ועם גמר חוק למודיו העניקו לו סטיפנדיה לבי״ס תיכון. היה הראשון במשפחה, אשר שינה את שמו לעברי. התמסר להכשרה חקלאית בחברת הנוער בשדה אליהו בעמק בית־שאן.

אחרי שלוש שנים יצא להתישבות במשואות יצחק. זמן קצר אחרי התישבותו בקיבוץ התיתם מאביו. היה פעיל מאד בהגנה. היה קפדן בעבודה כמו בלימודים, ער לעניני חברה ופעיל בעניני תרבות. חזר הביתה מתוך צורך לתמוך באמו.

עם פרוץ מלחמת הקוממיות פעל ב„משמר העם״ ועם הכרזת העצמאות התנדב לשירות בצה״ל ונתמנה סמל תרבות. השתתף בקרבות יפו וסרפנד. באחד הקרבות, כשנפצע קשה חברו הטוב, נשא אותו על שכמו זמן רב עד לעמדה ולפני הגיעם לעזרה ראשונה נפח הפצוע את נשמתו. המקרה השפיע עליו קשה. לפני אחד הקרבות אמרתי לו: יהודה, זכור את אמך החולה. הוא ענה: „מזלי הוא להיות תמיד בשורות הראשונות בקרב״. יום לפני ההפוגה הראשונה, כשחזר משמירתו, ישב עם חבריו בחדר האוכל בסרפנד, כשכל אחד משיח לתומו כיצד ישתחרר, מה יהיה נתיב חייו ואיך יבנה את עתידו. ליהודה היו תכניות פחות או יותר ברורות, כי עמד לשאת בקרוב את בחירת לבו ולשם כך גם הובטח לו חופש ממושך.

באותו לילה הותקף מחנה סרפנד משלשה צדדים. יהודה עם חבריו — 12 איש — נשלחו בתור תגבורת ונכנסו לקרב עם האויב פנים אל פנים. משנים עשר הבחורים לא חזר אף אחד מהקרב האכזרי, כי החליטו לא לסגת ויהי מה. רסיס של פגז פגע בלבו של יהודה. חבריו חשו לעזרתו, כשהכדורים שורקים מעל לראשיהם, אך מצאוהו במצב של גסיסה. לפני החזירו את נפשו לבוראו הספיק להוציא מפיו שתי מלים, בחששו כי הקרב נמשך: „עזבוני והמשיכו״. לשוא המתינה המשפחה לבואו. יום הולדתו היה גם יום מותו בשנת 1948 והוא רק בן עשרים אביבים. הובא למנוחות בנחלת יצחק.

ת.נ.צ.ב.ה.

מלכה

מרדכי (מוטיק) שטורכיין

מוטיק שטורכיין

נולד בשנת 1919 בדומברובה לאביו אברהם שטורכיק, עסקן „מזרחי" ידוע בעיר ולאמו צפורה פיפקופף.

בהיותו בן 3 חדשים נתיתם מאביו אברהם ז"ל, ועבר עם אמו לבית סבא, פנחס פיפקופף, בז'ארקי. התחנך שנים בבית סבא וספג לתוכו את הרוח הציונית, שהיתה שרויה בבית זה.

ילד עליז וער, הבליט תכונות של מנהיג בחברה. עוד בהיותו תלמיד בית־הספר התבלט כראש חבורות הילדים. כשגדל, נכנס לקן „השומר הצעיר. גם שם הצטיין במרצו בכל שטחי פעולתו. עליזותו וליצנותו לא עזבוהו אף פעם. בהיותו תלמיד כיתה א' בא פעם הביתה לפני מתן התעודות ואמר לאמו מתוך ליצנות: במקצוע אחד מובטח לי ציון מצוין — בהשתובבות.

בין 16 עלה ארצה יחד עם אמו. היה זה אחרי מות אחותו. בארץ שאף להמשיך בלימודים, אך הדבר לא ניתן לו מחוסר אמצעים כספיים. היה התומך היחידי באמו. במשך הזמן התמסר למקצוע של מכניקה עדינה. כאן בא במגע עם ה„הגנה" ועסק בתקון נשק. במשך הזמן נעשה פעיל מאד ב„הגנה". גם שם התבלט ובגיל צעיר מאד הגיע לדרגת מפקד. השכלתו והתפתחותו הרוחנית מוגבלות היו, אך במשך תקופה קצרה כאילו צמחו לו כנפיים על אדמת ארץ־ישראל ונתגלו בו כוחות נפשיים לא משוערים: אומץ־לב, עירנות, ולהט הידע וההתקדמות. חי בכל נימי נפשו, חלם לחיות חיי קיבוץ, אך בגלל מצבו המשפחתי לא ניתן לו לממש את חלומו. בהגנה הכירו את כשרונותיו המגוונים והטילו עליו

תפקידים אחראיים. תמיד נשלח למקומות המסוכנים ביותר: העיר העתיקה, רמת רחל, מוצא וכו'. במאורעות 1936 העבירוהו לסביבת תל־מונד, בה פעלו קבוצות ערבים מרצחים ושם נתמנה מפקד על פלוגת גפירים. עמד מול סכנות בחירוף נפש. הערבים הכירוהו יפה וידעו כי בעל הראש הזקוף בהיר־השיער הוא הדוהר על סוסתו בלילות ומטיל בהם פחדו. בפעולות אלה נפצע פעמים, אך הפרטים על כך נודעו למשפחתו מפי חבריו רק אחרי מותו.

זכור הצייד על עולים בלתי לגאליים בתקופת המנדט והמתיחות בארץ באותם הימים. בין הפורצים למשרדי הממשלה בירושלים, לשם השמדת החומר על הבלתי ליגאליים, היה מוטיק. גבה־קומה, בהיר־שיער, מראהו כאנגלי וכאנגלי תואר בעתונות. המשטרה האנגלית השתוללה ואסרה הרבה צעירים כחשודים. באותו זמן עמד מוטיק על המשמר, לא הרחק ממקום המעשה. ראיתיו במצב זה ונתמלאתי חרדה. כל תחנוני לפניו לעזוב את המקום לא הועילו.

הקנאות היתה אחת מתכונותיו ואם האמין בצדקת המעשה, מוכן היה לכל קרבן ולא נרתע מכל סכנה.

דמותו האמיתית, תכונותיו המופלאות, אצילות רוחו, לבו החם, נכונותו לעזור, — כל אלה משכו את הלב.

נפל לא בקרב, כי אם בעבודה בים המלח והוא רק בן 20 במותו. ההגנה הנציחה את זכרו וקברו נכרת בקיבוץ רמת רחל על יד קבריהם של חללי ההגנה.

אלה שידעוהו מקרוב ישמרו את זכרו בלבם.

אלישבע

מתוך העבר העגום...

אני אחד המעטים, שהספיקו לצאת את פולין חדשים מספר לפני פרוץ מלחמת העולם השניה. דואב הלב בהזכרי בכל אלה, אשר נשארו בעיירתנו — אנשים תמימים וטובים, אשר לא חטאו ולא פשעו ורובם שקועים יום־יום בעבודתם המייגעת לשם השגת מחיתם הדלה. עם כל השנאה, המפעפעת סביבם, לא יכלו להעלות על הדעת את הצפוי להם בעתיד הקרוב.

עיירתנו ז׳ארקי, המוקפת כולה כפרים ותושבים פולניים, דומה היתה במדה מסוימת לגיטו. האכרים היו באים בימי השוק למכור את תוצרתם ואחרי הקניות בחנויות היהודים היו נכנסים לבלות את זמנם בבתי המרזח ובטוב לבם בשכרות לא מנעו מעצמם את התענוג של השתוללות, הכרוכה לפעמים בשבירת כלים ורהיטים. עם עזבם את העיירה היה חוזר אליה השקט הרגיל.

לשואה הנאצית על אדמת פולין קדמו, כידוע, מעשי איבה תדירים מצד המוני הפולנים וזאת לפעמים תחת חסותם האלמת של השלטונות. הפגיעות האלו היו לפעמים קשות כמו, למשל, הפרעות בערים השונות בשנות 8—1937. עולה בזכרוני אחד האירועים האופיניים, בה נפגעה קשה גם עיירתנו ז׳ארקי. והמעשה שהיה כך היה. באחד מימי 1938 עברה דרך ז׳ארקי קבוצת אנדקים (מפלגה ימינית אנטישמית) אשר באה מכינוס בזבירצה. היה זה יום א׳ בו נאלצים גם היהודים לשבות מכל עבודה. בין המצטופפים והמסתכלים בהם היו גם הרבה יהודים. בעוד זמן מה הגיעו מצ׳נסטוכוב 4 אוטובוסים מלאים גם הם אנדקים, ואלה, אחרי שרק הספיקו לרדת מהמכוניות החלו להרביץ על ימין ועל שמאל ביהודים הנוכחים. יהושע וינטרויב (סקלוז׳), בעל חנות לכלים חקלאיים בקרבת מקום, פנה לצעירים היהודיים בזו הלשון: „קחו, ילדים, כלים וידיות והראו לבריונים את כוח זרועכם״. החלה תגרה קשה בה נסוגו הנ.ד.„ אחרי שספגו מכות קשות והסתלקו מהעיירה תוך חרפה גדולה. עברו ימים מספר ופתאום הגיעה פקודה לאסור בז׳ארקי 55 יהודים, בעוון התנפלות על פולנים „שקטים״. רוב הנאסרים לא היו נוכחים בזמן התגרה. אחד מהם, פנחס פינר, נאשם אף בגרימת פשע ע״י יריה מאקדח, דבר שהוכח כבלתי נכון. כל הטענות הצודקות של היהודים לא הועילו והגיע הדבר לידי כך, שאחד מנציגי השלטון המקומי אמר: „ידוע לנו, שהנאסרים אינם אשמים, אולם אין בכוחנו לשנות דבר, כי נתקבלה פקודה מגבוה...״

הנציגים היהודיים בסיים הפולני יעצו ליהודי ז׳ארקי לא לנפח את הענין יותר מדי ולכן לא ניתן לו פרסום רב. בסופו של דבר קיבלו רובם עונש מאסר משנה עד שנתיים ורק עם התקרב מלחמת העולם השניה נהנו עולם מחנינה ושוחררו, כדי להשלח לחזית להגנת „מולדתם״.

ש. קורצפלד

דמויות והווי

עם לבבי (זכיה לדורות)

אברהם יוסף שטיבל

(שי לאחותי הדסה ליזרוביץ׳)

אחותי הדסה גדולה ממני בשנה או בשנתיים, אבי זכרונו־לברכה התגאה בה מאד. היא עשתה חיל בלמודיה ומלבד ה„רבי״ שלה, יוסל גלוצר, ששכן עם בנו השוטה וה„חדר״ שלו על הגבעה אשר בבית העלמין הישן. עוד היה לה מורה מודרני וגם בקרה בבית הספר העירוני אשר ליד בית־הקברות הנוצרי.

אבי התפאר תמיד, בפני השכנים שלנו ואנשי משפחתנו שבאו לבקרנו, בכתב־ידה היפה של אחותי הדס. היא סיגלה לעצמה את הכתב הגרמני הגותי וגם ידעה לכתוב כתובת רוסית לבני העיר שעבדו בצבא הרוסי.

אחותי הדס היתה תמיד חרוצה, חכמה ומלאה מרץ. רגילה היתה להתגרות בי. היא אהבה להרעימני, אם כי אהבה אותי מאד וגאותה עלי.

בימים ההם הייתי אני האחד משני בחורי העיר, שזכו להיות מתלמידי הרב על־מנת לקבל פרס, ביחד עם בן־דודו של הרב, אברהמ׳לה שוורצברג, רב העיר טרספול. הבחור השני היה ליפמן קליינר, בנו של סוחר בכלי זכוכית ומוסמך להוראה.

אחרי שאני קראתי אז כבר את כל ספורי המעשיות בעברית, שרב אבא, המוכר־ספרים משטקוטשין, הציג למכירה בבית המדרש שלנו, החילותי לקרוא את אלה הכתובים אידית.

היה גם חבר אחד מבית־המדרש, יצחק מאיר פרדר, קרוב למשפחת אבי, שהתחיל להמציא לידי ספרים בשפה האידית, שהיו אסורים אז לבוא בקהל מטעם הרשות.

לאחותי הדס עין בוחנת ולב חרד. לא היה לי מחסור באמתלאות בשביל אבי ואמי, אבל קשה מאד היה לרמות את אחותי הדס. היא חשבה לפחיתות־ערך בשבילי, אם אני אתעסק בקריאת ה„ביכלך". חושה הבריא ושכלה הבהיר הגיד לה, שדבר־מה, לא בלי־ערך, הולך ומתרקם מסביבי, והיא חרדה. היא פחדה לשלום הורי ולשלום ביתנו. היא ידעה את ערך הקרבנות שהביא אבא על מזבח חנוכי, ובכמה טורח ויסורים עלה לו חלומו זה. היא עקבה את צעדי. היא השליכה אל התנור, שרפה והשמידה את כל ה„מעשה־ביכלך" שהבאתי הביתה. בחריצות ארבה לספרים שנשרו מתחת לשולים שלי. היא אסרה עלי מלחמה, נגד אידית ובעד עברית.

*

בין־הערבים של שבת קיצי.

באמצע הרחוב ועל הספסלים ליד מבוא הבתים אין כבר זכר לשמש השוקעת, ורק בחלקי החלונות העליונים ועל גג ביתו של איטשה־חזקיאל סוחר ביצים, עוד תועים ונודדים ניצוצים רפים של קרניה האחרונים, ברכת הפרידה, „שלום!" „אל תפחדו!" „להתראות מחר!"

ארוחת „שלוש־סעודות" נגמרה, חלב כבוש ועוגות חמאה. אבא לקח כזית מן החלה שברך עליה והלך אל בית־התפילה להצטרף שם ל„מנין", וליהנות מ„חכמו־תיו" של ר. ראובן דנציגר. אמי ואחותי הדס יושבים על הספסל אשר לפני חלון המטבח שלנו, זה הפונה אל הרחוב, והזאטוטים מחריבים עולמות, מתגוללים באשפת הרחוב, שוחקים וצוחקים ומפריעים את מנוחת בר־אוזיו של ר' איטשה־דוד הנחתום, הרובצים ליד הבאר.

כמו תמיד לקח אותי אבי גם הפעם אתו אל בית־התפילה, ורק ערמתי עמדה לי לשוב הביתה אל מקום מחבואי, אשר בין מטת אבי והספה ליד החלון. ברם, אחותי הדס עקבה את צעדי גם הפעם, כמעט שהוצאתי את ה„ביכל" והיא קפצה מן המארב והתנפלה עלי באגרופיה, זלזוליה וגידופיה.

„אויס בית־מדרש בחור, צוריק יונג!"

„אויס עלוי, צוריק יונג!"*)

*

אחותי הדס נשארה שם בעיירה. היא חיה את חייה הקודמים הטבעיים, את חיי

---

*) הכתנה לפתגם ההמוני: „אויס כלה, צוריק מויד".

אבותינו ואבות אבותינו. היא ממשיכה לטוות את החוט עתיק היומין, וצאצאיה ימשיכו להלחם ולהגן על הערכים הלאומיים שלנו.

שלמה הלפרין

את אביו, שהיה בימי חסיד מופלג של האד"מור מאלכסנדר, לא קראו מעולם בשם משפחתו, כי־אם על שם חמותו; נחום רויזה'לס ורק את בנו, זה שהיה חברי בבית־המדרש, אותו קראו בשמו ובשם משפחתו, שלמה הלפרין.

שלמה הלפרין היה גדול ממני בשנים. מקומו בבית המדרש היה מימין ל„ארון", השני או השלישי מהיושבים אל השלחן, שעמד לרוחב החדר מזרחה. מקומי היה משמאל, בראש השלחן שעמד לארכו של החדר.

בבקרי יום השבת למדתי מסכת „מנחות" אצל ר' חיים־וולף ריזמן, בעל טחנה לנסירת קרשים, ואז ישבתי גם אני אל השולחן מימין, ממול שלמה הלפרין. ואלה תולדות התודעותי אליו.

בעל קומה יותר מממוצעת. עורו שחום־כהה, גם שערות ראשו שחומות. עינים גדולות וירוקות. שפתי תאוה אדומות. חיוך תמידי נסוך על־פניו הטובים והעדי־נים. מלבושיו היו תמיד נקיים ומתאימים, על־פי־רוב היה צבעם שחום. הוא החליף את מלבושיו לעתים תכופות, יותר משאר בחורי בית־המדרש, משום שאביו היה בעל מחסן היותר גדול של ארג־צמר בכל הסביבה.

הימים היו ימי מלחמת האנגלים בבורים אשר באפריקה. שלמה הלפרין שח פעם שישנם גם־כן „גאזטין" בלשון הקודש. אני פקפקתי והוא קפץ ונשבע, שבעלית הגג של ביתם נמצאות חבילות, חבילות של „גאזטין" בלשון הקודש.

החדשה הזאת גזלה את מנוחתי עד שעלה בידי להשפיע עליו, להביא לי עלים אחדים מן ה„גאזטין" האלה.

היו אלה גליונות של „היום" הפטרבורגי והתוכן יכול היה בעשרו הספרותי לשמח גם לב צעיר עברי מודרני של היום. הוא הביא לי גליון ליום ואני מסרתי לו במחירו את הפרוטה היחידה, שרגיל הייתי לקבל מאמי עליה השלום, מדי יום ביומו. כאשר כלתה חבילה אחת, הביא מן השניה, השלישית והרביעית, והיו שם גם גליונות של „המליץ", „הצפירה", „הכרמל", „הלבנון" ועוד. הייתי שכור, עולמות שלמים נתגלו לפני בפעם אחת, מרחבים אין סופיים. זכות השפה עמדה לי, שלא הפריעו אותי בבית הורי. הם לא נחשו את אשר הולך ומתהוה. להפך, היו שמחים ומאושרים, כאשר קראתי לפניהם, בעתותי הערב או במוצאי־שבתות, את ה„חדשות" ואבי חזר וספרם לאנשי שלומו, בין מנחה למעריב, כאלו קרו הדברים

אתמול; ע"ד „המלחמה עם התורכים" ו„הריגת אלכסנדר השני, צאר רוסי" וכדומה...

ורשה, תרצ"ד

מימין לשמאל: 1. אברהם־יוסף שטיבל; 2. חותנו — ר' איסר גורדוס;
3. הסופר דוד פרישמן, עורך התקופה, מוסקבה 1917.

דמויות מהעיירה

נעלה בזכרוננו כמה דמויות מטפוסי העיירה המזדקרות נגד עינינו ומבקשות ממש: אל תשכחונו...

הרב ר׳ שמח׳לה

הנה הרב ר׳ שמחל׳ה, איש נעים הליכות, נוח לבריות, לא הסתכסך אף פעם עם פרנסי העיירה, לא התערב בסכסוכים שבין חסידי „גור" ו„אלכסנדר" והשתדל לקבל את כולם בסבר פנים יפות; שמר על שלום בית אפילו במחיר של ויתורים וכבוד.

כיבדו אותו כולם, אפילו הנוער החילוני והשומרי. רק פעם אחד ראיתיו יוצא מכליו, רוגז וזועף. היה זה בשנת 1937 בחג ראש השנה, כשבקן „השומר הצעיר" ערכנו אסיפה שנתית מסורתית וכולם עמדו בשורות בעמידת דום ושרו את ההמנון הלאומי. הופיע ר׳ב שמחל׳ה עם פמליה שלמה מחסידי „אלכסנדר", (שהסיתו אותו נגדנו) נכנס בצעדים מהירים עם כל המשלחת והתחיל לנזוף בנו קשות. התחסידים אחריו בצעקות: שקצים! אפיקורסים! יונגען מיט מיידן צוזאמין... טפו — עליכם! ירק 3 פעמים ויצא...

היתה זאת שיחת היום בכל העיירה. ואפילו עתוני ורשה כתבו על „ביקור" מוזר זה... בשנת 1937!

ר׳ הניך ווייסברד

הנה דודי, חנוך (הניך) ווייסברד, יהודי יודע תורה, משכיל, יושב ימים ולילות וקורא ספרים עבי כרס. גם ספרים ציוניים קרא והתווכח עמי ימים ולילות על ציונות, משיחיות, ארץ ישראל וכו׳ וכו׳.

הרבה שנים אכל „קעסט" ולפרנסה דאגה אשתו מניה, אשה גבוהה, זריזה וממולחת „ששלטה" ביד חזקה לא רק על משפחתה כי אם גם על כל הרחוב... קשה היה לפרנס משפחה גדולה ולפיכך עסקו כולם בכמה מלאכות בבת אחת: תפרות, עשית קופסאות קרטון, פרקמטיה, מסחר בסחורה מתוקה — סכרינה, שהיה אסור בתכלית איסור מטעם השלטונות!

וזוכר אני מקרה, שנכנס שוטר פולני לבית ותפס את כל בני המשפחה עוסקים באריזת סכרינה. ובין רגע, בקור־רוח בלתי רגיל, ניפצה מניה אשתו את מנורת

הנפט על התקרה... חושך השתרר בחדר, ובחושך שארך כמה שניות, הספיקה לסלק את הסחורה החוצה והשוטר הסתלק מחוסר הוכחות מעשיות...

משה בום

כך קראו לו בעיירה. משה בום! מנין השם הזה איש לא ידע. אבל כולם הכירוהו — זקנים, נשים וטף. הוא היה ליצן העיירה או טפש העיירה. בכל מקום בו התרחש מה בעיירה, הוא היה מוכרח להיות נוכח! שמחה, חתונה, אסון, תיג־רה, ריב, מכות, בכל מקרה יצא הוא בשן ועין.

בנוכחותו כולם היו פקחים והתחכמו על חשבונו...

עבד בכל מיני עבודות משונות: שאב מים, סחב משאות, נשא ילדים על שכמו בחורף לחדר ולבית הספר, הסיק תנורים, ותמיד חייך את חיוכו הסארקאס־טי מעורב בעצב עמוק. סמל של סבל נצחי, בלי בית, בלי משפחה. תמיד נע ונד בין הרחובות, שווקים, בתי מדרש, ובתי עלמין... התהלך כצל בעיירה רעב ושמח בחלקו.

יהיה גם זכרו ברוך!

משה בום

בעלי עגלות (בעלי־גולעס)

מעמד מיוחד היוו „בעלי העגלות" בעיירה. היה זה עם עליז, שופע חיים ובריאות, חסונים, לבושים תמיד מגפיים כבדים בין בחורף ובין בקיץ ומתהלכים בעיירה זקופי קומה בכל ימות השבוע. סוג מיוחד ביניהם היו עגלוני „הכרכרות". הם היו „המיוחסים" שבין העגלונים הפשוטים, שהיו מובילים סתם משאות ולא אנשים. אלה הראשונים היו יושבים על דוכניהם במרומי העגלה ומסתכלים מלמעלה למטה על הניסעים השונים והמשונים והיו מתיחסים לנוסעים בהתאם למעמדם ורכושם בעיירה. כל מקרה שקרה בעיירה, שמחה או אסון, או סתם ידיעה חשיבה, מעשיה פיקאנטית, או סתם רכילות, — הם היו הראשונים שידעו

על כך ומספרים זאת מפה לאוזן וכרגיל „בתוספת" משלהם. וכך היתה הידיעה מתגלגלת ועוברת מעגלה לעגלה, מסימטא לרחוב וחוזר חלילה, ועד שהגיעה השמועה לכל העיירה, הראשונים לא הכירוה...

גם הסוסים היו שונים באופיים, בהתאם להרגלי „בעל העגלה". סוסי בעלי הכרכרות היו רזים יותר, מנומסים יותר, קלים יותר, היו עומדים יחד ומקשיבים לשיחות, בהבעת השתתפות עם הבעלים שלהם... וסוסי העגלות הפשוטות היו יותר כבדים, מסורבלים, הרתמות כבדות משקל ומטולאות וגם סגנון הדיבור וצורת השוט והצליפות, השתקפו במרצו ואופיו של כל בעל עגלה לחוד.

וכך הם קיימו את „התחבורה" בעיירה בכל ימות השנה בקיץ ובחורף, בכפור ובשלג. הובילו אנשים ומשאות לתחנת הרכבת במישקוב, מהלך של 6 קילומטר, קמו במחצית הלילה, בכל יום שני וחמישי, לנסוע לשווקים בסביבה, עם חייטים, כובענים, סנדלרים וכל מיני מוכרי סידקית ושאר ירקות.

שכרו איתם לנסוע לחתונות בסביבה, להבדיל, ללוויות ממישקוב לז׳ארקי, נסעו ל„יאר־צייטים" שונים, להביא עצים מזלוטי־פוטוק, פרי מיאוואז׳ניק, פחם מדומברובי, תבואה לבנדין ואפילו הושענית וסכך לסוכות וכו׳ וכו׳.

היה זה איגוד מיוחד במינו, שלא היה מאורגן אף פעם ובכל זאת שמר על האינטרסים המקצועיים של „המעמד"... אמנם לא פעם פרצו מריבות ביניהם. על נוסע „שנסחב" מעגלה אחת לשניה, או על הובלה שמישהו „חטף" מידי השני במחיר מוזל. אבל תמיד זה נגמר ב„סולחה" על יד כוס יי״ש ולחיצות ידיים חמות...

אכן היה זה „עם" פשוט, טוב לב ונוח לבריות. חבל על דאבדין ולא נשתכחין!

א. אייזנברג

דמויות והווי

בית ר׳ שלמה רוטנברג ושיינדל לאה ז״ל

בית ברוך בנים ובנות — 11 במנין, בית סואן ושוקק חיים, בית יהודי אמיד וגם עממי, בית של תורה ועבודה גם יחד. האב, בבגדי עבודה, עסוק ביום בבורסקאות ובערב תמצאהו על יד הגמרא. האם — „העזר כנגדו" — ועל פיה ישק כל הבית והמפעל. בית זה הוציא מתוכו את הנוער הציוני הראשון בעיירה ואת העולים הראשונים ארצה, הלא הם חברי משה ומרדכי רוטנברג. אשוב עוד למשפחה זו להלן.

אחד הדברים המאפיינים את הרקע הסוציולוגי של העיירה הוא, כי הבדלי המעמדות והסולם ביחס החברתי לא היו קבועים ועומדים והיחוס המשפחתי לא עבר בירושה מדור לדור.

אפשר לקבוע, כי רמת התרבות של כל תקופה, נערכת לא רק לפי המציאות, אלא גם לפי השאיפות והמשאלות, שאנשי התקופה חדורים בהן. בהתאם להנחה זו, נוכל לקבוע, כי אף כי במציאות היה החלק הניכר של האוכלוסיה בעיירה מורכב מאנשי מלאכה ועמל, הרי שאיפתם של כל ההורים היתה, כי בניהם יהיו בני תורה וסוחרים ובנותיהם תנשאנה לבני תורה ממשפחות, שקראו להם „סוחר׳שע, נגיד׳ישה הייזער״ (בתי סוחרים ונגידים).

לשאיפה זו אין כל סמוכין בספרות, מהעתיקה ביותר עד לספרות המוסר של התקופה האחרונה. להיפך — אפשר למצוא הרבה דברי הערכה לאיש המלאכה וקצר המצע מלצטט את כל האימרות המפוזרות בספרות המאשרות זאת. די באם נביא את דברי חז״ל: „חייב אדם ללמד את בנו אומנות, מי שאינו מלמד את בנו אומנות כאילו מלמדו לסטות״.

האידיאליזציה של המסחר במאות האחרונות, סיבותיה אינן רק בנימוקים כלכליים, או בטעמים שבנוחיות שבחיים, כי בהרבה מקרים מצבם הכלכלי של בעלי המלאכה היה יותר טוב ויותר נוח מאשר זה של אנשי המסחר הזעיר ושל החנונים הזעירים במיוחד. שרשיה של שאיפה זו נעוצים, איפוא, בהתפתחות הרוחנית, שחלה בין יהודי פולין וליטא במאות האחרונות.

בשתי שלוחות באה לידי בטוי התפתחות זו. אחת שהקיפה בעיקר את יהודי ליטא והיא — לימוד הגמרא ופלפול; השניה, שכבשה את יהודי פולין וגליציה והיא — החסידות. שני הזרמים הרוחניים, אשר בראשית הופעתם היו נוגדים אחד לשני מצאו את מיזוגם אצל יהודי פולין במאה הקודמת. לא נוכל לטעון, שכל החסידים היו בני תורה, אולם לעתים רחוקות ראינו בסביבתנו בני תורה, אשר לא היו חסידים. וזאת עד כדי כך — שעצם המונח „מתנגדים״ כמעט ונעלם במקומנו ובמקומו בא הכינוי לחלק הלא חסידי — „פרוסטאקעס״ (פשוטי עם).

דפוסים אלה של החיים הרוחניים והתרבותיים, לא היו נוחים ומותאמים לתנאים בהם נמצא איש המלאכה. לימודי התלמוד בישיבות ובבתי־המדרש בלעו את רוב שנות הנעורים ובזה לא היתה כל הפרעה להתעסקות במסחר אחרי הנשואין ולאחר גמר שנות „הקעסט״. להיפך, הלימודים אשר חידדו את המוח, שימשו עוד כעין הכשרה מקצועית לענף המסחר. לא כך היה הדבר לגבי המלאכה. שנות הלימודים בבית המדרש לא הכשירו את הנוער למלאכה. לימוד מלאכה בימים ההם, בטרם היו בתי־ספר מקצועיים, דרש עמל רב וזמן

רב. תקופת השוליות נמשכה שנים אחדות. כתוצאה מזה לא נמצאה הדרך למיזוג האידיאל לגדל את הבן לתורה, תוך כדי שמירה על היחס המקורי למלאכה.

אורח החיים של החסידים, שהתגבש במאה הקודמת; הלימודים בבית המדרש; הנסיעות לרבי לשבתות ולחגים; מסיבות רעים תכופות ועוד ועוד, — כל אלה נתאפשרו להם גם הודות לנשותיהם, שעסקו לא במעט בניהול המסחר. אמותינו „נשות חיל" היו ולקחו חלק גדול, לא רק בכלכלת הבית, כי אם גם בפרנסת הבית. מי לא זוכר את אמותינו ואת סבתותינו עומדות בחנויות מהבוקר ועד מאוחר בערב, בקיץ בחום ובחורף בקור? מי לא זוכר את נשיפת הבל פיהן לתוך הידיים, בכדי לחמם את קצות האצבעות הקפואות ואת סיר הגחלים הלוחשות („פייער טאפ"), אשר שימש להן לחימום הרגלים והגוף.

אכן, לאשה היהודיה בעיירה היה חלק גדול בעיצוב הדפוסים הרוחניים והתרבותיים שלה. אולם לא כמסחר היא המלאכה. בעל המלאכה לא יכול היה לעזוב את בית־המלאכה או את הסדנא ולבלות בחברת חסידים בלימוד, בשתיה ובשיחות חולין, כי זמנו היה פחות פנוי לכך והאשה לא יכלה למלא את מקומו.

באווירה רוחנית זו, אין פלא, שנוצר יחס של עדיפות לאיש העוסק במסחר.

שני יסודות נכבדים אלה: תורה ומסחר, שעליהם היתה מושתתת ההיררכיה החברתית בעיירה, מנעו התהוות מעמד למדנים מיוחס העובר מדור לדור. תורה, כידוע, לא עוברת בירושה ורבנים, דיינים, שוחטים ומלמדים לא היוו חלק ניכר במבנה הכלכלי של העיירה.

באם נעקוב אחרי שושלת היחוסין של הרבה משפחות בעיירה, נמצא שהיחוס החברתי נשתנה מדור לדור והיה בתהליך תמידי של מעבר משכבה אחת לשכבה חברתית שניה.

נאשר דברינו בכמה דוגמאות: מורי ורבי ר' יצחק לייזר'לס, שהיה מאנשי היסוד בין חסידי אלכסנדר — אביו חייט עני היה ונוסף להתעסקותו בחייטות היה גם עוזר משורר לחזן העיירה, ר' שמואל ברוך. בחתונות ובריתות מילה היה לייזר'ל העושה „מי שברך", משהגיע ל„הוא יברך", היה משעין את היד על האוזן ובתנועות הראש היה מסלסל את „הוא יברך". מכאן הכינוי לייזר'ל דל־דל.

חזותו של החזן ר' שמואל ברוך מטושטשת בזכרוני, כי עוד בילדותי המוקדמת נפטר, אבל את צאצאיו הכרתי טוב והם — הבת חנה'לה, אשת שמעון־עקיבא רוזנצויג, בעל חנות גדולה לסידקית — משפחה עשירה וחסידית ובית בעל אורח חיים נגידי. בנו ישראל'צ'י דעם חזנס, כפי שקראו לו, היה בעל יד משותקת וצולע במקצת ונוסף לזה נגוע מעט בשכלו ר"ל. היה בו מהליצנות

ומהקינדסאית ויתכן אפילו מינות נסתרת, אשר יסודה במרדנות מתוך מרירות. ומעשה שהיה: ביום מסוים בשעת קריאת התורה בבית המדרש מצאו פסול בספר התורה — היו שם מחיקות בכמה מקומות, והעיירה כמרקחה. החשש נפל על אחד מראשי הציונים והאפיקירסים של הימים ההם והוא קופיל מינץ. לא אוכל לספר כל השתלשלות הדברים, כי לא הייתי עד ראיה לזאת, אולם למזלה של החבורה הציונית הקטנה מאז, נתגלה, שידו של ישראל'צ'ה, בנו של החזן, היתה בפשע זה.

הוא היה מלמד קריאה לבנות. את האלף־בית היה מקנה להן ע"י נתינת צורה מוחשית לאותיות כגון: לאות ב' — חלון פתוח, ג' — מקל עם ארנק, ה' — שולחן עם רגל קטועה וכדומה.

נזכיר כאן עוד טיפוס אחד מאלה, שבזמננו אנו מכנים אותם בשם פסיכו־פאטים. לשם הגדרת היוצא דופן שבהם קראו להם בימים ההם: נאר, אידיוט, אצידרייטער, געכאפט אופן קאפ ועוד. מי בעיירתנו לא הכיר את מושה באם. בן למשפחה מכובדת — אסתר'ל לומבאם. מכאן אולי הכנוי משה באם. נמוך קומה היה עם זקן צהבהב. כל היום היה מסתובב בבית־המדרש ואורב להזדמנות לעשות מעשה קונדס כגון — צביטה באוזן, מכה על הראש ולאחר המעשה להתחבא בין המתפללים. עיקר מעשיו בבית המדרש היה לסדר בשעות ההפסקות בלימודים את הספרים במדפים. את הליצנות שבו היו מנצלים הבחורים הצעירים בבית המדרש. כשלמדנו מסכת כתובות היו מסיתים שיגש למבוגרים לשאול מה זה „מיכת עץ אני", וכדומה.

הגרמנים חיסלוהו יחד עם יתר אנשי העיירה.

מתוך תיאור זה של מעשי קינדסאות על ידי פסיכופאטים, מתבקשת מעצמה הדגשת השוני בין המעשים הפליליים כגון: פריצות, מעשה אונס והבערת אש, הנעשים בזמננו על ידי אנשים מופרעים לבין המעשים, שנעשו בזמנים ההם על ידם והם: מחיקת אותיות בספר התורה, צביטה באוזן, קינטור מבוגרים ע"י הצגת שאלות פיקנטיות וכדומה.

הבנות היו על פי רוב גורם לשינוי מעמד המשפחות. בת ממשפחה בעל־ביתית באם היתה יפה, היו לה כל הסיכויים להנשא לבחור בן תורה.

לשען שלום מאיר, יהודי בעל מלאכה ממתפללי בית המדרש, יהודי פשוט ובעל חזות מכובדת, היו לו שתי בנות יפות ושתיהן נישאו לשני בני דודים, בני תורה מובהקים והם: יוסלה פרדס ושמואל־אהרון פרדס. שני החתנים אכלו „קעסט". השען, שלום מאיר, היה חוסך את לחמו מפיו בכדי להאכיל את חתניו

מכל טוב. יוסלה פרדס, חתנו הבכור, נהיה למלמד גמרא לבחורים גדולים. למדו אצלו, בעיקר, בנים של חסידי רדומסק. אחרי שנים אחדות של ישיבה בעיירה, עזב אותה ועבר לעיר מולדתו זבירצה, כי המקום כנראה, לא יכול היה לכלכל ארבעה „חדרים" ללימוד גמרא.

חתנו השני, שמואל־אהרון פרדס, התפרסם עוד בהיותו סמוך על שולחן חותנו, כבעל מוח חריף ומתפלפל גדול. יסד כתב־עת לפלפול בשם „פרדס". לאחר כך היגר לאמריקה. כתב־עת זה המשיך להופיע באמריקה על ידי מייסדו עד הזמן האחרון. נפטר באמריקה אחרי שנות עבודה פוריה בשטח הפלפול.

יוסף רושין, יהודי מהמעמד הבעל־הביתי, איש עשיר, סוחר תבואות בסיטונאות. כל השבוע נמצא מחוץ לבית בעניני המסחר ורק לשבת היה חוזר הביתה. נכדיו ואני (הייתי בן דודם) היינו רצים אחרי העגלה, שהעלתה ענני אבק (בה היה חוזר הביתה בערב שבת) בכדי לקבל ממנו מתנות. (כדוגמת שמואל נגיד בספרו של שלום אש). היה מחלק ממתקים ושוקולד בצורת מטבע.

ליוסף רושין היו שלש בנות יפות־מראה וכולן נישאו לבעלים בני תורה. אחת מהן, רבקה'לה רושין, נישאה לדודי, איצ'ה מאיר טורנר, בן תורה וסוחר גדול. הוא מת בסוף מלחמת העולם הראשונה. אחרי מות בעלה ניהלה רבקה, שהיתה „אשת חיל", בעצמה את החנות לטבק. עלתה ארצה בשנת 1925 ביחד עם אבי ז"ל בתור אשתו השניה. היתה זו המשפחה הראשונה מהמעמד הבינוני שעלתה מהעיירה לארץ ישראל. האריכה ימים ומתה בשיבה טובה.

ר' שלמה רוטנברג, בו פתחנו את הרשימה הזאת, יליד בנדין היה ונשא לאשה את שיינדל לאה, בתה של חנה רודעס, שהיתה לה בורסקאות על יד בית הכנסת הגדול. בעלה של חנה רודעס מת בצעירותו והיא ניהלה בעצמה את המפעל בעזרת הילדים, שגדלו בינתים והם מרדכי'לה ורשבסקי והבת שיינדל לאה.

בהיותו חובש בית המדרש, הבטיחו לר' שלמה רוטנברג „קעסט". אכן 13 שנה היה סמוך על שולחן חמתו. שנות ה„קעסט" לא עברו עליו בבטלה. את שנותיו הראשונות של ה„קעסט" בילה בבית המדרש. הספיק להביא לעולם שבעה ילדים — בנים ובנות.

מפיו של ר' נתן רוזינר שמעתי שר' שלמה רוטנברג היה לומד עם הרבה בחורים בבית המדרש ואברהם־יוסף שטיבל היה משומעי שעוריו והיה מהנכנסים והיוצאים בביתו של ר' שלמה.

בניו של רוטנברג מספרים, כי אברהם־יוסף שטיבל, בבואו לאביהם ללמוד שעור, היה משתתף בהרדמת הפעוטים על ידי נענועי עריסתם.

העריסה בבית יהודי בעיירה תפסה מקום חשוב בריהוט הבית ובהווי המשפחתי. העריסה לא משה מהבית מהשנה הראשונה שלאחרי הנשואין, עד הגיע הזוג להיות סבא וסבתא. לא פעם אפשר היה למצוא בעריסה אחת בן יחד עם נכד, לשון אחרת — דוד ביחד עם אחין שכבו בעריסה אחת. צורת העריסה אפשר למצוא רק בציור שבמילון. צורתה כעין מיטה קטנה, הנשענת על שני בסיסים מעוגלים. הודות לבסיסים המעוגלים, התנענעה העריסה מכל נגיעה קלה. האם, בעמדה על יד הכירים, בישבה על יד השולחן, או בתקנה גרבים, היתה מחזיקה את אחת הרגלים על הבסיס ומנענעת את העריסה עד שהתינוק היה נרדם. דא עקא, התינוק שהתרגל לנענועים, היה דורש זאת גם באמצע הלילה. אפשר היה למצוא את אמותינו נשענות על העריסה ומרוב עייפות נרדמות בהיניקן את התינוקות. הכרוניקה של העיירות ידעה לספר על מקרים של חניקת תינוק מלחץ האם הנשענת עליו.

הגדולים בין הילדים היו עוזרים להורים בהשתקת התינוקות והרדמתם על ידי נענועי העריסה. בימים ההם טרם היו בעיירות מגרשי משחקים עם נדנדות בשביל הגדולים יותר. היו מתישבים משני הצדדים של העריסה ומנענעים איתה במהירות גדולה עד שלפעמים היה התינוק עף מהעריסה.

העריסה, כדוגמת הסדנא של בעלי המלאכה, שימשה בית יוצר לשירה העממית. האם העבריה היתה מביעה בשירה את המיית לבה לתינוקה ואת משאלותיה לעתידו של בנה. שירי הערש העממיים, שהיו מושרים על ידי אמותינו, משקפים היטב את התקופה, את רחשי ליביתיהן, את ששונן ואת יגונן.

עם תום ימי ה„קעסט" של ר׳ שלמה רוטנברג ובהגיע הזמן להנתק משולחן חותנו ולהיות עצמאי, לא נשארה לו דרך אחרת, אלא להמשיך בעסקי הורי אשתו (אם כי הכשיר את עצמו להיות שוחט).

לאמתו של דבר, לא נמשכה אשתו שיינדל־לאה, לדרך זו ביותר, כי ידעה את כוחו של בעלה במקצוע זה וחששה, שכל העול והמעמסה בניהול העסק יפול על שכמה (ואמנם כך היה). אולם באין מוצא אחר השלימה עם רעיון זה. בשכנות לבורסקאות של הורי אשתו היתה עוד בורסקאית, שהשתייכה לאחד בשם גודל, אשר נמכרה למשפחת רוטנברג וכך נהיה ר׳ שלמה רוטנברג לאחד מחשובי הבורסקאים.

כשחדרו רוחות חדשים לעיירתנו וזיעזעו היסודות, שעליהן היה מושתת אורח־החיים במשך מאות בשנים, כשהדי הקריאה ל„שינוי ערכים" הגיעו גם לבתים החסידיים שבעיירה, היה הבית של משפחת רוטנברג מהראשונים שנבקעו ונפרצה בהם פירצה גדולה. הבן הבכור אברהם דוד הצטרף לנוער, שנמשך לרעיון הציוני וכך נמשכה המסורת מהבכור עד לצעיר שבהם, אליעזר רוטנברג, הנמצא כעת בארץ.

המשפחה מרובת הילדים התפלגה — חלק מהם נמצא בארץ והחלק שנשאר בפולין עלה יחד עם האם על המוקד הנאצי.

יהיה זכרם ברוך!

פנחס וינברג

ז'ארקי-מישקוב

(מעין דו־שיח)

עוד בהיותנו ילדים ראינו במישקוב כעין המשך טבעי לז'ארקי. היה זה מין „צמד־חמד", שלא יכלו להנתק מעולם ואחת כאילו אינו יכולה להתקיים בלי השניה. ז'ארקי בלי מישקוב היתה כראש בלי רגלים ומישקוב בלי ז'ארקי — רגלים בלי ראש.

בין שני הישובים הללו התפתחו קשרי מסחר ענפים, קשרי משפחה, קשרי עסקים, עסקנות, עניני קהילה, חילוף חזנים, כלי קודש, מקוה־משותף, ואפילו המוות קשר אותם לעולמי עד: בהגיע זמנם נאלצו יהודי מישקוב למצוא את מנוחתם בבית העלמין של קהילת ז'ארקי... ועל רקע כל הקשרים האלה לא פעם פרצו מריבות וסכסוכים גם בין הילדים משתי העיירות.

אנו הילדים אהבנו את עיירתנו ז'ארקי, אולם מישקוב משכה אותנו מאד ובמיוחד תחנת הרכבת שבה. שם ראינו עולם חדש, מעניין ומסתורי, משם נפתח אשנב רחב לעולם הגדול, כי משם אפשר להפליג לעולמות רחוקים, לראות עולם ומלואו. ואילו ז'ארקי, סגורה ומסוגרת, בלי רכבת, ובלי פנים חדשות. כל שבת היינו יוצאים ילדים ונוער ברגל לעבר מישקוב, מהלך של 7 ק"מ והיינו מבלים שם שעות רבות מסביב לתחנת הרכבת ההומה. התבוננו ברכבות המהירות העוברות ביעף ונעמה לנו שריקת הקטר הפולחת את האויר. ראינו את סדרני הרכבת במדיהם ההדורים. ביקרנו על יד בתי החרושת הרבים, שארובותיהם

הגבוהות מתנשאות אל על ומשוים למישקוב צורה של כרך סואן בזעיר אנפין. לפנות ערב היינו חוזרים הביתה מלאי רשמים ובראשינו מתרקמים חלומות על נסיעות דמיוניות לכל קצווי העולם. התקנאינו בילדי מישקוב שכל זה בא להם בנקל, ללא כל מאמץ מצדם...

לפני הרבה שנים הקשבתי פעם לשיחה בבית סבא, בין דודי ובין יהודי מישקובאי שבא לביתנו, על נושא זה. השיחה היתה ערה ביותר וקולנית מאד. שני היהודים התרתחו בויכוח: מי מקלקלת יותר את הנוער, מישקוב או ז׳ארקי?

מי יודע במה היה נגמר הענין, לולא כניסתה של הסבתא עם לביבות בקערה שהפסיקה את השיחה. שני הצדדים התפייסו על ידי כוס תה מתוק.

אנו הילדים עמדנו מסביב ונהנינו מהנימוקים המוחצים של דודי. רוב המקשיבים היו כמובן „פאטריוטים" של ז׳ארקי. מיעוט בין הילדים המבוגרים, עמד לצדה של מישקוב...

אמר דודי: מישקוב מהי, גם כן משהו? מה אתם לעומתנו? אנו אלפים רבים ואתם קומץ; לנו בתי כנסת, מוסדות, חברות, מפלגות, ואתם? לא עיירה ולא כפר, סתם מין „אנדרוגנס"... כמה בתים בתוך ותו לאו. אין לכם מקום לחיות, ואין לכם מקום למות... אפילו את המתים אתם מוכרחים להביא לקבר ישראל לז׳ארקי.

ענה המישקבאי: לולא מישקוב הייתם בכלל אפס גמור. רק הודות לנו אתם חיים וקיימים. וכי מה אתם בלעדנו? פרובינציה חשוכה ועלובה, ללא אור וללא דרך מלך, ללא רכבת וללא תחנה, מנותקים ומבודדים בצד רחוק מכל ישוב חי. גם לנסוע לא תצליחו מבלי לעבור דרכנו!

השיב דודי: וכי מה צורך לנו בתחנת־רכבת? סתם רעש ובהלה היא מוסיפה, תימרות עשן וצפצופים בימים ובלילות, אינה נותנת לישון ומחניקה את כולכם. ואילו אנו, חיים אנו באוויר צח ומחיה נפשות... היערות שלנו מפיצים ריח ניחוח ואילו אתם, במחילה מכבודכם...

השיב היהודי ממישקוב: לולא אנחנו, לא היה איש מגיע אליכם, הייתם קופאים מקור בלי הפחם. שמובילים דרכנו. הייתם מתים כל יום מחוסר פרנסה, מחוסר מצרכים, שמגיעים אליכם דרכנו. וכי מי זה היה מגיע בכלל אליכם ממרחקים בעגלות מזופתות שלכם מרחק כה רב לעיירה, שמוצצת את דמיה של המבריאים, הבאים אליה להנפש. פושטים אתם מהם את העור בעד כל מצרך ומצרך, נותנים להם לאכול קדחת ולוקחים טבין ותקילין! וכי מה אתם חושבים, שאין אנו יודעים זאת? הא?!

אמר דודי: אט, אט, אט... צדיקים גמורים אתם! אין מי שיצחיק. מכירים אותכם לוו"ניקים שכמותכם, יהודים כשרים, יראי שמים, סוחרים ערומים כצוענים, פונדקאים וספסרים... אנשים רחבי לב... ינסה מישהו לגשת לשתות כוס חמין בפונדק שלכם, מיד ישלם מחיר מפולפל עבור מים מרירים ופושרים עם קצת סחרינה! ישמרנו אלוהים מכל אלה!

ענה המישקובאי בכעס: ראו נא ראו, יהודי פותח את פיו הקדוש ומשמיע תוכחה כזאת. המסעדות שלכם בז'ארקי מוניטין יצא להם בכל הסביבה. י"ש מוהלים במים, ובירה בקוואס והנקיון ישמרנו אלוהים להבדיל! טפו! טפו! נקיון אתם יכולים לבוא ללמוד אצלנו. בואו וראו, הרחובות שלנו, החצרות והבתים — נקיון בכל פינה, ולא כמו ביאליק מתאר בשירו „על עיר לישטינה עם הר האשפתות"...

מילא מילא, משום מה אתם באים למקווה שלנו, אם הוא לא נקי? למה אתם באים לבתי כנסת שלנו להתפלל — אצל השמדניקים, הא? אדרבא תנסו לא לבוא בקהלנו ונראה מי יוכל להתקיים לבד?

— אנו באים אליכם? אתם באים למישקוב בכל יום שני וחמישי, כי צר לכם המקום הזה. וכי למה באים כל הבחורים והבחורות אלינו למישקוב ללמוד, לראות, להסתובב ברחובות, בתחנת הרכבת, לבקר „בראינוע שלנו"? — אתם פורצי גדר מאז ומתמיד. כל מיני שקצים אתם מכניסים אליכם ואלה עוברים אחר כך אלינו. כל הנוער שלכם מקולקל עד היסוד. בראינוע חשקה נפשכם... וכי מה מראים שם? סתם דברים בטלים. גברים ונשים, רחמן ליצלן, מתנשקים על סדין, והקהל מוחא כף! הנשמע דבר כזה? עוכרי ישראל! מצאו להם פרנסה — „ראינוע", להוציא כסף מיהודים ועוד מושכים את ילדינו לעסק טמא זה. טפו! טפו!

דודי ירק שלוש פעמים והצעקות עלו מעלה מעלה עד שלביבות הסבתא הפסיקו שוב את הויכוח.

אברשקה אייזנברג

על בית ברנדיס

לא רבים, אולי, שמעו על הבית הזה, שקנה לו את עולמו בעיירה, בין עשרות בני הנוער ה„שומרי" שנהנו מהכנסת אורחים נלהבת בבית זה.

לכאורה היה זה בית רגיל ככל הבתים, השייך למשפחה רגילה של סוחרים זעירים. בחזית הבית — חנות מכולת ברחוב לשניוב. בקצה האחד מאוכלס יהודים ובקצה השני, הארוך יותר, המוליך ללשניוב מאוכלס נוצרים. הדרך ללשניוב

הובילה דרך שדות עצים, בוסתנים, גני פרי ומשקים חקלאיים עד בואכה למעיינות לשניוב הזכים.

כאן היו מתכנסים, בעיקר בשבתות, כל בני הנוער בעיירה לשתות מהמים הזכים ולהסתכל במי המעיינות המפכים חורמים להם בנחת בואדי דרך יערות ושדות עד הגיעם לעיירה.

מכאן נמשכו גם יערות אין סופיים, שהובילו לכפרים פולניים סמוכים וכן חורשות צל רבות. יפה היתה הסביבה ושקטה, כאן בילינו שנות הנעורים היפות ביותר. כאן למדנו שירת הצפורים והדרור; בחיק הטבע הזה ינקנו ונשמנו אוירה חדשה: כאן שרנו השירים הראשונים — „מולדתי", „לילות כנען" על העמק והגליל...

וכשחזרנו שכורי אהבת הטבע מיערות לשניוב, היתה התחנה הראשונה בבית ברנדיס. כאן פרקנו את ההרגשות, כאן שתינו כוס מים להרוות את צמאוננו והמשכנו לשיר... הבית הזה היה פתוח מהשכם בבוקר עד מאוחר בלילה, כאן התקיימו ויכוחים סוערים על דת וציונות, ארץ ישראל והערבים. לכאן באו כל המדריכים לשם התיעצויות, לכאן באו כל השליחים ואפילו השליחים מחוץ לארץ התאכסנו כאן. כאן שתינו בצמא כל מלה היוצאת מפי שליח מארץ ישראל. למדנו שיר חדש, פזמון, ניגון או סתם חדשות מהעולם הרחב. כאן גם יכולנו לקרוא עתונים שונים שהגיעו מכל העולם.

וקרה לא פעם, כשנכנס „גוי" לקנות סוכר, או מלח, ובחנות אין איש. והלקוח נכנס לבית וצועק: „פאַני באַלצ'ע, פאַני אונטצ'ע. אך הבנים והבנות עסוקים בויכוח חם על פוליטיקה ואיש אינו שם לב לקונה העומד נדהם ומסתכל „בבטלנות היהודית".

שמח היה בבית הזה בימים ובלילות. עד אחר חצות בקע כאן אור וקשה היה לעזוב את בית ברנדיס.

שכבות שלמות התחנכו וינקו חכמה ודעת בבית פתוח זה. כאן השאלנו ספרים עתונים ואפילו מצרכים לטיולים ולמחנות ולסתם חברים. בזמן מצוקה „סחבנו" את הדרוש מבית זה!

אכן מכאן יצא צבי ברנדיס, הצעיר ביותר במשפחת ברנדיס שספג לתוכו את כל המסורת היפה של הבית הזה. הוא היה עמוד האש שהאיר לרבים במרוצת השנים והפך ללפיד המרד בגיטו בנדין נגד קלגסי הנאצים. הוא איש הספר והמחשבה המעמיקה נעמד בראש המרד המזוין והציל את כבוד ישראל וכבוד העיירה שלנו בנפלו עם נשק ביד נגד רוצחי עמנו.

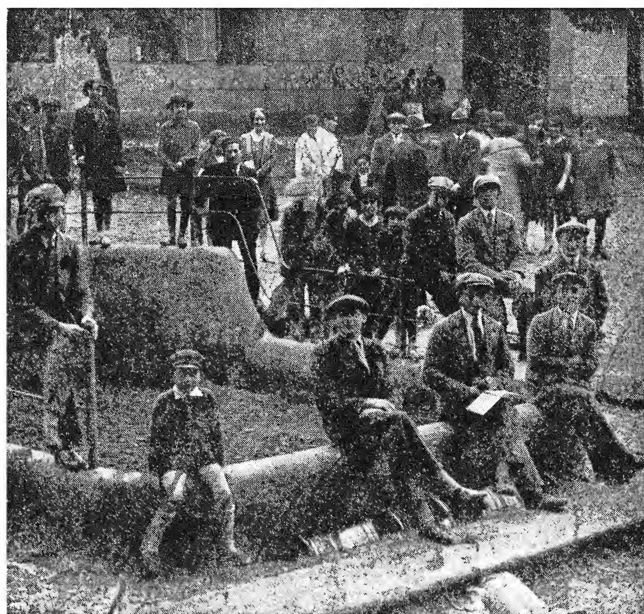
יהיה שמו ברוך לנצח!

אברהם אייזנברג

המעיין בלישניוב (דער סטוק)

לזכרו של אבי צבי שיבק ז״ל, שהיה מכונה — הערשל בלאחארז׳.

מי מאתנו ילידי העיירה ז׳ארקי לא נזכר במעיין המפורסם בלישנוב, שהצטיין ביופיו ובמימיו הזכים ואשר בו קשורים זכרונות כה רבים ונעימים מימי ילדותנו ונעורינו. מה אהבנו לא רק לבלות על ידו, לא רק לשתות

המעיין המפורסם בלישניוב

ממימיו אלא גם להתכופף ולהסתכל איך מתפרצים וגועשים מימיו ללא הפסק כאילו יד נעלמת מכוונת את מרוצתם. המעיין שימש מקור לראשיתו של נחל — „די דז׳קה״ והנחל עבר בלב העיירה ממש — המקווה, בית המדרש ובית הכנסת מזה ועסקי הבורסקאים מזה. ואם בהיותנו ילדים לא העזנו לגשת עד המעין

עצמו מפחד השקצים הקטנים שהיו מתנפלים עלינו (המעין נמצא בסביבה גוית), הרי כאן בתוך העיירה על יד בית הכנסת לא ידענו פחד ונהנינו מהמשחק שבחול אפיקו וגם ממימיו הזכים. על יד המעין ממש עמדה כנסיה נוצרית גדולה, אשר כל שנה היתה מושכת אליה אלפי עולי רגל נוצרים, שהיו מתכנסים כאן מהרבה ערים וכפרים על יד המעין, כשהם נושאים עמם הרבה דגלים ואיקונין, ביניהן גם של מרים הקדושה.

אבי ז"ל, אשר לפי מקצועו פחח היה, עבד לעתים בכנסיה זו בתקון הגג והצריח הגבוה והיה נכנס לשיחה עם כומר הכנסיה. פעם ספר לי, כי באחת השיחות עם הכומר שאלו על סיבת קדושתו המיוחדת של המקום בעיני הנוצרים. ואלה היו דברי הכומר: לפני הרבה שנים עוד לפני קום העיירה ז'ארקי וטרם היות המקום מוקף יערות עברה במקום זה עגלה עם דיוקנה של מרים הקדושה והעגלה רתומה לצמד שוורים. בהגיע העגלה למקום בו עומדת הכנסיה לא רצו השוורים להתקדם הלאה כי צמאים היו. ומים בסביבה אין. לתמהונם של האנשים אשר ליוו את האיקונין של מרים הקדושה, פערה האדמה את פיה ומים פרצו מתוך מעין. אחרי שהשוורים הרוו את צמאונם, המשיכו את דרכם לצ'נסטוחוב ומקום המעין הפך מאז למקום מקודש לכל המאמינים הנוצרים.

יהושע בן־צבי

כפר הס

זשאַרקי אין לעבן
און אומקום

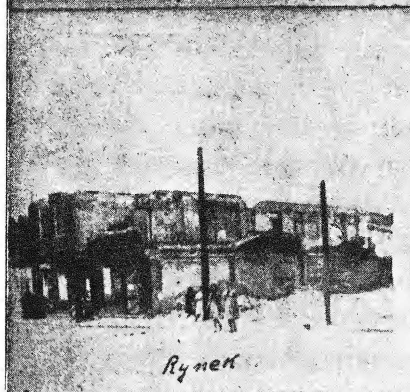

1147.▽

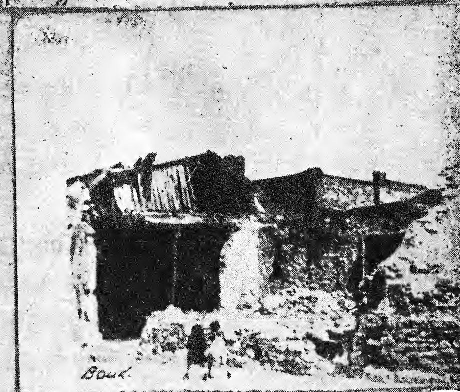
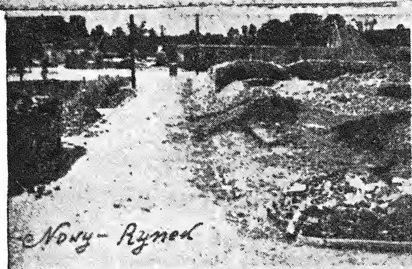
השוק והרחובות
הסמוכים אחרי
הפצצת הגרמנים
בשנת 1939

דער מארק און די
ארומיקע גאסן נאָך
די באמבארדירונגען
אין 1939

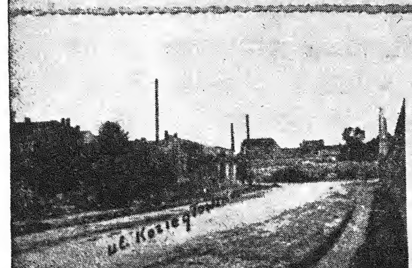
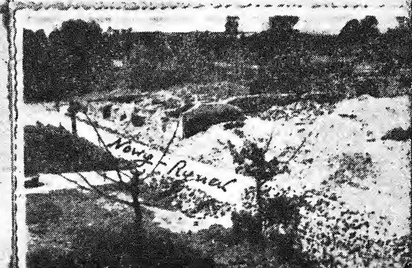

דאָס שטעטל ברענט

עס ברענט, ברידערלעך, עס ברענט,
אוי, אונדזער אָרעם שטעטל, נעבעך, ברענט,
בייזע ווינטן מיט ירגזון
רייסן, ברעכן און צעבלאָזן
דאָס גאַנצע שטעטל — אַלץ אַרום־אַרום שוין ברענט,
און איר שטייט און קוקט אַזוי־זיך
ווי אונדזער שטעטל ברענט.

עס ברענט, ברידערלעך, עס ברענט.
די גאנצע הילף איז נאָר אין אייך געווענדט.
אויב דאָס שטעטל איז אייך טייער,
נעמט די כלים און לעשט דאָס פייער.
באַווייזט וואָס איר קענט.
שטייט נישט, ברידער, אָט אַזוי־זיך
מיט פאַרלייגטע הענט,
נעמט די כלים און לעשט דאָס פייער,
ווייל אונדזער שטעטל ברענט.

עס ברענט, ברידערלעך, עס ברענט.
עס קאָן, חלילה, קומען דער מאָמענט,
דאָס גאנצע שטעטל מיט אונדז צוזאמען
זאָל אוועקקומען אין פייער און פלאמען,
בלייבן וועלן ווי נאָך א שלאכט
נאר שווארצע פוסטע ווענט,
און איר שטייט און קוקט אַזוי־זיך
מיט פאַרלייגטע הענט,
שטייט נישט, ברידער, און לעשט דאָס פייער,
ווייל אונדזער שטעטל ברענט.

מ. גבירטיג

חורבן און אומקום פון יידישן זשאַרקי

עס ציטערט די האַנט, ווען זי נעמט די פעדער כדי צו פאַרצייכענען יענע גרויזאַמע תקופה — די מוראדיקע פאַסירונגען פון די יאָרן 1945—1939. טויזנטער ביכער זענען שוין געשריבן געוואָרן וועגן יידישן חורבן און אומקום, טויזנטער אַזעלכע ביכער וועלן נאָך געשריבן ווערן איבער די מאָדערנע היטלעריסטישע קאַניבאַלן און פעלקער־מערדער, אָבער ס׳איז שווער צו גלייבן, אַז ס׳איז שוין פאַראַן די שפּראַך, מיט וועלכער מען זאָל קאָנען אויסדריקן דאָס אַלץ, וואָס מיר האָבן איבערגעלעבט בעת יענער טרויעריקער תקופה. עס פעלן די פּאַסיקע טערמינען, מיט וועלכע מען דאַרף באַצייכענען די טראַגעדיע וואָס מיר האָבן דורכגעמאַכט.

צו גרויס איז דער פאַרנעם פון אָט דער טראַגעדיע, אַז אַ היסטאָריקער זאָל אימשטאַנד זיין דאָס צו באַשרייבן, אַז ער זאָל בכוח זיין צו שילדערן די מוראדיקע ליידן פונעם מענטשן, יעדער יחיד, וואָס האָט אַדורכגעלעבט און איבערגעלעבט יענע תקופה, איז אַליין אַ געשיכטע פון בלוט און טרערן. מעגלעך, אַז פון דעם אַלעם, וואָס יחידים וועלן שרייבן, וועט מיט דער צייט זיך שאַפן דאָס אַלגעמיינע בילד פון חורבן און אַזוי אַרום וועט אויסוואַקסן אַ מאָנומענטאַל ווערק, וואָס וועט דערציילן וועגן דער שרעקלעכער פאַרשווערונג פון מענטש און זיין קולטור.

ווו זענט איר, וויסנשאַפט־מענער, דיכטער און דענקער? ווו זענט איר, קולטור־טרעגער פון אַלע צייטן? ווו זענט איר, פרעדיקער פון מאָראַל, יושר, הומאַניזם און מענטשן־ליבע?

שטייט אויף פון אייערע קברים, שילער און געטע, קאַנט און העגעל. קומט און זעט די ווירקונג פון אייערע הערצער און מוחות. און איר מוזיקער, פאַרשטייער פון סענטימענט, פון דער נשמה־שפּראַך, איר וואָס האָט גרויס געמאַכט דעם

נאָמען פון אייער פאָלק אין געגעבן אים דעם אויבנאָן אין דער אַלגעמיינער מענטשלעכער קילטור — באַך אין מאָצאַרט, בעטהאָווען און הענדעל — זעט ווי נידעריק אייער פאָלק איז געפאַלן, ווי עס האָט איבערגעשטיגן די קאַניבאַלן, באַרבאַרן אין ווילדע הינען פון אַלע צייטן!

אין דער אַלגעמיינער קאַטאַסטראָפע האָבן מיר יידן צום מערסטן געליטן שוין דערפאַר, ווייל מיר האָבן זיך געפונען אין די אַלע לענדער, ווו עס האָט געטראָטן דער היטלעריסטישער שטיוול.

פוילן, ווו עס האָבן זיך אָנגעהויבן די טרויעריקע געשעענישן, איז שוין געלעגן אין חורבות און באַלד שפרייט זיך אויס דאָס פייער איבער אַנדערע אייראָפעישע לענדער. עס דונערן די האַרמאַטן אין פראַנקרייך, בעלגיע און האָלאַנד; עס קומט די ריי אויף נאָרוועגיע; דער הימל פון יוגאָסלאַוויע ווערט שוואַרץ פון עראָפּלאַנען; גריכנלאַנד ברענט.

עס דויערט נישט לאַנג און שוין שטייט דער מזרח אין פלאַמען. ווען די ברייטע שטחים פון דער רוסישער טעריטאָריע ווערן באַגאָסן מיטן בלוט פון מיליאָנען קרבנות — הערן זיך גלייכצייטיק די דעטאָנאַציעס פון עקספּלאָדירנדיקע באָמבעס אין הייסן אַפריקע. דער שטילער מדבר ציטערט אויף אין זיין גאַנצער לענג און ברייט אין די שרעקלעכע שלאַכטן צווישן די צוויי קעגנזעצלעכע כוחות, וועלכע קעמפן מיט די נייסטע טעכנישע קריגס־מיטלען.

עס ברענט די ערד אין עס פלאַמט דער ים, עס גליען די הימלען און די לופט איז פייער — עס שרפהט דער גאַנצער ערדישער גלאָבוס. און אין דעם ים פון פייער שיילט זיך אויס דאָס יידישע פאָלק אין זיין צעשפּרייטקייט און פאַלט דער ערשטער קרבן פון די נאַצישע בעסטיעס, וועלכע שעכטן און שיסן, ברענען און סמען די יידישע באַפעלקערונג ווו נאָר זיי דערגרייכן אין זייער בלוטיקן מאַרש.

צווישן הינדערטער שטעט און שטעטלעך האָט אויף דער מאַפּע פיגורירט אויך אַ שטעטל מיטן נאָמען זשאַרקי, אַ שטעטל מיט אַ געשיכטע פון קנאַפּע 600 יאָר עקזיסטענץ, מיט אַ באַפעלקערונג פון 5000 נפשות, וואָס איז באַשטאַנען פון 3 טויזנט יידן אין 2 טויזנט קריסטן.

די יידישע באַפעלקערונג איז על פי רוב באַשטאַנען פון קליינהענדלער, סוחרים, בעלי מלאכה׳ס פון פאַרשידענע פאַכן. די מערהייט פון זיי זענען פרומע יידן, וועלכע פלעגן דריי מאָל אין טאָג זיך פאַרזאַמלען אין די שטיבלעך און בתי מדרשים כדי צו דאַווענען בציבור. דאָס זענען געווען יידן מיט בערד אין פיאות, געקליידטע אין לאַנגע קאַפּאָטעס.די יוגנט דאַקעגן איז אין מערהייט געווען פאַר־

געשריטן אין געטראָגן אייראָפּעישע קליידונג. עס האָט זיך אויך געפונען אַ טייל רעליגיעזע יוגנט, וואָס האָט געלערנט אין בית מדרש, פון וואַנען עס האָבן זיך געטראָגן די הייזעריקע קולות מיטן ספּעציפישן גמרא־ניגון אין משך פונעם גאַנצן טאָג — ביז אין די שפּעטע אָוונט־שעהן.

אין יאָר 1939, בעת דער אַנטיסעמיטיזם האָט דערגרייכט זיין קולמינאַציע־פּונקט, איז די ווירטשאַפטלעכע לאַגע פון דער יידישער באַפעלקערונג געווען אַ שווערע. דער אַנטיסעמיטישער עקאָנאָמישער קאַמף קעגן יידן איז געפירט געוואָרן מיט אַלע מיטלען און וועגן. צוליב אָט די אומשטענדן איז די יידישע יוגנט פריי־צייטיק אַריינגעצויגן געוואָרן אין עול פון פרנסה. אָבער נישט געקוקט אויף דער אַרבעט אין דאַגות פרנסה איז די יידישע יוגנט אין זשאַרקי נישט געבליבן הינ־טערשטעליק אין איר נאַציאָנאַלער דערציונג, און איר קולטור־קאַמף. אירע נאַציאָנאַלע שטרעבונגען זענען געקומען צום אויסדרוק אין דער ציוניסטישער אַרבעט, און בעיקר אין די זאַמלונגען פאַר די פאָנדן פון קק״ל און קרן היסוד. אַ דאַנק אָט דעם נאַציאָנאַלן דראַנג פון דער יוגנט האָבן אַ סך עולה געווען קיין ישראל און אַזוי אַרום אויסגעמיטן דעם ביטערן גורל פון זייערע ברידער און שוועסטער.

ביי דער אַלגעמיינער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע האָט עקזיסטירט אַ ביבליאָ־טעק, וועלכע איז געגרינדעט געוואָרן דורך אַ בן־עיר, אברהם יוסף שטיבל ז״ל. די ביבליאָטעק האָט געטראָגן דעם נאָמען פון זיין פאַרשטאָרבענער פרוי, זיסל מלכה שטיבל. אין דער ביבליאָטעק האָבן זיך געפונען טויזנטער עקזעמפּלאַרן פון די בעסטע ווערק אין דער יידישער און העברעישער ליטעראַטור. אַזוי אַרום איז די ביבליאָטעק געוואָרן דער הויפּט־פאַקטאָר פון אַלגעמיינער און נאַציאָנאַלער דער־ציונג ביי דער יידישער יוגנט אין זשאַרקי און געגעבן דעם אימפּולס פאַר איר נאַציאָנאַלער דערוואַכונג. די יידישע יוגנט האָט געלעבט מיט דער וויזיע פון הערצלס „יודענשטאַט״, פון פינסקערס „אויטאָעמאַנציפּאַציע״ און פון אַלע אַנדערע טעאָרעטיקער אין דער ציוניסטישער באַוועגונג.

דער האַרבסט פון יאָר 1939 איז געווען איינער פון די שענסטע אין פּוילן. די זון האָט אומאויפהערלעך געשיינט. די סנאָפּעס הייסע שטראַלן האָבן זיך געגאָסן פון הימל און אָנגעגליט אַלץ אַרום. די באַוועגונג אין די גאַסן איז געווען אַ שוואַכע. יעדער איינער איז זיך געזעסן אין שאָטן פון זיין הייזל. דאָס מסחר איז אויך געווען שוואַך און אַלע האָבן געלעבט אין שפּאַנונג און אין דערוואַרטונג. אויף די שוועלן פון די קלייטן האָט מען געזען זיצן דרימלענדיק מענטשן: דאָס זענען געווען,

וואָס האָבן אומזיסט געוואַרט אויף עפּעס אַן אַרבעט. אַ רואיקע שטילקייט האָט זיך אײַסגעגאָסן איבער אַלץ און אַלעם.

איבערן שטעטל איז געהאָנגען אַ טיף־בלויער הימל און ווי מיט רחמנות גע־קוקט אויף די פרידלעכע מענטשן, וועלכע אַנען נאָך נישט די קאַטאַסטראָפע, וואָס רוקט זיך אָן. אין דער שטילקייט האָט מען געקאָנט אַרויספילן דעם גרויסן שטורעם, וואָס האַלט ביים אָנקומען. עפּעס אַ מאָדנע נערוועזיטעט האָט אַלעמען אַרומגענו־מען. די שפּאַנונג איז געוואַקסן צוזאַמען מיטן פּחד. מענטשן האָבן זיך געזאַמלט ביי די ראַדיאָ־אַפּאַראַטן און מיט אַ פאַרכאַפּטן אָטעם זיך צוגעהערט צו די באַריכטן, נייעסן און רעדעס פון די אייראָפּעישע מלוכה־לייט.

ענדלעך איז געקומען די גרויסע מלחמה־רעדע פון היטלער ימח שמו. די לעצטע ווערטער פון זיין רעדע וועל איך קיינמאָל נישט פאַרגעסן: ער האָט אָנגע־זאָגט קריג פוילן און דערמיט — גאַנץ אייראָפּע, וועלכע איז געשטאַנען גרייט־באַוואָפנט אויפצונעמען דעם קאַמף. אָבער אויך אונדז, די נישט־באַוואָפנטע יידן, האָט ער דערקלערט מלחמה. זיין רעדע האָט ער פאַרענדיקט מיט די ווערטער: דאָס מיטלאייראָפּעישע יידנטום מוז פאַרשווינדן!

אויב די דאַטע פון 1־טן סעפּטעמבער 1939 וועט פאַרבלייבן אין דער אַלגע־מיינער מענטשלעכער געשיכטע ווי אַ גרויס וועלט־געשעעניש — וועט אָבער אָט דער טאָג פאַרבלייבן אין אונדזער יידישן זכרון אויף אַלע אייביקייטן ווי אַ גרוי־זאַמער געשפּענסט, וואָס וועט מאַכן אויפציטערן יעדעס יידישע האַרץ.

אין אָנבליק פון אונדזער שרעקלעכן חורבן שטייען מיר געבראָכן איבער אונדזערע אייגענע קברים. מיר גלייבן נישט די אייגענע אויגן. מיר זענען נישט בכוח אויפצונעמען דעם גרויל פון חורבן און אומקום. מיר זענען ווי אונטער דער ווירקונג פון אַ נאַרקאָז — אָן געפילן. אפשר שפּעטער, פון אַ ווייטערער פּערספּעק־טיוו, וועט מעגלעך זיין צו זען די ווירקלעכקייט אין איר גאַנצער ברוטאַליטעט.

נאָך די שוידערלעכע געשעענישן האָבן מיר ערשט דערזען וויפל שולד מיר האָבן אין אונדזער אומגליק. מיר האָבן, ליידער, צו ווייניק געלערנט פון אונדזער אַלטער פאַרגאַנגענהייט און נאָך ווייניקער — פון דער לעצטער, פון דער תקופה 1933—1939. מיר האָבן נישט געזען דעם חורבן פון אונדזערע ברידער אין דייטש־לאַנד און אין עסטרייך; מיר האָבן נישט געזען זייערע איבערלעבענישן, זייער חורבן און אומגליק, כדי מיר זאָלן עפּעס לערנען פון דעם. דערפאַר זענען מיר געווען נישט פילבאַר לגבי דער גרייסער אימיטלבאַרער געפאַר מצד היטלער־דייטשלאַנד, וואָס האָט געגרייט אונדזער אַלעמענס חורבן און פאַרניכטונג.

ערשט שפּעטער האָבן מיר דערזען, וואָס פאַר אַ שוואַכן פּאָליטישן חוש מיר

האָבן פֿאַרמאָגט, ווי אָרעם ס'איז געווען אונדזער פּאָליטישע אָריענטאַציע. מיר זענען געווען פֿאַרזונקען אין הוהאַ פֿון טאָגטעגלעכן לעבן, אין כלערליי מסחרים און געשעפֿטן; מיר האָבן געדינט דעם עגל־הזהב און אַנדערע אָפּגעטער — מיר האָבן אָבער נישט געזען די ווירקלעכקייט און דעריבער אויך נישט פֿאָרויסגעזען אונדזער צוקונפֿט.

דער יידישער ישוב אין פּוילן איז געווען צעריסן און צעשפּליטערט. פֿאַרשיי־דענע אידעאָלאָגיעס און אָריענטאַציעס האָבן צעשפּאַלטן אונדזער געמיינזאַמקייט און אָפּגעשוואַכט אונדזער פּאָטענציאַל אַלס נאַציאָנאַלע מינדערהייט. אָט די לאַגע אין יידישן לעבן האָט דערפֿירט צו דעם, אַז מען זאָל נישט דערזען די געפֿאַרן, וועלכע זענען געשטאַנען הינטער אונדזערע פּלייצעס. אין אַזאַ מצב האָבן מיר אויפֿגענומען דעם ערשטן האַרמאַטן־שאָס, וואָס האָט זיך דערטראָגן צו אונדז פֿון דער נאָענטער פּויליש־דייטשישער גרענעץ — אַ ווייטער עכאָ פֿון דעם גרויסן שטורעם, וואָס האָט אונדז שפּעטער אָפּגעווישט פֿון דער אויבערפֿלאַך.

די געשעענישן האָבן נישט לאַנג געלאָזט אויף זיך וואַרטן. אַלץ איז געקומען בליץ־שנעל. די האַרמאַטן האָבן געשפּיגן מיט פֿייער און געמאַכט ציטערן די ערד. אַלעמען האָט אַרומגעכאַפּט אַ פּחד און אַ מורא. לאַנגע קאַראַוואַנען פֿון וועגן, פֿערד, און מענטשן האָבן אין איילעניש זיך געצויגן איבערן שטעטל. דאָס זענען געווען אַנטלויפֿנדיקע פּויערים מיט די משפּחות, וועלכע האָבן פֿאַרלאָזן זייערע היימען און אַוועק אַליין נישט וויסנדיק וווהין. די דאָזיקע לאַנגע קאַראַוואַנען האָבן מיט זיך פֿאָרגעשטעלט אַ שרעק־בילד. די וועגענער זענען געווען באַלאָדן מיט פֿאַר־שידענע שטוב־חפצים. מענער, פֿרויען און קינדער, צוזאַמען מיטן לעבעדיקן אינ־ווענטאַר, האָבן זיך נאָכגעשלעפּט פֿון הינטן. די קי, שעפּסן און ציגן האָבן געגלאָצט מיט איבערגעשראָקענע אויגן און יאָמערלעך געמעקעט.

דאָס איז געווען פֿרייטיק, דעם ערשטן סעפּטעמבער 1939. אַ ציטערניש האָט אַרומגענומען דאָס גאַנצע שטעטל. מענטשן זענען צעטראָגענע געלאָפֿן פֿון איינעם צום צווייטן, ווי איינער וואָלט געזוכט הילף ביים אַנדערן. לויט אַ פֿאַראָרדענונג פֿון דער מאַכט האָט מען געדאַרפֿט פֿאַרקלעפּן מיט פּאַפּיר די פֿענסטער אַלס שוץ קעגן די באָמבעס. אַלע האָבן דאָס געטאָן אין דער גרעסטער איילעניש. אָט דער פֿרייטיק פֿאַרנאַכט איז געווען ענלעך ווי פֿאַר כל נדרי: אַ געלויף, אַן איילעניש. אומעטום האָט מען געזען איילנדיק מענטשן מיט פּפּיר און קליי אויף צו מאַכן זיך די „פֿעסטונגען".

דאָס שלעפּן זיך פֿון די קאַראַוואַנען האָט נישט אויפֿגעהערט, און ווען די נאַכט איז צוגעפֿאַלן און די זון האָט איבערגעלאָזט אויף מערב אַ לאַנגן פֿייערדיקן

פֿאַס — איז די אימה געוואָרן נאָך גרעסער. די האַרמאַטן האָבן כסדר געהילכט. עס האָבן געדינערט די דעטאָנאַציעס און דאָס פּייפֿן פֿון די קוילן האָט געשניטן די לופֿט. דאָס שטעטל איז די נאַכט שוין נישט געשלאָפֿן. מענטשן זענען געשטאַנען ביי די פֿענצטער, געקוקט אין דער טונקעלער נאַכט און צוגעהערט זיך צום מאָנאָטאָנעם ריטם פֿון די ציענדיקע קאַראַוואַנען, וועלכע האָבן אויסגעזען אין דער נאַכט ווי געשפּענסטער.

אַזוי איז די נאַכט אַדורך אין דערוואַרטונג אויף עפּעס אויסערגעוויינלעכס. עס האָט זיך אָנגעהויבן די דעמערונג. אויף מזרח האָט זיך באַוויזן אַ גאָלדענער קנויל, וואָס איז שנעל אייסגעוואַקסן און אַרויסגעוואָרפֿן לאַנגע פֿייער־ריטער. די זון האָט באַלויכטן דאָס טרויעריקע שטעטל. אויף דער נשמה איז געווען אַזוי שווער, אין האַרצן — אַזוי טריב, און די זון האָט גערייצט מיט איר שיין, ווי זי וואָלט געזאָגט: „זעט, ווי שיין איך בין, זעט ווי ליכטיק ס׳איז די וועלט”. אויך די פֿייגעלעך האָבן אין דעם פֿרימאָרגן געזונגען אַזוי טרויעריק, ווי זיי וואָלטן באַוויינט דעם ביטערן גורל פֿון אונדזער אומגליקלעך שטעטל.

די באַוועגונג אין די גאַסן איז געוואָרן לעבהאַפֿטיקער. איינער האָט געקוקט אויפֿן צווייטן מיט פֿרעגנדיקע בליקן: וואָס הערט זיך? גאָר גיך האָט מען זיך דערוווסט, אַז דאָס פּוילישע מיליטער האַלט נישט אויס דעם דרוק פֿון דער דייטשישער אָפֿענסיווע און רוקט זיך שנעל צוריק. שוין אַרום 11 אַזייגער, שבת דעם 2־טן סעפּטעמבער, האָבן אין שטעטל זיך באַוויזן די ערשטע פּוילישע פֿראָנטזעלנער, וועלכע זענען מידע און איבערגעשראָקענע געלאָפֿן אָן אַ סדר. כאַראַקטעריסטיש, אַז אין אַזאַ צושטאַנד האָבן זיי נישט פֿאַרגעסן צו פּלינדערן יידישע קראָמען.

דאָס צוריקלויפֿנדיקע מיליטער האָט נאָך מער פֿאַרשטאַרקט די פּאַניק. אויך מונדירטע פּאָליציאַנטן זענען אין גרויסע גרופּן געלאָפֿן אַלץ ווייטער און ווייטער. די נערוועזיטעט און שפּאַנונג איז געוואַקסן, דער ווילן צו לויפֿן האָט באַהערשט אַלעמען. מ׳האָט גענומען פּאַקן די חפצים. דער פּסיכאָז פֿון לויפֿן האָט אַרומגענומען דאָס גאַנצע שטעטל.

אין דער זעלבער צייט זענען אָנגעלאָפֿן דייטשישע עראָפּלאַנען. מיטאַמאָל האָבן זיך דערהערט דעטאָנאַציעס פֿון איפּרייסנדיקע באָמבעס. אַלץ אַרום איז שוואַרץ געוואָרן פֿון קנוילן רויך און שטויב פֿון די איינגעפֿאַלענע הייזער. בלויז עטלעכע מינוטן האָט געדויערט די באָמבאַרדירונג — און אַ טייל פֿון שטעטל איז געלעגן אין חורבֿית. עס איז אויסגעבראָכן אַן אומגעהייערע שרעק און פּאַניק. מענטשן זענען געלאָפֿן ווי ווּאַנזיניקע, אַליין נישט וויסנדיק וווהין.

ווען כ׳בין אַרויס אין גאַס האָבן מיינע אויגן דערזען אַ מוראַדיק בילד. אומעטום האָבן אַרויסגעשטאַרצט די קוימענס פון די איינגעפאַלענע בנינים. סנאָפּעס רויך האָבן זיך געטראָגן פון ברענענדיקע הייזער. די גאַסן זענען פול געווען מיט גלאָז פון צעשמעטערטע שויבן. אויפן בריק האָבן זיך געוואַלגערט מענטשן־מתים, געפאַלענע פערד און קי, איבערגעקערטע וועגענער. אינטער די איינגעפאַלענע בנינים זענען פאַרשאָטן געוואָרן צענדליקער מענטשן. דער קורצער וויזיט פון דער דייטשישער אַוויאַציע האָט גורם געווען דעם טויט פון קרוב 200 פּערזאָן.

אַרומגענומען פון אַ מורא׳דיקער פּאַניק האָט דאָס שטעטל אָנגעהויבן לויפן. די מענטשן זענען געלאָפן אָן אַ באַשטימטן ציל. אין דער בהלה האָבן מענטשן פאַרגעסן זייערע נאָענטסטע. מערסטנס איז מען געלאָפן אין דער ריכטונג פון שטעטל לעלווו.

דאָס בהלהדיקע לויפן האָט מיט זיך פאָרגעשטעלט אַ טרויעריק בילד. צעשראָקענע מענער, פרויען און קינדער זענען געלאָפן אָן אַ ציל. מידע פון לויפן און פון הונגער האָבן אַ סך אַוועקגעוואָרפן דאָס ביסל חפצים, וואָס זיי האָבן מיט זיך מיטגענומען. אַנדערע האָבן זיך פאַרהאַלטן אין דערפער ביז די דייטשישע מערדער זענען אויך אַהין אָנגעקומען.

אויף די וועגן האָט מען געזען זיך וואַלגערן ביקסן, רעוואָלווערן און מאַשינגעווערן, וועלכע זענען איבערגעלאָזן געוואָרן פון פוילישן מיליטער. מאָטאָציקלען, אויטאָמאָבילן און טענדערס האָבן פאַרלייגט דעם שאָסיי. אויך מלבושים, סחורות, וואַליזעס, געלט און טייערע חפצים האָבן זיך געוואלגערט אויפן וועג.

נאָך אַ טאָג־צוויי האָבן אַלע איינגעזען, אַז דאָס לויפן האָט נישט קיין זין: די מאָטאָריזירטע דייטשישע אַרמיי האָט אַלעמען דעריאָגט. אַ טייל פון דער באַפעלקערונג האָט זיך נישט אומגעקערט. איר איז געלונגען צו אַנטלויפן אין דער ריכטונג פון מזרח — אויף די געביטן, וואָס זענען פאַרנומען געוואָרן דורך דער סאָוויעטישער אַרמיי.

מיין פאַמיליע האָט נישט ווייט געוואַנדערט און מאָנטיק, דעם 4־טן סעפּטעמבער האָבן מיר זיך צוריקגעקערט קיין זשאַרקי. מיר זענען לאַנג געגאַנגען צוריק, דורך פעלדער און וועלדער, יעדער איינער מיט אַ ציטער אין האַרצן, מיט טרויעריקע מחשבות. פון דער ווייטנס האָבן מיר געזען די גלאַנצנדיקע העלמען, די מונדירן און די אומצאָליקע מאָטאָציקלען, אויטאָס און טאַנקען, וועלכע האָבן געצויגן אין אַלע זייטן.

באַלד נאָכן אָנקומען אין שטאָט זענען מיר פאַרהאַלטן געוואָרן דורך אַ דיי־

טשישער וואַך. מען האָט אונדז רעווידירט, געזוכט ביי אונדז געווער. נאָכן פריי־לאָזן אונדז זענען מיר געלאָפן אין די היימען.

שוין זייענדיק אין שטוב האָבן מיר דערהערט אַ העפטיקע שיסעריי און דייטשישע אויסגעשרייען: „אַללע ראַוס! אַללע ראַיס!" די צעווילדעוועטע דייטשישע זעלנער האָבן געשאָסן אין אַלע זייטן. זיי האָבן צוזאַמענגעטריבן מענטשן, געיאָגט זיי אין פאַרזאַמלט אין קאָשטשאָל. דאָרט האָט מען באַפוילן אַלעמען צו שטיין מיט די פנימער צו דער וואַנט און מיט די הענט אין דער הייך. אויב עמיצער האָט נישט געקאָנט אויסהאַלטן אין אַראָפּגעלאָזט אַ האַנט, האָט ער באַקומען קלעפּ ביז בלוט. געווען אויך פאַלן פון דערשיסן. אַזוי האָבן די פאַרזאַמלטע פאַרבראַכט אין טויט־שרעק ביז 6 אָוונט. דאַן איז געגעבן געוואָרן אַ באַפעל: אַלע זאָלן לויפן אַהיים. ווען מען וועט טרעפן אין גאַס נאָך 5 מינוט — וועט ווערן דערשאָסן. דער בלוטיקער מאָנטיק פון 4־טן סעפּטעמבער אין זשאַרקי האָט געקאָסט צענד־ליקער קרבנות.

דער בלוטיקער מאָנטיק האָט אויף אַלעמען אָנגעוואָרפן אַ שרעקלעכן פחד. יעדער איז געבליבן אין דער היים. מענער האָבן בכלל נישט באַוויזן זיך אין גאַס. אין די נעכט האָט מען זיך נישט אויסגעטאָן צום שלאָפן. אַלע איינוווינער פון אונדזער הויז זענען געווען פאַרזאַמלט און צוזאַמען פאַרברענגט די נעכט. געשלאָפן איז מען אויפן דיל צוליב מאַנגל אין פּלאַץ. יעדער שאָרך פון דרויסן האָט געמאַכט אויפציטערן. אַלע ווייל האָט זיך אויסגעדוכט, אַז מען קומט אונדז נעמען.

אַזוי האָבן זיך געצויגן שלאָפלאָזע נעכט און טעג פון גרויל, שרעק און פּיין. מיר זענען געזעסן אין די שטובן, נישט וואַגנדיק אַרויסצושטעקן דעם קאָפּ. אין דרויסן איז געווען די שיינע וועלט. די זון האָט געשיינט. די רייפגעוואָרענע פרוכטן האָבן פאַרשפּרייט זייערע שמעקעדיקע ריחות. אויף דער וועלט איז געווען שיין און ליכטיק, אָבער פאַר אונדז האָבן זיך אָנגעהויבן פינצטערע טעג פון פחד און ליידן.

אין שטאָט איז איינגעשטעלט געוואָרן אַ מיליטערישע מאַכט, וועלכע האָט אָנגעבונדן אַ קאָנטאַקט מיט דער באַפעלקערונג. דער פאָרשטייער פון די יידן איז געווען י א ָ ס ל ז ש ע ל אָ נ ק א.

די מאַכט־אָרגאַנען האָבן אַרויסגעגעבן אַ פאַראָרדענונג, אַז מענער פון 16 יאָר אין ווייטער זאָלן זיך צונויפזאַמלען אויפן מאַרק־פּלאַץ. ווער עס וועט פאַרבלייבן אין שטוב וועט ווערן דערשאָסן. כמעט אַלע מענער האָבן זיך געשטעלט אויפן רוף.

ווען מיר זענען שוין געווען פאַרזאַמלט אין אויסגעשטעלט אין רייען, זענען אָנגעקומען היכראַנגיקע מיליטערלייט אין דער באַגלייטונג פון אַ פּאָליאַק מיטן

נאָמען קאָוואַליק, וואָס איז תיכף געוואָרן בירגערמייסטער אין אונדזער שטעטל.

דאָס איז געווען אַ פון פריער צוגעגרייטער פּאָליאַק, וועלכער איז נאָך פאַר דער מלחמה געווען אַ שפּיאָן ביי די דייטשן, נישט געקוקט דערויף, וואָס ער האָט פאַר־נומען אַ הויכן פּאָסטן ביי דער פּוילישער מאַכט.

אַזעלכע פאַקטן האָבן געוויזן די גרויסע דעמאָראַליזאַציע ביי די פּאָליאַקן, צווישן וועלכע עס האָבן זיך געפונען טויזנטער מוסרים, דענונציאַנטן, שפּיאָנען און פאַרעטער. דאָס האָט עדות געזאָגט וועגן דער צעפּוילטקייט פון גרויסע שיכטן, וואָס פריער האָבן זיי געפירט אַ קאַמף קעגן דער יידישער באַפעלקערונג און איצט זענען זיי גרייט געווען צו פאַרקויפן אַלע נאַציאָנאַלע אינטערעסן צו אַ פרעמדער מאַכט, וועלכע איז געקומען באַרויבן פּוילן פון איר זעלבשטענדיקייט. ווי פון אונטער דער ערד זענען אויסגעוואַקסן טויזנטער פּאָליאַקן, וועלכע האָבן פאַרנומען פאַראַנט־וואָרטלעכע פּאָסטנס ביי דער דייטשישער מאַכט.

די מיליטערלייט האָבן געהאַלטן פאַר די פאַרזאַמלטע קורצע רעדעס, אין דער פאָרם, להבדיל, פון די עשרת הדברות. מען האָט אונדז, ראשית, געזאָגט, ווער מיר זענען: איר זענט די גרעסטע שונאים פון דייטשישן פאָלק און דערפאַר וועט מען מיט אייך מאַכן אַ חשבון. אונדזער פאַרמעגן ווערן אַנטאייגנט, עס געהער מער נישט צו אונדז. אַ יידן איז נישט דערלויבט צו קויפן ביי אַ פּאָליאַק. יעדעס יידישע הויז מוז אָפּגעצייכנט ווערן מיט איילפאַרב: „יודע", „זשיד" — אין דייטש און אין פּויליש.

נאָך דעם קורצן רעפעראַט, וואָס איז איבערגעזעצט געוואָרן אויף פּויליש דורכן אויבנדערמאָנטן קאָוואַליק, האָט מען אונדז אַלעמען אַריינגעפירט אין קאָשטשאָל. אַ גאַנצן טאָג זענען מיר דאָרט פאַרבליבן אין שאָטן פון טויט. אויף די מויערן פון קאָשטשאָל זענען איינגעשטעלט געוואָרן קעגן אונדז מאַשינגעווערן. פון אַלע זייטן זענען מיר געווען אַרומגערינגלט מיט מיליטער. פון יעדנס ברוסט האָבן זיך געהערט טיפע זיפצן און די מיילער האָבן געשעפּטשעט „שמע ישראל".

די זון האָט שוין אָנגעהויבן פאַרגיין. אירע לעצטע שטראַלן האָבן געגלעט די הויכע קירכע־שפּיצן. באַלד איז צוגעפאַלן די נאַכט — אַ שטילע, אַ רויקע און טרויעריקע, אַזוי טרויעריק ווי אונדזער מצב.

ענדלעך איז געקומען אַן ענדערונג אין אונדזער לאַגע. מען האָט אונדז אַוועק־געפירט אין דער גרויסער שול און דאָרט אינטערנירט אונטער אַ שטרענגער מי־ליטערישער וואַך. די שול איז געווען רואינירט. די שויבן זענען געווען אויסגע־האַקט, די שטענדערס און בענק — צעבראָכן. דאָ אין שול האָבן מיר באַקומען אַ ביסל שטרוי, ווי פאַר בהמות. דערנידעריקטע און באַליידיקטע, צעשראָקענע און

מידע פון די שווערע איבערלעבונגען, האָבן מיר זיך אַוועקגעלייגט אויפן שטרוי מיט שווערע אומעטיקע געדאַנקען.

די נאַכט איז אַדורך אין שלאָפלאָזיקייט, מיט אויסטערלישע קאָשמאַרן, און ווידער איז געקומען אַ לויטערער און פרישער פרימאָרגן. די זון האָט זיך אַריינגעגליטשט דורך די מיט ברעטער פאַרקלאַפּטע פענסטער.

דאָס זענען שוין געווען די סליחות־טעג. אַ סך פון די פאַרזאַמלטע האָבן געדאַוונט און געזאָגט סליחות. זייערע האַרצרייסנדיקע תפילות האָבן אָנגעוואָרפן נאָך אַ גרעסערן אומעט. אַ טיפע מעלאַנכאָליע האָט באַהערשט אַלע פאַרזאַמלטע. די מתפללים האָבן געדאַוונט און געזאָגט סליחות מיטן גרעסטן עקסטאַז, גלייבנדיק, אַז זייערע תפילות וועלן אָנגענומען ווערן.

איך האָב זיי מקנא געווען און טויזנטער מחשבות זענען אַדורך מיין מוח. כ׳האָב געזען די אומענדלעך־לאַנגע קייט פון אונדזער ביטערן גלות; כ׳האָב געזען די אַלע פאַרברענטע און געשענדטע. אין דעם טרויעריקן סליחות־ניגון האָב איך געהערט דעם עכאָ פון די אַלע קרעכצן, וואָס טראָגן זיך צו אונדז איבער די קעפּ פון צענדליקער דורות. פאַרעלטערטע טרערן, פאַרשפּעטיקטע קרעכצן, וואָס קיינער פאַרנעמט זיי נישט מער. צו־אַלט איז שוין דער טרויעריקער ניגון, צו־פיל לייד און נויט שוין איבערגעלעבט — און ביז היינט איז נישט געלינדערט אונדזער ווייטיק.

דאָס אַלץ האָט אַזוי וויי געטאָן. איך האָב געוווּסט, אַז קיינער פאַרנעמט נישט אונדזערע טרערן, קיינער הערט נישט אונדזערע קרעכצן...

אַרום 8 אַזייגער אין דער פרי האָט מען דערלויבט, אַז פרויען זאָלן אונדז ברענגען עסן. מיר האָבן נישט געפילט קיין טעם אין די מאכלים, אָבער ווי הונגעריקע הינט האָבן מיר עס געשלונגען צוזאַמען מיט טרערן. דער שונא האָט געוואָלט אונדז דערנידעריקן, פאַרוואַנדלען אונדז אין חיות, אַוועקנעמען ביי אונדז יעדע מענטשלעכע ווירדע.

מיר האָבן כסדר געלעבט אין טויט־שרעק, נישט וויסנדיק וואָס מען וועט מיט אונדז טאָן. דער בלוטיקער מאָנטיק איז אונדז אַלעמען געשטאַנען פאַר די אויגן. מען האָט געשמועסט, אַז מ׳וועט אונדז אַוועקשיקן אין יעדעס מאָל ווען מיר האָבן דערהערט אַ גערויש פון אויטאָמאָבילן האָבן מיר אויפגעציטערט, געמיינט, אַז מ׳איז אונדז שוין געקומען נעמען. פאַקטיש זענען אין יענער צייט אַוועקגעשיקט געוואָרן אין פאַרשידענע קאָנצענטראַציע־לאַגערס, ווו זיי זענען אַדורך אַ שרעקלעכן גיהנום פון פיין און נויט, ווו טויזנטער זענען אויסגעשטאָרבן פון הונגער, קעלט און עפּידעמישע קראַנקהייטן. אין עטלעכע טעג אַרום איז געקומען אין שול אַ דייטשישער מיליטערמאַן אין דער באַגלייטונג פון יידן־פאַרשטייער יוסף זשע־

לאַנקא און מ׳האָט אָנגעהויבן אַרויסלאָזן פאַרשידענע פאַכלייט. די געבליבענע האָט מען איינגעטיילט אין גרופּן און אונטער אַ מיליטערישער שמירה געפירט זיי אויף אַרבעט — אָפּצורוימען די חורבות פון די איינגעפאַלענע הייזער בעת דער באָמבאַרדירונג.

דעם 23־טן סעפּטעמבער איז אויסגעפאַלן יום כיפור. אין דעם טאָג איז אָנגעקומען אַ ספּעציעלע מיליטער־פאָרמאַציע, אַ מין שטראָף־עקספּעדיציע. מען האָט אונדז אויסגעקליבן אַ הונדערט יידן, איינגעשטעלט אין רייען אויפן מאַרק־פּלאַץ און יעדן איינעם פון אונדז געגעבן אַ לאָפּעטע. מען האָט באַפוילן צו נעמען די לאָפּעטעס אויף די אַקסלען און מאַרשירן אין גלייכע רייען, צו פיר אין אַ שורה. דער באַגלייטער האָט אונדז געהייסן זינגען. ער האָט אַזוי אַרום געוואָלט פאַרגרעסערן אונדזער באַליידיקונג און דערנידערונג. צום דאָזיקן מאַרש האָבן זיך צוגעקוקט די פּאָליאַקן. זיי האָבן געלאַכט און אָנגעקוואָלן פון די מאָשקעס, וואָס ווערן געטריבן צו דער אַרבעט.

געפירט האָט מען אונדז אין דער ריכטונג פון דער קאָזשעגלאָווער גאַס און דאָרט האָט מען אונדז אויסגעשטעלט אין די ראָוון ביים שאָסיי און באַפוילן אַרויסצושלעפּן די אָנגעזאַמלטע בלאָטע און מיסט. ביי יעדן פון אונדז זענען געשטאַנען צוויי זעלנער מיט ביקסן און אונטערגעטריבן צו אַרבעטן שרייענדיק: „שנעלער, שנעלער, פוילענצער!״ מיר האָבן אַזוי געאַרבעט מיט אַלע קרעפטן און נישט געקאָנט אָפּרוען קיין איין מאָמענט, ווייל באַלד האָט מען באַקומען קלעפּ פון אַלע זייטן מיט די ביקסן־קאָלבעס. ווען ס׳איז שוין געווען 12 אַזייגער זענען מיר געווען דערשעפּט ביז חלשות. מיר האָבן געהאָפט, אַז איצט וועט קומען די מיטאָג־שעה און מיר וועלן האָבן אַ מעגלעכקייט אַ ביסל זיך אָפּצורוען. ווי אַנטוישט זענען מיר אָבער געוואָרן, ווען די וואַכן האָבן זיך געביטן. די ערשטע זענען אַוועק אויף מיטאָג און אַנדערע רוצחים האָבן זיי פאַרטרעטן מיט אַ נאָך גרעסערער אכזריות.

אין דער נאָענט פון מיר האָט אויך געאַרבעט מאָריץ טאָרבעצקאָ, אַ קרעפטיקער און שטאַרקער בחור. די צוויי דייטשן האָבן אים ספּעציעל געוואָלט פּייניקן און באַפוילן אים, אַז ער זאָל לויפן מיטן שופל איבערן שאָסיי אַהין און צוריק. בעתן לויפן האָבן די בײדע זעלנער געשטופּט אים מיט די ביקסן־קאָלבעס און אָן אויפהער געשריגן: „שנעלער! שנעלער!״

אויך שלמה גרינוואַלד, אַ הויכער שלאַנקער בחור האָט געצויגן די אויפמערקזאַמקייט פון די סאַדיסטן. איבערן שאָסיי איז געלעגן אַ בריקל. צווישן בריקל און דעם באָדן איז געווען זייער ווייניק שטח. די דייטשן האָבן אים אַרונטערגעטריבן אַהין, אַז ער זאָל פון דאָרט אַרויסנעמען די זומפּיקע בלאָטע. ווען גרינוואַלד האָט

שוין מער נישט געקאָנט אויסהאַלטן, איז ער אַרויס אַ ווילדער, צעקנעפּלט דאָס העמד, אַנטבלויזט די ברוסט און וואַנזיניק געשריגן: „דערשיסט מיך! דערשיסט מיך!" אָבער נאָך אַ האָגל פֿון קלעפּ איז ער ווידער אַרונטערגעשטויסן געוואָרן אונטערן בריקל, ווו ער האָט געקאָנט בלייבן בלויז אין אַ ליגנדיקער פּאָזיציע.

שטייענדיק אַזוי אין ראָוו מיט די פֿיס אין זומפּ ביז איבער די קנאַכל, האָב איך געפּרוווט פֿאַרבעסערן מיין פּאָזיציע. אין דעם מאָמענט זענען אויף מיר געפֿאַלן קלעפּ פֿון אַלע זייטן און אַ דערשעפּטער בין איך געפֿאַלן צו דער ערד.

אין אַזעלכע באַדינגונגען האָבן מיר געאַרבעט דעם יום־כּיפּור־טאָג, וואָס האָט זיך געצויגן ווי אַן אייביקייט. ערשט ווען די נאַכט איז צוגעפֿאַלן האָבן די דייטשן אונדז באַפֿוילן צו לויפֿן צו אונדזערע נאַרעס. טראָץ דעם וואָס מיר זענען געבליבן אָן כּוחות, זענען מיר געלאָפֿן, געטריבענע פֿון שרעק און פֿון דער שיסעריי פֿון הינטן. דאָס האָבן די מערדער געוואָלט נאָך אַ שפּיל טאָן זיך מיט אונדזערע נערוון.

ווי אין אַנדערע שטעט און שטעטלעך פֿון פּוילן, איז אויך אין זשאַרקי געשאַפֿן געוואָרן אַן אַזויגערופֿענער יודענראַט. אַלס פֿאָרזיצער איז באַשטימט געוואָרן ישראל באָרענשטיין ע״ה, אַ געוועזענער ציוניסטישער עסקן.

אין אַלגעמיין איז אָנגענומען, אַז אומעטום האָבן די יודענראַטן געשפּילט אַ נעגאַטיווע ראָל אין יידישן לעבן בעת דער נאַצישער אָקופּאַציע, שוין דערמיט אַליין, וואָס זי קאָאָפּערירט מיט די נאַצישע מערדער און ווילנדיק אָדער נישט ווילנדיק האָבן זיי אויסגעפֿירט די היטלעריסטישע באַפֿעלן. מען מוז אָבער פֿעסט־שטעלן, אַז ס'זענען געווען בולטע אונטערשידן צווישן די פֿאָרזיצערס פֿון די יודענ־ראַטן אין די פֿאַרשידענע ערטער.

אויב מען וויל געבן אַן אָביעקטיווע אָפּשאַצונג וועגן ישראל באָרענשטיין, מוז מען אָנערקענען, אַז זיינע מעשׂים אין דער צייט וואָס ער איז געווען „יודען־עלטעסטער" האָבן באַוויזן, אַז זיין דערציונג אין ציוניסטישן גייסט האָט אים געהאָלפֿן זיך צו האַלטן אויף אַ געוויסער מאָראַלישער הייך אין משך פֿון אַ לענ־גערער צייט. ער האָט אַרויסגעוויזן אַ סך מסירת־נפֿש ביים ראַטעווען אַ יידיש לעבן. געוויס, ווען ס'איז געקומען די צייט פֿון די שווערסטע נסיונות, ווען דאָס יידישע לעבן איז מיט יעדן טאָג געוואָרן אַלץ מער הפֿקר — איז אויך זיין שטעלונג געוואָרן אַן אַנדערע. ווי עס האָט זיך געפֿירט אין גאַנץ פּוילן און אויך אין אַנדערע אייראָפּעישע לענדער אונטער דער נאַצישער הערשאַפֿט — אַז די „יודען־עלטעס־טע" האָבן קודם כּל געזאָרגט פֿאַר זיך, פֿאַר די קרובֿים און נאָענטסטע פֿריינד — אַזוי איז עס אייך געווען מיט ישראל באָרענשטיין.

מען מוז פעסטשטעלן דעם פאַקט, אַז קיין יידישער פּאָליציאַנט אין זשאַרקי האָט קיינמאָל נישט אויפגעהויבן זיין האַנט קעגן אַ צווייטן ייד. און דאָס — בלויז דערפאַר, ווייל ישראל באָרענשטיין איז געווען זייער פירער און באַפעלער. זיינע כסדרדיקע אינטערווענצן האָבן מייסטנס געבראַכט גוטע רעזולטאַטן פאַר דער גאַנצער יידישער באַפעלקערונג און נישט זעלטן זענען געווען פאַלן, ווען ער האָט ממש אָפּגעראַטעוועט פאַרמשפטע יידן פון אַ זיכערן טויט.

אין „עלטעסטן־ראַט" זענען געווען פאַרטראָטן פאָרשטייער פון אַלע שיכטן פון דער יידישער באַפעלקערונג. דער הויפט־רעסאָרט פון „עלטעסטן־ראַט" איז געווען דער אַרבעטס־רעסאָרט. אין אַרבעטס־רעסאָרט האָט לכתחילה מיטגעאַרבעט משה ראָטשטיין, אַ לאַנגיאָריקער מיטגליד פון השומר הצעיר. דער קאָמיטעט האָט געשאַפן אַ געלט־פאָנד אויף צו שטיצן די אָרעמע טיילן פון דער יידישער באַפעלקערונג.

בעיקר האָבן זיך גענייטיקט אין הילף יענע שיכטן פון דער באַפעלקערונג, וועמענס פאַמיליע־פאָטערס עס זענען געצוווּנגען געווען צו אַרבעטן ביי צוואַנגס־אַרבעט אָן יעדער באַלוינונג. דער שניידער, שוסטער אָדער סטאָליער, אַנשטאָט צו זיצן ביי זיין אַרבעט און פאַרדינען אויף פרנסה, האָט ער געמוזט נעמען דעם קילאָף אָדער די לאָפּעטע און גיין צו דער צוואַנגס־אַרבעט, פאַר וועלכער קיינער האָט אים נישט באַצאָלט. דער קאָמיטעט האָט געמוזט שאַפן די נייטיקע געלט־מיטלען דערויף צווישן די פאַרמעגלעכע יידן אין שטאָט.

אַ באַזונדערע פּלאָג איז געווען די אָפטע קאָנטריבוציעס, וואָס מ'האָט אַרויפ־געלייגט אויף דער יידישער באַפעלקערונג. במשך פון אַ קליינעם צייט־אָפּשניט זענען אַרויפגעלייגט געוואָרן עטלעכע קאָנטריבוציעס. צווישן זיי — איינע אין דער הייך פון צוואַנציק טויזנט זלאָטעס. אַ סך געלט האָט דער קאָמיטעט געמוזט האָבן פאַר אומאָפיציעלע הוצאות: שוחד פאַר די מאַכט־אָרגאַנען, פון וועלכע ס'איז אָפּ־געהאַנגען געווען דאָס לעבן פון דער יידישער באַפעלקערונג.

אָפיציעל איז דער „עלטעסטע־ראַט" אין זשאַרקי געשאַפן געוואָרן ערשט דעם 30־טן אַפּריל 1940. אַדאַנק דעם, וואָס די מאַכט אין זשאַרקי איז געווען קאָרומ־פירט, איז דאָס לעבן פון דער יידישער באַפעלקערונג דאָרט געווען פיל לייכטער איידער אין אַנדערע שטעט און שטעטלעך. זעקס חדשים זענען פאַרהעלטניסמעסיק רואיק אַדורך ביי אונדז אין שטעטל, אָבער צו אונדז זענען דערגאַנגען די טרויע־ריקע ידיעות וועגן לעבן פון אונדזערע ברידער אין אַנדערע שטעט. טייכן יידיש בלוט און טרערן האָט זיך געגאָסן איבער גאַנץ פּוילן. צענדליקער טויזנטער יידן האָבן צו יענער צייט שוין געפייניקט זיך אין פאַרשידענע לאַגערס.

מיראַדיק זענען די ידיעות, וואָס דערגייען צו אינדז. ווען מען פאַרטראַכט איבער די ווילדע מעשים פון די נאַצישע מערדער ווערט געגליווערט דאָס בלוט אין די אָדערן. דאָס האַרץ פּלאַצט פון פאַרדרוס, די פויסטן ביילן זיך, דער מוח הערט אויף טראַכטן און בלויז איין פאַרלאַנג נעמט אַרום דעם מענטשן: נ ק מ ה.

אינדזער גאַנצע צוויי טויזנט יאָריקע גלות־געשיכטע, וואָס איר יעדעס בלעטל איז פול מיט גרויל און שרעק, בלוט און טרערן, ווערט בלאַס קעגן דעם וואָס עס געשעט איצט. די וועלט־געשיכטע ווייסט צו דערציילן פון בלוטיקע הערשער, גרויזאַמע צעזאַרן, רוימישע אימפּעראַטאָרן, טאָרקוועמאַדאַס, ווילדע הונען. אָבער דאָס וואָס עס קומט פאָר איצט, אין צוואַנציקסטן יאָרהונדערט, שטייגט איבער מיט זיין אכזריות אַלץ וואָס איז געשען אַמאָל.

דאָס לעבן אין אונדזער שטעטל איז אַוועק אויף אַנדערע וועגן. פריער האָט זשאַרקי אָנגעהערט צום זאַוויערטשער קרייז, וועמענס מאַכטהאָבער האָבן זיך נישט צופיל געמישט אין די לעבנס־ענינים פון שטעטל. אַלע פונקציעס האָבן זיך קאָנצענטרירט אין די הענט פון בירגערמייסטער קאָוואַליק. ער איז געווען דער איינציקער הערשער און ער איז אויך געווען דער באַלעבאָס איבערן גורל פון דער יידישער באַפעלקערונג.

די פּערזאָן פון אָט דעם קאָוואַליק האָט מיט זיך פאָרגעשטעלט דעם געמיינסטן טיפּ מענטש. ער איז געווען אַן אויסגעשפּראָכענער אַנטיסעמיט מיט אַ שמוציקן כאַראַקטער, פאַלש און נידערטרעכטיק. דערביי האָט ער געהאַט אַ גרויסן געלט־גייץ און פאַרשידענע נידעריקע תאוות. מיט אַזאַ פאַרשוין האָט געמוזט שטיין אין קאָנטאַקט דער יודענראַט, נאָכקומען אַלע זיינע פאַרלאַנגען און צוריקהאַלטן אים פון די געמיינע שיקאַנעס קעגן דער יידישער באַפעלקערונג.

די לאַגע האָט זיך געביטן ווען אונדזער שטעטל איז צוגעטיילט געוואָרן צום קרייז ראַדאָמסקאָ. זאַוויערטשע האָט געהערט צום רייך, ראַדאָמסקאָ דאַקעגן — צום גענעראַלגוווערנאַמענט. די קרייזהויפּטמאַנשאַפט פון ראַדאָמסקאָ איז געווען זייער יידנפיינטלעך געשטימט. באַלד האָבן זיך אַ שאָט געטאָן פרישע גזירות און באַגרענעצונגען פאַר דער יידישער באַפעלקערונג. צווישן אַנדערע פאַרשידענע גזירות איז אויך געקומען אַ באַפעל צוצונעמען ביי יידן אַלע געוועלבער. דאָס איז געווען אַ שרעקלעכער קלאַפּ. דער יודענראַט האָט מיט אַלע מיטלען זיך געוועהרט קעגן דער גזירה און מיט גרויסע געלט־סומעס פאַר די מאַכטהאָבער אין ראַדאָמסקאָ איז געלונגען צו פועלן, אַז די אָרעמע קלייט־באַזיצער זאָלן ווייטער בלייבן ביי זייער שטיקל פּרנסה.

קוים פטור געוואָרן פון איין צרה, איז באַלד געקומען אַ צווייטע. אין שטעטל איז איינגעשטעלט געוואָרן אַ מונדירטע זעלבסטשוץ פון פאָלקס־דייטשן און פאַליאַקן. דאָס איז געווען אַ זייער נידעריקער און גראָבער עלעמענט, וואָס האָט אויסגענוצט די מאַכט אין אַן אומבאַגרענעצטער מאָס. אין שטעטל איז געוואָרן חושך. ס׳איז אומעגלעך געווען אַדורכצוגיין די גאַס. וועמען זיי האָבן נאָר אָנבאַגעגנט, האָבן זיי געשלאָגן מכות רצח. די לאַגע איז געוואָרן אומדערטרעגלעך. און ווידער האָט דער יודענראַט אָנגעווענדט אַלע תחבולות כדי פטור צו ווערן פון דער פלאָג. ווידער האָט געהאָלפן דאָס אַלטע מיטל: כסף יענה את הכל — די באַנדע רוצחים איז אַוועקגענומען געוואָרן פון שטעטל.

אין דער צווייטער העלפט פון יאָר 1940 ווערט איינגעשטעלט אין זשאַרקי אַ סטאַבילער זשאַנדאַרמעריע־פּאָסטן אין באַשטאַנד פון 22 פערזאָן. די לאַגע אין שטעטל ווערט ערנסטער, דאָס לעבן אויף אַלע געביטן ווערט פיל שווערער. די פרישע היטער פון געזעץ קוקן אַריין אין אַלע ווינקעלעך. דערצו קומט נאָך צו די פלאָג פון מוסרים, וועלכע טראָגן אַלץ צו דער מאַכט. רעוויזיעס און קאָנפיסקאַטעס פון יידיש פאַרמעגן ווערט אַ טאָגטעגלעכע דערשיינונג.

אַ ספּעציעל קאַפּיטל אין דעם ענין פאַרנעמט די קצבים־בראַנזשע. די מענטשן פון דעם פאַך האָבן צום מיינסטן געליטן. די יידישע שחיטה איז געווען שטרענג פאַרבאָטן. פאַר עובר זיין אויפן פאַרבאָט האָט געדראָט טויט־שטראָף. אויף וויפל האַרב ס׳איז געווען דער פאַרבאָט, איז צו זען פון פאָלגנדיקן פאַל, וואָס איז פאָרגעקומען אין טאָמאַשאָוו־מאַזאָוויעצק. דאָרט האָט מען איינגעאָרדנט אַ מאַסן־הריגה: מען האָט צונויפגענומען אַלע קצבים און שוחטים — עטלעכע און דרייסיק פערזאָן — און זיי אַלעמען דערשאָסן.

אויך אונדזער שטעטל האָט אַ סך געליטן פון דעם שחיטה־פאַרבאָט, אָבער פאַרהעלטנישמעסיק ווייניקער פון אַנדערע שטעטלעך. איין קצב, קורצפעלד, אַ יונגערמאַן פון עטלעכע דרייסיק יאָר איז דערשאָסן געוואָרן.

אין דער אַרבעטס־אָפּטיילונג ביים יודענראַט איז געווען טעטיק ק ל מ ן ק אַ ל ק אָ פ. ער האָט אַרויסגעוויזן אַ סך איניציאַטיוו אין פּראָבלעם פון צוואַנגס־אַרבעט. אַדאַנק זיינע באַמיונגען איז בלויז אַ קליינער טייל פון דער יוגנט געשיקט געוואָרן צו צוואַנגס־אַרבעט אין די לאַגערס.

די אַלע גזירות און באַגרענעצונגען לגבי דער יידישער באַפעלקערונג האָבן דערפירט צו אַ מוראַדיקער פויפעריזאַציע. ביי אַ גרויסן טייל פון דער באַפעלקערונג איז געווען גרויס די נויט. דער יודענראַט האָט געשאַפן אַ פאָלקסקיך און אַרויסגעגעבן מיטאָגן פאַר די אָרעמע יידן. מיט יעדן טאָג איז געוואַקסן די צאָל

פון הונגעריקע און באַדערפטיקע. לכתחילה האָבן אַ סך זיך צוריקגעהאַלטן פון קומען אין קיך נאָך אַ מיטאָג. אָבער די נויט האָט זיי געצווינגען מוותר צו זיין אויף אַלע אַמביציעס, פאַרגעסן וועגן חרפה און בושה צו געניסן פון די אומזיסטע מיטאָגן.

אַזוי האָבן זיך געצויגן טעג און וואָכן.

אויף דער וועלט גיסט זיך בלוט ווי וואַסער. באַזונדערס — יידיש בלוט. דער זומער גייט אַוועק און עס קומט דער האַרבסט. די נאַטור טוט דאָס איריקע. באַלד קומט אָן אַ האַרבער און שנייאיקער ווינטער. די נאַטור האָט ווי מיטגעהאָלפן צו פאַרשווערן אונדזער לעבן. די שנייען אין יענער צייט זענען געווען אויסערגעוויינלעכע.

זשאַרקי האָט געהערט צו אַ סטראַטעגישן פונקט. אַלע שאָסייען און וועגן האָבן מיט זיך פאַרגעשטעלט וויכטיקע אַרטעריעס פאַר דער היטלערישער אָקופּאַציע־מאַכט. דערפאַר האָבן די שאָסייען געמוזט זיין שטענדיק ריין. יעדן פרימאָרגן האָט מען אַלעמען אַרויסגעטריבן צום רייניקן דעם שניי פון די וועגן. אָפטמאָל האָט מען אויך ביינאַכט גענומען צום רייניקן די וועגן.

עס גייט שוין דער צווייטער מלחמה־ווינטער. שוין צום צווייטן מאָל ציט די פאַרבלוטיקטע ערד אַרויף אויף זיך איר ווייס ווינטער־קלייד. עס איז טיפער ווינטער, פעברואַר, 1941. דער הימל איז טריב. שווערע וואָלקנס באַדעקן זיין אויבערפלאַך און וואַרפן אָן אַ טרויער און אומעט אויף אַלעמען.

מיר נעמען אָפּ אַ ידיעה, אַז עס קומען אָן אַרויסגעטריבענע יידן פון פלאָצק. זיי דאַרפן איינקוואַרטירט ווערן ביי אונדז אין שטעטל. אויף אַ טעלעפאָנישער ידיעה פון דער קרייזמאַנשאַפט פאָרט אַרויס דער פרעזעס מיט נאָך צוויי מיטגלידער פון יודענדאַט — צוזאַמען מיטן ד״ר מאַרגוליעס — קיין זלאָטי פאָטאָק, 18 קילאָמעטער פון זשאַרקי. דאָרט האָבן זיי געדאַרפט אויפנעמען די פּליטים פון פלאָצק.

דער מצב פון די פּליטים איז געווען אומבאַשרייבלעך. ביים אויסשטייגן פון די וואַגאָנען זענען פאָרגעקומען מוראַדיקע סצענעס. צענדליקער פאַרחלשטע און פאַרמאַטערטע האָבן אויפן אָרט באַקומען מעדיצינישע הילף פון ד״ר מאַרגוליעס. צווישן די פּליטים זענען געווען אויך עטלעכע געשטאָרבענע.

אויסגעמאַטערטע פון לאַנגן וועג, פון צרות און ליידן, פיזיש און גייסטיק צעבראָכענע, זענען די פלאָצקער פאַרטריבענע יידן אָנגעקומען קיין זשאַרקי ווו זיי האָבן באַגעגנט אַ וואַרעמע און האַרציקע באַציונג מצד אונדזער אָרעמער באַ־

פעלקערונג. יעדער איינער האָט געטראָגן הילף פאַר די פּליטים לויט זיינע מעג־לעכקייטן. ס׳איז געשאַפן געוואָרן אַ ספּעציעלער קאָמיטעט, וועלכער האָט געהאַט די אויפגאַבע איינצוקוואַרטירן די פּליטים, וועמענס צאָל ס׳איז דערגאַנגען ביז 250.

דער גרעסטער טייל פון די פּליטים איז איינגעאָרדנט געוואָרן אין פּריוואַטע שטובן מיט באַשפּייזונג, אַ קלענערער טייל — אין אַן אַלגעמיינעם אַזיל. צווישן דעם מער־פאַרמעגלעכן טייל פון דער זשאַרקער יידישער באַפעלקערונג איז דורכ־געפירט געוואָרן אַ הילפס־אַקציע לטובת די פּליטים. מ׳האָט געזאַמלט געלט, מלבושים, וועש און בעטגעוואַנט.

די לאַגע פון די פּליטים איז אַזוי אָרום אַ ביסל לייכטער געוואָרן. מ׳האָט זיי געהאָלפן אויף וויפל ס׳איז נאָר מעגלעך געווען. דאָך זענען זייערע הערצער געווען שטענדיק פיל מיט האַס, און זייערע אויגן — מיט ווייטיק. דאָס זענען געווען מענטשן, וואָס זענען האַלב־ווילד געווען פון פּיין און פאַרדרוס, פון באַליידי־קונג און דערנידערונג.

די פּליטים האָבן מיט זיך פאַרגעשטעלט בלויז אַ קליינעם טייל פון דער פּלאָצקער יידישער באַפעלקערונג. פּלאָצק האָט געהאַט אַ סך טויזנטער יידן און אַלע זענען זיי געוואָרן אַרויסגעטריבן פון זייערע היימען און בארויבט פון זייערע הייזער, פאַרמעגנס און געשעפטן — דאָס אַלץ, וואָס זיי האָבן זיך איינגעשאַפט דורך לאַנגע יאָרן פון מי און פראַצע. די אַרבעט פון דורות איז מיט איינמאָל פאַרשוואונדן און געגאַנגען פאַרלוירן. מחמת דעם דאַרף מען זיך נישט וואונדערן, וואָס אין די הערצער פון אָט די מענטשן איז געווען אַזאַ פאַרביטערונג.

דאָס לעבן אין שטעטל איז ווייטער אַוועק מיט זיין גאַנג. יעדער פאַרגאַנגענער טאָג איז געווען ווי אַ שווערע משא, וואָס מען וואַרפט אַרונטער פון די מידע פּלייצעס, ווייל יעדער נייער טאָג האָט געבראַנגט זיינע צרות און דאגות.

דאָס איז געווען אין דער ערשטער העלפט פון יאָר 1941. אַ שיין פון האָפע־נונג האָט אויפגעשטראַלט אין די פאַרוויסטע הערצער פון דער יידישער באַפעל־קערונג. עס האָבן זיך פאַרשפּרייט קלאַנגען, אַז אָט־אָט דאַרף אויסברעכן אַ מלחמה צווישן דייטשלאַנד און רוסלאַנד. די דאָזיקע קלאַנגען האָבן געבראַכט מיט זיך די האָפענונג, אַז שוין נישט לאַנג וועט דויערן די נאַצישע הערשאַפט.

ס׳איז געקומען דער 22־טער יוני 1941. עס האָט זיך אָנגעהויבן די מלחמה צווישן היטלער־דייטשלאַנד און ראַטנפאַרבאַנד. דורך אונדזער שטעטל האָבן אָן אויפהער געפלאָסן די מענגעס פון דייטשישן מיליטער מיט זייערע קריגס־מכשי־רים. טויזנטער טאַנקען און האַרמאַטן, מאָטאָציקלען און אויטאָס האָבן אָן איבער־רייס געשטראָמט צו דער מזרח־גרענעץ.

אַנדזערע האָפענונגען האָבן אָבער נישט לאַנג אָנגעהאַלטן. די ערשטע רע־זולטאַטן פון דער מלחמה צווישן דייטשלאַנד און רוסלאַנד זענען געווען גאָר אַנ־דערע ווי מיר האָבן זיך פאָרגעשטעלט. די היטלעריסטישע אָפענסיווע אויפן מזרח־פראָנט האָט שנעל איינגעבראָכן דעם ווידערשטאַנד פון די סאָוויעטישע כוחות. ווי אַ פייערדיקע לאַווינע האָט דאָס דייטשישע חיל פאַרגאָסן ריזיקע סאָוויעטישע שטחים און געטראָגן מיט זיך אומקום און פאַרניכטונג פאַר אַלץ, וואָס זי האָט אָנגעטראָפן אויף איר וועג. ווו נאָר די היטלעריסטישע אַרמייען זענען אָנגעקומען האָבן זיי די ערשטע בלוט־באָד איינגעאָרדנט פאַר דער יידישער באַפעלקערונג. צוזאַמען מיט די דייטשישע נצחונות איז אויך געוואַקסן דער באַרבאַריזם לגבי די יידן.

אונדזער שטעטל איז געלעגן בסך־הכל איין קילאָמעטער פון דער רייכס־גרענעץ. יידן האָבן איינגעשטעלט זייער לעבן ביים פירן שמוגל מיט דער הילף פון פאָליאַקן. די פלאַג פון דענונציאַנטן האָט גורם געווען אַ סך שאָדן. אין געטאָ זענען אָפט דורכגעפירט געוואָרן רעוויזיעס, נאָך וועלכע עס זענען געקומען קאָנ־פיסקאַטעס און שטראָפן. אַ סך פון די שמוגלער זענען אַוועקגעשיקט געוואָרן קיין אָשוויענטשים.

דער שטח אויף וועלכן ס׳האָבן געוווינט די יידן איז נישט געווען אַרומגע־צוימט. אָבער אונטער דער דראָאונג פון טויט־שטראָף האָט מען דאָס וווין־אָרט נישט געטאָרט פאַרלאָזן. די פאַראָרדענונג, וואָס האָט פאַרווערט צו פאַרלאָזן דאָס געטאָ איז געווען אַ שווערער קלאַפּ פאַר דער יידישער באַפעלקערונג. ביז איצט, ווען יידן האָבן זיך ווי נישט איז באַוויזן, האָבן זיי אומלעגאַל געפירט אַ ביסל מסחר. מיטן פאַרבאָט אַרויסצוגיין פונעם געטאָ־תחום האָט דער האַנדל אינגאַנצן זיך אָפּגע־שטעלט. ווען געטריבענע פון נויט זענען געוויסע מענטשן אַרויס פון געטאָ — האָבן זיי דערפאַר באַצאָלט מיטן לעבן. אַ אייסנאַם זענען געווען בלויז יענע, וועלכע האָבן באַקומען אזויגערופענע אַרויספאַרשיינען פון דער קרייזהויפּט־מאַנ־שאַפט. אָבער די צאָל פון אַזעלכע דערלויבענישן איז געווען אַ מינימאַל־קליינע; בלויז אַ קליינער, אומבאַדייטנדיקער פּראָצענט פון דער באַפעלקערונג האָט באַ־קומען די אַרויספאַרשיינען.

אין חודש יוני 1941 איז אין שטעטל אויסגעבראָכן אַ טיפוס־עפּידעמיע, וועלכע האָט אָנגענומען זייער שווערע פאָרמען און געבראַכט מיט זיך אַ גרויסע צאָל טויט־פאַלן. די אַנטיסעמיטן פון שטעטל האָבן אויסגענוצט די געלעגנהייט און געשריבן צו דער מאַכט, אַז די יידן זענען דאָס די פאַרשפרייטער פון טיפוס. מען דאַרף זיי דערפאַר אַבסאָלוט איזאָלירן און אַרומצוימען דעם געטאָ. אָט די

אינטערווענץ האָט שנעל געווירקט און תיכף איז אָנגעקומען אַ פאַראָרדענונג פון דער ראַדאָמסקער קרייז־הויפּטמאַנשאַפט, צו שליסן און איזאָלירן דאָס געטאָ. דער יודענראַט האָט אונטערגענומען אַ אינטענסיווע אַקציע און מיט דער הילף פון אַ גרויסער געלט־סומע איז געלונגען נישט צו דערלאָזן שליסן דאָס געטאָ.

אין שייכות מיט דער עפּידעמיע איז געשאַפן געוואָרן אַ קאָמיסיע מיטן אָנטייל פון פוילישן דאָקטאָר סעצאָמסקי פון טשענסטאָכאָוו, דעם דעמאָלטדיקן דירעקטאָר פון טשענסטאָכאָווער שטאָטישן עפּידעמישן שפּיטאָל. אין דער קאָמיסיע זענען אויך אַריין: פון זשאַרקי — דער פוילישער דאָקטאָר געוועגדזקי און דער יידישער דאָקטאָר מאַרגוליעס, פון טשענסטאָכאָוו — די צוויי יידישע דאָקטוירים, וואלבערג און וואַרהאַפטיג. די קאָמיסיע האָט פעסטגעשטעלט, אַז די עפּידעמיע איז אויסגעבראָכן נישט אויסשליסלעך צוליב דער שולד פון דער יידישער באַפעלקערונג, נאָר אויך צוליב אַנדערע סיבות. אויפן סמך פון אָט דער פעסטשטעלונג האָט מען נישט אויסגעפירט דעם באַפעל וועגן איזאָלירן דאָס געטאָ.

דאָס איז אויך שוין געווען אַ געוויסע פאַרלייכטערונג פאַר דער יידישער באַפעלקערונג. בכלל איז דאָך דאָס יידישע לעבן אין דער נאַצי־תקופה געווען איין לאַנגע קייט פון ליידן און פּיין. אָבער די געטאָס זענען געווען די גרעסטע פּלאָג אינעם לעבן פון די יידישע מאַסן. זיי האָבן לגמרי צעבראָכן דאָס יידישע לעבן אויף אַלע געביטן: גייסטיק, מאָראַליש און פיזיש. די געטאָ־באַדינגונגען האָבן לחלוטין רואינירט די יידישע באַפעלקערונג. דאָס פאַרלאָזן די פריערדיקע וווינערטער, דאָס וואַנדערן פון גאַס צו גאַס און פון שטאָט צו שטאָט, די צוזאַמענגעדרענגטקייט אין שמוציקע דירות, די הונגער, נויט, קעלט און אומענטשלעכע לעבנס־אויפנעם — זענען געווען די גורמים פון אַלערליי עפּידעמיעס, וועלכע האָבן פאַרשניטן יונגע לעבנס און געזייט טויט און פאַרניכטונג.

דאָס אַריבערגיין אין די געטאָס האָט אויך געבראַכט מיט זיך אַ שוידערלעכע פויפּעריזאַציע פון יידן. געווען אַזעלכע, וואָס ווילנדיק אויסבאַהאַלטן זייער ביסל פאַרמעגן פאַר די נאַצישע רויבער, האָבן זיי זייערע סחורות, צירונג און אַנדערע חפצים איינגעמויערט אין די ווענט, באַהאַלטן אויףביידעמער און אין קעלערס. אָבער גייענדיק אין געטאָ האָבן זיי דאָס אַלץ איבערגעלאָזט אויף הפקר און געבליבן אָן מיטלען צום לעבן.

פון גאַנץ פוילן זענען צו אונדז דערגאַנגען די גרויזאַמע ידיעות וועגן גיהנום פון די יידישע מאַסן. אומעטום, ווו נאָר עס האָט געטראָטן דער דייטשישער שטיוול,

האָט זיך געגאָסן דאָס יידישע בלוט. גאַנץ מזרח־אייראָפּע איז געוואָרן איין שייטערהויפֿן, אויף וועלכן ס'האָבן געברענט די אומגליקלעכע קרבנות.

סוף יאָר 1941 ברעכט אויס אין שטעטל אַ צווייטע טיפֿוס־עפּידעמיע. אין יענער צייט האָט זי געבושעוועט איבער גאַנץ פּוילן, און באַזונדערס צווישן דער יידישער באַפעלקערונג. דאָס מאָל נעמט די עפּידעמיע אָן אַ שאַרפֿן כאַראַקטער. צענדליקער קראַנקע נייטיקן זיך אין הילף. דער באַליבטער דאָקטאָר אַרבעט אומדערמידלעך און איבער זיינע כּוחות. צום גליק איז צו אונדז אָנגעקומען זייער אַ סימפּאַטיש פּאָרל. דאָס איז געווען ד״ר פעלדמאַן מיט זיין פרוי, אַ דענטיסטין. זיי שטעלן זיך גלייך צו דער אַרבעט. ד״ר פעלדמאַן אַרבעט צוזאַמען מיט ד״ר מאַרגוליעס ביז ער אַליין ווערט אויך שפּעטער קראַנק.

די צאָל קראַנקע איז געווען זייער אַ גרויסע. מען האָט געמוזט שאַפֿן אַ ספּעציעל עפּידעמיש שפּיטאָל. און ווידער האָט די יידישע באַפעלקערונג מיטגעהאָלפֿן. יעדער איינער האָט בייגעשטייערט לויט זיינע מעגלעכקייטן. דאָס שפּיטאָל האָט זיך געפֿונען מחוץ דער שטאָט, אין לעשניעוו, און איז געווען גאַנץ גוט איינגעאָרדנט. אין אים האָבן געאַרבעט די צוויי אויבנדערמאָנטע דאָקטוירים, דריי קראַנקנשוועסטער און אויך ווירטשאַפטלעכע אָנגעשטעלטע.

ס'איז געשאַפֿן געוואָרן אַ איזאָלאַציע־פּונקט פֿאַר יענע משפּחות אין וועלכע עס איז געווען אַ טיפֿוס־פֿאַל. דער יודענראַט האָט אויך באַשטימט אַ סאַניטאַרע קאָמיסיע. אַדאַנק די גרויסע באַמיונגען איז די טיפֿוס־עפּידעמיע באַזיגט געוואָרן נאָך אַ געוויסער צייט. ביים סוף פֿון דער עפּידעמיע איז אויך דער צווייטער דאָקטאָר, מאַרגיליעס, קראַנק געוואָרן אויף טיפֿוס און דורכגעמאַכט זיין קראַנקהייט אין שפּיטאָל.

אין דער ערשטער העלפֿט פֿון יאָר 1942 האָט די ראַדאָמסקער קרייז־הויפּטמאַנשאַפֿט אַרויסגעגעבן אַ באַפֿעל אויפֿצובויען אַ מאָדערנעם באָד־אַנשטאַלט. דאָס איז ווידער געווען א שווערע גזירה פֿאַרן שטעטל, ווייל דאָס אויסבויען אַזאַ באָד־אַנשטאַלט איז געווען פֿאַרבונדן מיט גרויסע געלט־סומעס. אָבער קיין זאַך האָט נישט געהאָלפֿן — מ'האָט געמוזט צושטעלן דאָס נייטיקע געלט און אויספֿירן די צוואַנגס־אַרבעט לויטן באַפֿעל.

לאַנגע וואָכן האָט די יידישע באַפעלקערונג שווער געאַרבעט ביים בויען דעם באָד־אַנשטאַלט, אָבער די יידישע באַפעלקערונג האָט פֿון אים נישט גענאָסן. טראָץ דעם, וואָס די זשאַרקער יידן האָבן אַריינגעלייגט זייער בלוט און שווייס אין דעם בנין — האָבן זיי דאָס אַלץ געמוזט איבערלאָזן.

די צווייטע העלפֿט פֿון יאָר 1942 ברענגט מיט יעדן טאָג אַלץ שווערער ליידן

פאַר דער יידישער באַפעלקערונג. די נויט ווערט גרעסער. אומעטום זעט מען הונגעריקע און נאַקעטע קינדער, וועלכע שטעלן מיט זיך פאַר אַ שרעקלעך בילד פון פאַרוואַרלאָזטקייט. דער יודענראַט איז געצוווּנגען צו שאַפן פאַר אָט די קינ־דער אַ קינדערהיים, ביי וועלכן עס עקזיסטירט אַ פּעדאַגאָגישער ראַט. די היימלאָזע קינדער ווערן אַריינגענומען אין דער קינדערהיים, זיי ווערן באַשפּייזט און אָנגעטאָן אין די ראַמען פון דער מעגלעכקייט.

אָבער נישט לאַנג האָבן די קליינע קינדערלעך זיך געפרייט מיט זייער היים. אויך זיי האָבן געטיילט דעם ביטערן גורל פון אַלע יידן.

די צייט טוט דאָס איריקע. זי ווייסט נישט פון קיין שטערונגען און באַגרע־נעצונגען. זי גייט פאָרויס און שליידערט אָפּ אַלץ, וואָס זי טרעפט אָן אויף איר אומענדלעכן וועג.

אונדזערע יידן שטייגן מיט אַ געוואַלדיקער שנעלקייט. מיט יעדן טאָג ווערט דער סאַדיזם פון אונדזערע אונטערדריקער גרעסער. פון אומעטום דערגרייכן צו אונדז די קרעכצן פון אונדזערע ברידער, וועלכע וועגעטירן אין די געטאָס און גייען אויס אין די טורמעס און לאַגערס.

אויך ביי אונדז אין שטעטל ווערט דאָס לעבן מיט יעדן טאָג שווערער און אומדערטרעגלעכער. די אָרעמקייט שטייגט, דער דלות הערשט כמעט אין אַלע שטובן. פון די 3000 נפשות אין אונדזער ישוב זענען פאַראַן בלויז 130 משפחות, וועלכע טראָגן אויס די פינאַנסיעלע לאַסט פאַרן בודזשעט פון יודענראַט. די הוצאות האַלטן אין איין וואַקסן צוליב דער גרויסער אָרעמקייט, וועלכע דער יודענראַט מוז אַ ביסל לינדערן.

אַלע פּרנסות ביי יידן זענען שוין פון לאַנג צעשטערט געוואָרן. די באַגרענע־צונגען האָבן איזאָלירט די יידישע באַפעלקערונג. יעדער מוז בלייבן ביי זיך אין היים און קאָן נישט זוכן קיין מקור פון פאַרדינסט. א סך פון די זשאַרקער יידן פלעגן זיך מפרנס זיין פון גיין איבער די אַרומיקע דערפער און האַנדלען מיט די פויערים. בעת דער הונגער איז געוואָרן שטאַרק, זענען געוויסע יידן, נישט געקוקט אויפן פאַרבאָט, אַרויס פון שטעטל און אַוועק אין די דערפער. אַ סך פון זיי זענען געכאַפּט געוואָרן דורך די דייטשן און אויפן אָרט דערשאָסן געוואָרן. שפּע־טער האָבן זיי וועגן דעם געמאָלדן דעם יודענראַט און באַפוילן צוצונעמען די טויטע קערפּערס.

אַ צוויי קילאָמעטער הינטערן שטעטל האָט עקזיסטירט אַ שטיינהאַקעריי, מיט וועלכער עס האָט אָנגעפירט אַ דייטשישע פירמע א. נ. „כעמישע ווערקע”. אין

אַט דער שטיינהאַקעריי האָבן געמוזט אַרבעטן ביז 100 יידישע צוואַנגס־אַרבעטער. די פּראַצע איז געווען זייער אַ שווערע אין ביי די ערגסטע באַדינגונגען. אַ סך אַרבעטער האָבן נישט געוואָלט גיין צו דער אַרבעט. דאָס איז אָנערקענט געוואָרן פאַר סאַבאָטאַזש אין אַזאַ זאַך האָט געדראָט דעם שטעטל מיט שווערע קאָנסעקווענצן.

און ס׳איז גאָר קיין וווּנדער נישט, וואָס די אַרבעטער האָבן נישט געוואָלט גיין צו דער אַרבעט. ווען מ׳האָט זיך צוגעקוקט צו דער מחנה אַרבעטער אין אָוונט, בעת זיי זענען געגאַנגען פון זייער אַרבעט, מידע און צעבראָכענע, אין הילצערנע טרעפּעס אין אין צעפליקטע מלבושים — האָט דאָס האַרץ געבלוטיקט.

אגב, מ׳וז מען באַמערקן, אַז אין דער שטיינהאַקעריי האָבן געאַרבעט די סאַמע אָרעמסטע. די נאָך פאַראַנענע פאַרמעגלעכע יידן האָבן זיך אויסגעקויפט מיט געלט. דאָס האָט געשאַפן אַן אומדערטרעגלעכן מצב און דער יודענראַט איז געווען געצוווּנגען צו ענדערן זיין באַציונג צו די אַרבעטנדיקע. ס׳איז געשאַפן געוואָרן אַ ספּעציעלע קאָמיסיע, וואָס האָט אַדורכגעפירט אַ זאַמלונג ביי די פאַרמעגלעכע. דאָס האָט דערמעגלעכט צוצושטעלן עסנוואַרג פאַר די אַרבעטנדיקע און אויך באַצאָלן זיי מיט געלט פאַר זייער אַרבעט. אַזוי אַרום איז געלייזט געוואָרן דאָס פּראָבלעם פון אַרבעט אין דער שטיינהאַקעריי.

שווער איז אויף דער נשמה. דאָס האַרץ איז איבערפול פון צער און ווייטיק. אַזויפיל טרויעריקע מחשבות דריקן אויפן מוח. די פעדער רייסט זיך צום שרייבן, צו שילדערן דאָס בילד פון אונדזער חורבן. אָבער ווער איז דען בכוח צו געפינען די פּאַסיקע ווערטער? ווער איז אימשטאַנד צו שילדערן דאָס, וואָס אונדזערע אויגן האָבן געזען, וואָס מיר האָבן אַליין איבערגעלעבט?

שטיי אויף, נביא אונדזערער, חיים נחמן ביאַליק! אפשר וועסטו, מייסטער פון וואָרט, געפינען דעם אויסדרוק פאַר אונדזער אומגליק, פאַר אונדזער טרויער און ווייטיק? אפשר וועסטו געפינען אַ באַצייכענונג פאַר די גרויל־מעשים, פאַר די פאַרברעכנס, וואָס זענען באַגאַנגען געוואָרן דורך אַ קולטור־פאָלק אינמיטן פון צוואַנציקסטן יאָרהונדערט?

אונדזער שפּראַך איז צו בלאַס כדי צו געבן פאַר דער וועלט אַ באַגריף וועגן דעם, וואָס מיר האָבן איבערגעלעבט. אַ גרויסער טייל פון אונדזער טראַגעדיע וועט זיכער פאַרבלייבן אַן אייביקער סוד פאַר דער מענטשהייט.

דאָס יאָר 1942 ברענגט מיט זיך אַזעלכע געשעענישן, וואָס דערגייען, אין

זייער פינאַל, צום ווילדסטן אַבסורד — צו דער גרויזאַמסטער טראַגעדיע פון די יידישע קהילות אין גאַנץ מיטל־אייראָפּע, צום טאָטאַלן אומקום פון יידישן לעבן.

אין אָט דעם יאָר ווערט דאָס אינדיווידועלע לעבן פון ייד אַלץ מער און מער הפקר. דאָס מאָרדן יידן ווערט אַ נאָרמאַלע טאָגטעגלעכע דערשיינונג. אַ כוואַליע פון שרעקלעכער בעסטיאַלישקייט פאַרגיסט גאַנץ אייראָפּע. פון אַלע עקן גייט אויף דאָס פאַרצווייפלטע וויי־געשריי פון די יידישע מענטשן. פאַר דער מינדסטער קלייניקייט און אויך אָן שום סיבה ווערן יידן דערשאָסן. די רעוויזיעס אין יידישע הייזער ווערן אַ סטאַבילע דערשיינונג און אַז מען געפינט עפּעס אַ ווערט־זאַך ביי אַ ייד — ווערט ער אויפן אָרט דערשאָסן.

אַ גרויסע צאָל פאַלן פון דערשיסונגען האָט מיט זיך געבראַכט דאָס געזעץ וועגן קאָנפיסקירן ביי די יידן דאָס פוטערוואַרג. לויט אַ פאַראָרדענונג פון דער דייטשישער מאַכט האָבן אַלע יידן געמוזט אָפּגעבן זייערע פוטערנע מלבושים. דאָס נישט אונטערוואָרפן זיך דעם באַפעל איז געוואָרן באַשטראָפט מיט טויט.

אַ סך יידן האָבן אויסבאַהאַלטן דאָס פוטערוואַרג כדי צו קויפן דערפאַר ברויט. שפּעטער, בעת די רעוויזיעס, האָבן זיי דערפאַר באַצאָלט מיטן לעבן. זיי זענען דער־שאָסן געוואָרן אויפן אָרט.

די מאָרדן נעמען אָן אַ מאַסן־כאַראַקטער. אַלע יידישע קהילות און זייערע געטאָס ווערן אַרומגענומען מיט פחד. אַלע פילן שוין, אַז עס רוקט זיך אָן עפּעס מוראַדיקס און גרויזאַמס.

עס הייבן זיך אָן די שרעקלעכע אויסזידלונגען אין די פאַרניכטונגס־לאַגערס. דאָס זענען שוין נישט מער יענע איבערזידלונגען, ווען מ׳האָט אַרויסגעשיקט פון זייערע וווינערטער צענדליקער טויזנטער יידן. דעמאָלט איז נאָך מעגלעך געווען צו ראַטעווען דאָס נאַקעטע לעבן. פון יענע אויסזידלונגען האָבן באַזונדערס געליטן די יידן פון לובלינער געגנט, וועלכע האָבן שוין דעמאָלט געליטן טויזנטער קרב־נות. די איצטיקע אויסזידלונגען, אין יאָר 1942, טראָגן שוין אַ גאַנץ אַנדערן כאַ־ראַקטער. דאָס איז שוין אַבסאָלוטע אויסראָטונג און פאַרניכטונג.

פון גאַנץ פוילן דערגייען צו אונדז די ידיעות וועגן די אויסזידלונגען, וועגן די בערגער אַש פון פאַרברענטע יידן. איוף אונדזער שטעטל פאַלט אַ טויט־פחד. די כוואַליע פון אויסזידלונגען גייט איצט אין דער ריכטונג פון ראַדאָם, קעלץ און אומגעגענט. דער מאַסן־מאָרד דערנענטערט זיך אַלץ מער און מער צו אונדז.

די אויסגעזידלטע ווערן אַריינגעטריבן אין פראַכט־וואַגאָנען אין אַ גרויסער צאָל. איינער ליגט ממש אויפן צווייטן. די וואַגאָנען ווערן פאַרפלאָמבירט. די אומ־

גליקלעכע פירט מען אַוועק קיין טרעבלינקע, קיין אָשוויענטשים, ווו זיי ווערן פאַרגאַזט און פאַרברענט אין די קרעמאַטאָריעס.

אין די אויסגעזידלטע שטעט און שטעטלעך ווערן איבערגעלאָזט בלויז עטלעכע צענדליק יידן, מייסטנס — געוועזענע יידישע פּאָליציאַנטן און פאָרשטייער פון יודענראַט מיט זייערע פאַמיליעס. די איבערגעבליבענע האָבן די אויפגאַבע צו ליקווידירן דאָס פאַרלאָזטע יידישע פאַרמעגן אין די געטאָס.

די פאַרחתמעטע יידישע שטובן ווערן איפגעמאַכט און אויסגעליידיקט. דאָס גאַנצע יידישע פאַרמעגן ווערט געזאַמלט אין באַזונדערע לאַגערן: מעבל, וועש און ד. גל. שפּעטער קומט די דייטשישע מאַכט און פירט דורך אַ סעגרעגאַציע פון די חפצים. די ביליקע קעגנשטאַנדן ווערן פאַרקויפט דער פוילישער באַפעלקערונג, די ווערטפולערע דאַקעגן ווערן אַוועקגעשיקט קיין דייטשלאַנד.

די ליקווידאַציע־אַקציע דויערט אין די פאַרשידענע ערטער אַנטשפּרעכנדיק צו דער גרייס פון דער יידישער באַפעלקערונג, טיילמאָל — עטלעכע חדשים. נאָכן פאַרענדיקן די דאָזיקע אַרבעט ווערן די איבערגעבליבענע יידן דערשאָסן, אָדער אַוועקגעשיקט אין אַן אַרבעטס־לאַגער, כדי אויסצופילן די ליידיקגעוואָרענע פּלעצער נאָך די אומגעבראַכטע.

אינדזער שטעטל פיבערט. עס קומען אָן כסדר טרויעריקע ידיעות פון די אַרומיקע שטעטלעך. מיר שטייען אין טעלעפאָנישער פאַרבינדונג מיט די אַרומיקע ישובים און באַזונדערס — מיט ראַדאָמסק. עס קומען אָן פאַרשידענע קעגנזעצלעכע ידיעות, שוואַרצע און דערפרייענדיקע. פּלוצלינג פאַרשפּרייט זיך אַ קלאַנג, אַז לויט אַ פאַראָרדענונג פון בערלין זענען די אויסזידלונגען אָפּגעשטעלט געוואָרן. ווי אַ באַווייז פאַר דער ריכטיקייט פון דער ידיעה דינט דאָס שטעטל וולאָשטשאָווע, ווו מ׳האָט אַלע יידן, וועלכע זענען שוין געווען פאַרזאַמלט צום אַרויסשיקן — אָפּגעלאָזט צוריק אַהיים. פאַקטיש איז עס אַזוי געשען. די סיבה איז אָבער געווען די, וואָס עס האָבן אייסגעפעלט וואַגאָנען. די אויסזידלונג אין וולאָשטשאָווע האָט מען אָפּגעשטעלט בלויז אויף עטלעכע טעג און די יידן האָבן געזאָגט הלל.

די אויסראָטונג־באַנדע זעצט פאָר איר אַרבעט. זי מאָרדעט נישט בלויז אין פוילן, נאָר אויך אין אַ ריי לענדער פון מערב־אייראָפּע. עס ציען זיך לאַנגע צוגן, אָנגעפּאַקטע מיט יידן, פון פראַנקרייך, בעלגיע, האָלאַנד, טשעכאָסלאָוואַקיע און אַנדערע. אויף טייל סטאַציעס בלייבן די צוגן שטיין און ס׳ווערט דערלויבט אַריינצוגעבן אַ ביסל וואַסער פאַר די אומגליקלעכע. די פּאַסאַזשירן גלייבן, אַז מ׳פירט זיי אויף אַרבעט. זיי פרעגן: „ווו איז טרעבלינקאַ?" מיר אַלע האָבן שוין געוווסט וואָס עס באַדייט טרעבלינקע און מיט שרעק אָפּגעוואַרט אינדזער אייגענעם גורל.

די פאַרניכטונגס־אַקציע דערנענטערט זיך צו אונדז. דער יודענראַט אַרבעט פיבערהאַפט אָפּצושטויסן דאָס אומגליק. ס׳ווערן געזאַמלט גרויסע געלט־סומעס און אַלע מאַכט־אינסטאַנצן באַקומען טייערע מתנות. מען מיינט, אַז דאָס וועט העלפן. ס׳ווערן געשאַפן פאַרשידענע אַרבעטס־פּלעצער כדי צו געבן באַשעפטיקונג דער גאַנצער יידישער באַפעלקערונג. ווי אין אַנדערע שטעט און שטעטלעך זענען אויך די יידן אין זשאַרקי פאַרכאַפּט געוואָרן פון אַן אַרבעט־פּסיכאָז. אַלע האָבן זיך באַמיט צו באַקומען אַרבעט. אָט דער פּסיכאָז האָט אַלעמען פאַרבלענדט און מ׳האָט נישט געזען, אַז טראָץ דעם, וואָס די יידן זענען באַשעפטיקט — געלינגט עס פאָרט נישט אויסצומיידן די קאַטאַסטראָפע.

די שוין פון לאַנג עקזיסטירנדיקע אַרבעטס־פּלעצער „שטיינהאַקעריי כעמישע ווערקע”, „שטראַסן־בוי” און אַנדערע ווערן פאַרגרעסערט. עס ווערן אויך געשאַפן נייע: פּזשעוואָדזשישעוויץ, אַ גוט 2 קילאָמעטער פון זשאַרקי, ווו עס אַרבעטן 100 פּערזאָן, מענער און פרויען; זדוב; פּאָלוואַרק זלאָטי פּאָטאָק א.א. אין שטעטל איז אויך געווען אַ גאָרטן־פערמע, אויף וועלכער עס האָבן געאַרבעט יוגנטלעכע, מייסטנס פון השומר הצעיר. דאָס איז געווען אַ מוסטערהאַפטע פערמע, אָנגעפירט פון אַן אינטעליגענטן בחור, צבי בראַנדעס ע״ה. דער יודענראַט מאַכט אויך באַמיונגען צו שאַפן אַ שאָפּ, וואָס זאָל באַשעפטיקן אויך עלטערע מענטשן. דער פּלאַן ווערט אָבער שוין נישט רעאַליזירט צוליב די געשעענישן, וואָס האָבן זיך בליצשנעל אַנטוויקלט.

דער אויסראָטונג־באַטאַליאָן אַרבעט איצט אין קראָקעווער דיסטריקט, קרייז מיעכאָוו. ס׳קומט פאָר די אויסזידלונג פון וואָלבראָם און פּילץ. פון די דאָזיקע צוויי שטעט קומט אָן צו אונדז אַ גרעסערע צאָל אַנטלאָפענע יידן. זיי איז געלונגען צו אַנטרינען פון די שטעטלעך פאַרן אָפּשליסן אַלע אויסגענג. מידע און צעבראָכענע געפינען זיי ביי אונדז אַ צייטווייליקן אַזיל. זיי מוזן זיך אויסבאַהאַלטן פאַר דער מאַכט. די אָרטיקע פּאָליאַקן האָבן גלייך צוגעטראָגן דער אָרטיקער זשאַנדאַרמעריע וועגן אָנקומען פון די פרעמדע יידן. די רעזולטאַטן פון דער מסירה לאָזן נישט לאַנג אויף זיך וואַרטן. די זשאַנדאַרמעריע זוכט אַרום די אָנגעקומענע יידן און 7 פון זיי ווערן דערשאָסן.

די מאַטעריעלע לאַגע פון די אַנטלאָפענע איז אויך אַ שווערע, זיי זענען אַנטלאָפן אין דער לעצטער מינוט, בעירום ובחוסר, און אויב עמיצן איז שוין יאָ געלונגען עפּעס מיטצונעמען — האָבן דאָס די פּויערים ביי אים צוגערויבט. די אַנטרונענע האָבן געמוזט אַדורכגיין דערפער. דאָרט האָבן די פּויערים זיך געוואָרפן

אויף זיי און באַגזלט. געווען אויך אַזעלכע פויערים, וואָס האָבן געכאַפּט יידן און איבערגעגעבן דער פּאָליציי.

אַזוי האָט אויסגעזען דאָס קריסטלעכע געוויסן פון אונדזערע שכנים פּאָליאַקן. בעת מיר האָבן זיך געפֿינען אין דער גרעסטער נויט, האָבן זיי אונדז געטראָטן מיט די פיס אין געהאָלפן די נאַציישע מערדער ביים אומברענגען אונדז. דאָס האָבן געטאָן די פּאָליאַקן, הגם זיי אַליין זענען דער אָביעקט פון דייטשישער שנאה און האַס.

אַזוי האָט אויסגעזען דער קריסטלעכער מיטלייד פון די אַרומיקע פּאָליאַקן. אונדזער עלנט און פיין איז צוליב דעם פילפאַך פאַרגרעסערט געוואָרן. אומעטום, וווהין מיר האָבן געווענדט אונדזערע אויגן, האָבן מיר אָנגעטראָפן אויף אַ ים פון שנאה אין פאַראַכטונג. אַזאַ איז געווען צו אונדז די באַציונג מצד די פּאָליאַקן, וועלכע האָבן דאָך געקאָנט זיין דאָס לעצטע רעטונגס־ברעט אין אונדזער קאַטאַס־טראָפע. מען קאָן זיך פאָרשטעלן דעם איינדרוק, וואָס עס האָבן אויף אונדז געמאַכט די דערציילונגען פון די וואָלבראָמער און פילצער יידן. ס'איז שווער צו שילדערן דעם באַרבאַריזם, וואָס די מערדער האָבן אַרויסגעוויזן ביי דער אויסזידלונג פון די צוויי שטעטלעך. הונדערטער יידן זענען דערשאָסן געוואָרן אויפן אָרט, אָדער גע־וואָרן דערמאָרדעט מיט אייזנס און ווידלעס דורכן ערב רב — די פּוילישע אויס־ווורפן, וואָס האָבן געהאָלפן די דייטשן אין זייער אויסראָטונג־אַקציע. הונדערטער יידן האָבן געמוזט אַליין גראָבן פאַר זיך די מאַסן־קברים און ביים ראַנד פון די אָפענע גריבער זענען זיי דערשאָסן געוואָרן. צענדליקער פון זיי זענען האַלב־לעבעדיקע געשליידערט געוואָרן אין די גריבער און פאַרשאָטן געוואָרן.

אין וואָלבראָם האָבן געלעבט 8 טויזנט יידן — צוזאַמען מיט די אָנגעלאָפענע פון אַנדערע שטעט און שטעטלעך. אין וואָלבראָם איז אין דער אויסראָטונג־אַקציע געווען אויך טעטיק אַ פוילישע יוגנט־גרופּע, די אַזוי־גערופענע „יונאַקעס". פריער האָבן זיי געאַרבעט ביי דייטשישע בוי־אונטערנעמונגען און דערנאָך האָבן זיי גע־האָלפן ביי דער אויסזידלונג. זייער אויפגאַבע האָבן זיי גלענצנדיק אויסגעפירט. זייער געווער איז באַשטאַנען פון געשליפענע לאָפּעטעס...

פאַר דער אויסזידלונג זענען די וואָלבראָמער יידן צונויפגעזאַמלט געוואָרן אויף איין פּלאַץ, ווו זיי זענען געהיט געוואָרן דורך דייטשן און פוילישע יונאַקעס. אַלט און יונג, מענער, פרויען און קליינע קינדער האָבן זיך געפינען אונטערן פרייען הימל. גראָד האָט אַ שלאַקסרעגן געגאָסן אָן אויפהער און אין אַזאַ צושטאַנד האָבן די וואָלבראָמער יידן געוואַרט אויף זייער סוף.

אַהין האָט מען געזאָלט ברענגען אויך די פילצער יידן. דערווייל האָבן זיי זיך

פאַרזאַמלט אין שול און געפאַסט. אפילו די זייג־קינדער האָט מען די ברוסט נישט געגעבן. זיי האָבן געזאָגט תהילים, געצינדן ליכט, געוואַלגערט זיך אויף דער ערד, אויך אויפן בית־עולם רייסן קברים. זייערע תפילות און יללות האָבן זיך געטראָגן אין דער ווייט, זייערע קולות האָבן געמאַכט ציטערן די לופט. אָבער קיינער האָט זייערע געוויינען נישט פאַרנומען, קיינעם האָבן זייערע קרעכצן נישט גערירט. זייערע תפילות און טרערן זענען געפאַלן ווי אין אַ וויסטן מדבר. אַלע פּילצער יידן זענען געטריבן געוואָרן קיין וואָלבראָם.

די אַרומיקע יידישע שטעטלעך זענען אָפּגעווישט געוואָרן פון דער אויבער־פלאַך. די גאַנצע געגנט איז אָנגעזאַפּט געוואָרן מיט יידיש בלוט. אין די פוסטע גאַסן פון פּילץ און וואָלבראָם האָט זיך געהערט בלויז דער עכאָ פון טריט פון דער קליינער גרופּע יידישע פּאָליציי און די פאָרשטייער פון יודענראַט, וועלכע זענען איבערגעלאָזט געוואָרן אויף ליקווידירן דאָס יידישע פאַרמעגן.

די פּילצער און וואָלבראָמער יידן, וואָס געפינען זיך ביי אונדז, זעען שוין די געפאַר, וועלכע רוקט אָן אויף אונדזער שטעטל זשאַרקי און זיי הייבן אָן אומקערן זיך אין זייערע פאַרוויסטע היימען. דער פּילצער יודענראַט־פּרעזעס, פּאָגעל, קומט קיין זשאַרקי. אַלע פּילצער יידן באַפאַלן אים ווי זייער איינציקן רעטער. ער נעמט אַהיים זיין משפחה, וואָס האָט זיך געפונען אין זשאַרקי. גרופּעס יידן ציען ווידער אויף די וועגן קיין פּילץ און וואָלבראָם. ווידער גייען זיי דורך די זעלבע דערפער און ווידער ווערן זיי באַפאַלן דורך די פּאָליאַקן. מען ציט פון זיי אַראָפּ דאָס לעצטע מלבוש. נישט זעלטן טרעפן די יידן אָן אויף דורכפאָרנדיקע דייטשישע זשאַנדאַרמען אָדער פּוילישע פּאָליציאַנטן. דעמאָלט ווערן זיי דערשאָסן אויפן אָרט. אַ סך ווערן געכאַפּט דורך די פּויערים און איבערגעגעבן דער דייטשישער מאַכט.

דעם פּרעזעס פון יודענראַט אין פּילץ געלינגט צו באַקומען אַ דערלויבעניש פאַר הונדערט יידן אומצוקערן זיך קיין פּילץ אויף אַרבעט ביים ליקווידירן דאָס יידישע פאַרמעגן. די דאָזיקע דערלויבעניש שאַפט אַ מעגלעכקייט פאַר אַנדערע הונדערטער יידן צו קומען קיין פּילץ און זיך אויסבאַהאַלטן ביי די לעגאַלע יידן.

אַזוי אַרום שאַפט זיך אין פּילץ ווידער אַ קיבוץ יידן, וועלכער לעבט דאָ צייט־ווייליק, אין דער גרעסטער נויט און ביי די אומענטשלעכסטע באַדינגונגען. זיי שלאָפן אויפן בוידעמער און אין שטאַלן, ווי אַרויסגעטריבענע הינט.

אין קורצע שטריכן האָב איך דאָ דערמאָנט דאָס שטעטל פּילץ, מיט וועלכן מיר, זשאַרקער יידן, זענען געשטאַנען אין אַ נאָענטן קאָנטאַקט און נאָכגעפאָלגט אַלץ וואָס דאָרט איז פאָרגעקומען. איצט פיבערט אונדזער שטעטל ערב דער מגפה פון אויסזידלונג, וואָס דערנעענטערט זיך צו אונדז.

די יידישע באַפעלקערונג פון זשאַרקי הייבט אָן אויספאַרקויפן אַלץ פון די שטובן פאַר גראָשנס. פון די אַרומיקע דערפלעך קומען אָן מחנות פּויערים און קויפן אויס דאָס ביסל יידישע האָב און גוטס, וואָס איז נאָך געבליבן. ווי די הונגעריקע קראָען איבן גוף פון אַ פגר וואַרפן זיי זיך אויף די יידישע זאַכן. אויסנוצנדיק די טרויעריקע לאַגע פון דער יידישער באַפעלקערונג ווילן זיי אַלץ קויפן פאַר גראָשנס און פאַר ווערטפולע חפצים צאָלן זיי מיט אַ שטיקל פּוטער אָדער אַ ברויט. אַ סך יידן טראָגן אַוועק זייערע וועש, מלבושים און אויך סחורה צו באַקאַנטע קריסטן. אין דעם פאַל זענען די פּאָליאַקן ליבנסווירדיק. זיי נעמען גערן אַלץ צו. אַנדערע יידן ווידער מאַכן בונקערס, אין וועלכע זיי באַהאַלטן זייערע חפצים. מען בויט אויך בונקערס פאַר זיך אַליין. מען פאַרמויערט ביידעמער, קעלערס און שטאַלן, אין וועלכע מ׳לאָזט איבער בלויז אַ שמאָלן אַריינגאַנג.

יידן הייבן מאַסנווייז אָן פאַרלאָזן זשאַרקי און לויפן קיין וואָלבראָם און בעיקר קיין פּילץ, ווו עס געפינט זיך שוין ווידער אַ היפּשע צאָל יידן.

די טרויעריקסטע געשעענישן אין אונדזער שטעטל קומען פאָר אין סעפטעמבער און אָנהייב אָקטאָבער פון יאָר 1942. אָט דער קולמינאַציע־פּונקט פון אונדזער טראַגעדיע קומט אויף מיט זיין גאַנצער גרויזאַמקייט.

ס׳איז ערב יום־כיפּור. די פינצטערניש אין יידישע הערצער האָט נישט קיין גרענעץ. אפילו דעם קלענסטן שאָטן פון אַ שמייכל קאָן מען נישט זען אויף קיינעמס פּנים. יעדער איינער איז דורכגענומען מיט שרעק און פּחד, פאַרקוקט אין דער שוואַרצער כמאַרע, וואָס רוקט אָן איבער אונדזערע קעפּ.

אין אַזאַ מצב און מיט אַזעלכע געפילן איז אונדזער שטעטל געגאַנגען צו כל־נדרי. דער רוב יידן האָט די גאַנצע נאַכט געזאָגט תהילים. דעם גאַנצן יום־כיפּור־טאָג האָבן אַלע פאַרבראַכט אין תפילה־טאָן. דאָס איז נישט געווען קיין פּשוט יום־כיפּור דאַווענען. טייכן טרערן זענען געפלאָסן פון אַלעמענס אויגן. די לופט האָט געציטערט פון געוויינען און יללות. יעדער איינער האָט זיין האַרץ און נשמה אויף שטיקער צעריסן און פאַר גאָט געוואָרפן.

און אינמיטן דערינען קומט אָן ווי אַ דונער די ידיעה, אַז די שטאָט טשענסטאָכאָוו מיט אירע צענדליקער טויזנטער יידן איז געוואָרן אַרומגערינגלט דורך געסטאַפּאָ, זשאַנדאַרמעריע, אוקראַינער און אַנדערע מערדער. די ידיעה האָט געבראַכט אַ פּילצער ייד מיטן נאָמען ווינשטאָק, וועמען ס׳האָט זיך איינגעגעבן צו אַנטלויפן פון טשענסטאָכאָוו און יום־כיפּור פאַרנאַכט איז ער אָנגעקומען אין זשאַרקי.

צו משה פיינער, אַ בעקער אין זשאַרקי, ווו ס'האָט זיך פאַרזאַמלט אַן עולם יידן און געדאַוונט, איז אַריינגעקומען דער זשאַנדאַרם געץ, געשלאָגן די מתפללים, אַרויסגעשלעפּט די ספר־תורה, געלייגט זי אויף דער ערד און געטראָטן זי מיט די פיס שרייענדיק דערביי: „ווו איז אייער גאָט? זאָל ער קומען און מיך באַשטראָפן!"

דער טאָג פון פאַרניכטונג הייבט זיך אָן דערנענטערן. יעדן טאָג אַנטלויפן אַ סך יידן קיין פּילץ און וואָלבראָם. אַ גרויסער טייל יוגנט אַרבעט אויף דייטשישע אונטערנעמונגען אויסער דער שטאָט. אין ביוראָ פון יודענראַט הערשט אַ כאַאָס און אַן אומאָרדענונג. אַ ריי מיטגלידער און באַאַמטע זענען אַנטלאָפן. אין שטעטל איז אַ געוואַלדיקע נערוועזיטעט און אויפרעגונג.

פּלוצלינג פאַרשפּרייט זיך אַ ידיעה, אַז אויף דינסטיק אין דער פרי, דעם 6־טן אָקטאָבער זענען באַשטעלט געוואָרן אַ גרעסערע צאָל פויערישע וועגענער פאַר זשאַרקי. די ידיעה איז געקומען פון זלאָטי פּאָטאָק, ווו ס'האָבן געאַרבעט זשאַרקער יידן. אויף אַלעמען פאַלט אַ פּחד. מען גייט אַרום טרויעריק און צעבראָכן.

דער פּרעזעס פון יודענראַט רופט צונויף זיין פאַמיליע־קרייז. ער געזעגנט זיך מיט זיי און זאָגט דערביי:

„ס'איז לײדער געקומען די צייט ווען יעדער איינער מוז טראַכטן פאַר זיך. יעדער מוז האַנדלען ווי זיין שכל דיקטירט אים. איך וועל די שטאָט נישט פאַר־לאָזן. איך בלייב ווייטער אין דינסט פון כלל און טאָן אַלץ וואָס ס'וועט נאָר מעג־לעך זיין. איך האָב מיין לעבן מפקיר געווען פאַר דעם שטעטל."

טרערן שטיקן אים. ער ברעכט אויס אין אַ ספּאַזמאַטיש געוויין און אַלע אַרום וויינען מיט אים מיט.

דער יום־טוב סוכות, דער סימבאָל פון פרייד און שמחה, איז אַדורך אין טיפן טרויער. זונטיק, שמחת־תורה, דערגרייכט שוין די פּאַניק צו דער העכסטער מדרגה. אַזייגער 1 ביינאַכט פאָרט אַוועק די גאַנצע משפחה פון פּרעזעס קיין פּילץ. אין דעם מאָמענט איז דאָס גאַנצע שטעטל ווי אויפגעציטערט געוואָרן. נישט געקוקט אויף דער שפּעטער נאַכט־שעה, הייבט זיך אָן אַ גרויסע באַוועגונג. פון אַלע זייטן גייען און לויפן מענטשן. ווי וואַנזיניקע ברעכן זיי די הענט. מען זוכט פורן און מ'צאָלט יעדן פּרייז. די קריסטלעכע פורמאַנעס נוצן אויס די געלעגנהייט און ווילן רייך ווערן פון יידישן אומגליק. פאַר אַ פור קיין פּילץ צאָלט מען צוויי טויזנט זלאָטעס, ווען דער נאָרמאַלער פּרייז איז נישט מער ווי דריי הונדערט. די, וואָס האָבן נישט קיין געלט, אָדער זיי קאָנען נישט באַקומען קיין פערד און וואָגן — לאָזן גיין צופוס קיין פּילץ, וואָס ליגט 40 קילאָמעטער פון זשאַרקי. די

שרעק אין די פּאַניק זענען אומבאַשרייבלעך. אַ גאַנצע נאַכט הערט נישט אויף די באַוועגונג. קיינער אין שטעטל שלאָפט נישט.

ס׳איז שוין מאָנטיק אין דער פרי. איך גיי אַרויס אין גאַס און קוק זיך אַרום אויף מיין אָרעם שטעטל, וואָס ליגט איצט אַזוי אָרעם און שטיל. בלויז אַ קליינער טייל פון דער יידישער באַפעלקערונג, אַרום 35 פּראָצענט, איז געבליבן אין שטעטל. אַלע איבעריקע זענען אַנטלאָפן אָדער זיך אויסבאַהאַלטן אין די פון פריער צו־געגרייטע בּונקערס. די אַנטלאָפענע און באַהאַלטענע האָבן מיט זיך גאָרנישט נישט מיטגענומען, איבערגעלאָזט אַלץ אויף הפקר. זיי האָבן געוואָלט ראַטעווען בלויז דאָס נאַקעטע לעבן.

דער פאַל פון אַנטלויפן און אויסבאַהאַלטן זיך, וואָס האָט געהאַט אַן אָרט אין אונדזער שטעטל, האָט געהערט צו די זעלטענע אויסנאַמען. אין אַנדערע ערטער זענען די יידן געוואָרן אַרומגערינגלט מיט וואַכן נאָך עטלעכע טעג פאַר דער אויסזידלונג.

אַ טייל פון די יידן איז אַנטלאָפן קיין לעלוּוו. אָבער דאָרט האָבן זיי אָנגע־טראָפן אויפן זעלבן פייער. אויך אין לעלוּוו איז די אויסזידלונג פאָרגעקומען אין דעם זעלבן טאָג און די אַנטלאָפענע פון זשאַרקי האָבן געטיילט דעם גורל פון די לעלווער יידן אין די גאַז־קאַמערן פון טרעבלינקע.

די, וואָס זענען אַנטלאָפן קיין פּילץ האָבן בלויז פאַרלאָנגירט זייער אורטייל, אָבער נישט אויף לאַנג. אַ ביסל שפּעטער האָבן זיי דורכגעמאַכט דאָס זעלבע וואָס זייערע ברידער ערגעץ־אַנדערש.

די פאַרבליבענע אין זשאַרקי 35 פּראָצענט פון דער יידישער באַפעלקערונג — לערך 900 נפשות — זיצן אין זייערע פאַרוויסטע היימען, פאַרזונקען אין טיפן טרויער, זיי ווייסן גוט, אַז זיי בלייבן דאָ בלויז איין נאַכט, אַז מאָרגן פאַרשווינדן זיי פון דאַנען אין מער וועלן זיי זייערע היימען נישט זען.

מאָנטיק, דעם 5־טן אָקטאָבער, פיר אַזייגער נאָכמיטאָג. איך קוק זיך אַרום אין די ליידיקע גאַסן. אַ מוראדיקע מרה־שחורה ליגט אויסגעגאָסן אויפן שטעטל, מ׳זעט זעלטן אַ מענטשן אין גאַס. איך פאַרטראַכט זיך וועגן מיין לאַגע: וואָס טאָן? מיין פרוי און קינד וואַרטן אויף מיר אין פּילץ, וווהין איך האָב זיי אַוועקגעשיקט מיט עטלעכע טעג צוריק אין צוגעזאָגט אַליין צו קומען. איך באַגעגן אַ געוועזענעם יידישן פּאָליציאַנט, זיידמאַן. מיר קוקן זיך איבער מיט דערשראָקענע און פאַר־צווייפלטע בליקן. מיר באַשטימען צו אַנטלויפן צוזאַמען פון זשאַרקי.

נישט לאַנג טראַכטנדיק, נעמען מיר צוויי ראָווערן און לאָזן זיך אין דער ריכטונג פון פּילץ. ביים אַרויספאָרן פון זשאַרקי ווערן מיר פאַרהאַלטן דורך דריי

זשאַנדאַרמען. מיר ווייזן אונדזערע באַשייניקונגען פון קרייז־הויפּטמאַנשאַפט, אַז מיר זענען באַרעכטיקט צו פאַרלאָזן די שטאָט. מיר באַקומען אַן ענטפער, אַז די דערלויבענישן זענען מער נישט גילטיק. שטייענדיק אַזוי פאַרצווייפלט זעען מיר, אַז צוויי פון די דייטשן גייען אַוועק אין אַ זייט און בלויז איינער בלייבט איבער. מיר נוצן שנעל אויס די געלעגנהייט. מיר שטעקן אים אין יד אַ בינטל מטבעות און ער שרייט אויס: „שנעל! שנעל רייסט אויס, די קאַמעראַדן זאָלן אייך נישט זען!" בליצשנעל, געטריבענע פון טויט־שרעק, לאָזן מיר זיך מיט אַ טייוולשער שנעלקייט, כּדי צו זיין וואָס ווייטער פון דאַנען. אַלע ווילע דוכט זיך אונדז אויס, אַז מען יאָגט אונדז נאָך. יאָגנדיק אַזוי מיט אַלע כּוחות קומען מיר אָן קיין פּילץ מיט דער נאַכט צוזאַמען.

אין פּילץ איז דאָן געווען אַ גרויסער ידישער קיבוץ. עטלעכע הונדערט פּילצער ייִדן האָבן זיך אויסבאַהאַלטן פון דער אויסזידלונג; ס'איז אויך געווען אַ גרויסע צאָל זשאַרקער, ראַדאָמסקער און פּיעטריקאָווער ייִדן. דאָס רוב ייִדישע דירות זענען נאָך געווען פאַרחתמעט. בלויז דער קליינער טייל וווינונגען, וואָס איז שוין געווען אויסגערוימט פון אַלע זאַכן, איז אָפּגעגעבן געוואָרן דער באַפעל־קערונג, וועלכע האָט געציילט ביי 3000 נפשות.

די שטיבלעך זענען געווען קליינע, האַלב־איינגעפאַלענע, רואינירטע און אויסערגעוויינלעך שמוציק. אין אַזאַ שטיבל האָבן געוווינט 20 פּערזאָן. מערסטנס זענען די מענטשן געשלאָפן אויפן דיל. דאָך האָט מען דאָס פאַרליב גענומען. אַלץ בעסער ווי אויסזידלונג און טויט.

איך בין געבליבן אין פּילץ און נאָכגעפאָלגט די ידיעות פון זשאַרקי, וועלכע זענען אָנגעקומען דורך פּאַליאַקן.

די ייִדן אין פּילץ האָבן שטאַרק געליטן. די אָרעמקייט איז געווען אין לשער. די לעבנס־באַדינגונגען אין די הייזלעך זענען געווען אויסערגעוויינלעך שווערע. אַלץ איז געווען צעשטערט. די אויוונס זענען געווען צעבראָכן — בעת דער ליקווי־דאַציע האָט מען זיי רואינירט ביים זוכן דאָרט גאָלד און צירונג — איז דעריבער נישט געווען ווו אָפּצוקאָכן אַ ביסל עסן.

בכלל האָט דאָס לעבן צווישן די ייִדן דאָ אויסגעזען פריי און נישט געשטערט. ס'האָט אויסגעזען, ווי שקלאַפן וואָלטן געבליבן אָן אַ באַלעבאָס. געוויסע מענטשן זענען פון אָט דעם מצב געווען צופרידן. זיי האָבן זיך נישט אָפּגעגעבן קיין דין וחשבון פון דער לאַגע. בלויז די, וואָס האָבן זיך איבער דעם פאַרטראַכט, האָבן פאַרשטאַנען, אַז דאָס קאָן לאַנג נישט אָנהאַלטן, אַז די קאַטאַסטראָפע מוז קומען.

דער פאַרבליבענע יודענראַט אין פּילץ האָט אָנגעהויבן רודפן די פרעמדע

אָנגעלאָפֿענע יידן פֿון אַנדערע שטעטלעך. צוערשט האָט די יידישע פּאָליציי געמאַכט אַבלאַוועס אויף יונגע מענטשן און זי אַוועקגעשיקט אין די אַרבעטס־לאַגערס פֿון פּלאַשאָוו און פּראָקאָטשים. אויך דאָ האָט קודם כל געליטן די אָרעמסטע באַפעלקערונג, די וועלכע האָבן נאָך געהאַט אַ ביסל געלט האָבן זיך אויסגעקויפֿט. מ׳האָט אָנגעהויבן אַרויסטרייבן די אָרעמע יידן. דערביי האָבן זיך אָפּגעשפּילט האַרצרייסנדיקע סצענעס. מען האָט צוזאַמענגענומען אַ מחנה מענטשן, אָפּגעריסענע, באָרוועסע און הונגעריקע, און די יידישע פּאָליציי האָט זיי אַרויסגעטריבן עטלעכע קילאָמעטער הינטער דער שטאָט מיט אַ באַפעל זיי זאָלן אַוועק וווּ די אויגן וועלן זיי טראָגן. די מענטשן זענען געבליבן אין דער גרעסטער פֿאַרצווייפֿלונג. אַ טייל איז ווייטער געגאַנגען, נישט וויסנדיק אַליין וווהין; אַנדערע ווידער זענען צוריקגעקומען אין שטאָט אַריין און דאָ אָנגעטראָפֿן אויף פֿאַרקלאָפּטע טירן פֿון זייערע שטובן־נאָרעס. זיי זענען לחלוטין געבליבן אָן אַ דאַך איבערן קאָפּ.

דינסטיק, דעם 6־טן אָקטאָבער 1942, גאַנץ פֿרי, זענען דער פּרעזעס און דריי מיטגלידער פֿון יודענראַט אין זשאַרקי גערופֿן געוואָרן אויפֿן זשאַנדאַרמעריע־פּאָסטן, וווּ עס האָט זיי באַגעגנט דער שטורמפֿירער פֿון דער אויסראָטונג־קאָמאַנדע, דער הויכראַנגיקער געסטאַפּאָמאַן פֿויכט, מיט זיינע באַגלייטער. דער שטורמפֿירער פֿויכט האָט דערקלערט דער יודענראַט־דעלעגאַציע, אַז היינט קומט פֿאָר די אויסזידלונג פֿון די יידן אין זשאַרקי. אַלע יידן פֿון שטעטל ווערן געשיקט אויף אַרבעט אין וויייטן מזרח. יעדער איינער מעג מיט זיך מיטנעמען 10 קילאָגראַם פֿון דעם סאַמע נייטיקסטן. ס׳איז אויך דערלויבט צו נעמען מיט זיך געלט, צירונג און אַנדערע ווערט־זאַכן. מען דאַרף זיך באַזאָרגן מיט באַשפּייזונג אויף 5 טעג. אין משך פֿון איין שעה דאַרפֿן אַלע יידן זיך צונויפֿקומען אויף איין זאַמלפּונקט — אויפֿן מאַרק־פּלאַץ.

תיכף איז אויך גערופֿן געוואָרן די יידישע פּאָליציי, וואָס האָט באַקומען אַ באַפֿעל צו ברענגען די יידישע באַפעלקערונג אויפֿן מאַרק־פּלאַץ. די גוט־באַקאַנטע אוקראַאינישע חיות זענען אויך געקומען העלפֿן אין דער הייליקער אַרבעט. זיי האָבן די ערשטע זיך אַ לאָזגעטאָן אין די פֿאַרלאָזענע יידישע שטובן, געראויבט, געפּלינדערט און גענומען אַלץ וואָס ס׳איז זיי געקומען אונטער דער האַנט. אויב זיי האָבן נאָך עמיצן געטראָפֿן אין שטוב, האָבן זיי אים מערדערלעך געשלאָגן און אַרויסגעטריבן צום זאַמל־פּינקט.

די יידן זענען שוין געווען אויסגעשטעלט אין רייען אויפֿן פּלאַץ. דער שטורמפֿירער האָט זיי געציילט און געזען, אַז עס פֿעלט אַ גרויסע צאָל יידן. ער איז געוואָרן אויפֿגערעגט און געזאָגט צו די פֿאַרזאַמלטע: „ס׳וועט נישט העלפֿן דאָס

אַנטלויפֿן און דאָס אויסבאַהאַלטן זיך אין פֿעלד אָדער אין וואַלד. אומעטום, וווּ עס וועט זיך נאָר געפֿינען אַ ייִד — וועט מען אים אַנטפּלעקן. אַלע קומען לויט דער ריי."

אויפֿן פּלאַץ זענען געשטאַנען די פֿאַרזאַמלטע ייִדן טרויעריקע און דערשלאָגענע. באַלד זענען אויך געקומען יענע, וואָס האָבן געאַרבעט אויסער דער שטאָט. געבראַכט אויפֿן זאַמלפּונקט האָט זיי די פּוילישע פּאָליציי. זשאַנדאַרמעריע, אוקראַינער און פּוילישע פּאָליציאַנטן האָבן געזוכט אין שטאָט די אויסבאַהאַלטענע ייִדן. אַ טייל פֿון זיי האָט מען געפֿונען. צווישן אַנדערע — אברהם גאָלדבערג מיט זיין טאָכטער, וועלכע מ׳האָט אַרויסגעשלעפּט פֿון אַ קעלער און אויפֿן אָרט דערשאָסן.

אַ יונגנמאַן, אַ קצב, האָט מען געפֿונען אין אַ בינט שטרוי, ווען מ׳האָט אים אַרויסגעצויגן פֿון דאָרט, האָט ער מיט אַ מעסער צעשטאָכן איינעם פֿון די זשאַנדאַרמען. דאָס איז געווען דער פֿאַרצווייפֿלטער נקמה־אַקט פֿון דעם יונגן ייִד קורצפעלד. פֿאַרשטייט זיך, אַז ער איז אויפֿן אָרט דערשאָסן געוואָרן.

די מערדער זענען אויך אַריינגעקומען צו פּייוול ראָזענבוים. ער מיט זיין זון איטשע האָבן באַשלאָסן נישט אַרויסצוגיין צום זאַמלפּונקט. דער פֿאָטער, איינגעהילט אין אַ טלית, איז צוזאַמען מיט זיין זון געזעסן ביי אַן אָפֿענער גמרא און געלערנט אויפֿן קול. בעת די מערדער זענען אַריין מיט זייערע ווילדע אויסגעשרייען, זענען פֿאָטער און זון געבליבן זיצן און ווייטער געלערנט. די צוויי ייִדן זענען געוואָרן דערשאָסן אויפֿן אָרט.

אויף דער שיל־גאַס, אין דער וווינונג פֿון קזשעפּיצקיס טאָכטער, האָבן די אויסוואורפֿן געטראָפֿן אַ יונגע פֿרוי, וועלכע איז געווען ערשט נאָך דעם געבורט פֿון אַ קינד. זיי האָבן די קימפּעטאָרין דערשאָסן צוזאַמען מיטן עופֿעלע, וואָס האָט ערשט מיט אַ שעה פֿריער דערזען די ליכטיקע שיין.

אַן אוקראַינער האָט געטריבן אַן אַלטע פֿרוי צום זאַמלפּונקט. די זקנה האָט נישט געקאָנט גיין שנעל. דער אוקראַינער האָט זי מערדערלעך געשלאָגן ביז די אומגליקלעכע איז אַנידערגעפֿאַלן. דעמאָלט האָט דער מערדער זי דערשאָסן און אויסגעבראָכן מיט אַ הילכיק געלעכטער.

די אַלגעמיינע צאָל פֿון דערשאָסענע אין יענעם טאָג האָט באַטראָפֿן 23.

די טרויעריקע צערעמאָניע אין אונדזער שטעטל האָט נישט לאַנג געדויערט. בלויז עטלעכע שעה — און דאָס שטעטל איז אויף אייביק געבליבן פֿאַריתומט פֿון זיינע ייִדישע איינוווינער.

די אומגליקלעכע זענען געטריבן געוואָרן צו דער סטאַציע זלאָטי פּאָטאָק.

דאָרט זענען זיי פאַרלאָדנט געוואָרן אויף פּראַכט־וואַגאָנען און אַוועקגעשיקט גע־וואָרן אין דער גאַז־קאַמער פון טרעבלינקע, ווו זיי זענען אַלע אומגעקומען.

אַזוי האָט זיך געענדיקט די געשיכטע פון די זשאַרקער יידן, וואָס זענען דורות־לאַנג געזעסן אין שטעטל, געבויט הייזער, געפירט מסחרים, דורכגעמאַכט לייד און פרייד.

הונדערטער יאָרן זענען אַריבער זינט יענער צייט, ווען דאָס שטעטל האָט צום ערשטן מאָל אויפגענומען יידן. דאָ האָבן זיי זיך איינגעוואָרצלט און געלעבט. איצט ציען זיך די לאַנגע רייען פון יידן מיט געבויגענע קעפּ. זיי קוקן זיך אום און וואַרפן די לעצטע בליקן אויף דער טייערער היים, וואָס זיי וועלן שוין קיינמאָל נישט זען.

30 פאַראיינזאַמטע „גליקלעכע" יידן זענען פאַרבליבן אין זשאַרקי. זיי זענען ווי איבערגעלאָזט געוואָרן, אַז זיי זאָלן אויפעסן דעם גאַנצן טרויער און ווייטיק, וואָס איז געבליבן נאָך זייערע ברידער און שוועסטער.

די גאַנצע אומבאַגרענעצטע מאַכט איבער די 30 פאַרבליבענע יידן האָט געהאַט די זשאַנדאַרמעריע מיט לייטענאַנט שמיד בראש. מ'האָט זיי דערקלערט, אַז אויב מען וועט אַנטרעפן אויף אַ ייד, וואָס געהערט נישט צו די 30 לעגאַלע יידן, וועט ער אויפן אָרט דערשאָסן. אָט די 30 זענען אויך פאַראַנטוואָרטלעך פאַר יענע, וואָס וועלן זיך ביי זיי אויסבאַהאַלטן.

אלע דרייסיק געבליבענע יידן זענען צוערשט אריינגעפירט געווארן אין דער דירה פון קלמן קאַלקאָפּ אין דערנאָך — אין הויז פון שלמקע טענענבוים ז"ל. אומענדליך טרויעריק איז געווען זייער לאַגע. יעדער פון זיי האָט געהאַט דאָס געפיל, ווי ער וואָלט זיך צוריק־געקערט פון בית עולם, ווי ער האט איבערגעלאָזט זיינע טייערסטע און נאָענטסטע.

דער לייטענאנט פון דער זשארקער זשאנדארמעריע, יוזעף שמיד, האט אמאָל ארויסגעוויזן אַ מעסיקע בעציונג צום יודענראַט צוליב די מתנות, וואָס ער פלעגט כסדר באַקומען. איצט, נאָך דער אויסזידלונג, איז ער געוואָרן אכזריותדיק און סאַדיסטיש. ער האט צו זיך קיינעם נישט צוגעלאָזט און אָנגעטאָן די 30 געבליבענע יידן גרויסע צרות.

אין דער צייט, וואָס די 30 געבליבענע יידן האבן געאַרבעט ביים אויסליידיקן די פערלאזענע יידישע דירות און ביים ליקווידירן דאָס יידישע פארמעגן, זענען אין די פארמויערטע בוידעמס און קעלערס געלעגן הונדערטער יידן, ביי וועלכע די צוגעגרייטע שפּייז און וואַסער האבן זיך שוין אויסגעלאָזן. זייער סיטואַציע איז געווען פערבונדן מיט סכנת נפשות, אויף יעדן שריט האט געלויערט דער טויט.

די שטילקייט אין די אויסגעליידיקטע יידישע געסלעך האט געקלונגען אין די אויערן און אנגעוואָרפן אַן אימה. אבער טראָץ דעם האבן א סך זיך ארויס־געדראַפּעט פון זייערע לעכער און נאָרעס און אינמיטן נאַכט האבן זיי זיך אוועק־געלאָזט קיין פּילץ. פיל פון זיי האט מען געכאַפּט און דערשאָסן. די, וואָס ס׳איז געלונגען אָנצוקומען קיין פּילץ, זענען געווען ענלעך צו שאָטנס. הונגער, שרעק, ליידן און פּיין זענען געווען אויסגעגאָסן אויף זייערע פּנימער.

די דרייסיק לעגאַלע יידן אין זשאַרקי האבן געזיכט מיטלען, ווי אזוי צו העלפן די רעשט אויסבאהאלטענע אין זייערע בונקערס. נישט געקוקט אויף די גרויסע געפאַרן, האָט מען די פאַרשפּאַרטע יידן באַזאָרגט מיט וואַסער און ברויט. ווען דאָס האט אָנגעהאַלטן א לענגערע צייט, האָבן ווידער א טייל פון די אויסבאהאלטענע גענומען אַנטלויפן. זיי האָבן שוין נישט געהאַט וואָס צו פאַרלירן.

אַ גרופּע יידן, צווישן זיי חיים טענענבוים מיט זיין זון אברהם, האבן זיך אויסבאַהאַלטן אין אַ וואַלד צווישן פעלזן. ווען ס׳האָט זיי שוין פאַרפעלט שפּייז און אויך כוחות צו בלייבן אונטערן פרייען הימל, איז אברהם טענענבוים אוועק אין שטעטל כדי צו געפינען א מעגלעכקייט ערגעץ־ווו זיך צו באַהאַלטן. אין לעשניווו, הינטער זשאַרקי, האָבן אים שקצים געכאַפּט, געבונדן מיט שטריק און געבראַכט אים אין שטאָט צו דער דייטשער זשאַנדאַרמעריע. ישראל באָרענשטיין, דער פּרעזעס פון יודענראַט, וועלכער איז געווען א קוזין פון אברהם טענענבוים, האט געמאכט אַלע באַמיונגען ביים לייטענאַנט שמיד, כדי צו ראַטעווען זיין קוזין. ער האט קוים אויסגעפּוילט, אַז מ׳זאָל דעם געכאַפּטן נישט שיסן אויפן אָרט. געהייסן האט עס, אַז מ׳שיקט אים אוועק אין אַן ארבעטער־לאַגער. אבער יעדער שפּור נאָך אים איז פאַרלוירן געגאַנגען.

די לאַגע פון די היימלאָזע יידן אין פּילץ ווערט אַלץ מערער אומדערטרעגלעך. די אויסבאַהאַלטענע ווידער אין זשאַרקי ליידן די שווערסטע פּיין. זיי ליגן אין די נאָרעס, פאַרצווייפלטע פון זייער אויסוועגלאָזן מצב. דער הונגער צווינגט די באַהאַל־טענע ארויסצוגיין אין גאַס נאָך ברויט און דאָס פירט אויף די שפּורן פון זייערע באַהעלטענישן. די פּוילישע באַפעלקערונג גיט גלייך איבער דער דייטשער מאַכט וועגן יעדן בונקער, וואָס ווערט אויפגעדעקט.

אין איינער אַזאַ באַהעלטעניש, אין הויז פון משה באָרענשטיין, האט מע געפונען 40 יידן — מענער, פרויען און קינדער — וועלכע זענען אנטדעקט געוואָרן דורך יוגנטלעכע פּאָליאַקן. די 40 יידן זענען אוועקגעשיקט געוואָרן קיין טשענסטאָכאָוו און דאָרט האט מען זיי דערשאָסן אין א דערבייאיקן וואַלד. צווישן די 40 יידן זענען

געווען: אברהם ראַפּאָפּאָרט מיט זיין פרוי און קינדער, פישל בעקער מיט זיין פרוי און קינדער, מאלע שילמאַן מיט איר מוטער און נאָך אַנדערע.

דעם פּרעזעס פון יודענראַט, ישראל באָרענשטיין, געלינגט ווידער ווייך צו מאַכן דאָס הארץ פון לייטענאנט שמיד מיט דער הילף פון מתנות און געלט. ער באקומט די דערלויבעניש צו פארגרעסערן די צאָל לעגאלע יידן אין זשאַרקי ביז 120 פּערזאָן.

נאָך א קורצער צייט פון זיין אין פּילץ קום איך אלס לעגאַליזירטער צוזאמען מיט מיין משפחה קיין זשאַרקי. דעם ערשטן איינדרוק פון מיין קומען אין שטעטל וועל איך קיינמאָל נישט פאַרגעסן. עס האט מיך אדורכגענומען אַ מאָדנער פּחד. מיינע טריט האָבן אָפּגעהילכט אין דער טויטער שטילקייט און זייער עכאָ האט זיך געטראָגן ווייט־ווייט. דאָס שטעטל האט אויסגעזען ווי א בית־עולם, די הייזער — ווי מצבות. קיין שפור פון לעבן איז נישט געווען צו באַמערקן. פון יעדן פענצטער, פון יעדער טיר, האט זיך אויסגעדאכט, אז עס קוקן אויגן פול מיט אימה און גרויל. אבער קיינער איז דא נישט געווען, קיינער האט דאָ נישט געלעבט. בלויז די שאָטנס פון די, וואָס האָבן אמאָל דאָ געלעבט, האבן געשוועבט אין דער לופט און אויס־געפילט דעם חלל.

איך בין צוגעטיילט געוואָרן צו דער ארבעט אין מעבל־לאַגער, וואָס האט זיך געפונען אין דער אמאָליקער גארבעריי פון חיים טענענבוים, איך מיט נאָך צוויי יידן, חיים טענענבוים און הערשל מאָנאט האבן געהאט די אויפגאבע צו סאָרטירן דאָס מעבל פון די יידישע שטובן. במשך פון גאנצן טאָג האבן פויערישע פורלעך צוגעפירט דאָס מעבל פון די יידישע הייזער: שענק, בעטן, טישן א. ד. גל. אין יעדן קעגנשטאנד, מיט וועלכן איך בין געקומען אין בארירונג, האב איך געזען דעם טראַגישן גורל פון זייערע געוועזענע בעלי בתים — די יידן, וואָס מ׳האָט געשיקט אין גאַז־קאַמער.

די 120 לעגאלע יידן האָבן באקומען צוגעטיילט צום וווינען די 3 הייזער פון שלמקע טענענבוים, בעריש ווייסמאַן און קלמן קאַלקאָף. אדאנק דער פארגרע־סערונג פון דער צאָל לעגאַלע יידן איז דער מצב פון די באהאַלטענע געוואָרן א ביסל לייכטער דערמיט, וואָס זיי איז געשאַפן געוואָרן א בעסער מעגלעכקייט צו באזארגן זיך מיט עסן. בכלל אבער איז זייער לאַגע געוואָרן ערגער פון טאָג צו טאָג. דער שמוץ אין די בונקערס איז געוואָרן אומדערטרעגלעך. זיי פלעגן שלאָפן אויף דער ערד, אייפּן בעטגעוואנט, וואָס זיי האָבן מיט זיך געבראַכט. דאָרט האבן זיי דערליידיקט אלע מענטשלעכע באדערפענישן, אין דער אָפּוועזנהייט פון די עלעמענ־טאַרסטע היגיענישע באדינגונגען.

דער ווינטער האט זיך דערנענטערט. ס'וועט קעלטער. ס'איז שוין געפאַלן דער ערשטער שניי. דער ווינט יאָגט פון אַלע זייטן און קריכט אין די ביינער, אין אַזאַ מצב מוזן די אומגליקלעכע בלייבן אין זייערע בונקערס.

אויך די לאַגע פון די היימלאָזע זשארקער יידן, וואָס געפינען זיך אין פילץ און אין וואַלבראָם ווערט אַלץ שווערער און מער געפערלעך. די דייטשישע מאַכט־אָרגאַנען האָבן גענומען זיך אינטערעסירן מיט דער גרויסער צאָל אומלעגאַלע יידן, מיט אַט די „פאַרברעכער", וואָס האָבן זיך געיאָגט מיטן טויט. דער טאָג פון זייער צווייטער אויסזידלונג פון פילץ און וואַלבראָם איז געקומען.

די געיאָגטע און געפייניקטע יידן האָבן דעם ביטערן כוס פון זייער גורל נאָך נישט אויסגעטרונקען ביזן סוף. מיט אַ טאָג פריער האָבן זיי זיך דערוווּסט וועגן דער אויסזידלונג. אין דער גרעסטער פּאַניק איז מען געלאָפן אין אַלע ריכטונגען. אַ סך זענען אוועק דורך דער נאָענטער גרענעץ אין רייך אריין; אַ טייל — אין דער ריכטונג קיין קראָקע, און אַנדערע האָבן זיך אויסבאַהאַלטן פאַרן פּרייז פון געלט און צירונג ביי פּויערים, וואָס האָבן זיי שפּעטער אומגעבראַכט.

אַ גרויסע צאָל פון זיי איז צוריקגעקומען קיין זשארקי. די געקומענע האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אויף ביידעמס, אין קעלערס און אויך אין שוין אויסגעליידיקטע ליקווידירטע שטובן. דער צושטאַנד פון די צוריקגעקומענע איז אַ האָפענונגלאָזער. נאָך אַזויפיל איבערלעבענישן און צרות, געפרוירענע און אויסגעמאַטערטע, אין דינע זומער־מלבושים — פּייניקן זיי זיך איצט אויף די ביידעמס און אין קעלערס.

דאָס זענען געווען די נאָוועמבער־טעג פון 1942. דער ווינטער, וואָס האָט זיך יענעם יאָר פרי געשטעלט, האָט שטאַרק פאַרערגערט די לאַגע פון די נאַרוואָס געקומענע. צווישן זיי זענען אויך געווען מיינע משפּחה־מיטגלידער, וועלכע זענען אין אַ פינצטערער, קאַלטער נאַכט אָנגעקומען קיין זשאַרקי. מיין אַלטע צעבראָכענע מוטער ע"ה איז געלאָפן 40 קילאָמעטער פון פילץ. דאָס האַרץ האָט אין מיר געבלוטיקט. איך האָב ווייניק געקאָנט העלפן מיין מוטער אין איר טרויעריקער לאַגע. אַ צעבראָכענע, אַ מידע פון לאַנגן וועג, אַן אַדורכגעפרוירענע, אַז ס'האָט איר געקלאַפּט אַ צאָן אין אַ צאָן — האָב איך זי אַריינגעלאָזט אין אַ קוילן־שטאַל. אין שטוב האָב איך זי נישט געקאָנט אַריינעמען, ווייל דאָס וואָלט געשטעלט אין סכנה דאָס לעבן פון די 120 לעגאַלע יידן.

ביינאַכט האָב איך אויסגעזוכט פאַר איר אַ באַהעלטעניש אין אַ קליין אָפּ־געזונדערט שטיבל אויפן פּלאַץ פון דער גאַרבעריי, ווו איך האָב געאַרבעט. דאָס האָט מיר דערמעגלעכט צוצוברענגען עסן פאַר איר און פאַר נאָך עטלעכע פּערזאָן, וואָס האָבן זיך דאָרט געפונען.

פוילישע קינדער און אויך דערוואַקסענע האָבן אָן אויפהער פאַרפאָלגט די אומגליקלעכע. זיי האָבן אַנטדעקט די באַהעלטעניש און גערופן דייטשישע זשאַנדאַרמען. זיי האָבן געכאַפּט פיל יידן, אָפּטמאָל צו 30 אין אַ בונקער און נאָך מער. אַז עמיצער האָט געפּרוווט אַנטלויפן, איז ער דערשאָסן געוואָרן אויפן אָרט.

בכלל אָבער האָט די זשאַנדאַרמעריע נישט דערשאָסן די אַנטדעקטע יידן, נאָר זיי אַריינגעזעצט אין טורמע. ווען זיי האָבן זיך אָנגעזאַמלט אין אַ באַשטימטער צאָל, האָט מען זיי געשיקט קיין ראַדאָמסק אין געטאָ, ווו זיי זענען שפּעטער אומגעבראַכט געוואָרן.

הונדערטער אומלעגאַלע יידן וואַלגערן זיך אַרום אין שטעטל. דעם גאַנצן טאָג זיצן זיי שטיל אין זייערע נאָרעס. ערשט ווען ס׳קומט די נאַכט, קריכן זיי אַרויס פון די לעכער. זיי באַלאַגערן די הייזער פון די לעגאַלע יידן. ס׳איז ווייטיקלעך שווער צו קוקן אויף די דאָזיקע אומגליקלעכע יידן. אויף יעדן פּנים ליגט אויסגעגאָסן די טויט־שרעק; זיי זענען שמוציק, הונגעריק און אָפּגעריסן; ס׳וואַרפט זיי פון קעלט; יעדער פון זיי כאַפּט אין איילעניש אַ שטיקל ברויט, אַ ביסל וואַרעמס — און פאַרשווינדט שנעל אין זיין נאָרע.

מיט יעדן טאָג ווערט די צאָל פון די אומלעגאַלע און אויסבאַהאַלטענע קלענער. עס הערט נישט אויף דאָס פאַרפאָלגן זיי דורך די פּאָליאַקן, מייסטנס — יוגנטלעכע. אָפּט זעט מען, ווי די זשאַנדאַרמעריע פירט אַ מחנה געכאַפּטע יידן. ביי די געפונענע יידן ווערט אַלץ צוגענומען און האַלב־נאַקעטע און באָרוועסע ווערן זיי אַרויסגעשיקט קיין ראַדאָמסק. פאַראַן אויך אַ סך פאַלן, ווען די אויסבאַהאַלטענע שטאַרבן אין זייערע לעכער פון הונגער און קעלט און פון טויט־שרעק.

✶

די נאָוועמבער־טעג פון יאָר 1942 זענען געווען טריבע. אַ רעגן געמישט מיט שניי האָט געשמיסן אין פּנים. יעדן פרימאָרגן האָבן מיר, די „לעגאַלע״ 120 יידן געמחט זיך פאַרזאַמלען אין שול צום אַפּעל. דער סאַדיסטישער לייטענאַנט האָט אונדז געציילט. מיר פלעגן שטיין אין גלייכע רייען און ער האָט אונדז איינגעטיילט אין גרופּן און געשיקט צו דער אַרבעט.

אין איינעם פון יענע טעג איז געקומען אַ דערלייזונג פאַר די אויסבאַהאַלטענע אומלעגאַלע יידן. אין טעגלעכן געזעצבוך פון דער דייטשישער מאַכט איז דערשינען אַ פאַראָרדענונג, אַז אין ראָדעמער דיסטריקט ווערן געשאַפן 4 געטאָס, אין 4 באַזונדערע שטעט: סאַנדאָמיעזש, שידלאָוויעץ, אויעזד און ראַדאָמסק.

אין די דאָזיקע 4 שטעט — זאָגט זיך ווייטער אין דער פאַראָרדענונג — האָבן יידן וווין־רעכט. יעדער אויסבאַהאַלטענער ייד האָט די רעכט זיך אויסצוקלייבן אַאַלס וווין־אָרט איינע פון די פיר שטעט. ביזן 30־טן נאָוועמבער מוזן אַלע אומלעגאַלע יידן געפינען זיך אין די אויבנדערמאָנטע 4 שטעט. יעדער ייד, וואָס וועט געפונען ווערן נאָכן 30־טן נאָוועמבער אויסערהאַלב פון די פיר שטעט — וועט ווערן דערשאָסן. אַן אויסנאַם שטעלן מיט זיך פאַר די לעגאַלע יידן, די אַרבעטס־קאָמאַנדעס, וועלכע זענען דורך דער מאַכט איבערגעלאָזן געוואָרן כדי צו ליקווידירן די יידישע פאַרמעגנס און אויף אַנדערע אַרבעטן.

די ידיעה האָט זיך בליץ־שנעל פאַרשפרייט. פאַר די באַהאַלטענע אין די בונקערס האָט די פאַראָרדענונג אויסגעזען ווי אַ ישועה. ענדלעך וועט זיך ענדיקן דאָס הינטישע לעבן אין די לעכער. אַלע אויסבאַהאַלטענע יידן האָבן פאַרלאָזט די בונקערס און געמאָלדן זיך צו דער מאַכט.

אין שטעטל זענען געשאַפן געוואָרן עטלעכע פונקטן, ווו מ׳האָט קאָנצענטרירט די אַלע אומלעגאַלע. מיר, די 120 לעגאַלע, האָבן באַזאָרגט די מענטשן מיט וועש, מלבושים און שיך. מיר האָבן דאָס גענומען פון יענע יידישע שטובן, וואָס מיר האָבן אויסגעליידיקט און ליקווידירט. זעלבסטפאַרשטענדלעך, אַז דאָס איז געטאָן געוואָרן אָנעם וויסן פון דער מאַכט. פאַר נעמען עפּעס אַ זאַך פון דעם ליקווידירטן יידישן פאַרמעגן איז געקומען טויט־שטראָף.

פון אַלע זייטן האָבן געשטראָמט אומלעגאַלע ענלעכע צו שאָטנס, פון די אַרומיקע דערפער זענען אויך צוריקגעקומען אַ סך יידן. אין ראַדאָמסק איז שוין געווען אַ גרויסע צאָל יידן, געבראָכטע פון פאַרשידענע ערטער. אין זשאַרקי האָבן זיך צונויפגעזאַמלט אַ 600 יידן. עטלעכע טעג זענען זיי פאַרבליבן אין זשאַרקי אויף די פונקטן.

דעם 29־טן נאָוועמבער האָט מען די אַלע אומלעגאַלע יידן צונויפגעבראַכט אויף איין אָרט, אויפן מאַגיסטראַט־פּלאַץ, און מ׳האָט זיי אויסגעשטעלט אין רייען. עס האָט זיך באַוויזן דער לייטענאַנט שמיד אין דער באַגלייטונג פון עטלעכע זשאַנדאַרמען. אונדזער לייטענאַנט האָט אויך דאָ אויסגעלאָדן זיין סאַדיזם. מיט זיין גומי־שטעקן האָט ער געשלאָגן די פאַרזאַמלטע איבער די קעפּ.

דאָס איז געווען אַ שרעקלעך בילד. איך האָב געקוקט אויף די צוזאַמענגעטריבענע מענטשן, מידע און צעבראָכענע פון די שווערע איבערלעבענישן. אַזויפיל מאָל זענען זיי שוין געטריבן געוואָרן אַהין און צוריק, אַזויפיל מאָל זענען זיי געלאָפן פון איין פייער אין אַנדערן.

איך האָב געזען זייער געפאַלנקייט און עלנט. זייערע פּנימער האָבן אָפּגע־

שפיגלט די אַלע ליידן און פּיין פון אַ פאָלק, וואָס ליידט שוין טויזנטער יאָרן. דאָ, אויף דעם פּלאַץ, האָב איך געזען די אַנטלאָפענע פון אַלע שייטערהויפנס, די מאַראַנען פון די קעלערס, די געיאָגטע פון שפּאַניע, די געטריבענע פון די קרייצציגן און די פּאָגראָמירטע פון כמיעלניצקיס צייטן און פון קישיניעוו. די אַלע האָב איך איצט געזען אין די רייען פון די צוזאַמענגעטריבענע יידן, וואָס שטייען מיט די פּעקלעך אויף די פּלייצעס, ווידער צו גיין נע ונד און פאַרלירן זייערע היימען אויף אייביק, אויף אייביק. —

די גרעסטע צאָל יידן האָט געציילט דאָס ניי־געשאַפענע ראַדאָמסקער געטאָ. דאָרט זענען זיך צונויפגעקומען 5 טויזנט נפשות — יידן פון פאַרשידענע שטעט און שטעטלעך: וואָלבראָם, פּילץ, סענדזשישאָוו, וואָדזשיסלאַוו און אויך אַ היפּשע צאָל פון אונדזערע זשאַרקער תושבים.

פון אָנהייב איז דאָס לעבן אין ראַדאָמסקער געטאָ געווען זייער שווער. פאַר די אַלע יידן האָט מען אויסגעטיילט 7 גרויסע הייזער. די ענגשאַפט איז געווען אַן אויסערגעוויינלעכע. אין איין צימער האָבן געוווינט 20 און מער נפשות. די הייזער זענען שוין געווען אינגאַנצן אויסגעליידיקט נאָך דער ערשטער ליקווידאַציע אין אָקטאָבער 1942. דאָרט איז נישט געווען דאָס עלעמענטאַרסטע, וואָס אַ מענטש דאַרף האָבן צום לעבן. נישט געווען ווו דעם קאָפּ אַוועקצולייגן, ווו אָפּצוקאָכן אַ ביסל עסן. ערשט אין אַ צייט אַרום האָבן מיר, די זשאַרקער „לעגאַלע", באַקומען אַ מעגלעכקייט צו שיקן אין ראַדאָמסקער געטאָ דאָס סאַמע נייטיקסטע פאַר אינדזערע ברידער. מיר האָבן זיי אַהינגעשיקט מלבושים, בעט־געוואַנט, וועש, שטוב־זאַכן, לעבנסמיטל און אויך געלט. אַדאַנק דעם איז דער מצב פון אונדזערע פּליטים אין ראַדאָמסק געוואָרן לייכטער.

אין ראַדאָמסקער געטאָ האָט געהערשט אַ רעלאַטיווע פרייהייט. בלויז אַ קליינע צאָל יידן האָט מען געשיקט אויף צוואַנגס־אַרבעט. די דייטשישע תלינים האָבן שוין פון פריער געוווסט, וואָסער סוף עס דערוואַרט די צונויפגעזאַמלטע יידן אין ראַדאָמסק און נישט געלייגט קיין אַכט דערויף ווי אַזוי עס לעבן די פאַרמשפּטע, וואָס וואַרטן זייער ריי צום אומקום.

די גאַנצע מאַכט אין געטאָ איז געלעגן אין די הענט פון דער יידישער פּאָליציי, די אַזוי גערופענע „אָרדענונגס־דינסט". די אונדז גוט־באַקאַנטע יינגלעך, וואָס האָבן אַ סך געלערנט פון די דייטשישע בעסטיעס, האָבן זיך געלאָזט ווילגיין איבער זייערע ברידער און קיינעם נישט געשוינט. אפשר איז נישט קיין וווּנדער, וואָס זייער דעמאָראַליזאַציע איז דערגאַנגען צו אַזאַ שטופּע. זיי האָבן שוין געזען אַזויפיל גרויזאַמקייטן, אַזויפיל בלוט פון זייערע ברידער, אַז

דאָס האָט פאַרטעמפּט זייערע הערצער. זיי זענען געווען די איינציקע הערשער אין געטאָ. זיי האָבן געשלאָגן, גערויבט און געמאַכט אַ לעבן אויפן חשבון פון זייערע אונטערטאַנען. די דייטשישע מאַכט האָט כמעט זיך נישט אַריינגעמישט אין אינערלעכן לעבן פון די יידן אין געטאָ.

אין געטאָ האָט מען אַלץ געקאָנט באַקומען. עס האָבן זיך געעפנט קאַפע־הייזער און קאָנדיטערייען. אָבער געוויסע מענטשן האָבן אָנגעהויבן זיך פאַר־טראַכטן איבער דער ניי־געשאַפענער סיטואַציע. עפּעס איז געווען אויפפאַלנדיק די פרייהייט אין געטאָ, און דאָס האָט געעקבערט אין מוח. מ׳האָט זיך געשטעלט די פראַגע: פריער איז פאַר נוצן וויס געבעקס אָדער פלייש געקומען טויט־שטראָף און איצט זעט מען אין די שויפענצטער געבראָטענע גענדז, פיש, אַלערליי געבעקסן, און קיינער שטערט נישט. דאָך איז דאָס הפקר־לעבן ווייטער אָנגעגאַנגען. ס׳איז קיין ברירה נישט געווען און מ׳האָט גענומען דאָס לעבן אַזוי ווי ס׳איז געגאַנגען.

אין מאָנאַט דעצעמבער 1942 איז די אַרבעטס־קאָמאַנדע אין זשאַרקי פאַר־קלענערט געוואָרן פון 120 אויף 60 פּערזאָן. 60 לעגאַלע יידן פון זשאַרקי זענען געוואָרן אַוועקגעשיקט קיין ראַדאָמסק. דער אינסטינקט איז געוואָרן אומרואיק. די יידן אין ראַדאָמסק האָט אָנגעהויבן באַהערשן אַ שרעק. ס׳האָבן זיך אָנגעהויבן פאַרשפּרייטן קלאַנגען, אַז עס גרייט זיך ווידער אַן אויסזידלונג. די קאָמענטאַרן זענען געווען פאַרשידענע. אַ טייל האָט געהאַלטן, אַז ס׳וועט זיין בלויז אַ טייל־ווייזע אויסזידלונג פון עלטערע מענטשן, פון פרויען און קינדער, דער אַרבעטנ־דיקער עלעמענט דאַקעגן וועט בלייבן און אַריינגעצויגן ווערן אין דער אַרבעט. און ווידער האָט אַלעמען אַרומגענומען אַן אַרבעטס־פּסיכאָז. אַלע האָבן זיך גע־שטופּט צו דער אַרבעט, כדי צו זיין געדעקט.

אין ראַדאָמסק איז געווען אַ מעבל־פאַבריק „טאַנעס און מונדיס״. אין דער פאַבריק זענען איצט אויסגעאַרבעט געוואָרן מיליטערישע וועגן. אַלע האָבן געוואָלט זיך אַריינבאַקומען אין דער פאַבריק. אַ טייל איז דאָס געלונגען פאַרן פרייז פון געלט אָדער ווערט־זאַכן. די אונטערנעמונג האָט באַשעפטיקט 300 אַרבעטער.

מיט יעדן טאָג איז די אומרואיקייט און נערוועזיטעט געוואָרן גרעסער. ס׳האָבן אָנגעהויבן זיך באַווייזן די באַקאַנטע סימפּטאָמען פון ערב מאַסן־רציחות. ס׳איז געווען טיפער ווינטער. גרויסע שנייען און האַרבע פרעסט. וווהין צו לויפן איז נישט געווען. די מענטשן זענען אַרומגעגאַנגען דערשלאָגענע און געוואַרט אויף זייער יום הדין.

די נאַצישע פערפידיע האָט צוגעטראַכט פאַרשידענע טייוואָלאַנישע מיטלען, ווי אַזוי אויסצושטעלן די קרבנות אויף חוזק און שפּאָט, אויף ליידן און ביטערער אַנטוישונג. אין געטאָ האָבן זיך באַוויזן פּלאַקאַטן, אין וועלכע ס'איז געווען געשריבן, אַז עס קומט פאַר אַ אויסטויש פון דייטשן אויף יידן, דאָס הייסט, אַז די ענגלישע מאַכט גיט אַרויס אַ צאָל דייטשן פאַר אַ גלייכער צאָל יידן. אַלע יידן פון געטאָ האָבן די מעגלעכקייט צו פאָרן קיין ארץ־ישראל. ווייטער ווערט געזאָגט אין די פּלאַקאַטן, אַז אין דער ערשטער ריי וועלן גענומען ווערן אין באַטראַכט די יידן, וואָס האָבן קרובים אין ארץ־ישראל. קודם כל אַזעלכע, וואָס האָבן דאָרט מענער, פרויען, עלטערן אָדער קינדער. ווייטער קומען אַנדערע קאַטעגאָריעס פון פּריוויגירטע, און צום סוף — סתם יידן, וואָס ווילן פאָרן קיין ארץ־ישראל.

אַן אומבאַשרייבלעכע פרייד האָט אַרומגענומען די יידן אין געטאָ. דאָס געדראַנג אין מעלדונגס־ביוראָ איז געווען אומגעהויער. יעדער איינער האָט געוואָלט פיגורירן צווישן די ערשטע אין דער ליסטע אויף אַרויסצופאָרן קיין ארץ־ישראל. דאָס איינשרייבן האָט געקאָסט 10 זלאָטעס. די געשטופּעריי איז געווען אַזוי גרויס אויך צוליב דעם, ווייל אין דער באַקאַנטמאַכונג איז געווען אָנגעגעבן, אַז ביז מאָרגן דאַרף די רשימה פון די פאַררעגיסטרירטע זיך געפינען אין געסטאַפּאָ.

די געמיינע און נידעריקסטע ליגנערס האָבן זיך נישט געקאָנט זאַט פרעסן מיטן יידישן בלוט. זיי האָבן ליב געהאַט צו שפּילן זיך מיט זייער קרבן און קוויקן זיך מיט זיינע צאַפּלעניש אין די גסיסה־ליידן. טאָג און נאַכט האָבן די דייטשן מיט זייער געמיינער דורכגעטריבענער פערפידיע געשריגן איבער דער וועלט, אַז זיי קעמפן פאַר אַ ניי איראָפּע אויף יסודות פון יושר און רעכט. אין דער זעלבער צייט האָבן זיי זיך נישט אָפּגעשטעלט פאַר קיין שום נידערטרעכטיקע ליגנס און סאַדיסטישע תחבולות. זיי גיבן אַרויס פאַראָרדענונגען וועגן געשאַפענע געטאָס, באַצייכנטע מיט דאַטעס און געזעץ־פּאַראַגראַפן. כדי צו פאַרלאָקן די קרבנות אין דער אויסגעשפּרייטער נעץ. צום סוף אינסצעניזירן זיי אַ באַקאַנטמאַכונג וועגן אויסטויש פון יידן קיין ארץ־ישראל, און דאָס — דעם 3־טן יאַנואַר 1943, עטלעכע טעג פאַר דער אויסזידלונג.

מלא שמחה זענען יידן אַהיימגעלאָפן פון מעלדונגס־ביוראָ. באַלד וועלן זיי דאָך זיין פרייע מענטשן. געווען אָבער אויך אַזעלכע, וואָס האָבן זיך צו דעם אַלעמען באַצויגן מיט סקעפּטיציזם. אין דער אַקציע האָבן זיי געזען נאָך אַ געמיין פאַרטל פון די תלינים.

אין די ערשטע טעג פון יאַנואַר 1943 האָט די אָרטיקע זשאַנדאַרמעריע אין זשאַרקי באַקומען אַ פאַראָרדענונג צו ליקווידירן די אַרבעטס־קאָמאַנדע פון די 60 לעגאַלע יידן און אַריינשיקן זיי אין געטאָ קיין ראַדאָמסק. די פאָרשטייער פון יודענראַט צווישן די 60 יידן מאַכן גרויסע באַמיאונגען מבטל צו מאַכן קעגן זיי די פאַראָרדענונג, און דאָס געלינגט זיי טיילווייז. דער לייטענאַנט שמיד האָט מסכים געווען איבערצולאָזן 30 פערזאָן פון דער אַרבעטס־קאָמאַנדע.

עס ווערן אויסגעקליבן 30 יידן, וועלכע דאַרפן פאַרלאָזן זשאַרקי און געשיקט ווערן קיין ראַדאָמסק. דער לייטענאַנט שמיד גיט אַרויס אַ באַפעל, אַז במשך פון איין שעה דאַרפן די 30 יידן מאַכן זייערע פעקלעך און שטעלן זיך צום זאַמלפונקט ביי דער שיל, ווו ס'האָבן שוין געוואַרט די פויערישע פורן. אָבער נישט אַלע 30 האָבן זיך צוגעשטעלט אויפן זאַמלפונקט. אַרום 10 יידן זענען פאַרשווינדן און אויסבאַהאַלטן זיך ביי באַקאַנטע קריסטן.

פון איצט אָן זענען די 10 יידן אומלעגאַל. דאָס הייסט: זיי האָבן מער נישט קיין רעכט צו לעבן. זיי זענען געפערלעכע פאַרברעכער, זיי קומט טויט־שטראָף, זיי טראָגן מיט זיך כסדר זייער טויט־אורטייל; אומעטום איז די רעוואָלווער־לופע אויסגעשטרעקט צו זייערע קעפּ. עטלעכע פון די 10 איז געלונגען צו פאַרבלייבן ביים לעבן און זיין עדות פון דער היטלערישער מפלה.

די 20 מענטשן מיט זייערע משפחות און באַגאַזש זענען אַריינגעזעצט געוואָרן אין פויערישע פורלעך און אַוועקגעשיקט געוואָרן קיין ראַדאָמסק. דער פראָסט האָט געקנאַקט, אַן אייזיקער ווינט האָט געבלאָזן און טרויעריק געפייפט. איך האָב ווידער געזען דעם אומעטיקן קאַראַוואַן פון די אַוועקפאָרנדיקע. די אומגליקלעכע האָבן זיך איינגעטוליעט אין זייערע מאַנטלען און טיכער. זיי האָבן נישט געוווסט, אַז זיי פאָרן דעם לעצטן וועג. ווען זיי זענען דינסטיק אָוונט, דעם 3־טן יאַנואַר, אָנגעקומען קיין ראַדאָמסק, האָבן זיי ערשט דערזען זייער בראָך און אומגליק. זיי זענען אַריין גלייך אין פייער פון טויט און פאַרניכטונג.

דאָס געטאָ אין ראַדאָמסק איז שוין געווען באַוואַכט. מענטשן האָבן געפּרוווט אַרויסבאַקומען זיך פון געטאָ. אַ טייל איז דאָס געלונגען פאַר געלט אָדער ווערט־זאַכן. אַ סך זענען בעתן אַנטלויפן דערשאָסן געוואָרן. געווען פאַלן, ווען די וועכטער האָבן צוגענומען דאָס געלט ביי די יידן, געהייסן זיי גיין און גלייך געעפנט אויף זיי אַ פייער.

די טויזנטער יידן אין ראַדאָמסק זענען שוין יענע נאַכט נישט געשלאָפן. אָנגעפילט מיט פחד האָבן זיי געמאַכט דעם טרויעריקן בילאַנס פון אַלע ביז־

איצטיקע איבערלעבענישן. איצט קומט דער לעצטער עטאַפּ פון זייער גרויזאַמען וועג, איצט קומט דער פינאַל פון זייער טראַגעדיע.

מיטוואָך פרי, דער 6־טער יאַנואַר 1943, אַלע איינוווינער ווערן אַרויס־געטריבן פון זייערע שטובן און צונויפגעזאַמלט אויף איין פּלאַץ. דער פראָסט קנאַקט. אַרום איז אַ טיפער שניי. די מענטשן זענען צעבראָכן, מיד און הונגעריק. קיין ברויט קריגט מען נישט, ווייל שוין 2 טעג לעבט דאָס געטאָ אין טויט־שרעק.

דער מוראדיקער שפּיל האָט זיך אָנגעהויבן. זשאַנדאַרמען, געסטאַפּאָ־לייט אין מחנות ווילדע אוקראַינער און ליטווינער באַלאַגערן דאָס געטאָ און הייבן אָן זייער בלוטיקע אַרבעט. עס זעט אויס, ווי דער אשמדאי וואָלט זיך באַפרייט פון זיינע קייטן און מיט זיינע מיליאָנען שדים געקומען אַהער צו אַ גרויזאַמען טויטן־טאַנץ. עס פאַלן אומצאָליקע קרבנות. אין בונקערס האָט מען אַנטדעקט אַ סך יידן, וואָס האָבן זיך דאָרט אויסבאַהאַלטן. מ׳האָט זיי אויפן אָרט דער־שאָסן.

אַ קליינע גרופּע שטייט באַזונדער. דאָס זענען די אַרבעטער פון דער פאַבריק „טאַנעס און מונדיס״. אַ סך יידן האָבן זיך געשטופּט צו דער גרופּע, אָבער ווייניקע פון זיי האָבן געהאַט דאָס מזל צו בלייבן צווישן די אויסדער־ווײלטע. מוראדיקע סצענעס האָבן דערביי זיך אָפּגעשפּילט. מענטשן האָבן זיך געשטויסן און געשטופּט איינער אויפן צווייטן. יעדער האָט געוואָלט זיין וואָס נענטער צום זשאַנדאַרם, וואָס האָט אויפגענומען די פּערסאָנאַליעס פון די, וועלכע האָבן געדאַרפט איבערבלייבן. די אוקראַינער האָבן געשלאָגן אויף רעכטס און אויף לינקס מיט די ביקסן־קאָלבעס.

בלויז 270 יידן זענען איבערגעלאָזט געוואָרן אויף אַרבעט. אַלע איבעריקע פאַרזאַמלטע אויפן פּונקט האָט מען אַוועקגעפירט צו די צוגעגרייטע וואַגאָנען. פאַרן אַריינלאָזן זיי אין די וואַגאָנען האָט מען זיי אַלץ צוגענומען, אויסגעטאָן זיי די מלבושים און שיך, און ביי אַ מוראדיקן פראָסט האָט מען זיי האַלב־נאַקעטע אַריינגעשליידערט אין די קאַלטע לאַסט־וואַגאָנען. שעהן לאַנג זענען די וואַגאָנען געשטאַנען אויף דער באַן־סטאַציע אין ראַדאָמסק און ערשט אין אָוונט זענען די צוגן אַוועק אין דער ריכטונג פון טרעבלינקע.

אין ראַדאָמסקער געטאָ זענען נאָך אַ סך יידן פאַרבליבן באַהאַלטענע אין זייערע בונקערס, אָבער די נאַצישע תלינים האָבן זיי אַלע געפונען און אַריינ־געזעצט אין תפיסה, וווּ ס׳האָבן זיך אָנגעזאַמלט אַן ערך פון 400 פּערזאָן. אין טייל יידישע שטובן האָט מען געפונען קליינע קינדער, וואָס די מוטערס האָבן

איבערגעלאָזט. אין איין בונקער, ווו ס'האָבן זיך באַהאַלטן עטלעכע צענדליק ייִדן, איז אויך געווען אַ פרוי מיט אַ קינד פון אַנדערהאַלבן יאָר. דאָס קינד האָט כסדר געוויינט און דערמיט געשטעלט אין סכנה דאָס לעבן פון אַלע באַהאַלטענע. מיט דער הסכמה פון דער מוטער האָט מען דאָס קינד דערשטיקט. אָבער אויך דאָס האָט נישט געהאָלפן. מען האָט זיי אַלעמען סייווי שפּעטער אַנטדעקט און דערשאָסן.

די צונויפגעזאַמלטע אַנטדעקטע ייִדן האָט מען גרופּנווייז אַרויסגעפירט אויפן ייִדישן בית־עולם און דערשאָסן אַלעמען אָן אויסנאַם — מענער, פרויען און קינדער. איך האָב גערעדט מיט איינעם, וואָס האָט זיך געפונען אויפן בית־עולם צום דערשיסן, אָבער על פּי נס געראַטעוועט געוואָרן. ער האָט מיר איבערגעגעבן די פּרטים וועגן דער שוידערלעכער עקזעקוציע. די קרבנות זענען אויסגעלייגט געוואָרן אויף דער ערד מיט די פּנימער אַראָפּ, האַרט ביים ראַנד פון פריש־אויסגעגראָבענעם מאַסן־קבר. אין דער פּאָזיציע האָט מען זיי דער־שאָסן און באַלד אַריינגעשליידערט אין אָפענעם גרוב. אַ סך פון זיי האָבן נאָך געלעבט ווען מ'האָט אויף זיי געשאָטן די ערד.

ווער איז אימשטאַנד דאָס אַלץ צו גלייבן? ווער קאָן צוטראַכטן אַ שטראָף פאַר אַזעלכע גרויליקטאַטן און מערדערייען? אַזאַ שטראָף איז נאָך נישט באַ־שאַפן געוואָרן.

צווישן די ייִדן אויפן בית־עולם האָט זיך אויך געפונען צירל טענענבוים, די טאָכטער פון חיים טענענבוים, אַ מיידל פון 16 יאָר. זי איז געפאַלן צו די פיס פון לייטענאַנט קעמפּעניקס, וועלכער האָט אָנגעפירט מיט דער עקזעקוציע. אַלע אירע תחנונים און געוויינען האָבן נישט געהאָלפן. מיט אַלע אַנדערע איז אויך זי דערשאָסן געוואָרן.

מיט דער לעצטער אויסזידלונג אין ראַדאָמסק איז פאַרענדיקט געוואָרן די געשיכטע פון ייִדישן ישוב אין זשאַרקי. עס זענען אומגעקומען די צייטווייליק אָפּגעראַטעוועטע זשאַרקער ייִדן, וואָס האָבן זיך אַ צייט געראַנגלט מיט זייער גורל, אַזויפיל פּיין און ליידן אַדורכגעמאַכט און כסדר געלאָפן פון פייער אין פייער. אויפן ראַדאָמסקער בית־עולם האָט זיי דער שונא אַריינבאַקומען אין זיינע לאַפּעס און אומגעבראַכט אויף אַזאַ שרעקלעכן אופן.

*

אין חודש יאַנואַר 1943, נאָך דער לעצטער ראַדאָמסקער אויסזידלונג, איז אַ גריפּע זשאַרקער ייִדן אַנטלאָפן פון ראַדאָמסקער געטאָ, וואָס איז געווען אַרומ־

גערינגלט פון מחנות אוקראַינער, זשאַנדאַרמען און געסטאַפּאָ. צווישן די אַנטלאָ־פענע האָבן זיך געפונען מאָטל ראַפּאַפּאָרט מיט זיין משפחה, אַלע ראַפּאַפּאָרט מיט זיין 12 יאָריק טעכטערל, העניעק פּעסאַק, הערשל מאַנאַט און פיל אַנ־דערע — אומגעפער אַ 40 פּערזאָן. אַ טייל פון די אַנטרינענע יידן האָט זיך אויסבאַהאַלטן אין פאַרלאָזענע, איינגעפאַלענע הייזער, אויף בוידעמס און אין קעלערס.

דאָס איז געווען אינמיטן ווינטער און ס׳איז זיך לייכט פאָרצושטעלן ווי אַזוי זיי האָבן געליטן פון דער קעלט. דערביי זענען זיי אויסגעגאַנגען פון הונגער און יעדע מינוט זיך געפונען אין טויט־שרעק. די אַנטלאָפענע האָבן געהאַט גאַנץ קנאַפּע אויסזיכטן זיך צו ראַטעווען, אָבער זיי זענען געטריבן געוואָרן פון אַן אינערלעכן דראַנג, פון זעלבסטדערהאַלטונגס־אינסטינקט. אָבער סוף כל סוף איז די מערהייט פון זיי אומגעקומען ביי פאַרשידענע געלעגנהייטן.

אַ קליינע צאָל פון די אַנטלאָפענע יידן האָט זיך אַריינגעשמוגלט אינעם הויז ווו ס׳האָבן געוווינט די 30 לעגאַלע יידן. דאָרט האָט מען זיי אויסבאַהאַלטן אויפן בוידעם. פון איין צימער האָט געפירט אַ פאַרמאַסקירטע טיר צום בוידעם. די לעגאַלע האָבן געשטעלט זייער לעבן אין געפאַר מיטן אויסבאַהאַלטן די אַנטלאָפענע יידן.

צווישן די יידן אויסבאַהאַלטענע אויפן בוידעם האָבן זיך געפונען: מאָטל ראַפּאַפּאָרט מיט זיין משפחה, אַלע ראַפּאַפּאָרט מיט זיין טאָכטער, הערשל מאַנאַט, קריינדל פלאַוונער א. א. אויך משה ראַטשטיין מיט זיין פרוי בעלאַ, פון דער היים גרונדלאַנד, וועלכע האָבן אַ צייט זיך געפונען ביי אַ פּויער — זענען געווען צווישן זיי.

ס׳איז כדאי צו דערמאָנען די געשיכטע מיטן 15 יאָריקן יינגל יחיאל באָרענשטיין, אַ זון פון הערצל באָרענשטיין און אַן אייניקל פון אליעזר כזשאַ־נאָווסקי.

בעת דער לעצטער אויסזידלונג אין ראַדאָמסק האָט יחיאל זיך באַהאַלטן אין אַ מיסטקאַסטן און אָפּגעלעגן דאָרט 2 בעת־לעת. שפּעטער איז ער אַרויס פון זיין באַהעלטעניש, זיך דערשלעפּט קיין זשאַרקי און געקומען צו אונדז צוזאַמען מיט זיינס אַ קוזין קאַראָל כזשאַנאָווסקי, אַ זון פון יהושע כזשאַנאָווסקי. מיר האָבן זיי אויך אַריינגענומען און באַהאַלטן אויפן בוידעם.

מיט אָט דעם יחיאל באָרענשטיין האָבן מיר געהאַט באַזונדערע צרות צוליב זיינע אָפּגעפרוירענע פיס. פרוי צביה פישער — פון די „לעגאַלע" — האָט זיך ספּעציעל פאַראינטערעסירט מיטן יינגל. יעדן אָוונט האָט זי אים אַראָפּ־

גענומען פון בוידעם, געוואַשן און געווייקט אים די פיס, געשמירט מיט זאַלבן און באַנדאַזשירט.

ווען ס׳איז אים בעסער געוואָרן און ער האָט שוין געקאָנט גיין, האָט חיים טענענבוים אים צוזאַמען מיטן קוזין קאַראָל כזשאַנאָווסקי אַוועקגעפירט צו אַ פּאָליאַק בויאַנעק, וועלכער האָט זיי אַריבערגעפירט איבער דער גרענעץ אין רייך. דאָרט זענען זיי געשיקט געוואָרן אין אַן אַרבעטס־לאַגער.

קאַראָל כזשאַנאָווסקי האָט איבערגעלעבט די מלחמה — ער געפינט זיך היינט אין אַמעריקע. יחיאל באָרענשטיין אָבער איז אומגעקומען. דאָס אַרויס־שמוגלען די צוויי יינגלעך איז געווען פאַרבונדן מיט גרויסע געלט־הוצאות און מיט סכנת נפשות. חיים טענענבוים האָט ביי דער אָפּעראַציע געשטעלט אין געפאַר זיין אייגן לעבן.

צוליב די אומלעגאַלע יידן האָבן די לעגאַלע געלעבט אין פּערמאַנענטער שרעק. אויב מ׳וואָלט געפינען אַפילו איין אומלעגאַלן ייד אין הויז פון די לעגאַלע, וואָלט מען אַלע אומגעבראַכט. קיין אויסוועג איז אָבער נישט געווען. די אומגליקלעכע האָבן נישט געהאַט וווהין צו גיין און מען האָט זיי געמוזט אויסבאַהאַלטן פאַרן אויג פון די נאַציסטישע מערדער.

אין פעברואַר איז געקומען צו אונדז אַ זשאַנדאַרם און בסוד איבערגעגעבן דעם פּרעזעס באָרענשטיין, אַז אויפצומאָרגנס דאַרף פאָרקומען אַ רעוויזיע אין הויז פון די לעגאַלע יידן. צו דעם צוועק קומט אַ זאָנדערגרופּע פון געסטאַפּאָ אין טשענסטאָכאָוו. מיר האָבן תיכף געמאַכט אַ באַראַטונג און באַשלאָסן אַריבערצופירן די אומלעגאַלע יידן אין אַ בונקער ביז די זאַך וועט ווערן אויפגעקלערט.

אויפן מאַרק האָט זיך געפונען דאָס הויז פון דער פאַמיליע לעווענבערג. מיר האָבן געוווּסט, אַז אין הויז געפינט זיך אַ בונקער. מיר האָבן אָנגעהויבן אַריבערפירן די אומלעגאַלע איינציקווייז אין בונקער. מיר האָבן דאָס געטאָן ביינאַכט און דאָס איבערפירן די לערך 20 אומלעגאַלע איז אַדורך בשלום.

זיי אַלע האָבן זיך אַוועקגעזעצט אויפן באָדן און געציטערט פון קעלט און שרעק. אין בונקער איז פשוט נישט געווען מיט וואָס צו אָטעמען. פון מאַנגל אין לופט איז אוממעגלעך געווען אָנצוצינדן אַ ליכט. אָבער אין אָנבליק פון דער טויט־געפאַר זענען אַלע געווען צופרידן מיטן צייטווייליקן רעטונגס־אָרט.

צומאָרגנס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דער אַלאַרם האָט נישט געהאַט קיין גרונד און מיר האָבן אָנגעהויבן אין אָוונט צוריקברענגען די אומלעגאַלע אין אונדזער הויז. אין בונקער האָט זיי געדראָט דערשטיקט צו ווערן.

דאָס צוריקפירן די אומלעגאַלע פון מאַרק־פּלאַץ איז אויך פאָרגעקומען אויפן זעלבן אופן — ביסלעכווייז. בעת די לעצטע 3 יידן זענען געפירט געוואָרן פון בונקער — דאָס זענען געווען משה ראָטשטיין און אַלע ראַפּאָפּאָרט מיט זיין טעכטערל — איז אומגעריכט אָנגעקומען דער אונדז גוט־באַקאַנטער זשאַנדאַרם שיבערט און ער האָט תיכף באַמערקט וואָס דאָ קומט פאָר. אַלע ראַפּאָפּאָרטס טעכטערל האָט געהאַט פּגעפרוירענע פיס און נישט געקאָנט גיין. דער פאָטער האָט זי געטראָגן אויף די הענט און דאָס האָט צוגעצייגן די אויפמערקזאַמקייט פון זשאַנדאַרם. די 3 יידן זענען איינגעזעצט געוואָרן אין תפיסה.

ישראל באָרענשטיין האָט אָנגעווענדט זיין גאַנצן איינפלוסביים לייטענאַנט שמיד, אַז מען זאָל די געכאַפּטע יידן איבערשיקן אין אַן אַרבעטס־לאַגער. ער האָט אים געגעבן אַ סך מתנות און באַקומען אַ צוזאָג פון לייטענאַנט, אַז ער וועט די 3 יידן שיקן אין אַ לאַגער. ער האָט אָבער נישט געהאַלטן וואָרט. צומאָרגנס, זעקס אַזייגער אין דער פרי, זענען די 3 אַרויסגעפירט געוואָרן אויפן בית־עולם באַגלייט פון עטלעכע זשאַנדאַרמען און איין פוילישן פּאָליציאַנט און מ׳האָט די דריי יידן דערשאָסן.

משה ראָטשטיין ז״ל איז פון זיין פריסטער יוגנט אָן געווען אַן אַקטיווער מיטגליד פון השומר הצעיר, אַ דערציער און לערער פון זיינע ייגגערע חברים, תמיד אַ פריילעכער, פול מיט לעבן און ענערגיע. ער איז געפאַלן אַ קרבן פון די נאַצישע מערדער אין בליענדיקן עלטער פון 30 יאָר. כבוד זיין אָנדענק!

דער פוילישער פּאָליציאַנט סאַטערניס, וואָס איז אָנוועזנדיק געווען בעת דער עקזעקוציע האָט פאַר מיר געשילדערט די גרויזאַמע סצענע פון דערשיסן די 3 יידן. די אומגליקלעכע האָבן יאָמערלעך געוויינט, געפאַלן זיך אין די אָרעמס און זיך געקושט. זיי זענען געפאַלן צו די פיס פון די רוצחים, וועלכע זענען געבליבן קאַלט און מערדעריש גלייכגילטיק. צוערשט זענען אַוועקגע־שטעלט געוואָרן משה ראָטשטיין און אַלע ראַפּאָפּאָרט און פון אַ נאָענטער דיסטאַנץ האָט מען זיי דערשאָסן. ווען די 12 יאָריקע טאָכטער פון אַלע ראַפּאָפּאָרט האָט געזען דאָס מוראדיקע בילד, האָט זי אָנגעהויבן יאָמערלעך צו שרייען. אירע געשרייען האָבן אויפגעציטערט דעם שטילן בית־עולם. נישט געקוקט אויף די קראַנקע אָפּגעפרויערנע פיס האָט דאָס מיידעלע אָנגעהויבן צו לויפן, געטוליעט זיך צו די קברים, געלאָפן ווי וואַנזיניק, געפאַלן און ווידער אויפ־געשטאַנען. די רוצחים האָבן זיך נאָך איר געיאָגט, זי געכאַפּט, געבונדן הענט אין פיס, אַוועקגעלייגט אויף דער ערד און דערשאָסן. צוויי יידן פון די „לעגאַלע״, מאנע גרונדלאַנד און חיים טענענבוים ז״ל זענען געשיקט געוואָרן דורך דער

זשאַנדאַרמעריע קובר צו זיין די קרבנות. די דריי יידן זענען בקבר געוואָרן אין ברידער־קבר אויפן יידישן בית־עולם אין זשאַרקי אין חודש פעברואַר 1943.

*

די 270 איבערגעלאָזטע יידן אין ראַדאָמסק זענען געשיקט געוואָרן אין אַרבעטסלאַגערן, בעיקר — קיין סקאַרזשיסקאָ. צווישן די 270 זענען געווען עטלעכע צענדליק זשאַרקער. צווישן די, וואָס האָבן געאַרבעט אין דער אַמוניציע־פאַבריק „האַסאַג" אין סקאַרזשיסקאָ איז אויך געווען הערשל ראָטענבערג, וועל־כער איז שפּעטער פון דאָרט אַנטלאָפן. איך וויל דאָ איבערגעבן זיינע איינדרוקן ביים אַריינקומען אין „האַסאַג" סקאַרזשיסקאָ:

„ווען כ'בין אַריינגעקומען אין פאַבריק איז מיר פינצטער געוואָרן אויף דער נשמה. כ'האָב געהאַט דעם איינדרוק, ווי כ וואָלט געזען האַלב־טויטע מענטשן. אין די צעריסענע מלבושים, מיט די שוואַרצע פּנימער, שמוציקע און אויס־געדאַרטע — זענען זיי קוים ענלעך געווען צו מענטשן. די פאַבריק איז געווען איינע פון די גרעסטע אין פּוילן. דאָרט האָבן געאַרבעט 10 טויזנט אַרבעטער. פון זיי — 3 טויזנט פּאָליאַקן אַלס פרייע אַרבעטער וואָס האָבן באַקומען באַ־צאָלט פאַר דער אַרבעט. אַנדערש איז אָבער געווען דער מצב פון די יידישע צוואַנגס־אַרבעטער. זייער לעבן איז געווען אָפּגעשלאָסן הינטער די פאַבריקס־מויערן, ווו זיי האָבן זיך אַרומגעוואַלגערט ווי קרעציקע הינט. זיי האָבן כסדר געלעבט אין דער שרעק פאַר סעלעקציע, טויט־שטראָף און אַנדערע צרות."

דאָס איז בלויז אַ קליינער טייל פון זיין שילדערונג וועגן דעם גיהנום אין סקאַרזשיסקאָ. אין דער ערשטער העלפט פון 1943 געלינגט אים צו אַנטלויפן פון דאָרט און ער קומט אין זיין געבורט־שטאָט זשאַרקי, ווו ער געפינט אַ בונ־קער ביי אַ באַקאַנטן קריסט. אָבער שפּעטער האָט דער פּאָליאַק צוגערויבט דאָס געלט ביי הערשל ראָטנבערג און אים דערמאָרדעט.

*

דער קאַלענדאַר ווייזט דעם 1־טן אַפּריל 1943. אין עטלעכע חדשים אַרום ענדיקן זיך 4 יאָר מלחמה, 4 יאָר יידישע מאַרטיראָלאָגיע, 4 יאָר פון איבער־מענטשלעכע ליידן און פּיין, 4 יאָר זינט דער טייוול איז אַוועק אין זיין ווילדן שדים־טאַנץ איבער גאַנץ אייראָפּע און יומעטום געזייעט טויט און פאַרניכטונג. טייכן בלוט און טרערן זענען פאַרגאָסן געוואָרן.

דאָס מיטלאייראָפּעישע יידנטום איז שוין כמעט פאַרשוווּנדן. די גרעסטע

יידישע ישובים זענען אָפּגעווישט. אין די שטעט און שטעטלעך באַגעגנט מען שוין נישט מער קיין יידן. די הייפעלעך איבערגעבליבענע יידן בלוטיקן נאָך אָן אויפהער.

און אין דער צייט זיצן אין זשאַרקי 30 איבערגעלאָזענע לעגאַלע יידן. נאָך אַזאַ צאָל באַהאַלט זיך אויס אין די לעכער און אין בונקערס. די 30 „לעגאַלע" אַרבעטן שווער ביי בוי פון שטאַלן און גאַראַזשן פאַר די דייטשישע זשאַנדאַר־מעריע, ווי געטרייע אייניקלעך פון זייערע זיידעס אין מצרים מיט 4 טויזנט יאָר צוריק. עטלעכע אומלעגאַלע יידן געפינען זיך אויפן בוידעם פון אונדזער הויז אין אַ בונקער. זייער לעבן איז שווער און טרויעריק. יעדער מינדסטער שאָרך פון ערגעץ מאַכט זיי אויפציטערן.

אַלע, די לעגאַלע ווי די אומלעגאַלע, ווייסן גוט, אַז דער אורטייל איבער זיי איז דער זעלבער. איין אונטערשיד בלויז איז פאַראַן: דאָס איז דער טערמין פון אויספירן דעם אורטייל. און ס'ווילט זיך אַזוי לעבן, ס'ווילט זיך אַזוי פאַר־לענגערן דאָס אויספירן דעם אורטייל! אַלע זענען נאָך יונג, דאָס לעבן רופט און לאָקט.

אויפן בוידעם איז פאַראַן אַ קליין פענצטערל. די זון גנבעט זיך דורך דאָרט אַריין מיט אַ פּאָר קאַרגע שטראַלן. פון גאַס דערגייט אַ גערודער. אַ באַ־וועגונג פון מענטשן, אָבער נישט פון קיין יידן, נאָר פון קריסטן, וואָס טומלען און שטיפן מיט זייערע קינדער. זיי לעבן, זיי האָבן רעכט צו לעבן. מיר זענען פאַרמשפט. דאָס הילכיקע געלעכטער פון אונדזערע קליינע קינדערלעך איז שוין פון לאַנג פאַרשוווּנדן, און מיר, דאָס הייפל יידן אין זשאַרקי, טראָגן שוין מיט זיך דעם טויט־אורטייל. מיר זענען געפערלעכע פאַרברעכער. אונדזער פאַרברעכן באַשטייט אין דעם, וואָס מיר זענען יידן.

מיר זיצן דאָ ווי אויף אַן אינדזל. אַרום אונדז שטורעמט דער ים, ס'לויפן געשעענישן, אַלגעמיינע און ספּעציעל יידישע. ס'איז שווער אויפצוכאַפּן די אַלע פּאַסירונגען, וואָס קומען פאָר אַרום אונדז. דער איינציקער קוואַל פון אונדזערע קאַרגע ידיעות אין יענער צייט זענען די קריסטן, וואָס מעגן זיך באַוועגן און פאָרן אומגעשטערט. מיר זענען בלויז שטילע אָבסערוואַטאָרן פון דעם אַלעם, וואָס עס קומט פאָר אין דרויסן.

מיר אַלע אין זשאַרקי ווייסן, אַז אונדזערע שאַנסן איבערצולעבן די גרויזאַמע קאַטאַסטראָפע זענען קליינע ביז אַ מינימום. אונדזער צאָל ווערט וואָס אַמאָל קלענער. אָבער דאָס לעבן פון די אומלעגאַלע יידן איז באַזונדערס שווער. יעדע מינוט זעען זיי דעם טויט פאַר די אויגן. זיי יאָגן זיך מיטן שונא ווי

אַ קאַץ מיט אַ מויז. ווען די זשאַנדאַרמעריע קומט אָן אין הויז פון איין זייט — אַנטלויפן זיי אין דער צווייטער.

אַזוי זעט אויס דאָס לעבן פון דעם רעשטל יידן אין זשאַרקי. אָפטמאָל זענען מיר מקנא יענע, וואָס זענען שוין פון לאַנג אַוועק. אונדז איז באַשערט דער ערגסטער גורל. מיר דאַרפן זיין די לעצטע צושויער פון דער בלוטיקער דראַמע, פון די גרויזאַמסטע בילדער און סצענעס, וועלכע זעען אויס אַזוי אומגלויבלעך, ווי אַ בייזער חלום.

צו דער צייט שווימט אויף פון דער בלוט־באַד אין איראָפּע אַן אינטער־נאַציאָנאַלע פּרעסע־קאָנפערענץ, גערופן פון היטלערס פּרעסע־שעף ד״ר דיטריך. דער ד״ר דיטריך רעדט צו דער וועלט און רופט די איראָפּעישע זשורנאַליסטן אָנצוהייבן דעם קאַמף פאַרן נייעם איראָפּע, וואָס היטלער וויל בויען אויף יסודות פון אַלגעמיינער גערעכטיקייט. איראָפּע — זאָגט ער — איז דאָס געוויסן פון דער מענטשהייט. איראָפּע האָט געשאַפן די וועלט־קולטור. איצט קומען רוסלאַנד, ענגלאַנד און אַמעריקע און מיט זייער באַרבאַריזם ווילן זיי אומברענגען די אַלטע איראָפּעישע קולטור. ער רעכנט אויס די אַלע קולטור־טרעגער, דערפינדער, דיכטער, דענקער, מוזיקער און מאָלער, וועלכע האָבן גע־שאַפן די אומשטערבלעכע איראָפּעישע קולטור.

ווען אַזאַ צייטונג איז דעמאָלט אַריינגעפאַלן אין מיינע הענט, האָט דאָס מיך אויפגעברויזט ביזן טיפסטן תהום פון מיין נשמה. אַן אוממעכטיקער צאָרן האָט מיך באַהערשט און איך האָב פאַרצייכנט פאַלגנדיקע ווערטער ווי אַן ענט־פער היטלערס פּרעסע־שעף דיטריך:

ס׳איז אמת. באַקאַטשיאָ, קעפּלער, גאַליליי און דזשאָרדזשאָנאָ ברונאָ האָבן געשטורעמט די סכאָלאַסטישע ווענט פונעם פינצטערן מיטלאַלטער. זיי האָבן געקעמפט פאַרן פרייען מענטשלעכן געדאַנק, פאַר פרייהייט און ליכט. און איר, וואַמפּירן, האָט אַריינגעשטויסן די מענטשהייט אין דער גרעסטער פינצטערניש. אייער באַרבאַריזם מאַכט בלאָס די פאַרברעכנס פון אַלע צייטן.

ס׳איז ריכטיק. אַזעלכע מאָלער ווי רעמבראַנדט, ראַפאַעל און רובינס האָבן געשאַפן מאָנומענטאַלע ווערק אין דער איראָפּעישער קונסט. און איר, ווילדע הונטן, האָט אויך געמאָלן. איר האָט געמאָלן אייער בילד מיט איין פאַרב, מיט איין רויטער פאַרב — מיטן בלוט פון מיליאָנען אומשולדיק אומגעבראַכטע מענער, פרויען און קינדער.

אוודאי. געטע און שילער, היינע און בערנע האָבן געגעבן פאַר איראָפּע און פאַר דער גאַנצער וועלט מוסטערן פון דער העכסטער פּאָעזיע. און איר

האָט געגעבן דער וועלט איין אומשטערבלעכע פּאָעטישע שאַפונג, דאָס האָרסט וועסעל־ליד: „ווען יודען בלוט פאַם מעסער שפּריצט!".

יאָ. אייראָפּעישע מוזיקער און קאָמפּאָזיטאָרן, די באַכס און בעטהאָווענס, די שאָפּענס און מענדעלסאָנס האָבן געשאַפן די הימלישע קלאַנגען, די מוזיק וואָס היילט הערצער און נשמות. און איר, בעסטיעס, האָט אויך געשאַפן אייער קאָמפּאָזיציע. איר זינגט פאַר דער וועלט אייער אייביק בלוטדורשטיק ליד „דויטשלאַנד, דייטשלאַנד איבער אַלעם!".

גרויס און מעכטיק איז געווען די אייראָפּעישע קולטור און איר האָט אָנ־געצונדן אַ וועלט־פייער פון אַ מולך, אין וועלכן איר האָט פאַרברענט די קולטור־דערגרייכונגען פון הונדערטער יאָרן. אייער מאָראַל און עטיק זענען געבויט אויף האַס, אויף בלוט און טרערן, אויף אומגליק און פּיין, אויף נויט און ליידן. אייער קולטור איז: אָשוויענטשים, בעלזשעץ און טרעבלינקעס.

*

די געשיכטע פון יידן אין אונדזער שטעטל קומט צו איר פינאַל. די 30 אומלעגאַלע יידן האָבן געלעבט, ווי געזאָגט אין שטענדיקער טויט־שרעק און אין שווערע באַדינגונגען. די 30 לעגאַלע יידן האָבן אָבער געלעבט אין גענוג גוטע באַדינגונגען. זיי האָבן געאַרבעט און געוווינט אין באַקוועמע דירות. זייער אַרבעט און בלייבן אין זשאַרקי איז געווען אָפּהענגיק פון 3 אינסטאַנצן. די ערשטע איז געווען די זשאַנדאַרמעריע מיטן לייטענאַנט יוזעף שמיד בראש. ער האָט געבעטן ביי די העכערע קרייזמאַכטהאָבער די 30 יידן צו פאַרשידענע אַרבעט. ער האָט זיי אויך צו יעדער צייט געקאָנט ליקווידירן. די 30 יידן האָבן אים ממש באַשאָטן מיט מתנות און געגעבן אים אַלץ, וואָס ער האָט פאַרלאַנגט. פאַר אים פּערזענלעך האָט סטאַביל געאַרבעט אַ שניידער נפתלי ראַבינאָוויטש. ער האָט גענייט פאַר אים אַלע מלבושים, מיליטערישע און ציווילע, און אויך פאַר זיין פאַמיליע אין דייטשלאַנד. גאַנצע מענגעס מלבושים זענען אַהין געשיקט געוואָרן. אויך פאַר די אַנדערע זשאַנדאַרמען האָט נפתלי ראַבינאָוויטש גענייט. די 30 יידן האָבן צוגעשטעלט פאַר דעם זשאַנדאַרמעריע־פּאָסטן אַלץ וואָס אים איז געווען נייטיק, באַזונדערס — די אַרטיקלען, וואָס איז געווען שווער צו באַקומען, ווי פלייש, פּוטער, אייער, קאַווע, קאַקאַאָ, טיי און טייערע געטראַנקען.

די צווייטע אינסטאַנץ, פון וועלכער ס'איז געווען אָפּהענגיק דאָס לעבן פון דער קליינער צאָל זשאַרקער יידן איז געווען הויפּטמאַן דאלע אין טשענסטאָכאָוו. אויך ער האָט נישט ווייניק אַרויסגעשלעפּט פון די יידן אין זשאַרקי. יעדע

וואָך פלעגט ער קומען אין שטעטל און אַוועקפירן די פּעקלעך, וואָס זענען שוין געווען פאַר אים צוגעגרייט. ער האָט אויך באַקומען גאָלד און אַנדערע ווערט־פולע חפצים.

די דריטע אינסטאַנץ איז געווען די געסטאַפּאָ אין ראַדאָם. מיט דער לעצטער האָבן שוין די יידן אין זשאַרקי קיין דירעקטן קאָנטאַקט נישט גע־האַט.

אין יוני 1943 איז געקומען אַ באַפעל פון דער געסטאַפּאָ אין ראַדאָם צו־ ליקווידירן די 30 יידן אין זשאַרקי. אַדאַנק דער אינטערווענץ פון די אויבנ־ דערמאָנטע צוויי ערשטע אינסטאַנצן איז דער אורטייל נישט אויסגעפירט גע־ וואָרן.

דעם 3־טן יולי ווערט דאָס הויז פון די 30 לעגאַלע יידן אַרומגערינגלט פון זשאַנדאַרמעריע און אַלע איינוווינער פירט מען אַוועק אין שול. דאָ בלייבן זיי עטלעכע טעג ביז עס קומט אַ לאַסט־אויטאָ פון דער אַמוניציע־פאַבריק אין פּיאָנקי מיט 8 אוקראַינער פון דער ווערקשוץ־מאַנשאַפט. דעם געוועזענעם פּרעזעס פון יודענראַט, ישראל באַרענשטיין, געלונגט צו פועלן ביים לייטענאַנט שמיד, אַז ער זאָל דערלויבן מיטנעמען עטלעכע אומלעגאַלע יידן, וועלכע זענען געווען אויסבאַהאַלטן אין דער באָד־אַנשטאַלט. אַדאַנק דער לעצטער אינטערווענץ פון ישראל באַרענשטיין זענען געראַטעוועט געוואָרן פון אַ זיכערן טויט אַ קליינע צאָל יידן, וועלכע זענען אין יולי 1943 אַוועק צוזאַמען מיט די לעגאַלע יידן אין אַרבעטס־לאַגער און איבערגעלעבט די מלחמה.

צו זיי געהערן צווישן אַנדערע: די פאַמיליע וואָלהענדלער, הלל גאָלדמאַן — איצט אין ישראל, פרוי וויינריב, זאָשע דוימאַן. זייער לעבן האָבן זיי צו פאַר־ דאַנקען דער לעצטער אינטערווענץ פון ישראל באַרענשטיין, וועלכער האָט אַליין נישט איבערגעלעבט די מלחמה.

בעת דער לאַסט־אויטאָ מיט די אוקראַינער האָט שוין געוואַרט אין דרויסן זענען 3 פּערזאָן פון צווישן די יידן אין שול אַנטלאָפן, אַרויסשפּרינגנדיק פון דאָרט דורך אַ קליין פענצטערל. די דאָזיקע דריי יידן זענען געווען: משה זבאַראָווסקי, מאָנע גרונדלאַנד און אליעזר ראָטענבערג. משה זבאַראָווסקי איז געכאַפּט געוואָרן דורך פּאָליאַקן און ביז היינט איז פון אים נישטאָ קיין שפּור. ס׳איז כמעט ווי זיכער, אַז ער איז דורך די פּאָליאַקן דערהרגעט געוואָרן. אַליעזר ראָטענבערג און מאָנע גרונדלאַנד זענען אַריינגעפאַלן אין די הענט פון אַ פּאָליאַק מיט זיינע צוויי זין. די פּאָליאַקן האָבן ביי זיי אַראָפּגעצויגן די שיך און באַרוועסערהייט געבראַכט זיי צוריק אין שטאָט צו דער זשאַנדאַרמעריע.

מ'האָט זיי שוין געשטעלט צו דער וואַנט אויף דערשיסן, אָבער ישראל באָרענ־שטיין האָט ווידער געפּועלט ביים לייטענאַנט שמיד, אַז מען זאָל זיי שיקן מיט די אַנדערע יידן קיין פּיאַנקי. אליעזר ראָטענבערג האָט איבערגעלעבט אַלע לאַגערן און הײַנט צו טאָג איז ער אין ישראל. מאַנע גרונדלאַנד דאַקעגן איז פֿאַרשניטן געוואָרן אין זיין פריסטער יוגנט דורך די נאַצישע מערדער.

דער לאָסט־אויטאָ מיט די לעצטע יידן פון זשאַרקי איז אָוועק. מען האָט זיי געבראַכט אין לאַגער, ווו נאָך טויזנטער יידן האָבן וועגעטירט און געליטן. אַזוי איז אָפּגעשלאָסן געוואָרן דאָס קאַפּיטל זשאַרקי — דאָס יידישע שטעטל מיט אַ טראַדיציע פון הונדערטער יאָרן יידיש לעבן.

*

שטאַרק איז דער זעלבסטדערהאַלטונגס־אינסטינקט ביי מענטשן, אָבער ספּעציעל שטאַרק קומט ער צום אויסדרוק דעמאָלט, ווען מען פילט זיך באַדראָט אין לעבן. גרויס איז געווען דער קאַמף פאַר דער עקזיסטענץ, דער ווילן צו בלייבן לעבן האָט געשטויסן דעם מענטשן צו אַלע אָנשטרענגונגען, צו זוכן אַלע מיטלען אויסצומיידן דעם אומקום. אַ שטעטל האָט געפיבערט און געקלאָמערט זיך אין לעבן. אָבער נאָך גרעסער איז געווען דער ווילדער מאָרד־שגעון פון שונא, און דערפאַר איז דאָס צאַפּלען זיך פון די קרבנות געווען אַזוי שווער, אַזוי שווער.

איך וויל דאָ באַשרייבן איינע פון די פאַמיליעס אין זשאַרקי, וואָס האָט אָנגעווענדט אַלע מיטלען כדי צו בלייבן לעבן. די געשיכטע פון דער פאַמיליע איז אַ אילוסטראַציע פון יאָגן זיך מיטן טויט, פון מענטשלעכן אינסטינקט, וואָס קעמפט פאַר קיום. דאָס איז אַ געשיכטע פון לויפן און וואַנדערן, פון אויס־באַהאַלטן זיך אין לעכער און אין בונקערס, פוןליידן הונגער און קעלט — און צום סוף אַריינפאַלן אין די לאַפּעס פון היטלעריסטישע הינט. דאָס איז די געשיכטע פון דער פאַמיליע נ.נבערג.

די משפחה נ.נבערג איז באַשטאַנען פון 4 פערזאָן: מאַן, פרוי און צוויי זין. מאַטעריעל איז די פאַמיליע געווען גוט אָוועקגעשטעלט. זיי האָבן געהאַט אַ טראַפיק־געשעפט, ד.ה. פון טאַבאַק, דראַגעריע־אַרטיקלען און צייטונגען. אויך אין דער מלחמה־צייט ביז דער אויסזידלונג אין אָקטאָבער 1942 האָט די פאַ־מיליע נ.נבערג ווייניק געליטן אַדאַנק דעם, וואָס זי איז געווען גוט איינ־געאָרדנט מאַטעריעל. זי האָט געהאַט די מעגלעכקייט זיך אויסצוקויפן פון שווערער פיזישער אַרבעט, פון אַרויסגעשיקט ווערן אין לאַגער און ענלעכע גזירות.

אין סעפּטעמבער 1942, ווען ס'האָבן אָנגעהויבן פאַרשפּרייטן זיך קלאַנגען וועגן אַ נאָענטער אויסזידלונג פון זשאַרקי, איז די פאַמיליע נונבערג געווען פון די ערשטע, וואָס האָט ליקווידירט און אויספאַרקויפט דאָס גאַנצע פאַרמעגן און באַצייטנס אַנטלאָפן פון זשאַרקי קיין וואָלבראָם, ווו ס'האָבן געלעבט אַ ביסל יידן, איבערגעלאָזענע נאָך דער אויסזידלונג, וואָס איז שוין דאָרט געהאַט פאָרגעקומען אין וואָלבראָם האָט די פאַמיליע נונבערג געלעבט אַ לענגערע צייט ביז ס'איז געקומען די צווייטע און לעצטע אויסזידלונג אין וואָלבראָם. דעמאָלט, ביי דער צווייטער אויסזידלונג אַנטלויפט די פאַמיליע צוריק קיין זשאַרקי און באַהאַלט זיך דאָ אויס אויף אַ בוידעם. דאָס איז געווען אין אָנהייב ווינטער 43—1942. מיטן פאַרעפנטלעכן די פאַראָרדענונג וועגן שאַפן אַ געטאָ אין ראַדאָמסק פאָרט די פאַמיליע נונבערג, צוזאַמען מיט אַנדערע אויסבאַהאַלטענע יידן, קיין ראַדאָמסק. דאָרט לעבט די דאָזיקע משפּחה גענוג רואיק, ווייל געלט האָבן זיי נאָך גענוג, און פאַר געלט קאָן מען אין געטאָ אַלץ באַקומען.

אָבער ווי כ'האָב שוין באַמערקט, איז דאָס שאַפן די נייע געטאָס געווען בלויז אַ טריק פון דער היטלער־מאַכט אויף אַריינצובאַקומען די קרבנות אין איר נעץ. נאָך עטלעכע וואָכן איז דאָס ראַדאָמסקער געטאָ ווידער ליקווידירט געוואָרן.

די פאַמיליע נונבערג רעזיגנירט נישט און נעמט אונטער ווייטערדיקע שריט זיך צו ראַטעווען. זי קויפט אָפּ די וואַך און עס געלינגט איר צו אַנט־לויפן פון געטאָ קיין טשענסטאָכאָוו. אין יענער צייט האָט נאָך דאָרט עקזיסטירט דאָס קליינע געטאָ מיט אַן אָנגעזעענע צאָל יידן. אין טשענסטאָכאָוו טרעפן זיי זייערס אַ קרוב אברהם סאָיקע, וועלכער העלפט זיי. אָבער אויך דאָ קאָנען די נונבערגס לאַנג נישט בלייבן. פאַר דער ליקווידאַציע פונעם טשענסטאָכאָווער קליינעם געטאָ, אַנטלויפן זיי פון דאָרט און קומען ווידער קיין זשאַרקי.

אין זשאַרקי געפינען זיך נאָך דעמאָלט די 30 לעגאַלע יידן, אָבער זיי קאָנען די פאַמיליע נונבערג נישט אויפנעמען. די לעגאַלע זענען פאַראַנטוואָרטלעך מיט זייער לעבן פאַר יעדן אומלעגאַלן וואָס מ'וועט ביי זיי טרעפן. די נונבערגס זענען שוין לחלוטין דערשעפּט, פון די אַלע וואַנדערונגען און איבערלעבענישן זענען זיי פיזיש און מאַטעריעל רואינירט. די לעגאַלע יידן שאַפן אַ סומע געלט פאַר דער פאַמיליע נונבערג און זי באַהאַלט זיך אויס ביי אַ פּויער אין אַ דערפל נאָענט פון זשאַרקי.

ביי דער פאַמיליע נונבערג האָט פאַר דער מלחמה געאַרבעט אַ סך יאָרן

אַ פּוילישע הויז־דינערין. איצט האָט זי געשטיצט אירע געוועזענע ברויטגעבער אין זיי שטאַרק געהאָלפן. זי האָט פאַר זיי איינגעקויפט אַלע נייטיקע שפּייז־פּראָדוקטן. זי איז אויך געווען אין קאָנטאַקט מיט די לעגאַלע 30 יידן, וועלכע האָבן איר פון צייט צו צייט געגעבן געלט פאַר די נונבערגס.

פאַר די נונבערגס קומען איצט ביטערע צייטן. די 30 לעגאַלע יידן פון זשאַרקי זענען שוין אויך אַוועק. די פאַמיליע בלייבט אָן יעדער שטיצע. דורך דער פאַרמיטלונג פון דער קריסטין באַקומען די נונבערגס אַ ביסל מאַטעריעלע הילף פון זייערס אַ קרוב, וואָס איז דאַן נאָך געווען אין זאַוויערטשער געטאָ.

אָבער ס'איז געשען אַמאָל, אַז די געוועזענע דינסט פון די נונבערגס האָט זיך צעקריגט מיט אירס אַ שוועגערין. יענע האָט זיך געוואָלט נוקם זיין, איז זי אַוועק אין זשאַנדאַרמעריע און דערציילט וועגן דעם אַלעם, וואָס די קריסטין טוט פאַר די זשידעס. די פּאָלקע איז תיכף אַרעסטירט געוואָרן און נאָך עטלעכע טעג זיצן אין תפיסה איז זי אַוועקגעשיקט געוואָרן פון זשאַרקי און זיך שוין מער נישט צוריקגעקערט.

די נונבערגס האָבן באַצייטנס וועגן דעם זיך דערוווּסט און אַנטלאָפן פון זייער באַהעלטעניש. ווען די זשאַנדאַרמעריע איז געקומען זיי נעמען — זענען זיי שוין דאָרט נישט געווען. דער פּאָליאַק, ביי וועלכן די נונבערגס זענען געווען אויסבאַהאַלטן, איז אויך אַרעסטירט און אַוועקגעשיקט געוואָרן.

ס'איז געווען אינמיטן ווינטער און די נונבערגס האָבן זיך אַרומגעוואַלגערט אָן אַ דאַך איבערן קאָפּ. קיינער האָט זי נישט אַריינגעלאָזט, קיין געלט האָבן זיי שוין נישט געהאַט. זיי האָבן מערסטנס אַרומגעבלאָנקעט אין וואַלד אונטערן פרייען הימל.

אין איינעם אָן אָוונט קומט די פרוי נונבערג אין שטאָט אַריין. זי גייט אַריין צו אַ בעקער קויפן ברויט, אָבער יענער וויל איר קיין ברויט נישט פאַרקויפן. אַ פאַרצווייפלטע גייט זי איבער דער שטאָט אָן אַ ציל. דאָרט אין וואַלד וואַרטן אויף איר די הונגעריקע מאַן און קינדער. אַזוי גייענדיק קומט זי צו צו איר געוועזענער וווינונג. זי גייט אַריין אין טויער און דורך אַ פענצטער קוקט זי אַריין אינעווייניק. אינעווייניק איז ליכטיק און וואַרעם. ביי אַ געדעקטן טיש זיצט אַ פּאָליאַק מיט זיין משפחה און זיי עסן אַ געשמאַקן אָוונטברויט.

מען קאָן זיך פאָרשטעלן וואָס עס לעבט איבער אָט די אומגליקלעכע פרוי און מוטער. דאָ, אין דער שטוב האָט זי פאַרבראַכט כמעט דאָס גאַנצע לעבן; דאָ האָט זי גענאָסן פון אַזויפיל פרייד און גליק; דאָ האָט זי דערצויגן אירע קינדער, וועלכע וואַרטן איצט הונגעריקע און געפרוירענע אין וואַלד. עס פאַלט

איר איין אַ געדאַנק אַנצוקלאַפּן אין פענצטער. עס קומט אַרויס דער פּאָליאַק — דער דראָגעריסט מאַשטשינסקי. אַ גוט־באַקאַנטער שונא ישראל און אַן אייביקער קאָנקורענט פון די נונבערגס. זי בעט אים, אַז ער זאָל איר מיט עפּעס העלפן. אַז ער זאָל איר געבן אַ ביסל ברויט פאַר זיך און אירע נאָענטע. דער פּאָליאַק הייסט זי וואַרטן און דערווייל שיקט ער איינעם פון זיינע זין אין דער זשאַנ־דאַרמעריע, וועלכע קומט באַלד אָן און אַרעסטירט זי.

די אומגליקלעכע פרוי נונבערג איז איינגעזעצט געוואָרן אין טורמע און אויפצומאָרגנס 6 אין דער פרי האָט מען זי דערשאָסן.

אומזיסט האָבן דער מאַן און די צוויי קינדער געוואַרט אויף זייער פרוי און מוטער. דער מאַן מיט איין זון זענען דאַן אַוועק אין איין ריכטונג און דער צווייטער זון — אין אַן אַנדערער. זיי האָבן זיך צעטיילט, ווייל זיי האָבן נישט געוואָלט און נישט געקאָנט צוזען זייער געמיינזאַמען צער.

אַזוי האָבן זיי געוואַנדערט איבער דערפער, געבעטלט ביי די פּויערים אַ שטיקל ברויט, גענעכטיקט אונטערן פרייען הימל און געליטן קעלט און הונגער.

נאָך אַ געוויסער צייט זענען די צוויי — פאָטער און זון — אָנגעקומען קיין זשאַרקי און אַריין צו זייערס אַ באַקאַנטן פּאָליאַק בעטן ברויט. אויך דאָ האָט געטראָפן דאָס זעלבע, וואָס מיט דער פרוי נונבערג. דער קריסט האָט זיי אויסגעגעבן דער זשאַנדאַרמעריע, וועלכע האָט זיי דערשאָסן.

דער לעצטער פון דער פאַמיליע נונבערג האָט זיך נאָך אַרומגעוואַלגערט אַ שטיקל צייט, געבעטלט ביי די פּויערים, געשלאָפן אין דרויסן אָדער ערגעץ־ווו אין אַ חורבה. אַמאָל איז ער אַריין אין אַ שייער און זיך אַוועקגעלייגט אין שטרוי. דערנעבן איז צופעליק פאַרבייגעגאַנגען אַ פּאָליאַק און געהערט אַ הוסט פון אינעווייניק. ער איז אַריין צום אייגנטימער און אים געפרעגט, ווער עס געפינט זיך ביי אים אין שייער. דער פּויער האָט פון גאָרנישט נישט געוווסט און ער איז צוזאַמען מיטן אַדורכגייער אַריין אין שייער. דאָרט האָבן זיי געפונען דעם זשיד. דער אייגנטימער פון שייער האָט נונבערגן געוואָלט פריילאָזן. אָבער דער צווייטער פּאָליאַק האָט דאָס נישט דערלויבט — ער האָט דעם ייד געבראַכט אין דער זשאַנדאַרמעריע, וועלכע האָט אים תיכף דערשאָסן.

אַזוי האָט זיך געענדיקט די מאַרטיראָלאָגיע פון אַ משפחה, וואָס האָט געפירט אַ פאַרביטערטן געראַנגל פאַרן לעבן און לסוף פאַרשניטן געוואָרן דורך די נאַצישע רוצחים. אַזוי האָט אויך אויסגעזען דער קאַמף פון הונדערטער טויזנטער יידן, וואָס האָבן מיט אַלע כוחות זיך געקלאַמערט פאַרן קיום. טויזנטער

און צענדליקער טויזנטער האָבן געפירט אַ דעם קאַמף מיט פאַרשידענע מיטלען. טייל — שטיל, מיט אַלע אָנשטרענגונגען איבערצולעבן די היטלעריסטישע מאָרד־תקופה, און אַנדערע — אַקטיוו, מיט געווער אין האַנט אָבער אומפאַר־גלייכלעך שטאַרקער איז געווען דער שונא, וואָס האָט אומעטום געזייט טויט און פאַרניכטונג.

*

ווען מיר דערמאָנען זיך אין דעם אַלעם, וויינט אין אונדז די נשמה. אַן אייביקער טרויער איז געבליבן אין אונדזערע הערצער און קיינמאָל וועלן מיר זיך שוין פון אים נישט באַפרייען. שטענדיק וועלן מיר דיך געדענקען, טייער שטעטעלע אונדזערס; אייביק וועט איר בלייבן אין אונדזער זכרון, טייערסטע אונדזערע — ברידער און שוועסטער, טאַטעס און מאַמעס, וואָס איר זענט אומגעבראַכט געוואָרן בלויז פאַר איין זינד: פאַר זיין יידן.

איך זע דיך איצט, מיין שטעטעלע זשאַרקי, ווי דו ליגסט אין חורבות. אין דיינע שטובן וווינען אונדזערע שונאים, וואָס האָבן מיטגעהאָלפן די היטלע־ריסטן אין זייערע רציחות. ווי אַ מתנה קראָען האָבן זיי זיך געוואָרפן אויף דיין נאָך וואַרעמען קערפּער און געפּיקט און געפרעסן, געקראַקעט מיט ווילדער פרייד אויף דיין חורבן.

שוין נאָכן שטורעם. נאָס איז נאָך די ערד פון דיין בלוט, פריש זענען נאָך די קברים, איבער זיי טאַנצן דיינע שונאים, פרייען זיך און לאַכן, פאַרכלינען זיך פון פרייד אויף דעם אומגליק, וואָס דיך האָט געטראָפן.

איך בלאָנדזשע איבער דיינע פוסט־געוואָרענע גאַסן און געסלעך, שטעטעלע מיינס! איך זוך אַ שפור פון לעבן, וואָס איז אויסגעלאָשן געוואָרן. איך וויל פאַרנעמען כאָטש אַ שאָרך פון דער באַוועגונג, וואָס האָט דאָ אַמאָל געברויזט. אָבער אומזיסט. טויב און שטום זענען די גאַסן. מען הערט נישט מער דאָס געלעכטער פון די יידישע קינדערלעך, וואָס האָבן אַמאָל דאָ זיך געשפּילט. פאַרשטומט איז געוואָרן דער גמרא־ניגון, וואָס האָט זיך געטראָגן פון בית־המדרש. אָפּגעהאַקט איז געוואָרן דאָס קול פון די מתפללים אין די שולן און שטיבלעך. אויף אייביק זענען פאַרשוווּנדן די פריידיקע יום־טובים. אויף תמיד איז דאָרט איבערגעריסן געוואָרן דאָס ליד פון האָפענונג און בענקשאַפט פון דער טייערער יוגנט — די „התקוה", וואָס האָט אויסגעזונגען פון זייערע נשמות דאָס ליד פון ציון, דאָס ליד פון גאולה.

זיי געטרייסט, אונדזער שטעטל! מיר אַלע ביים לעבן פאַרבליבענע וועלן אויף אייביק טראָגן אין אונדזערע הערצער דיין אָנדענק. דו ביסט געפאַלן

אַ קרבן צוזאַמען מיט הונדערטער יידישע שטעט און שטעטלעך אין פּוילן. דו האָסט געטיילט דעם ביטערן גורל אין חורבן און אומקום פון זעקס מיליאָן יידן.

מיר, די לעבנגעבליבענע, זענען דער טראַגישסטער דור אין דער יידישער מאַרטירער־געשיכטע. אונדז איז באַשערט געווען אויסצוטרינקען דעם ביטערן טרערן־כוס ביזן דעק. אויף אונדזערע פּלייצעס האָבן מיר אויסגעטראָגן דעם גאַנצן גרויל פון חורבן און אומקום.

אָבער גלייכצייטיק געהערן מיר צו דעם גליקלעכסטן פון צווישן די 70 דורות, וואָס האָבן געחלומט און געבענקט צו גאולה און פרייהייט. מיר טראָגן אויף זיך אויך די חבלי־לידה פון ווידערגעבורט פון פאָלק און לאַנד. מיר זענען געווען עדות פון חורבן און פאַרניכטונג, און מיר זענען אויך עדות ווי פון חורבן און צעשטערונג איז אויפגעשטאַנען צו תחית המתים אַ פאָלק אין זיין אייגן לאַנד. דעם שונא איז נישט געלונגען אונדז אומצוברענגען און פאַר־ניכטן. אויף די חורבות אַנטשטייט אַ פריי פאָלק אין אַ פריי לאַנד — מדינת ישראל.

אינעם אויפבלי פון מדינת ישראל געפינען מיר אונדזער טרייסט. און אויך אין אונדזער פרייד וועלן מיר דיך קיינמאָל נישט פאַרגעסן, טייער שטע־טעלע זשאַרקי. אויף אַלע אייביקייטן וועסטו פאַרבלייבן אין אונדזער זכרון, און צוזאַמען מיט דער טרער, וואָס וועט קיינמאָל נישט אויסטריקענען אין אונדזער אויג, וועלן מיר אויסשרייען: **עם ישראל חי!**

יעקב (יאנטשע) פישו

בלעטלעך פון דער טרויעריקער פאַרגאַנגענהייט

יולי 1939.

דאָס גאַנצע שטעטל איז פול מיט טרויעריקע בשורות, וואָס טראָגן זיך איבער אַלע עקן פוילן און מאַכן אויפציטערן די הערצער. אונדזער שטעטל זשאַרקי האָט שטענדיק זיך אויסגעצייכנט מיט לעבעדיקייט. באַזונדערס זומער, ווען אַ סך מענטשן זענען אַהערגעקומען געניסן פון דער פרישער לופט און די וועלדער זענען פול געוואָרן מיט געסט פון אַלע אַרומיקע שטעט און שטעטלעך. דאָס מאָל האָבן זיי אויסגעמיטן צו קומען.

אַן אומעט און אַ פּוסטקייט פילט זיך אין אַלע גאַסן. די מענטשן גייען אַרום

מיט פאַרזאָרגטע פּנימער. די פּרנסה איז בדוחק. יעדער אַרבעט און באַמיט זיך צו זיין פאַרנומען, כדי אויסצומיידן שווערע מחשבות און נישט צו טראַכטן, וואָס דער מאָרגן וועט ברענגען. מען נייט און מען גרייט צו מלבושים, שיך, היטלען, נישט וויסנדיק צו וואָס און פאַר ווען.

אַזוי האָט עס אויסגעזען אין די לעצטע טעג פון חודש יולי 1939. אַלע האָבן גערעדט וועגן געשעענישן, וועלכע דאַרפן קומען אינגיכן. אין דער לופט האָט זיך שוין געפילט דער שטורעם, וואָס דערנענטערט זיך שנעל.

מען גיט זיך איבער פאַרשידענע באַומרויקנדיקע נייעסן. די מענטשן האַלטן זיך צוזאַמען, זיי גאַרן צו זיין וואָס נענטער מיט דער פאַמיליע, מיט די עלטערן, שוועס־טער און ברידער. יונגע פּאָרלעך לייגן אָפּ זייערע חתונות אויף שפּעטער, אויף בעסערע צייטן, ווען דער הימל וועט ווידער זיך אויסלייטערן.

צווישן צווייפל און דערוואַרטונג: מלחמה אָדער שלום? — האָט אָנגערוקט די טרויעריקע דאַטע, דאָס שרעקלעכסטע קאַפּיטל אין דער מענטשלעכער געשיכטע.

1 סעפּטעמבער 1939.

אַזוי פּלוצלינג איז די מלחמה אויסגעבראָכן! נישט צו וויסן פון וואַנען און ווי אַזוי — און מיר זענען שוין אַרומגערינגלט פון אַלע זייטן.

מענטשן הייבן זייערע קעפּ צום הימל און גלייבן נישט די אייגענע אויגן. מען ווייסט נאָך נישט וועמענס עראָפּלאַנען עס פליען — און שוין פאַלן באָמבעס.

אַ שרעקלעכע באָמבאַרדירונג האָט זיך אַראָפּגעלאָזט איבערן שטעטל שבת, דעם 2־טן סעפּטעמבער. פייער שיט זיך פון הימל. מענטשן לויפן ווי וואַנזיניקע אין די גאַסן. נישטאָ ווו זיך צו באַהאַלטן, נישט קיין קעלער, נישט קיין שוץ־גרובן. מען ליגט אין די גאַסן מיט די פּנימער צו דער ערד און מען וואַרט אויף נסים. די הייזער טרייסלען זיך, די שויבן פליען און דער רויך עסט די אויגן. הייזער זינקען איין און מענטשן פאַלן אין די גאַסן.

די צען מינוט פון דער באָמבאַרדירונג האָט אויסגעזען ווי אַן אייביקייט. פון אַ טייל גאַסן און הייזער זענען געבליבן חורבות.

נאָך דער באָמבאַרדירונג איז מען זיך צעלאָפן אין די אַרומיקע שטעט און דערפער. אומעטום, אויף אַלע וועגן און פעלדער, זעט מען פּליטים, וואָס אַנטלויפן פון די דייטשן, וועלכע צעשפּרייטן זיך איבער פּוילן און זייען טויט און פאַר־ניכטונג. אָן אַ ציל, הונגעריק און דאָרשטיק, גייען מיר איבער ווייטע שטרעקעס. מיר וואַנדערן טעג און נעכט, אָבער סוף כל סוף קערן מיר זיך אום צוריק אין שטעטל, ווייל אומעטום דערוואַרט אונדז דער זעלבער גורל.

מיר לעבן אין אַ שטימונג, אַז יעדע מינוט קאָן ברענגען טויט און פאַרניכטונג. עס גייען אַריבער וואָכן און חדשים פון געראַנגל פאַרן לעבן, פאַר דער פיזישער עקזיסטענץ, ביז עס הייבן אָן אָנצוקומען די שווערע איוב־בשורות וועגן דער פאַרניכטונג פון טויזנטער ברידער און שוועסטער אין די לאַגערס און וועלדער. ס'איז שווער צו גלייבן אין די גרויזאַמע דערציילונגען, אָבער מיר זענען עדות ווי גאַנצע שטעט און שטעטלעך ווערן אויסגעליידיקט. די געציילטע מענטשן, וואָס ראַטעווען זיך, דערציילן זאַכן, וועלכע מאַכן אויפשוידערן אַלע גלידער.

מיר לויפן פון איין אָרט צום צווייטן, אַנטרונען פון איין אַקציע צו דער אַנדערער. מיר באַהאַלטן זיך אויף די ביידעמס און אין די קעלערס. מיר ווערן פאַרפאָלגט, ווי די ווילדע חיות אין וואַלד. דער הונגער פייניקט. די קראַנקהייטן פאַרשפרייטן זיך. מענטשן פאַרלירן זייערע נאָענטסטע: אַ מאַמע, אַ טאַטע, אַ ברודער, אַ שוועסטער. די טרערן ווערן אויסגעטריקנט פון צוזען יעדן טאָג דאָס אומגליק.

די מענטשן ווערן גלייכגילטיק צום לעבן און אויך צום טויט. אַ סך גיבן זיך אַליין איבער — זיי זענען שוין מיד פון לויפן איבער גרענעצן און וואַכן, זיי זענען שוין נישט בכוח צו קעמפן פאַרן לעבן. די מערדער געפינען זיי סיי־ווי, אויב נישט היינט — איז מאָרגן.

אויסשוויץ, 1939.

ווער קאָן דען פאַרגעסן יענע טעג און נעכט אין אויסשוויץ? צו בלאָס זענען אַלע ווערטער אויף צו געבן אַ פולן אויסדרוק פאַר יענע שווערע איבערלעבענישן, וואָס עגבערן אין מוח און לאָזן נישט רוען ביז היינט, 15 יאָר זינט יענער צייט.

מיר לעבן אין אונדזער לאַנד אַלס פרייע בירגער. אונדזער קינדער וואַקסן; מיר מוזן זיי דערציען ווי אַ געזונטן דור, אָן קאָמפּלעקסן. מיר מוזן שמייכלען, ווען אפילו נישט אַלע מאָל איז פאַראַן דערצו דער מוט. דער כוח, דער חשק. מיר דערציילן דער וועלט און אונדזערע קינדער וועגן דעם אַלעם, וואָס מיר זענען אַדורכגעגאַנגען, כדי נישט צו לאָזן פאַרגעסן יענע טרויעריקע פאַרגאַנגענהייט.

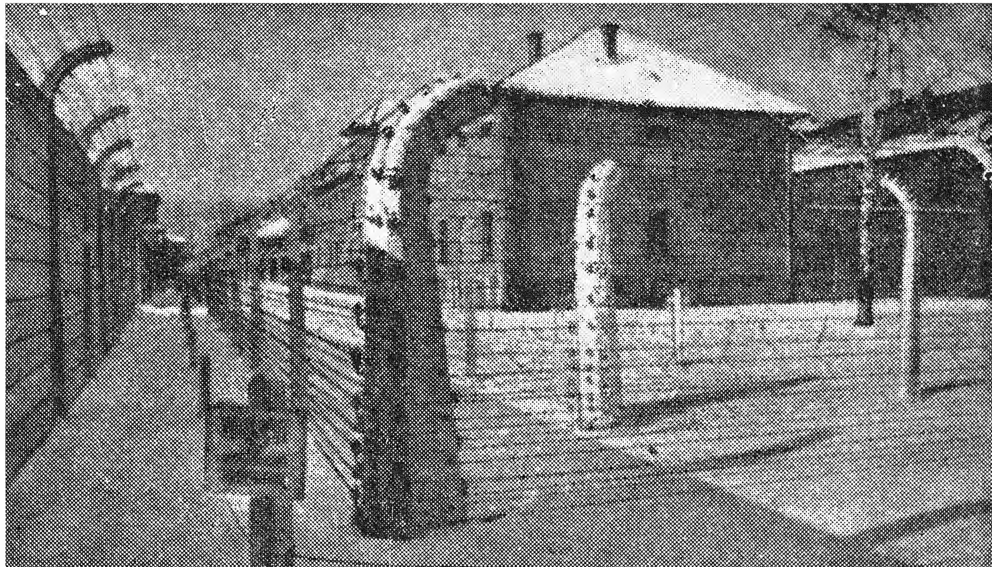
נישט איין מאָל פרעגט זיך יעדער איינער פון אונדז: פון וואַנען האָבן מיר גענומען די כוחות אויסצוהאַלטן אָט די אַלע שווערע טעג, חדשים און יאָרן?

עלנטע מענטשן, שוואַכע פרויען, הונגעריקע און באָרוועסע, מידע און פאַרחלשטע — זענען מיר געשטאַנען טעג און נעכט. זומער און ווינטער, און גע־

קעמפט פאר יעדע מינוט לעבן, פאר א שטיקל ברויט, פאר א שלוק וואסער. פון וואנען האט זיך צו אונדז גענומען אָט די קראפט?

נאך 3 יאר פון לעבן ווי געיאגטע הינט, נאכן כסדרדיקן לויפן פון איין געטאָ אין צווייטן — פון זשארקי און פילץ, פון זאוויערטשע און בענדין, נאכן אנטרינען פון איין אויסזידלונג און אַריין אין א צווייטער — האב איך אין יולי 1943 זיך געפונען אין א טראנספּאָרט, וואס איז געגאנגען קיין אויסשוויץ.

מיר זענען אָנגעקומען קיין אויסשוויץ 12 ביינאכט, האלב טויט און פאַר־חלשט, אויסגעהונגערט און דערנידעריקט. דער לאגער איז געווען איינגעהילט

איינער פון די בלאקן אין אוישוויץ

אין פינצטערניש. בלויז די עלעקטרישע טאשן־לעמפלעך פון די דייטשישע ס.ס.־מענער האָבן באלויכטן די טויטע שאטנס, וואס זענען אַרויסגעפאלן פון די וואגאנען.

די דייטשישע זעלנער הייבן גלייך אָן די סעלעקציע.אלטע מענער און פרויען מיט קינדער טיילט מען אויס באזונדער און יונגע מענטשן באזונדער. די ערשטע לינקס, די צווייטע רעכטס. דיביידע גרופּעס ווערן אָפּגעשיקט לויט דער ריכטונג פון אַ שטעקן. די צום טויט און יענע — צו דער ארבעט.

מענטשן לויפן פון לינקס אויף רעכטס. ביזן לעצטן מאָמענט האָט יעדער געגלייבט אין דער אילוזיע, אַז אפשר וועט דאָך געשען אַ נס און ער, גראָד ער, וועט בלייבן לעבן.

צומאָרגנס פאַרטאָג זענען מיר אַדורך אַלע ערשטע דייטשישע געבאָטן: אָפּשערן די האָר, וואַשן זיך און אָנטאָן יענע לאַגער־מלבושים, אין וועלכע מיר האָבן פאַרלוירן דאָס מענטשלעכע אויסזען און ווירדע. מיר זענען געשטאַנען און געקוקט איינע אויף די אנדערע און נישט געוווּסט, צי דאַרפן מיר לאַכן פון די מאָדנע „פּאַיאַצן”, אָדער וויינען צוליב די שרעקלעכע פּנימער, וואָס האָבן אַרויס־געקוקט פון די לאַגער־מלבושים.

יעדער טאָג ציט זיך ווי אַן אייביקייט. אין די נעכט ליגן מיר אויף די נאַרעס שלאָפלאָז פון מידקייט און הונגער. אין דער פרי שטייען מיר אויף צווישן טויטע קערפּערס פון די, וואָס זענען ביינאַכט אומגעקומען.

אַ סך זענען נישט בייגעשטאַנען דעם שווערן נסיון. אַ סך האָבן פאַרלוירן יעטווועדעס מענטשלעך געפיל. אין אַזעלכע באַדינגונגען ווערן געפּרוווט די מענטשלעכע כאַראַקטערן. געווען אַזעלכע, וואָס האָבן געזאָרגט נאָר פאַר זיך, עס זענען אָבער אויך געווען אַנדערע, וואָס זענען גרייט געווען צו העלפן יענעם ביז דער לעצטער מינוט און טיילן זיך מיט יעדן ביסן. זיי האָבן זיך געראַנגלט פאַר יעדע מינוט לעבן, פאַר דערהאַלטן נאָך אַ נשמה.

אַזוי איז אַדורך דאָס לעבן טאָג־איין, טאָג־אויס.

אויך איך בין דורכגעגאַנגען די אַלע שבעה מדורי גיהנום, הונגער און קראַנקהייטן, סעלעקציעס. יעדעס מאָל האָב איך געמיינט, אַז אָט־אָט קומט די לעצטע מינוט און מער וועל איך זיך שוין נישט אומקערן.

איך האָב געאַרבעט אין דער שיך־קאָמאַנדע, דאָרט האָבן געאַרבעט נאָך 250 פרויען און מיידלעך. אונדזער אַרבעט איז באַשטאַנען אין אַראָפּנעמען די זוילן פון די אַלטע שיך און זיי אויססאָרטירן — זוילן באַזונדער און ווייכע לעדער באַזונדער גאַנצע בערג מיט שיך פון אַלע מינים און סאָרטן זענען געלעגן מאַסנווייז אין גרויסע קופּעס און האָבן זיך געהויבן אַלץ העכער און העכער... זיי האָבן ווי גערעדט צו אונדז שטומערהייט — — — ווער ווייס וועמענס קינדער־פיסלעך, אָדער אַנדערע נאָענטע האָבן געטראָגן אָט די שיך... איצט ליגן זיי אַלע צעריסן, צעקנייטשט, צעטראָטן און קוקן אויף אונדז ווי מיר צעשניידן זיי אָן רחמנות... און פאַרגעסן זיי...

כמעט צוויי יאָר בין איך געווען אין אוישוויץ און זיך געראַנגלט מיטן טויט יעדע מינוט. מיר זענען געווען 6 מיידלעך פון פאַרשידענע שטעט און

שטעטלעך פון פוילן. מיר האָבן זיך זייער באַפריינדעט, געהאַלטן זיך צוזאַמען, געשלאָפן צוזאַמען און געטיילט זיך מיט יעדן ביס ברויט. ווען איינע פון אונדז האָט זיך נישט געפילט גוט, האָבן אַלע געזאָרגט פאַר איר, געמאַכט פאַרשידענע פרווון אויסצובאַהאַלטן די קראַנקהייט פאַר די קאַפּאָס. און אַ דאַנק דעם האָבן מיר געקאָנט אַלץ איבערלעבן און זיך האַלטן מיט אַלע כוחות ביז דער באַפרייונג.

ווען די דייטשן האָבן דערפילט, אַז די מלחמה נעמט אָן אַ נייע ווענדונג און דער פראָנט דערנענטערט זיך אַלץ טיפער אין פוילן, האָבן די דייטשן באַשלאָסן פאַרלאָזן אוישוויץ.

אין אַ געוויסן אָוונט, ווען מיר זענען געקומען פון דער אַרבעט, האָבן די דייטשן אַרויסגעגעבן אַ באַפעל שטעלן זיך צום אַפּעל. דעם 18־טן יאַנואַר 1945 האָט מען אונדז אַרויסגעפירט פון אוישוויץ. עס איז געווען אַ שווערער פראָסט, טיפע שנייען זענען געלעגן אויף די וועגן און מיר האָבן זיך געלאָזט אין וועג האַלב באָרוועס און מיט לייכטע מלבושים. דאָס איז געווען אַ מאַרש־רוט פון פּיין און קרבנות. מיר זענען געגאַנגען דריי טעג און דריי נעכט צופוס, שוואַכע און הונגעריקע. די, וואָס זענען מיד געוואָרן פון גיין און האָבן זיך געוואָלט אָפּרוען עטלעכע מינוט, זענען גלייך דערשאָסן געוואָרן אויפן אָרט. דעם פערטן טאָג האָט מען אונדז אַרויפגעזעצט אויף אָפענע לאַסט־וואַגאָנס. צוועלף טעג זענען מיר געפאָרן איבער פאַרשידענע לאַגערן, אומעטום אָבער איז געווען פול מיט מענטשן און מען האָט אונדז נישט געוואָלט אויפנעמען. דעם 2־טן פעברואַר 1945 זענען מיר אָנגעקומען קיין בערגן־בעלזן. דאָ זענען מיר שוין פאַרבליבן ביז דער באַפרייונג.

טאָגטעגלעך האָבן מיר זיך געשיידט פון די בעסטע פריינד. יעדן טאָג האָבן מיר צוגעזען, ווי עס פאַרשווינדן הונדערטער, טויזנטער. פאַר קיינעם האָט זיך נישט געזען קיין האָפענונג, קיין אויסזיכט. אָבער ווען אַלע הימלען זענען שוין געווען שוואַרץ פון רויך, האָט זיך אַנטפּלעקט דאָס ליכט פון האָפענונג.

15 אַפּריל 1945 — בערגען־בעלזען.

דער טאָג פון באַפרייונג!

שווער איז צו גלייבן, אַז דער טאָג איז ענדלעך געקומען, אַז מיר האָבן דעם טאָג דערלעבט.

מיר ליגן אויף דער ערד הונגעריקע און פאַרחלשטע און ציטערן אויף פון יעדן גערויש. פון דער ווייט דערטראָגט זיך דאָס הילכן פון די קאַנאָנען. אָבער

די דייטשן היטן נאָך אונדז, ווי עס וואָלט גאָרנישט געשען. זיי טוען דאָס זייעריקע ביז דער לעצטער מינוט. צי וועלן זיי אונדז פאַרניכטן פאַרן גרויסן נצחון, אָדער פריער וועט קומען זייער סוף? די מינוטן ציען זיך ווי אַן אייביקייט, די לעצטע כוחות גייען אויס. קיינער קאָן שוין נישט איבערהאַלטן די גרויזאַמע מאַטערניש צווישן זיין אָדער נישט זיין.

פאַרשידענע קלאַנגען הערט מען אין לאַגער: די רויטע אַרמיי קומט אָן; ענגליש־אַמעריקאַניש מיליטער דערנענטערט זיך; ארץ־ישראלדיק מיליטער רינגלט אַרום די מויערן פון בערגען־בעלזען... עס ציען זיך ווידער לאַנגע שעהן און מיר וואַגן נישט צו רירן זיך פון די ערטער. אונדזערע הערצער קלאַפּן שנעל, ווי זיי וואָלטן וועלן זיך אַרויסרייסן.

פלוצלינג דערהערט זיך דאָס מאַרשירן פון זעלנער מיט געזאַנג. די מיידלעך, וואָס האָבן געשטאַמט פון רומעניע דערקענען, אַז דאָס זענען רומענישע זעלנער. זיי מיינען, אַז דאָס זינגען זיי רומענישע לידער, ווייל זיי קומען אונדז אָנזאָגן וועגן דער באַפרייונג. ווען די מיידלעך לויפן צו צום פענצטער און אַפּלאָדירן לכבוד דער באַפרייונג — עפנט זיך אַ שיסעריי... דאָס זענען געווען די רומע־נישע זעלנער, וואָס האָבן צוזאַמען מיט די דייטשן פאַרלאָזט דעם לאַגער. אַזוי אַרום זענען נאָך אין דער לעצטער מינוט פאַר דער באַפרייונג געפאַלן קרבנות דורך די דייטשן און זייערע משרתים.

ענדלעך זענען די דייטשישע וואַך־זעלנער זיך צעלאָפן און אונדז איבערגע־לאָזט פריי. פון פרייד שטיקן אונדז די טרערן אין האַלדז. ווען די נאַכט פאַלט צו גייען מיר ערשט אַרויס פון די צימערן. מיר קריכן נאָך אויף אַלע פיר, כדי קיינער זאָל אונדז נישט באַמערקן. מיר זוכן עסנוואַרג, כדי צו שטילן דעם הונגער, פון וועלכן מיר האָבן געליטן ספּעציעל אין די לעצטע טעג.

ענגלישע זעלנער געפינען זיך שוין אין לאַגער. מיליטערישע אָרקעסטערס שפּילן טאַנץ־מוזיק... און מיר דרייען זיך אַרום ווי שאָטנס פון יענער וועלט, וואָס זענען צום ערשטן מאָל נאָרמאַלע מענטשן.

זיי באַטראַכטן אונדז אין אונדזער שרעקלעכן אויסזען. סקעלעטן, וואָס זענען אויפגעשטאַנען צו תחית המתים, „די טרוקענע ביינער פון טאל — ווי דער נביא יחזקאל האָט געזאָגט — וואָס זענען אויפגעשטאַנען צום לעבן”. מיר לעבן! מיר זענען פריי! אויס שקלאַפן און צוריק מענטשן! צי זענען נאָך פאַרבליבן כוחות אויף אָנצוהייבן דאָס לעבן פון דאָס ניי!

הייַנט, נאָך 15 יאָר זינט יענע טרויעריקע איבערלעבענישן, ווילט זיך שוין

כמעט נישט געבליבן, אַז דאָס האָט געקאָנט פּאַסירן אין 20־טן יאָרהונדערט. און די ציוויליזירטע וועלט האָט גלייכגילטיק צוגעקוקט און געשוויגן!

אָבער מיר וועלן דאָס קיינמאָל נישט פאַרגעסן. אייביק, אייביק וועלן מיר געדענקען!

צפורה שפּארעך־איזנברג

צוויי לעצטע בריוו

ווען מען נעמט די פעדער אין האַנט כדי צו דערמאָנען אונדזער שטעטל, נעמט אָן אַ ציטער. מיר דערמאָנען זיך, וואָס מיר האָבן פאַרלוירן און ווער עס פעלט פון די זשאַרקער. דאָ און דאָרט איז פאַרבליבן איינער פון אַ משפחה. פון אַ סך משפחות איז קיין איינער נישט געבליבן און ס'איז נישטאָ ווער עס זאָל זיי דערמאָנען.

פון מיין משפחה — איינע פון די גרעסטע אין זשאַרקי — זענען געבליבן צוויי נפשות: אַ טאָכטער פון געצל גרינשפּאַן און אַ זון פון וואָלף גרינשפּאַן.

דעם 11־טן נאָוועמבער 1940 האָט מען מיך אַוועקגעריסן פון מיין פאַמיליע, פון מיין פרוי און 20 חדשימדיק טעכטערל, און מיך געשיקט אין אַן אַרבעטס־לאַגער קיין דייטשלאַנד. אַלע מיינע יוגנט־פריינד זענען אומגעקומען. איך דערמאָן דאָ אברהם יחיאל ברודער, איטשע קורץ און יעקב מאיר רייכמאַן — דער זון פון שלמה שמש.

פון איטשע קורץ האָב איך באַקומען אַ בריוו אין לאַגער. ער שרייבט:

„גייענדיק אין גאַס האָב איך געטראָפן דיין שוועסטער רחל. זי זאָגט מיר, אַז עס איז פון דיר, פון לאַגער, געקומען אַ בריוו. בין איך אַריין צו אייך אין שטוב, כדי דעם בריוו צו זען. דאָ האָב איך געטראָפן דיין אַלטן טאַטן ליגן קראַנק אין בעט. די מיליץ איז אים באַפאַלן אויפן דאָמבראָווער וועג. אפשר שרייב איך דיר דעם לעצטן בריוו. מיין חבר, עס איז זייער שווער. טעג פון געראַנגל צווישן לעבן און טויט. טעג פון איבערלעבן דעם ביטערן גיהנום. טעג פון הונגער און צרות.

איך מיין, אַז דיר אין לאַגער, הינטער שטעכעדיקע דראָטן, איז בעסער ווי אונדז. דיינע אויגן זעען נישט די צרות, די פּיין פון אויסזידלונג, דעם ווייטיק פון די קינדער און זקנים.

---

*) געברענגט צום דרוק דורך זלמן גרינשפּאַן.

מיט דעם ענדיק איך מיין בריוו. ווען ס׳וועט זיך ענדיקן די מלחמה, און ווער ס׳וועט פאַרבלייבן — זאָל נישט פאַרגעסן און נישט שענקען.״

דיין חבר איטשע קורץ.

20.7.1941

דורך אַ מישקאָווער קריסט, וואָס איז פון אונדזער לאַגער געפאָרן אויף אורלויב קיין מישקאָוו, איז מיר געלונגען צו שיקן אַ בריוו צו מיין פרוי קאַראָלאַ גרינשפאַן און דורך אים באַקומען אויך ענטפער. אָט איז דער בריוו פון מיין פרוי:

„מיין ליבער מאַן משה זלמן,

זיצנדיק ביינאַכט פאַרטראַכט שווער און ביטער, הער איך אַ קלאַפּן ביי דער טיר. עס קומט אַריין אַ קריסט און זאָגט: שרעקט אייך נישט, איך האָב אַ בריוו פאַר אייך. מיט טרערן אין די אויגן האָבן מיר אַלע דעם בריוו געלעזן. עס איז אונדז שוין דאָ ווייניק. פון מישקאָוו האָט מען אַלע אַרויסגעטריבן. די קריסטן האָבן אַלץ צוגערויבט. די מאַמע און דעם פעטער חיים מענדל האָט מען געשיקט נאָך אויסשוויץ. שטעל דיר פאָר אונדזער ווירטשאַפט. דער טאַטע האָט זיך אַראָפּגענומען די באָרד, אָפּראַזירט, כדי ער זאָל אויסזען יינגער. מיר האָבן זיך באַהאַלטן אין בונקער. נאָכן אַוועקשיקן דעם טראַנספּאָרט זענען מיר אַרויסגעגאַנגען פון בונקער און געזען אונדזער גרויסן חורבן. בעסער, אַז דו ווייסט נישט די נעמען. איך גלייב, אַז דאָס איז מיין לעצטער בריוו צו דיר. מיין ליבער מאַן. ווער עס וועט דערלעבן זאָל דעם טרויער נישט פאַרגעסן און נישט מוחל זיין.״

דיין אומפאַרגעסלעכע פרוי
קאַראָלאַ גרינשפאַן.

אברהם פראנק

בלעטלעך פון אַן אלטן טאָגבוך

פון דער פאַמיליע פראַנק האָבן מיר באַקומען
די פאָלגנדיקע בלעטלעך פון אַ טאָגבוך, וואָס
איז געשריבן געוואָרן דורך אברהם פראַנק ז״ל
אין די יאָרן 1917—1919.

ט׳ באב, תרע״ז (1917)

היינט בין איך געווען אויפן בית־הקברות, ווי דאָס איז איינגעפירט ביי אונז, בני ישראל, צו טאָן אים תשעה באב.

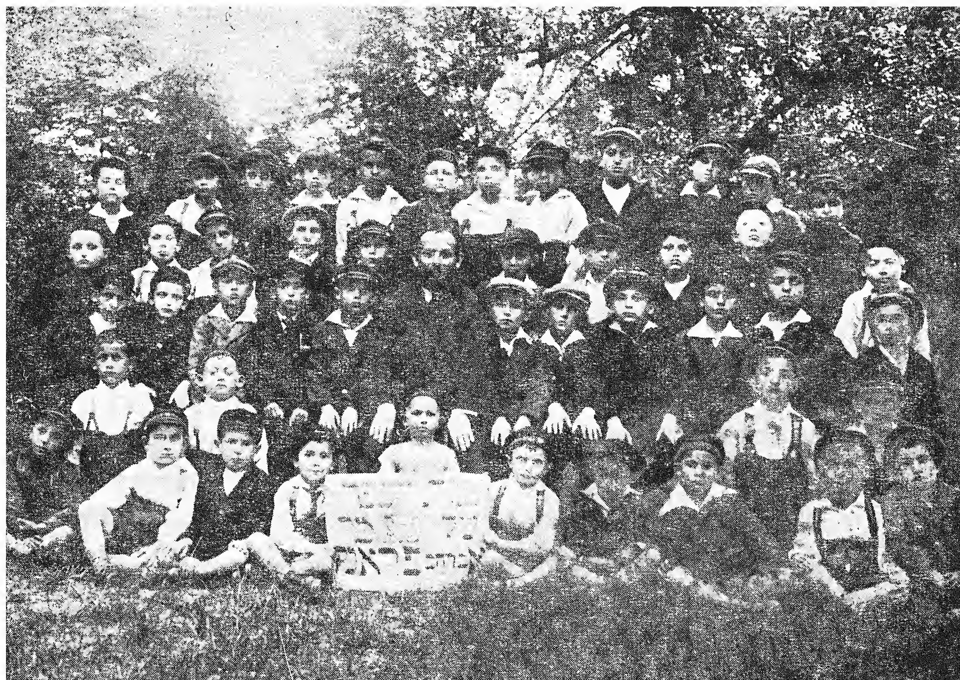
אָבער דאָס מאָל איז דאָס בילד געווען באַזונדער טרויעריק: ווייבער און קינדער — פרישע אלמנות און נייע יתומים, נאָך ווייסע מצבות און גאַנצע רייען נאָך נישט איינגעטראָטענע קברים. ווען איך האָב דאָס אַלץ געזען, האָט זיך מיר אויסגעדוכט, אַז איך געפין זיך אויפן עולם העליון.

דאָס געוויין פון די עטלעכע הונדערט פרישע אלמנות און יתומים האָט זיך צעשפרייט איבער אַלע פעלדער; די עפּידעמיע־קברים האָבן געשריגן צום הימל און עס איז געווען שרעקלעך צו הערן דאָס יאָמערלעכע געוויין פון די יונגע קינדער. אַרום די קברים, פון ביידע זייטן, זענען געשטאַנען פרויען און קינדער און מען האָט זיי נישט געקאָנט אָפּרייסן פון אָרט. עלטערע קינדער האָבן געשריגן: „ווער וועט אונדז עסן געבן? ווער וועט אונדז וואַשן? ווער וועט אונדז אין חדר פירן?״

אַ סך מענטשן זענען נאָך קראַנק געווען און געלעגן אין שפּיטאָל. זיי האָבן נישט געוווּסט נאָך, אַז זייערע עלטערן אָדער קרובים געפינען זיך שוין אין זייער אייביקער רו.

ווען כ׳בין אַהיים געגאַנגען האָב איך נאָך געזען, ווי בערל טורנערס זון ליגט אויפן קבר פון זיין פאָטער און זאָגט אים אָן, אַז ער זאָל בעטן, דאָס יקרות זאָל אויפהערן... אַלץ איז געוואָרן טייער: ברויט, קאַרטאָפל, שטיוול.

טרויעריק, זייער טרויעריק זעט אַלץ אויס!

אברהם פרנק מיט זיינע תלמידים

ה׳ כסליו, תרע״ז

היינט איז פארגעקומען א חתונה ביים ראש הקהל פון שטעטל, דוד טורנער די כלה האט געטראָגן א טייערן קראגן פאר 500 רובל. אינמיטן דער חופה האָט עמעצער אראפגעריסן פון דער כלה דעם קראגן, און — שריי חי וקים! די כלה איז געבליבן ביים חתן און יענער — ביים קראגן...

כ״ב כסליו, תרע״ז

א געשעעניש אין שטעטל! צום ערשטן מאל איז דאס בית־מדרש באלויכטן געווארן מיט עלעקטריע.

אלע ארום זענען געשטאנען און געקוקט אויפן גרויסן װוּנדער.

כ״ג כסליו, תרע״ז

היינט איז אונטערגעשריבן געווארן א וואָפנשטילשטאנד צווישן רוסלאַנד,

דייטשלאַנד, עסטרייך און טערקיי — אויף 10 טעג, פון 7־טן ביזן 17־טן דעצעמ־בער 1917.

ווען וועט זיך שוין דאָס אַלץ ענדיקן?

ב׳ סיון, תרע״ז

היינט איז אין שטעטל פאָרגעקומען אַ חתונה, וואָס דאַרף זיין אַ סגולה קעגן דער עפידעמיע.

דער חתן איז אברהם הויקער און די כלה איז שלמה דוד וויראַבניקס טאָכטער. די חופה איז פאָרגעקומען אויפן בית־עולם.

די שטאָט האָט געגעבן כל הצרכים אויף דער חתונה, וואָס איז געפראַוועט געוואָרן מיטן בעסטן פראַכט. נישט קיין טרויער האָט געהערשט, נאָר די גרעסטע שמחה.

די חתונה האָט זיך אָנגעהויבן פאַרנאַכט. דער חתן איז איינגעשטאַנען ביי אברהם הערצבערג. חתן־כלה זענען באַגלייט געוואָרן מיט מוזיק. די קלעזמער זענען געווען אברהם פרידמאַנס צוויי זין. לכבוד דעם פּאָרל האָט מען איינגעאָרדנט אַ ספּעציעלן בלימל־טאָג. די גאַנצע שטאָט האָט זיך געצויגן צום בית־עולם אָפּגעבן כבוד דעם יונגן פּאָרפּאָלק. בראש איז געגאַנגען דער רבי שליטא און נאָך אים דער גאַנצער עולם, מיט בלימלעך אין די לאַצן.

דער בית־עולם האָט אויסגעזען ווי אַ פּאַרוויילונג־אָרט און די מוזיק האָט געשפּילט ווי אין אַ קאָנצערט־זאַל. די גאַנצע שטאָט, מיטן רבין בראש, האָט געזונגען און געטאַנצט, די פרייד איז געווען אין לשער. דוד טורנער און אליעזר חזן האָבן זיך אָנגעטאָן קאַפּעלושן, אַרויף אויף די טישן און געטאַנצט.

דערנאָך האָט דער גאַנצער עולם געדאַוונט מעריב און געזאָגט תהילים.

דאָס מיליטער האָט געהיטן די אָרדענונג.

כ״ו אייר, תרע״ח

דאָס יקרות וואַקסט פון טאָג צו טאָג. היינט קומט פאָר אַן אסיפה פון דער קאָסע ווענגן דער מקווה. שוין דריי וואָכן ווי מען הייצט נישט די מקווה, ווייל ס׳איז נישטאָ קיין קוילן.

ס׳איז דאָ אַ פּלאַן, אַז די שטאָט זאָל צאָלן וועכנטלעך און אַז מ׳זאָל פאַר־קויפן בילעטן אין דער מקווה.

מען האָט באַשלאָסן אָנשרייבן אַ ביטע אין דער וואָיעוואָדסטווע, אַז מען זאָל שיקן אַ וואַגאָן קוילן.

כ״ח שבט, תרע״ח

היינט זענען אין דער גאַנצער אומגעגנט פאָרגעקומען גרויסע שטרייקן. די ראַדע האָט זיך אָפּגעזאָגט. דער צענטראַל־פּאַטראַל האַלט די אָרדענונג. קיין צוזאַמענשטויסן זענען נאָך נישט געווען. די אוקראַאינער האָבן צוגענומען אַ שטיק פּוילן. עס דאַרף זיין נאָך אַ סך נייעס. דער היינטיקער שטרייק איז אַ פּאָליטישער.

י״ד באדר, תרע״ח

היינט זענען ווידער פאַרשפּרייט געוואָרן קלאַנגען וועגן שלום, אָבער ווער ווייסט, צי דאָס איז ריכטיק. די שטרייקן הערן אויף. מ׳זאָגט, אַז די רוסן מיט די דייטשן וועלן די טעג אונטערשרייבן וועגן שלום.

לעבנסמיטל שטייגט פון מינוט צו מינוט. דאָס געלט האָט נישט קיין ווערט. עס קומען פאָר גרויסע שפּעקולאַציעס. דאָס וועטער איז זייער מיאוס. מען גייט באָרוועס, נישטאָ קיין קליידער.

ט׳ בטבת, תרע״ט

היינט גיט מען אין קריסטלעכן קאָמיטעט מעל. דער יידישער קאָמיטעט גיט נישט.

עס הערשט אַ שרעק פאַר דער רויטער גוואַרדיע, אַז זי זאָל אַהער קומען. די פּרייזן זענען שוין געפאַלן.

כ״ה בשבט, תרע״ט

היינט איז אַ היסטאָרישער טאָג. היינט זענען אין גאַנץ פּוילן, שלעזיע, גאַ־ליציע, פאָרגעקומען וואַלן צום סיים, מיר, די זשאַרקער שטאָט־איינוווינער, האָבן געשטימט פאַרן נומער 8, דאָס הייסט — פאַרן „ציוניסטישן יידישן נאַציאָנאַל־ראַט״.

עס איז געווען היימלעך אין שטאָט. עטלעכע באַבעס האָבן געוואָלט שלאָגן יידן, אָבער פּאָליציי האָט גלייך געשטערט. אַלץ איז אַדורך אין אָרדענונג.

היסטאָריש איז אויך דער טאָג, ווייל די פרויען האָבן באַקומען וואַל־רעכט. זיי וועלן שוין נישט שטיין בלויז ביים טאָפּ, נאָר זיי וועלן זיין ווילער.

די יידישע דעפּוטאַטן אין סיים זענען גרינבוים און פּרילוצקי.

די יידן זענען הפקר ווי חמץ אין פּסח. עס האָט געזאָלט אויסברעכן אַ פּאָגראָם אין שטעטל, אָבער אַלץ איז אַדורך בשלום.

ג׳ לחודש כסליו, תרע״ט

היינט איז אויסגערופן געוואָרן וואָפנשטילשטאַנד אין גאַנץ אייראָפּע. דער וועלט־קריג ענדיקט זיך מיט גאָטס הילף און עס קומט דער שלום.

אין דייטשלאַנד קומען פאָר געשלעגן. מען רעדט, אַז עס וועט אויסברעכן אַ נייער קריג, אָדער אַ רעוואָלוציע.

יידן קריגן געווער אויף זעלבסטשוץ — מען זאָל נישט דערלאָזן צו קיין פּאָגראָמען. עס איז זייער אַ הייסע שטימונג.

חודש אלול

עס איז נישטאָ קיין צייטונג צום לייענען. מיר ווייסן נישט, וואָס עס הערט זיך אויף דער וועלט. עס גייען אַרום קלאַנגען, אַז די רויטע אַרמיי מאַרשירט צו אונדז. טייל מענטשן דערציילן, אַז 40 קילאָמעטער פון וואַרשע איז די רויטע אַרמיי אָפּגעטראָטן און אַנטלאָפן.

עס קומען פאָר פּאָגראָמען אין פיל שטעטלעך. מען פאַרברענט יידישע ספרים. די נויט וואַקסט פון טאָג צו טאָג.

ס׳איז זייער שווער צו קריגן לעבנסמיטל אין שטאָט. אַלע ליידן הונגער און נויט. מיר דערוואַרטן שוין די ענדערונג. וואָס זאָל קומען. אָבער ווען?

זשאַרקי, תרע״ט — 1919.

מיינע דעראינערונגען

אין אַ הערלעך שיינעם זומערטאָג פון יאָר 1914 איז מיין זיידע, מענדל פּרעגער, אַהיימגעקומען צופוס פון מישקעוו אַן איבעראַשטעטער און אַ זייער דער־שראָקענער. דערציילט האָט ער, אַז אין מישקעוו האָט ער נישט געקאָנט באַקומען קיין פור, האָט ער זיך געלאָזט גיין אַהיים צופוס. אויפן וועג האָבן אים דעריאָגט צוויי דייטש׳שע זעלנער אין פולער באַוואָפענונג, מיט ווילהעלם־קאַסקעס אויף די קעפּ. זיי האָבן אים אָפּגעשטעלט און געפרעגט ווי ווייט ס׳איז נאָך צו זשאַרקי. די זעלנער האָבן געריטן אויף צוויי גרויסע, שטאַרקע פערד און אַליין האָבן זיי אויך אויסגעזען הויך און העלדיש.

— וויזט אויס, אַז מיר האָבן אַ מלחמה — האָט דער זיידע געזאָגט צו די אַלע, וואָס האָבן זיך פאַרזאַמלט ביי אונדז אין שטוב.

היות ווי אין זשאַרקי האָט דער „דראַטלאָזער טעלעפאָן" געאַרבעט זייער גוט, זענען באַלד זיך צונויפגעקומען צו אונדז אַלע שכנים פון הויף און מיין זיידע איז נישט מיד געוואָרן צו דערציילן, ווי אַזוי די דייטשישע זעלנער זעען אויס און וואָס זיי האָבן אים געפרעגט.

מאַנעלע פיינער און יונתן רובינשטיין האָבן דיסקוטירט וועגן דעם, ווי לאַנג אַזאַ מלחמה קאָן דויערן. דער איבעריקער עולם, ווי איטשע דוד בעקער, חיים יואל דער בערשטל־מאַכער, יאַנקעלע קעניגסבערג און אביגדור פיינער האָבן זיך צוגעהערט און אויך אַמאָל אַריינגעוואָרפן אַ וואָרט. די פרויען זענען געשטאַנען אין אַ זייט און געזיפצט. צווישן זיי געדענק איך פייגעלע קריציק, שורקע די קצבטע און דבורה די הייבאַם.

פלוצים האָט זיך דערהערט פון גאַס אַ רעש: דאָס זענען אָנגעקומען די צוויי דייטשישע רייטער. זיי זענען פאַרבייגעריטן פאַר לייזעראָוויטשעס הויז און אַריין אין דער לעשניאָווער גאַס.

אַן אימה איז געפאַלן אויפן שטעטל. זעט אויס, אַז ס'איז טאַקע מלחמה.

געשען איז דאָס אינעם ערשטן טאָג פון ערשטן וועלט־קריג. אין קיין שום צייטונג האָט מען נאָך נישט געשריבן, אַז ס'איז אויסגעבראָכן די מלחמה, אָבער אין זשאַרקי האָט מען שוין געזען דייטשישע זעלנער, ווייל דאָס שטעטל איז געווען זייער נאָענט פון דער דייטשישער גרענעץ, אַן ערך 14 קילאָמעטער.

איך געדענק, אַז אויך דעם 1־טן סעפּטעמבער 1939, ביים אויסברוך פון צווייטן וועלט־קריג, איז זשאַרקי געווען פון די ערשטע שטעט, וואָס זענען גע־וואָרן באָמבאַרדירט, און באַלד אין ערשטן טאָג פון דער מלחמה זענען געווען אַ סך קרבנות און דעמאָלט האָב איך זיך דערמאָנט, איך ווייס אַליין נישט פאַרוואָס, אין יענע צוויי דייטשישע זעלנער פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, וועלכע איך גע־דענק נאָך אַזוי שטאַרק, אַז איך וואָלט זיי פשוט געקאָנט אויפמאָלן.

קאָן זיין, אַז דער פחד פאַר די צוויי דייטשישע זעלנער אין יאָר 1914 איז געווען אַ פאָרגעפיל אין קינדערישן האַרץ. דאָס איז געווען דער אָנהייב פון סוף, און הגם דער סוף איז געקומען ערשט נאָך 25 יאָר, אָבער געקומען איז ער דורך דייטשישע זעלנער.

אין דער צייט פונעם ערשטן וועלט־קריג האָט זשאַרקי א סך געליטן. אין אָנהייב פון יאָר 1915, ווען די דייטשישע אַרמיי איז אָפּגעטראָטן און צוריק זיך דערנענטערט צו דער דייטשישער גרענעץ, האָט אַ גרויסער טייל פון דער דיי־

טשישער אַרמיי זיך קאָנצענטרירט הינטער זשאַרקי. דאָ איז געשאַפֿן געוואָרן אַ קריגס־פּאָזיציע. 6 וואָכן האָט זשאַרקי זיך געפֿונען אין צענטער פֿון פֿייער. די האַרמאַטן האָבן געשאָסן איבער דער שטאָט.

אין אונדזער וווינונג האָט קוואַרטירט אַ דייטשישער אָפֿיציר מיט אַ גאַנצער קאָמאַנדע זעלנער. די קאַנאָנאַדע פֿלעגט זיך אָנהייבן יעדן פֿאַרנאַכט. דער אָפֿיציר האָט דעמאָלט אַרויסגענומען אַ מאַנדאָלינע, געשפּילט און געזונגען:

„יעדער שטוס — איין פֿראַנצויז,

יעדער שוס — איין רוס".

דערביי האָט ער געלאַכט: „ווי שיין עס שפּילט די קאַנאָנאַדע!"

אַ שווערע און טרויעריקע איז געווען אונדזער קינדהייט. אין דער צייט ווען קינדער שפּילן זיך און לערנען, האָבן מיר געהאַט מלחמה, שיסערייען, הונגער און קראַנקהייטן.

געלערנט האָבן מיר אין חדר — סיי ייִנגלעך, סיי מיידלעך. מיין רבי איז געווען ישעיה פּיסקע. די זשאַרקער דאַרפֿן אים געדענקען: אַ קליין, דאַר יידל מיט רויטע פֿאַראייטערטע אויגן. מיידלעך האָבן געלערנט באַזונדער און ייִנגלעך באַזונדער. פֿונעם ווינקל פֿאַר די ייִנגלעך קלינגט מיר נאָך איצט אין די אויערן דער ניגון: „ויאמר משה — האָט משה געזאָגט..." די מיידלעך האָבן געלערנט דאַווענען, שרייבן יידיש און רעכענען. ווינטער־צייט איז אין חדר געווען זייער קאַלט. אַלע קינדער האָבן געהאַט אָפּגעפֿרוירענע פֿיס. אין דעם אָרעמען הויז פֿון ישעיה פּיסקע האָבן נאָך געוווינט צוויי פֿרויען. דאָס זענען געווען די פֿרומע קיילע און די בלינדע מאַלע.

די בלינדע מאַלע איז שטענדיק געווען פֿריילעך און געלאַכט זייער האַרציק. איך האָב נישט געקאָנט פֿאַרשטיין, ווי אַזוי אַ בלינדער מענטש קאָן זיין אַזוי פֿריילעך. זי האָט געקענט די גאַנצע שטאָט, פֿון קליין ביז גרויס, און נישט דורכ־געלאָזט קיין איין שמחה אָדער טרויער אין שטעטל. זי איז געווען אַ לעבעדיקער קוריער. פֿון הויז צו הויז האָט זי איבערגעטראָגן אַלע נייעס.

די פֿרומע קיילע האָט אַ גאַנצן טאָג געדאַווענט. אָפּגעריסן זיך פֿון דאַווענען האָט זי בלויז דעמאָלט, ווען זי איז אַרויסגעגאַנגען אין שטאָט צוזאַמענעמען נדבות פֿאַר בכבודיקע אָרעמעלייט. די מיידלעך פֿון חדר האָבן איר צוגעהאָלפֿן. דוכט זיך, אַז צום מיינסטן האָט איר צוגעהאָלפֿן באַלטשע שפּרינגער. אין מיין זכרון זע איך זי תמיד מיטן העברעישן בוך אונטערן אָרעם, ווי זי גייט צו מינצן אויף דער העברעישער לעקציע.

באלטשע פלעגט אויך צוזאמענגעמען געלט פארן אלטן סופר. יעדן דאנערשטיק האט זי דאס געלט אוועקגעגעבן דער סופרטע, כדי זי זאָל האָבן שבת צו מאַכן.

איך בין אויך געווען איינע פון די מיטהעלפערינס ביי דער פרומער קיילע. יעדן פרייטיק אין דער פרי האב איך באקומען פון איר געלט, וואס איך האָב אוועקגעטראגן צו פארשידענע בכבודיקע ארעמעלייט.

די מלחמה האט זיך פארצויגן און זשארקע האט זיך געפונען אונטער דער עסטרייכישער אקופאציע. די קינדער האבן באקומען א שטיקל שול פון 1 קלאס נעבן דער גמינע. אין קלאס איז געהאנגען דער עסטרייכישער אדלער און מיר האבן געלערנט דעם „קעניגלעכן און קייזערלעכן" עסטרייכישן הימן. אונדזער קעניג איז געווען פראנץ יאַזעף. דאס האט אבער לאנג נישט געדויערט.

אין א געוויסן טאג האב איך געזען ווי דער פאליאק בערנאצקי איז צוגע־גאנגען צו אן עסטרייכישן זעלנער און צוגענומען ביי אים די ביקס און דעם רע־וואָלווער. איך האב נישט געקאָנט פארשטיין פארוואס דער זעלנער גיט אזוי אָן ווידערשטאנד אוועק זיין געווער בערנאצקין. אבער מיין מאמע האָט מיר דער־קלערט, אז פון היינט אן איז פוילן אויפגעשטאנען אלס א זעלבשטענדיקע מלוכה און די עסטרייכער גייען אוועק.

אנטייל פון אידישער בעפעלקערונג אין א פוילישער נאציאנאלער פייערונג

עס האָבן זיך אָנגעהויבן פּייערלעכקייטן. ביי די קאַלעפּירן, ביי דעם דענקמאָל פאַר קאָשטשושקאָ, אין שול האָט שוין איצט געהאָנגען אויף דער וואַנט אַ פּוילי־שער אָדלער און מיר האָבן ווידער געלערנט אַ נייעם הימן — „יעשטשע פּאָלסקאָ ניע זגינעלאָ".

אָבער גאָר גיך האָבן יידן אָנגעהויבן צו פילן די נייע מאַכט. עס זענען אָנגע־קומען די האַלערטשיקעס. מען האָט אָנגעהויבן הערן וועגן אָנפאַלן אויף יידן, וועגן אַרויסוואַרפן זיי פון די צוגן. און דאָ דערמאָנט זיך ווידער אַ געשעעניש, וואָס מיין זיידע רב מענדל האָט איבערגעלעבט.

אין יענער צייט איז ער איינמאָל געפאָרן פון בענדין אַהיים קיין מישקווו. אין וואַגאָן זענען אַריינגעקומען האַלערטשיקעס און זיך געוואָרפן אויף אים מיט אַ געשריי: „יאַקאָן פּיענקנאָן בראָדען מאַש, זשידזשע" *) און אויסגעפליקט אים שטיקער באָרד. זיי האָבן געהאַלטן די מעסערס פאַר זיין האַלדז און געדראָט, אַז זיי וועלן אים שעכטן. דער זיידע איז אַהיימגעקומען אַ צעבלוטיקטער און קראַנקער.

ווי תמיד זענען באַלד זיך צוזאַמענגעלאָפן זיינע גוטע פריינד, כדי אויסצו־הערן, וואָס ער האָט איבערגעלעבט און ווי ווייט מעגלעך אים צו טרייסטן. דער ערשטער איז געקומען סאַנדל דער מלמד — אַ הויכער שוואַרצער ייד מיט אַ רויטער פּאַטשיילע אין דער יובעצע־טאַש.

— געלויבט צו גאָט, מענדל, אַז מ׳זעט זיך — האָט ער זיך אָנגערופן — נאָר זיך נישט איבערנעמען! אַ ייד מוז האָבן ברייטע פּלייצעס. לאָמיר ליבערשט טרינקען לחיים . . .

געקומען זענען אויך שלמקע טענענבוים, ר׳ שלמהלע כהן און פיל אַנדערע.

שלמקע טענענבוים איז געווען מיין זיידנס אַ יוגנט־פריינד. איך געדענק, אַז זיי פלעגן אָפט דערמאָנען דעם לאַנגן וועג, וואָס זיי האָבן געמאַכט, ווען זיי זענען געפאָרן קיין טריסק כדי צו ברענגען דעם רבין קיין זשאַרקי.

ר׳ שלמהלע כהן איז געווען אַ דאַרער ייד מיט אַ ווייסער באָרד. אין זיין פּנים האָבן געגליט צוויי שטרענגע אויגן. ער איז געווען אַ גרויסער בן־תורה. איך האָב פאַר אים זייער מורא געהאַט. אפשר דערפאַר, ווייל ווי נאָר ער פלעגט אַריינקומען צו אונדז אין שטוב איז באַלד געוואָרן אַ טומל און מען האָט געשריגן: „ווייבער אין אַ זייט, ווייבער אין אַ זייט!"

איך האָב ליב געהאַט צוצוהערן זיך צו זייערע שמועסן און מעשות, זייער אָפט וועגן די אַלטע אַמאָליקע צייטן.

איינע פון די מעשות איז מיר געבליבן שאַרף אין זכרון. דאָס איז אַ געשיכטע

*) וואס פאר א שיינע בארד די האסט, ייד.

וועגן דעם, פאַרוואָס זשאַרקי ליגט נישט ביי דער באַן און מען מוז זיך טליקען אויף אַ פור 7 קילאָמעטער ביז מישקווו אויב מען דאַרף פאָרן מיט דער באַן.

דערציילט האָט מען די מעשה אַזוי:

בעת מען האָט געבויט די ערשטע באַן־ליניע אין פוילן, די אַזויגערופענע „וואַרשאַווסקאָ־ווינדענסקאַיאַ זשעלעזנאַיאַ דאָראָגאַ" האָט די באַן געזאָלט דורכגיין נאָענט פון זשאַרקי. אין שטעטל האָט מען וועגן דעם אַ סך גערעדט. מענטשן האָבן זיך געפרייט, אַז דער באַן־פאַרקער וועט פאַרלייכטערן דאָס לעבן.

אין שטעטל האָט זיך אָבער געפונען אַ זייער ענערגישע פרוי, וואָס האָט געפירט אַ גרויס געשעפט. זי האָט מורא געהאַט, אַז אויב אין זשאַרקי וועט זיין אַ באַן־סטאַציע וועלן מענטשן פאָרן אין די גרעסערע שטעט איינקויפן סחורה און זי וועט פאַרלירן קליענטן. די פרוי איז געווען מאַטל פרימערס באָבע.

זי האָט נישט קיין סך געטראַכט, אַריבערגעכאַפּט זיך צו די אינזשעניערן, געלאָזט זיך קאָסטן אַ סך געלט און געפועלט, אַז מען זאָל די רעלסן לייגן אַ ביסל ווייטער פון זשאַרקי. אַזוי אַרום איז זשאַרקי נעבעך געבליבן אָן אַ באַן־סטאַציע.

איך ווייס נישט אויף וויפל די מעשה איז אמת. אָבער אָפּט, ווען איך פלעג פאָרן מיט דער פור קיין מישקווו האָב איך געטראַכט וועגן גורל פון שטעטל זשאַרקי, וואָס האָט נישט זוכה געווען צו אַן אייגענער באַן־סטאַציע.

זשאַרקי איז געווען איינע פון די עלטסטע שטעט אין דער געגנט. זשאַרקי ליגט אויף אַ זייער אַלטן פוילישן שליאַך, דעם אַזויגערופענעם „שליאַך פון די 13 אָדלערס" — דאָס מיינט די 13 שלעסער, וואָס זענען געלעגן אויפן וועג פון טשענסטאָכאָוו ביז קראָקע. הינטער זשאַרקי געפינען זיך נאָך די רואינען פון אַ שלאָס אויף אַ באַרג, אַרום וועלכן עס ציט זיך אַ שיינע סביבה.

נישט ווייט פון זשאַרקי געפינט זיך די באַקאַנטע און אָפּט דערמאָנטע אין דער פוילישער ליטעראַטור געגענט פון „זלאָטי פּאָטאָק" מיטן שלאָס פון כראַביע ראַטשינסקי. דער דאָזיקער שלאָס האָט אַמאָל געהערט צו איינעם פון די גרעסטע פוילישע דיכטער כראַביע זיגמונט קראַשינסקי.

אין דער צייט ווען אַלע שטעטלעך אין דער געגנט, וואָס האָבן זיך געפונען נאָענט פון דער באַן־ליניע, האָבן זיך אַנטוויקלט גרויסע אינדוסטריעלע שטעט, איז זשאַרקי ווייטער פאַרבליבן אַ קליין שטעטעלע — אַלץ צוליב דעם, וואָס איינע אַ פרוי האָט זיך איינגעעקשנט...

ווי געזאָגט, געפינט זיך זשאַרקי אין זייער אַ שיינער אומגעבונג, מיט וועלדער און פעלדער אַרום און אַרום. איין וואַלד, וואָס איז געלעגן נעבן דער איינ־

ציקער פאַבריק אין זשאַרקי האָט מען גערופן „די טאַנץ־בריק״. דאָרט פלעגט מען שפּאַצירן אין די זומערדיקע שבתים נאָכמיטאָג. דעמאָלט האָט מען דאָרט געקאָנט טרעפן דאָס גאַנצע שטעטל. גרופּעס יוגנט האָבן שפּאַצירט הין און צוריק, אַדורכגעגאַנגען דעם קרומען בוים איבערן וואַסער — אַזוי איז דורכגעשפּרונגען פון דער „טאַנץ־בריק״ אין קוזשיגלאָוער וואַלד אַריין. טייל גרופּעס זענען געזעסן אויפן גראָז, געלייענט ביכער, דיסקוטירט, געזונגען און אַמאָל אויך געטאַנצט. די „טאַנץ־בריק״ האָט נישט איין פּאָרל צונויפגעפּירט.

צו די שבתדיקע שפּאַצירן האָבן אויך געהערט דאָס אַרויסגיין קיין לעשניוו, אין לעשניאָווער וואַלד, צום לעשניאָווער סטאַק. דער וואַלד איז געווען אַ סאָס־נאָווער, אַ געזונטער. דאָרט פלעגט מען טרעפן אַ סך מענטשן, וועלכע זענען גע־קומען אַהין אויף זומער־וווינונג פון די אַרומיקע שטעט. דאָס איז געווען פאַר אונדז אינטערעסאַנט. אונדז האָט זיך אויסגעוויזן, אַז אָט די מענטשן ברענגען צו אונדז אין שטעטל אַ גרוס פון דער ווייטער גרויסער וועלט, צו וועלכער אונדזער יוגנט פון זשאַרקי האָט אַזוי שטאַרק געבענקט.

איז מען שוין געווען אין לעשניוו האָט מען געמוזט טרינקען אַ ביסל וואַסער פון סטאַק. דאָס איז געווען אַ קוואַל, וואָס איז שטענדיק געשפּרונגען פון דער ערד. דאָס וואַסער איז געווען ריין ווי קרישטאָל, זייער דערפרישנדיק און וווּנדער־באַר געשמעקט. מיר דוכט זיך, אַז קיין בעסערן געטראַנק האָב איך קיינמאָל נישט געטרונקען. וועגן דעם סטאַק האָט מען דערציילט פאַרשידענע לעגענדעס. דאָס וואַסער האָט געזאָלט האָבן גאָר ווונדערלעכע אייגנשאַפטן: פאַרבעסערן דעם אַפּעטיט צום עסן, היילן קראַנקע אויגן וכדומה.

פון לעשניוו פלעגט מען זיך אַמאָל אַריינכאַפּן קיין פּזשעוואָדישאָוויטש צו די סקאַלעס. מען פלעגט אויף זיי אַרויפקלעטערן און באַוווּנדערן פון דאָרט די גאַנצע געגנט אַרום.

נאָך אַזאַ שבת איז מען געווען געניגע מיד. זונטיק האָט זיך צוריק אָנגעהויבן דאָס נאָרמאַלע וואָכעדיקע לעבן — ביז מיטוואָך.

מיטוואָך איז געווען אַ וויכטיקער טאָג אין שטעטל — דער מאַרק־טאָג. וואָס פאַר אַ טומל, וואָס פאַר אַ גערויש! אין שטילן שטעטעלע איז געוואָרן לעבעדיק. פון אַלע זייטן זענען אָנגעקומען פורן מיט פּויערים און פּויערטעס. דער מאַרק איז געווען פאַרפלייצט מיט פּראָדוקטן.

מיר דוכט זיך, אַז זשאַרקי האָט מען געקאָנט אָנרופן אַ האַנטווערקער־שטעטל. דער רוב איינוווינער זענען געווען באַלמעלאָכעס: גאַרבער, שוסטער, שטעפּער און

שנײדער — בכלל פּראָדוקטיװע מענטשן, נישט קײן לײדיקגײערס און פירער פון לופט־געשעפטן — אַן אָרנטלעך אַרבעטזאַם שטעטל איז געװען אונדזער זשאַרקי.

אָנגעהױבן אַרבעטן האָט מען זײער פרי, כמעט נאָך אַלס קינד. בײם װערק־שטעל זענען געזעסן גאַנצע פאַמיליעס, עלטערן און קינדער. און װען האָבן די קינדער געזאָלט לערנען? פאַרשטײט זיך, אַז נאָר אין אָװנט, און אַלײן, אָן אַ לע־רער. לערנען האָט אָפּטמאָל געהײסן: לײענען ביכער, דורכן בוך דערקענען די װעלט, געשיכטע, ליטעראַטור; דורך צײטונגען — פּאָליטיק און אַנדערע ענינים.

ביכער האָט דער זשאַרקער יוגנט נישט געפעלט. איך בין איבערצײגט, אַז װײניק שטעטלעך אין פּױלן האָבן געהאַט אַזאַ רײַכע און אינטערעסאַנטע ביבליאָ־טעק װי זשאַרקי. מען דאַרף געדענקען, אַז די זשאַרקער ביבליאָטעק איז געגרינ־דעט געװאָרן דורכן אײגנטימער פון באַרימטן שטיבעל־פאַרלאַג. שטיבעל שטאַמט פון זשאַרקי. מיט זײַן איניציאַטיװ און הילף איז געשאַפן געװאָרן די ביבליאָטעק. געפירט די ביבליאָטעק האָט די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע „עזרא".

אין דער ביבליאָטעק פלעגט זיך צוזאַמענקומען די גאַנצע ײדישע יוגנט פון זשאַרקי. דאָ האָט מען געלערנט, דיסקוטירט, אַנטפּלעקט נײַע װעלטן און — אַ ביסל אױך געפלירטעװעט.

און װאָס קאָן מען טאָן מער, װען מען איז יונג?

אַלע מײַנע פרײַנדינס און פרײַנד פון יענע יאָרן, װעלכע געפינען זיך שױן לײדער נישט צװישן אונדז — דערמאָן איך דאָ מיט אַ שװערן זיפץ און מיט יראת הכבוד.

שײנדעל פּרעגער־טײטעלבױם

פון מײַן געבורטסשטעטל

זשאַרקי האָט געהערט צו די הונדערטער שטעטלעך אין פּױלן, װאָס זענען געװען גאַנץ װײניק באַקאַנט דער ברײטער באַפעלקערונג אין לאַנד. פאַר די ײדן אָבער פון דער אַרומיקער געגנט, װי למשל פון זאַװיערטשע, בענדין, סאָסנאָװיץ, טשענסטאָכאָװ און אַנדערע שטעט, איז דער זשאַרקער ײדישער ײשוב געװען זײער פּאָפּולער צוליב פאַרשידענע סיבות.

קודם כל איז די יוגנט אין זשאַרקי געװען די נאַציאָנאַל־געשטימטסטע אין דער גאַנצער אומגעגנט. מיר זענען געװען די ערשטע, װעלכע האָבן רע־

וואַלטירט קעגן דער פאַרקריפּלונג און דער אָפּגעשטאַנענקייט אין שטעטל, קעגן דער אונטערדריקונג פון די יידישע קלעריקאַלן, קעגן די פּרומאַקעס וועלכע האָבן געשטערט דער אַנטוויקלונג פון יידישן נאַציאָנאַלן באַוווסטזיין צווישן דער יידישער יוגנט אין יענער תקופה.

מיר אין זשאַרקי האָבן געהאַט אַ שיינע און געזונטע יוגנט, וואָס האָט אויפגעהויבן דעם קאַמף פאַר די נאַציאָנאַלע באַפרייונג־אידעען אַפילו קעגן די אייגענע עלטערן. מיר זענען געווען צווישן די ערשטע חלוצים, וואָס האָבן איבערגעריסן מיטן פאַרקריפּלטן, נישט־פּראָדוקטיוון לעבן אין קליינעם גלות־שטעטל און אָנגעהויבן אַ ניי קאַפּיטל.

מיר האָבן מיט גרויס התמדה געלערנט די העברעישע שפּראַך, געפאָרן אויף הכשרה און עולה געווען קיין ארץ־ישראל. דערין האָבן מיר געהאַט די מיטהילף פון אַ סך פּראָגרעסיווע עלטערן און איבערגעגעבענע ציוניסטן.

דער ערשטער און בעסטער צווישן זיי איז געווען קאָפּל מינץ ע"ה, אַ לערער פון העברעיש. ער האָט זייער אַ סך געטאָן פאַרן דערציען די יוגנט פון שטעטל אין נאַציאָנאַלן גייסט און פאַרן דערלערנען זיי די העברעישע שפּראַך. שפּעטער, נאָך זיין פּריצייטיקן טויט, האָט געטאָן די אַרבעט מיין פאָטער ע"ה, וועלכער איז געשטאַנען בראש פון דער קהילה מצד די ציוניסטן. מיין פאָטער ע"ה האָט זיך נישט אָפּגעשראָקן פאַר קיין שום דראָונגען פון די עקסטרעם־רעליגיעזע קרייזן און פאַרגעזעצט דעם קאַמף פאַר דער ציוניסטישער אידעע. ער איז תמיד געווען אויף דער זייט פון דער ציוניסטישער יוגנט — קעגן די־אגודיסטיש־ אָרטאָדאָקסישע קרייזן — פאַר אַ געזונטער און נאַציאָנאַלער דער־ציונג פון דער יוגנט אין שטעטל.

סעפּטעמבער 1939

דעם 15־טן סעפּטעמבער 1939 האָב איך געזאָלט באַפרייט ווערן פון פּוילישן מיליטער, אין וועלכן איך האָב זיך געפונען אויף רעגולערער דינסט אין אַ פּוס־גייער־פאַרמאַציע. ביי יעדן מיליטערמאַן איז דאָס דער גליקלעכסטער מאָמענט, ווען ער דערוואַרט זיך ענדלעך צו שרייבן אַהיים, אַז מען זאָל אים שיקן די ציווילע מלבושים. עס ווילט זיך באַפרייען פון שווערן דיסציפּלין־לעבן איז די קאַזאַרמעס און מען הייבט אָן טראַכטן וועגן דער צוקונפט אין ציווילן לעבן.

פאַר מיר האָט די באַפרייונג פון מיליטער געהאַט אַ גאַר וויכטיקע באַ־דייטונג: דאָס האָט געהייסן, אַז איצט וועל איך קאָנען פאַרווירקלעכן מייז

טרוים פון די יינגסטע יאָרן אַן — פאָרן אויף „הכשרה", דורכמאַכן די גע־העריקע חלוצישע צוגרייטונג און עולה זיין קיין ארץ־ישראל.

דער גורל האָט אָבער אַנדערש געוואָלט. ער האָט אַ סוף געמאַכט צו אַלע מיינע שטרעבונגען און חלומות.

דעם 1־טן סעפטעמבער 1939, צוויי וואָכן פאַר מיין באַפרייונג, זענען די דייטשן אַנגעפאַלן אויף פוילן און אין משך פון געציילטע טעג איז צעקלאַפּט געוואָרן די גאַנצע פוילישע אַרמיי. דאָס פוילישע מיליטער האָט געהאַלטן אין איין אַפּציען אַלץ ווייטער און ווייטער, ביז פון דער אַנדערער זייט זענען גע־קומען די סאָוויעטן. איך האָב דעמאָלט זיך געפונען נישט ווייט פון דער נייער דייטשיש־סאָוויעטישער גרענעץ ביים טייך סאַן.

אין יענער צייט האָט זיך אָנגעהויבן אַ וואַנדערונג אין אַלע זייטן. אַ טייל האָבן באַשלאָסן אַריבערצוגיין אויף יענער זייט, צו די סאָוויעטן, אַנדערע האָבן אָנגעהויבן גיין צוריק אַהיים. איך בין געווען אין אַ שטאַרקער פאַרלעגנהייט און נישט געוווסט וואָס צו טאָן. גיין אַהיים — הייסט עס גיין צום דייטש, צו היטלערן, און דאָס האָט זיך נישט געגלוסט, הגם מיר האָבן נאָך דעמאָלט נישט געוווסט, וואָס היטלער גרייט צו פאַר די יידן; גיין ווידער „אויף יענער זייט", צו די סאָוויעטן, האָב איך אויך נישט געקאָנט זיך דעצידירן, ווייל עס האָט מיך שטאַרק געצויגן צו די עלטערן, צו די שוועסטער, צו מיין שטעטל, וווּ איך האָב פאַרבראַכט מיינע בעסטע קינדעריאָרן, צו מיינע חברים, מיט וועלכע איך האָב צוזאַמען געוועבט מיינע ציוניסטישע טרוימען, חלוצישע לידער גע־זונגען, אויף אויספלוגן אין די בערג געגאַנגען און ביז שפּעט אין די נעכט געפירט וויכוחים אויף די אסיפות.

ניין. אך האָב דאָס אַלץ נישט געקאָנט מיט איינמאָל פאַרגעסן און איבער־רייסן דערמיט. איך האָב געפירט מיט זיך אַ שווערן קאַמף, ווייל עס האָט מיך שטאַרק געצויגן „אויף יענער זייט". וועגן אייזערנעם פאַרהאַנג האָבן מיר נאָך נישט געוווסט...

צוויי וואָכן האָב איך געוואַנדערט צופוס אַ האַלב־הונגעריקער. איך בין געשלאָפן ביי פויערים און אויסבאַהאַלטן זיך פון די דייטשן אויף די וועגן. הונדערטער קילאָמעטער האָב איך דורכגעמאַכט איבער פעלדער און וועלדער ביז איך האָב זיך דערשלאָגן צו מיין אַלטער היים, צו מיין געבורט־שטעטל.

לײדער האָט דאָס לאַנג נישט אָנגעהאַלטן. איצט זענען מיר געבליבן בלויז די דערינערונגען פון אַמאָל. דאָס שטעטל זשאַרקי עקזיסטירט ווייטער, אָבער

אָן יידן. דער גרעסטער טייל פון זיי איז מער נישטאָ. איינצלנע בלויז איז געלונגען זיך אָפּצוראַטעווען, כדי זיי זאָלן דערמאָנען די טרויעריקע פאַרגאַנגענהייט.

אליעזר ריטערבאנד

אַ בליק אויף צוריק

אַ הייליקע שטילקייט רוט איבערן שטעטל. אויף די טראָטואַרן נעבן זייערע הייזלעך זיצן אַלטע פרויען און מענער פון עמק און שמועסן צווישן זיך געמיטלעך און זאָרגלאָז. די שבתדיקע אַטמאָספער מאַכט זיי פאַרגעסן אין די אַלע דאגות פון אַ גאַנצער וואָך. אפשר צום טויזנטסטן מאָל דערציילן זיי די זעלבע אַלטע געשיכטעס און פאַסירונגען, וואָס זענען זיך פאַרלאָפן מיט אַ סך יאָרן צוריק.

מען דערציילט זיך וווּנדערלעכע געשיכטעס וועגן פריצים, וואָס האָבן געפּייניקט זייערע יידישע אַרענדאַרן און מיט דער הילף פון הייליקן צדיק איז דער אַרענדאַר געהאָלפן געוואָרן און דער פוריץ האָט געהאַט אַ שוואַרצן סוף.

מען דערציילט וועגן די אַמאָליקע רוסישע צאַרן, ביי וועלכע מ׳האָט געדינט 25 יאָר אין מיליטער און וועגן די קינדער, וואָס מ׳האָט געכאַפּט אין מיליטער. איז דאָך ר׳ אביגדור קראָקעווער געווען אַזאַ סאָלדאַט ביי פּאַניען, אָפּגעדינט 25 יאָר, אויסגעפּאָרן אַלע טייכן און ימען און זיך אָנגעזען אַ וועלט.

אַזוי קוויקט מען זיך מיט די מעשות און מ׳האָט הנאה פונעם שבת, וואָס איז ביי אָט די יידן אַזוי טייער און הייליק זינט אַלע צייטן און דורות.

די זון האַלט שוין ביים אונטערגיין. אירע לעצטע שטראַלן קלעטערן איבערן הויכן קלויסטער־שפּיץ, וואָס שטייט אויפן מאַרק־פּלאַץ. דער מאַרק־פּלאַץ גופא איז דורכויס באַוווינט פון יידן. צווישן אַנדערע געפינט זיך אין מאַרק דאָס הויז פון יאָשע ראָטשטיין. אין דעם דאָזיקן הויז זענען פאַראַן די „שטיבל־ביבליאָטעק" און די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע. פון אָט דעם הויז טראָגט זיך דאָס געזאַנג פון דער ציוניסטישער יוגנט. אין דעם שבתדיקן בין־השמשות גיסט זיך דאָס פאַרבענקטע געזאַנג צונויף מיט דעם אָוונט, וואָס שלייכט זיך אַריין אומבאַמערקט מיט אַ קילער פרישקייט.

אַ ביסל ווייטער, פון אַ צווייטער גאַס, הערט זיך אָן אַנדער געזאַנג. דאָס זינגען די יוגנטלעכע, די קלענערע חברה, די פריילעכע זאָרגלאָזע בחורים פון „השומר הצעיר". עס קלינגען די לידער „תחזקנה", „הנה מה טוב ומה נעים". עס גייט

דער קרן־קיימת באזאר

דאָרט אַ לעבעדיקער הוראַ־טאַנץ. דאס גאנצע שטעטל צעזעגנט זיך אין שבתדיקן בין השמשות. פון אלע זייטן הערן זיך חסידישע ניגונים פון די חסידים־שטיבלעך, ווו יידן זיצן ביי שלוש־סעודות. זיי זינגען פאַרבענקט מעלאַנכאָלישע ניגונים, צוגעפאסטע צו דער שטימונג פון אוועקגייענדיקן שבת. די געזאַנגען ציען זיך אָן אַ סוף. מען וויל אויפהאלטן דעם שבת וואָס לענגער. דאס איז דאָך דער איינציקער זארגלאזער טאג אין דער גאנצער וואָך. שבת דארף מען נישט צאלן קיין וועקסל, שבת דארף מען נישט בארגן קיין גמילת־חסד, שבת האָט מען נישט קיין מורא פארן סעקוועסטראטאר. מיט איין ווארט: באה שבת, באה מנוחה.

סליחות־טעג

אַ פינצטערע שטילע נאכט איז אויסגעשפרייט איבערן שטעטל. קיין עלעק־טרישע באלייכטונג איז דעמאָלט אין שטעטל נאָך נישט געווען. צו חצות הייבט זיך אָן אַ באוועגונג. און די פענצטער פון די יידישע שטובן צעפינקלען זיך די שוואכע שטראלן פון חלבנע ליכטלעך. טירן סקריפען. פון אלע געסלעך שלייכן זיך מענטשן — מענער, פרויען און יינגלעך גייען צו סליחות. מיט לאמטערנס באַלייכט מען זיך דעם וועג אין דער געדיכטער פינצטערניש.

די בתי־תפילה ווערן פול מיט מענטשן. איבערן שטעטל טראָגט זיך דער טרויעריקער סליחות־ניגון און ווייט אין דער פינצטערער נאכט אריין גיסן זיך די טענער פון דער תפילה:

זכור ברית אברהם ועקדת יצחק!

ערב יום־כיפור

דאָס שטעטל באַקומט גאָר אַן אַנדער אויסזען. יידן גרייטן זיך צום יום הדין: אַלץ זעט עפּעס היינט אויס אַנדערש ווי אין יעדן טאָג פון אַ גאַנץ יאָר. אַ סודותפולער בלווילעכער נעפּל ליגט נידעריק איבער דער ערד. אַ מילד ווינטל בלאָזט און פאַרשפּרייט די זיסע ריחות פון די צייטיקע פּרוכטן. די זון רייסט זיך אַרויס פונעם נעפּל און שיקט אירע וואַרעמע שטראַלן צו דער ערד.

יידן איילן זיך היינט מער, ווי יעדן אַנדערן טאָג. די פּנימער זענען ערנסטער, די בליקן — מילדער און פול מיט ליבשאַפט און פאַרצייונג.

מיטאָג־צייט ווערן אַלע קלייטן געשלאָסן. אין איילעניש עסט מען די לעצטע מאָלצייט — די סעודה מפסקת. טאַטעס לייגן אַרויף די הענט אויף די קעפּ פון זייערע קינדער און בענטשן זיי מיט דער ברכה: ישימך אלהים כאפרים וכמנשה. די שטובן בליאַנקען פון ריינקייט און ווייסקייט.

באַלד ווערן די גאַסן פול מיט יידן, וואָס איילן צו כל נדרי. יידן אין קיטלען, אין שוואַרצע זיידענע קאַפּאָטעס, אין ווייסע סקאַרפּעטן און שטעק־שיך, מיט טלית און מחזור אונטערן אָרעם — אַזוי גייען זיי שנעל אין די שולן און שטיבלעך.

די בתי תפילה זענען פול. אפילו די אפיקורסים פון אַ גאַנץ יאָר קומען אויך צו כל נדרי. די גאַסן זענען ליידיק. און הגם אין שטעטל וווינען אויך אַ צוויי טויזנט קריסטן, זעט מען נישט קיין מענטש אין דרויסן.

צומאָרגנס, יום כיפור, איז אין גאַס דאָס זעלבע בילד: שטיל און פּוסט. אין די בתי תפילה איז גרויס די היץ. דאָרט ברענען הונדערטער חלבנע יום־כיפור־ליכט, אַריינגעשטעקטע אין זאַמד פון די הילצערנע קאַסטנס. די צוזאַמענגע־דרענגטע מענטשן־מאַסע אָטעמט שווער. מען דאַוונט און מען בעט, מען קלאַפּט על חטא פאַר זינד, וואָס מ׳איז זייער אָפּט נישט באַגאַנגען. מען פּייניקט זיך אין תענית און מען פאַרגעסט די וועלט מיט איר וואָכעדיקייט. היינט איז דאָך יום כיפור, דער גרויסער יום הדין.

ווער ס׳האָט נישט געזען אַזאַ יום כיפור אין אַ יידיש שטעטל, דער קאָן זיך נישט פאָרשטעלן ווי טיף און גרויס ס׳איז געווען די אמונה ביי אָט די יידן. אויס־געטוענע פון יעדער וואָכעדיקייט — האָבן זיי זיך דערהויבן צו דער העכסטער הייך פון ריינקייט און קדושה. אויב מען געדענקט, אַז צענדליקער מענטשן פלעגן אַוועקפאַלן אין חלשות און דאָך האָבן זיי דעם תענית נישט איבערגעריסן — מוז מען מודה זיין, אַז בלויז יידן זענען פעיק געווען אויף אַזאַ מסירת נפש פאַר זייער אמונה.

דריי דורות: אלחנן, שלמקע און מאטל פראמער

אין דער יום כיפור־נאַכט צו כל נדרי, בעת דאָס גאַנצע שטעטל איז געווען פאַרזאַמלט אין די שולן און בתי מדרשים, האָט פלוצלינג זיך דערהערט אַ געשריי: „געוואַלד, יידן, ס׳ברענט!"

שריפות אין שטעטל האָבן געהערט צו די גרעסטע פלאָגן. די קליינע היל־צערנע הייזקעס, צוגעוואַקסענע איינע צו דער אַנדערער, געדעקטע מיט פאַפע, האָבן געפלאַקערט ווי שטרוי. הונדערטער משפחות פלעגן דאַן בלייבן אָן אַ דאַך איבערן קאָפּ.

דאָס מאָל האָט די שריפה אויסגעבראָכן אין דער ווייבער־שול. ס׳איז אויס־געבראָכן אַ פּאַניק. אַלע זענען געלאָפן ווי וואַנזיניקע. בלויז איין מענטש האָט נישט געטראַכט וועגן זיך. דאָס איז געווען אלחנן פראָמער. וואָס פאַר אַ ווערט האָט דען זיין נפש, זיין הויז, זיין משפחה — אַז די שול ברענט, און אין דער שול זענען דאָך פאַראַנען ספרי תורה, מ׳דאַרף זיי ראַטעווען.

פון דער שול האָט געזעצט אַ געדיכטער, שוואַרצער רויך, אָבער דאָס האָט נישט אָנגעוואָרפן קיין פחד אויף אלחנן פראָמער. ער איז אַריין אין דער ברע־נענדיקער שול און דורכן שטיקנדיקן רויך דערשלאָגן זיך צום ארון קודש. מיט האַרצקלאַפעניש האָט ער אַרויסגעכאַפּט די ספרי תורה, געטוליעט זיי צו זיין ברוסט און געזוכט דעם וועג צו דער טיר. אָבער שוין נישט קיין קנוילן רויך, נאָר העלע פייער־פלאַמען האָבן אַרומגעכאַפּט אלחנן מיט די ספרי תורה. דעם וועג אַרויס האָט ער שוין מער נישט געפונען. ער איז פאַרברענט געוואָרן צוזאַמען מיט זיינע טייערע הייליקע ספרי תורה. ער איז אומגעקומען אויף קידוש השם.

שלמקע פראמער — זיין זון

דאָס שטעטל זשאַרקי ליגט נישט ווייט פון דער דייטשישער גרענעץ. יידן אין שטעטל דאַרפן פרנסה. אַ טייל פון דער באַפעלקערונג פאַרנעמט זיך מיט שמוגלען סחורות פון דייטשלאַנד. די רוסישע צאָל־באַאַמטע, די אַזויגערופענע סמאַרציקעס, מאַכן אָפט רעוויזיעס ביי די פאַרדעכטיקטע יידן. נישט תמיד גיט זיך זיי איין צו געפינען די סחורות, ווייל יידן האָט געהאַט זייערע גוטע באַהעלטענישן פאַר דעם שמוגל. און אויב מען האָט שוין יאָ אַמאָל געפונען עפּעס — האָט מען געגעבן אין יד אַריין און מיט דעם איז דער ענין ליקווידירט געוואָרן אויפן אָרט.

מאַכט זיך אַ מעשה און אין שטעטל ברעכט אויס אַ שריפה. ביז די פייער־לעשער זענען אָנגעקומען איז שוין דאָס גאַנצע שטעטל געווען אין פלאַמען. די יידן האָבן געטראָגן זייערע שטוב־זאַכן און סחורות צו דער זשעקע — אַ פלוס, וואָס האָט

זיך געצויגן דורכן שטעטל — מחמת דאָרט איז געווען דאָס זיכערסטע אָרט קעגן פייער.

פלוצלינג איז אָנגעקומען אַ רוסישער צאָל־נאַטשאַלניק רייטנדיק אויף אַ פערד אין דער באַגלייטונג פון זיינע מיטהעלפער. ער האָט באַפוילן די סמאָר־טשיקעס צו מאַכן אַ רעוויזיע צווישן די זאַכן ביי דער זשעקע. ווען שלמקע פראַ־מער האָט זיך וועגן דעם דערוווּסט, איז ער תיכּף געקומען צו לויפן, צוגעגאַנגען צום עלטסטן און געזאָגט: „איך בעט אייך איבערצורייסן מיט דער רעוויזיע. ווען דאָס שטעטל איז אין אַזאַ צרה, האָט איר נישט קיין רעכט צו מאַכן רעוויזיעס". — „ווער ביסטו דאָס?" — האָט געפרעגט דער נאַטשאַלניק. — „איך בין אַ בירגער פון דער שטאָט און כ'וועל נישט דערלויבן צו מאַכן רעוויזיעס". דער נאַטשאַלניק האָט אַרויסגעצויגן די שווערד פון שייד, אָבער אין דעם מאָמענט האָט שלמקע אַרויסגעכאַפּט פון יענעמס הענט די שווערד און זי צעבראָכן. מ'האָט אים תיכּף אַרעסטירט און אַוועקגעשיקט קיין וואַרשע.

בעת מ'האָט אים געפירט אַ געשמידטן אין קייטן איבער די וואַרשעווער גאַסן, האָט ער געשריגן: „יידן, איך בין ריבצ'עס און אלחננס זון, ראַטעוועט מיך!" יידן אין וואַרשע האָבן געוווּסט, ווער עס זענען געווען ריבצ'ע און אלחנן פראַמער. זיי האָבן אַלץ געטאָן און שלמקע באַפרייט.

שלמקע פראַמער איז געשטאָרבן אין טיפן עלטער ביים אָנהייב פון דער ערשטער וועלט־מלחמה אין יאָר 1914.

מאטל פראמער — אן אייניקל פון אלחנן

מאָטל פראַמער איז געווען איינער פון די שענסטע באַלעבאַטים אין שטעטל. ער האָט נישט פאַרמאָגט די דרייסטקייט פון זיין פאָטער שלמקע און אויך נישט דעם טעמפּעראַמענט פון זיין זיידן אלחנן. דאָס איז געווען אַ ייד מיט אַ הדרת פּנים, וואָס האָט געוועקט צו זיך דרך ארץ. ער איז געווען אַ שטילער און באַשיי־דענער מענטש, וואָס האָט נישט געקאָנט קיין הויך וואָרט אויסריידן. אָט דעם ייד האָט דער זשאַרקער נאַצי־בירגערמייסטער, קאָוואַליק, אויסגעקליבן פאַר זיין קרבן.

איינמאָל איז מאָטל פראַמער גערופן געוואָרן אין ביוראָ פון בירגערמייסטער קאָוואַליק. ווען ער איז אַהין געקומען האָט ער דאָרט געטראָפן צוויי טונקעלע פאַרשוינען. מאָטל פראַמער איז געווען אַן אייזן־סוחר און קאָוואַליק האָט אים גערופן, אַז מאָטל זאָל אים אַרויסגעבן דאָס באַהאַלטענע אייזן. קאָוואַליק האָט אָבער גאַנץ גוט געוווּסט, אַז פראַמער האָט נישט קיין אייזנוואַרג. ווען מאָטל פראַמער האָט אים דאָס געזאָגט, האָט קאָוואַליק באַפוילן די צוויי פאַרשוינען, אַז

זיי זאָלן זיך פאַרנעמען מיטן זשיד. די צוויי האָבן דעם אומגליקלעכן גענומען שלאָגן ביז בלוט און ערשט דעמאָלט, ווען ער איז געפאַלן אַ באַוווסטלאָזער — האָבן זיי אים אָפּגעלאָזט. ער איז נישט געווען בכוח אַהיימצוגיין מיט די אייגענע כוחות. דער יודענראַט האָט אים אָפּגעפירט אַהיים אַ קראַנקן און צעשלאָגענעם. מיט דער דאָזיקער טאַט האָט קאָוואַליק געוואָלט טרעפן די גאַנצע יידישע באַפעל־קערונג און אָנוואַרפן אויף איר אַ פּחד.

מאָטל פראַמער איז געשטאָרבן אין זשאַרקי אין יאָר 1941 בעת דער טיפוס־עפּידעמיע.

א שטיקל רעזומע

אַ קליין שטעטל מיט 3000 יידישע נפשות — און דאָך האָט עס געשפּרודלט מיט ענערגיע אויף אַלע געביטן פון קולטור־געזעלשאַפטלעכן לעבן. אין אָט דעם קליינעם שטעטל האָבן עקזיסטירט אָרגאַניזאַציעס פון אַלע ריכטונגען אויף דער יידישער גאַס, ווי צום ביישפּיל: די אַלגעמיין־ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע, השומר הצעיר, מזרחי, החלוץ המרכזי, פּועלי ציון רעכטע און לינקע, אַ קליינע בונדישע אָרגאַניזאַציע, אַ ספּאָרט־קלוב „מכבי", אַ דראַמאַטישער קרייז ביי דער ציוניסטי־שער אָרגאַניזאַציע, 2 בענק, איינע — די קאָאָפּעראַטיוון־באַנק פון „דזשוינט", וועלכע האָט געהאַט איר צענטראַלע אין וואַרשע, אויף חמאַרסקע 6 — און די צווייטע — די קרעדיט־באַנק, אַ האַלב־פּריוואַטע. ס'האָבן עקזיסטירט פאַרשי־דענע חברות: חברת תלמוד תורה, ביקור חולים, הכנסת כלה, גמילת חסדים און חברה קדישה.

אין אַלע ימים טובים פלעגן די חברות זיך צונויפקומען און איינאָרדענען א מסיבה. דעמאָלט פלעגן אויסגעוויילט ווערן נייע פאַרוואַלטונגען און גבאים.

דאָס שטעטל האָט געזעלשאַפטלעך און קולטורעל זיך אויסגעלעבט אויף אַלע געביטן, געצויגן זיין מאַראַלישע טראַדיציע פון רייכן 600־יאָריקן עבר און געלעבט אין די נאָרמאַלע פריידן און ליידן — ביז ס'איז געקומען די ברוטאַלע האַנט פון די נאַצישע מערדער, וואָס האָט אויסגעריסן אַלץ מיטן וואָרצל און אַ סוף געמאַכט צום 600־יאָריקן יידישן ישוב אין זשאַרקי.

יעקב פישר

מיין שטעטל (עפיזאדן)

ווי ווייט ביסטו, מיין שטעטל, און דאָך — אזוי נאענט.

וויפל וואַסערן זענען שוין אפגעפלאסן, זינט איך האָב דיך פארלאזן, וויפל ימען טרערן זענען דורך דער צייט פארגאסן געווארן, און דאך ביסטו אזוי פריש אין זכרון.

טיילמאָל זע איך דיך, ווי א ווייטן חלום, ווי אן אלט פארשטויבט בילד. אָבער פארט אזוי קלאָר: מיין שטוב, יעדעס געסעלע, יעדעס הייזעלע, יעדער נאמען

דער מארק פלאץ אין זשארקי

און צונאמען. אָט איז דער ברייטער מארק, ווייטער — די שול. און דאָרט — דער וואלד, די פאבריק, דער טייך וואס פליסט און שלעפט מיט שטיינער, זאמדן געוויקסן.

אָט זע א־ך שפאנען מענטשן אין מארק הין און צוריק. זיי שמועסן הויך וועגן אלץ און אלעמען. ביי דעם איז א שמחה, ביי יענעם — א טרויער. די האָט חתונה און יענע איז געבליבן אן אלמנה.

און קינדערלעך לויפן אַרום אין די גאַסן מיט די פאה׳לעך און ארבע־כנפות אין דרויסן. די זון שיינט — אַ מחיה, די פייגעלעך צוויטשערן, דיביימער בליען. ווער קאָן זיך גלייכן צו אָט די קינדער?

גויים שטייען און קוקן מיט קנאה און שנאה. זייערע בליקן זאָגן: אָט, אַ פויליש שטעטל — און אַזוי פאַריידישט. יידן לעבן, האַנדלען, פאַרדינען און מען באַגריסט זיך אַזוי פריינדלעך: „גוט־מאָרגן ר׳ משה־שמחה" — „שלום־עליכם, ר׳ פנחס־שלמה" — „עליכם־שלום, נפתלי".

.2

שבת.

שאַ־שטיל און רואיק. די קראָמען זענען פאַרמאַכט. אַלע זיצן איצט אין די שטובן מיט גאַנצן בני־בית. אויף די טישן איז פון כל־טוב און מען זינגט זמירות אויפן קול: „כל מקדשי..." ליכטיק איז אַרום די ווייסע טישטיכער. אַ גאָלדענער זאַמד איז אויסגעשפּרייט אין דרויסן און קינדער גייען אַרום אויסגעפּוצט אין נייע מלבושים.

שבת פאַרנאַכט לאָזט זיך אַרויס אויף שפּאַציר קינד און קייט, חסידים און בעלי מלאכה׳ס. מען גייט אין דער לענג און אין דער ברייט. די יוגנט זינגט חסידישע און ציוניסטישע לידער.

אַ גאַנצע וואָך איז מען פאַרנומען, פאַריאָגט און פאַרהאָרעוועט. ווער אין ווערקשטעל און ווער אין קלייט, ווער אין דאָרף און ווער אין די אַרומיקע שטעט מישקוו, טשענסטאָכאָוו, זאַוויערטשע, בענדין, יידן האַנדלען מיט אַלץ וואָס עס לאָזט זיך: שיך און מאַנטלען, פּוטער און פלייש, פּרוכטן און פיש, תבואה און לעדער. אַלץ איז אַ סחורה!

אַזוי גייען טעג און יאָרן, וואָכן און שבתים, יום־טוב און וואָכן־טעג. אַלץ גייט פאַרביי, און מען הייבט ווידער אָן פון דאָס ניי.

זומער און ווינטער, האַרבסט און פרילינג. גאָט איז אַ פאָטער און ער פאַר־לאָזט נישט זיינע קינדער. אַמאָל מער, אַמאָל ווייניקער — מען קומט אַדורך...

.3

א ליבע אין שטעטל...

מיר גייען שפּאַצירן איבער די וואַלד־וועגן. דער טאָג איז אַ הייסער און אַ דורשט־וועקנדיקער. מיר שטעלן זיך אָפּ ביי יעדן ברונעם און קוואַל. אינעם וואַסער זעען מיר דעם אָפּשיין... די אויגן קוקן שעמעוודיקע. די געדיכטע ביימער

זענען פול מיט שאָטן. די צווייגן באַוועגן זיך אין ווינט און קילן די צעהיצטע פּנימער. דער וואַלד איז גרויס. די וועלט איז ברייט און עס וועקן זיך אויף טרוי־מען וועגן ימען און ברעגן.

עס גלוסט זיך נישט אומצוקערן אין ענגע פּוסטע שטעטל און ווידער זיך באַגעגענען מיט די אַלט־באַקאַנטע פּנימער.

מיר גייען האַנט ביי האַנט און אָטעמען פרישע לופט וואָס מערער, וואָס שטאַרקער!

די נאַכט פאַלט־צו. מיר קערן זיך אום אַהיים שטיל, בגנבה, דורך הינטער־געסלעך, כדי נישט צו ווערן באַמערקט דורך שכנים מיט לאַנגע צינגער, דורך די עלטערן... אַזוי גייען דורך טעג פון שפּאַנונג און האָפענונג. מען דאַרף ווידער וואַרטן 6 טעג אויפן שבת.

און יעדן טאָג אַדורכגיין פאַר איר הויז און קוקן פונדערווייטנס אויף איר פענצטער, אפשר וועט זי זיך באַווייזן. דערווייל פאַרגייען טעג און וואָכן. עלטערע שוועסטער און ברידער וואַרטן שוין פון פריער אויף תנאים, אויף אַ חתונה. שדכנים לויפן. כלי־זמרים ציילן די טעג און מיידלעך — די יאָרן... און דאָ ברענגען יינגערע מיידלעך און בחורים גאָר נייע מנהגים — אָן שדכנים, אָן תנאים, אָן עלטערן...

אַ נייע וועלט, אַ נייע יוגנט.

פרעמד און פראָסט. אָן בושה און דרך־ארץ. אַ מאָדנע ליבע — אַ פרייע!...

.4

אַ שרפה!

עס ברענט! וווּ? ווער? ביי וועמען?

קיינער ווייסט נישט. אַלע לויפן און שרייען. אַ בהלה אין שטעטל.

אַ רויטער הימל באַלייכט די געסלעך. וואָלקנס רויך הייבן זיך אין דער הייך. פונקען פליען און צעשפּרייטן זיך אין דער ווייט.

האַלב־פאַרשלאָפענע לאָזן זיך אַרויס איבער די גאַסן. מענער, פרויען און קינדער טומלען און לויפן. אינדרויסן באַווייזן זיך שוין קופערס, קוישן, קאַסטנס. מענטשן פּאַקן זיך. מען שלעפּט פון די שטובן מלבושים, בעטגעוואַנט, טעפּ, שענק און בעטן.

פון דער ווייטנס הערן זיך הילכיקע גלאָקן: בים־באַם, בים־באַם! סירענעס פון פייערלעשער פאַרטויבן די גאַסן. מען כאַפּט פערד־און־וואָגן ביי די באַלע־גאָלעס און מען מאָבילעזירט מענטשן צו די פּלומפּן. שטייען יידן און שעפּן וואַסער.

ווער מיט וויאַדרעס און ווער מיט קישקעס. מען גיסט וואַסער אויף מויערן און דעכער.

— ווער האָט געמאַכט אַ „בורא מאורי האש״?

דאָס איז די איינציקע פראַגע. קיינעם פאַלט נישט איין, אַז די שרפה איז אויסגעבראָכן צוליב אַ צופאַל. אוודאי איז דאָס עמיצער, וואָס דאַרף מאַכן פליטה, אָדער וואַרט אויף אַסעקוראַציע...

און יידן שטייען און „בענטשן״ יענעם, וואָס איז גרייט געווען צו ברענגען אַ חורבן אויפן גאַנצן שטעטל. די שרפות־געפאַר הענגט איבערן שטעטל באַזונדערס אין זומער, אין דער צייט פון שניט, ווען די זון גליט און די תבואה טריקענט זיך אויפן פעלד.

אַזוי ברעכן אויס שרפות יעדן מאָנטיק און דאָנערשטיק און שטענדיק ווערן עַל פי נס ניצול יידישע שטובן, חוץ די קליינע הייזלעך, וואָס האַלטן זיך קוים אויף די פיס, ברעכן זיך אונטער יעדן ווינט און ווערן פאַרברענט פון יעדן פונק...

אברהם אייזענבערג

ליקווידאַציע

שטיל, אַזוי ווי אויף אַ בית־הקברות
שטייען די הײַזלעך פֿאַרזונקען אין טרויער.
קיין שפּור פֿונעם לעבן איז דאָ נישט געבליבן,
גרוי און שוואַרץ איז איצט יעדע מויער.

ווען כ'גיי איבער פּוסטע און וויסטע גאַסן,
דערהער איך דעם עכאָ פֿון אייגענע טריט.
איך קוק זיך אַרום: איך זע נאָך די שפּורן
פֿון אומשולדיק פֿאַרגאָסענעם בלוט.

איך עפֿן אַ טיר אין אַ הײַזל אַ קליינס.
אין יעטוועדן ווינקל דער סימן פֿון דלות.
אַן אַלטע שאַפֿע שטייט אויפֿגעפּראַלט:
אויף אַ פּאָליצע זע איך אַ צעריסענעם טלית.

אַ חומש, אַ מחזור, אַ סידור, אַ תּחינה.
ווער דאַרף זיי שוין האָבן, די הייליקע ספֿרים?
אַלע וואָס האָבן געלעבט דאָ אַמאָל,
פֿאַרטריבן מען האָט צו די פֿינצטערע קבֿרים.

דאָס בית־המדרש, פּוסט און ליידיק,
מיט אויסגעהאַקטע שויבן שטייט.
פֿאַרשטומט אויף אייביק דער גמרא־ניגון,
וואָס פֿלעגט זיך טראָגן שוין פֿון ווייט.

אויך די גרויסע שול די שיינע
איז ווי אַ חורבה שטיין געבליבן.
אירע מתפללים, גרויסע און קליינע,
זענען אַלע צחאַמען געוואָרן פאַרטריבן.

איינגעהילט אין דער פינצטערער נאַכט
ליגט דאָס שטעטל אין טיפן טרויער.
אויף מאָרגן איז ווידער אַ טאָג געקומען,
אַ טאָג אָן זון, אַ טאָג אַ גרויער.

ערשט נעכטן פון דאַנען געוואָרן פאַרטריבן
אונטער אַ האָגל פון קוילן און פייער.
אַש און רויך איז פון זיי געבליבן —
פון מענטשלעכן לעבן, וואָס איז הייליק און טייער.

געטריבן ווי הינט דורך די נאַצישע מערדער
אויף זייער לעצטן וועגן פון ליידן און פּיין,
דער וועג איז געוואָרן נאַס פון די טרערן,
די לופט איז געוואָרן פאַרהילכט פון געוויין.

זאָל יענער טאָג פאַרוואַנדלט ווערן
אין אַן אייביקער פינצטערער נאַכט.
זאָל די זון מער דאָרט נישט שיינען
פאַר דעם שטנס שוואַרצע מאַכט!

יעקב פישר

לזכרו של יחיאל רוזינר ז"ל

יחיאל רוזינר ז"ל

לא זכה האיש לראות את המפעל שכה חלם עליו, יחד אתנו — כי יתגשם אי־פעם.

הוא הלך לעולמו בטרם הופיע הספר לזכר עיירתנו, ולא נוכל לפסוח ביום זה עת נתיחד כולנו עם דפי הספר ונח־פש בו את יקירינו, שמות וזכרונות, מבלי להזכר ביחיאל...

הוא היה אדם עניו וצנוע, לא אהב להתבלט לא בחיי יום ולא בחברה. הוא אהב לעשות ולא לדבר. ברבוי די־בירים ראה החלשת המעשה.

במשך כל השנים היה הרוח החיה של ועד יוצאי ז'ארקי בישראל. לו יש להו־דות על הפגישות השנתיות המתקיימות מדי שנה בשנה.

לא פעם נפגשנו ודברנו על מפעל זכרון ממשי להנצחת העיירה ואנשיה, על העבר היפה, על יהודיה ומנהגיה. וכשהצענו לא פעם לבצע איזה מפעל כספי למטרה זו, הוא התנגד לזה בתוקף, — „לא צריך לאסוף סתם כסף באין מטרה קונקרטית"! — היה אומר.

והנה אחרי שנים של התלבטויות זכינו להגשים את מטרתנו־מטרתו. ומה חבל שיחיאל איננו ביום זה אתנו, על מנת שנוכל יחד עמו לברך על „שהחיינו והגיענו לזמן הזה!"

א. א.

קדיש אחרי יקירינו

זכר נזכר וקדש נקדש את בני קהילתנו ז׳ארקי, **אשר עונו למוות** על־ידי צוררי עם ישראל האכזריים ביותר בתולדותינו.

גל־עד שהוקם בארה״ב ע״י יוצאי ז׳ארקי

לא נשכח, כי לרבים מכם אין סימן על קברכם ופזורים אתם במקומות שונים ללא ציון וזכר.

החלטנו, איפוא, להנציחכם בזכרוננו, בלבבותינו ובנשמותינו ולשם כך אספנו בדמעת עין ובחרדת קודש את שמותיכם המקודשים למען ישארו זכר לעתיד ומצבת נצח.

שמותיכם יישמרו ב„יד ושם" בישראל ומדינת ישראל תעניק לכם אזרחות כבוד ונשמותיכם תהיינה צרורות בצרור החיים מעתה ועד עולם.

עם הוצאת ספר זכרון זה במדינת ישראל הבאנוכם לקבר ישראל והצבנו לכם מצבה, אשר תעמוד לזכרון דורות עד אחרית ימינו.

אבלים עומדים אנו לפני קברכם החדש, אלפי יהודי ז׳ארקי הי"ד, ובפינו „יזכר" ו„קדיש" ובלב מר ושבור נגיד —

יתגדל ויתקדש!

שמות בתי־אב שניספו בימי השואה בעיירה*)

אייזנברג פערל	ברודה הרשל	ברטמן יצחק נחמן
אייזנברג בריינדל	בורנשטיין שלמה	גרינשפן זלמן משה
אייזנברג יונה	ברודר משה	גרינשפן אייזיק
איינבינדר הרש־דוד	ברנדים אסתר־פרל	גרינשפן נצל
אלינשטיין יעקב	ברנדים חיים־אלי	גרינשפן בונים
איבשיץ יונתן	ברייטברד פייבל	גרינשפן וולף
אוז'ל הינך	בלזם איטשע	גרינשפן דוד
אלטרוויין יעקב־ליזר	בילעט הינך	גרינשפן בעריל
אהרונוביץ יוסף	ברייטברד שמחה	גרינשפן שמואל
אייזיקוביץ הרשל	בורנשטיין זוסמן	גרינשפן ישעיהו
אייזיקוביץ טרסקי	בילעט יהושיע	גרינשפן מרדכי
אלנשטיין יונים	בילעט דוד	גרינשפן חיים לייב
אפשטיין חנה	בורנשטיין ישראל	גרינשפן דינה
אלטרוויין מאיר	בורנשטיין פייבל	גרינשפן אסתר
אלטרוויין הניך	בורנשטיין משה	גרצרסקי משה
אנזולביץ הניך	בורנשטיין בעריש	גולדברג הרשל
אנזולביץ עזיל	בורנשטיין צשקה־פסח	גולדברג אברהם
בורנשטיין אברהם	בוזיקובסקי השקה	גרובר צילקה
בורנשטיין הרצל	ברודר אברהם	גרונלנד מנה
בורנשטיין לייביש	ברייטברד שמואל	גולדמן חיים־לייב
בורנשטיין ברוך	בורנשטיין וולף	גולדברג אהרון
בינדר משה	בילט מאיר	גרינשטיין בונים
ברודר אברהם יחיאל	בוזיקובסקי נטע	גרנק יעקב

הערה:

פנינו לכל יוצאי ז׳ארקי בבקשה להמציא לנו שמות כל קרוביהם שניספו. לצערנו רק מעטים נענו לבקשתנו, ועל כן נאלצנו לסדר את הרשימה בהסתמך על זכרונם של מספר חברים, ואם לקויה הרשימה בחסרון — לא בנו האשמה.

גרנק צירל־גולדה
גומפל יחזקיאל
גומפל יחיאל
גרונוולד לייזר
גזדי ישראל־דוד
גולדברג מנחם
גרונלנד חנה
גרינבוים לייב
גלר יחיאל
גרינוולד קלמן יוסף
גוטמן רפופורט
גרונר לייבל
גרוסר אייזיק
גרבר ישראל
גוטמן דוד
גוטמן ברוך
גולנזר אברהם
גנדלמן יעקב־יונים
גוטפלד משה
גרונלנד מאיר
דרליך משה
דרזנר יחזקאל
דנציגר לאה
דומן נוטע
דומן יוסף
דומן לייבל
דומן יצחק
דומן מנלא
דומן שמואל
דובסקי שיינדל
דיאמנט יוסף
הירש פנחס
הלר יוסף חיים
הלר יעקב
הרשלקוביץ נתן
הירש משה דובים

הרשליקוביץ מרים־אסתר
היישריק יצחק
הרשליקוביץ יחיאל
הירש יוסף
הירש לאה
הרצברג אברהם־מרדכי
הרשליקוביץ נחה
וויינטריב חנה
ייילמן קופל
ווייסמן חנה
וויינגרטן פסח
ווינטר שמואל יוסף
וויינריב אידע־לייב
וורטר אברהם
וורטר לייזר לייב
וויינריב חיים
ווינריך אהרון
ורשבסקי יצחק
ורשבסקי יחזקאל
וינטר פישל
וויינריב שמואל
וינריך דוד־יונתן
וויינריב אברהם־לייב
ווינטר משה
וילדר שרה
וקשטיין הייניך
וויים הייניך
וויינגרטן יהושע
וורשבסקי אהרון מרדכי
וורשבסקי יעקב
וורשבסקי משה
ווילמן לייזר
וויינטרויב משה
וויינטרויב אברהם
וויינגרטן משה
וויינגרטן זישה

וישנוביצר יהושע
ורשבסקי אברהם מרדכי
וילמן שלמה
ווינריב נוטע
ווייסמן יעקב
וויינטרויב געצל
וויינריב יהודה לייב
ווייסמן בריש
וויינרייך לייביש
וויינטרויב יהושע
וויינרייך וולף
יייצמן בריש
ווייצמן ראובן
ווייסברד הניך
ווייסברד בן־ציון
ווייסברד אברהם
ווייסברד וולף
זילברשטיין אייזיק
זלצר חנה גוצ'ה
זיסמן יהושע
זברובסקי...
זילונקא יעקב
זילברברג בוצ'ע
זוננשיין קופל
זילברברג בוציע
זומרשטיין וולף
זיידמן יצחק־מנדל
זלצר דוד
זברובסקי משה
זילברברג מוטל
זברובסקי משה
זילברברג יצחק
זברובסקי מנדל
זברובסקי חיה־שרה
זלצר מנדל
זיידנר דוד

זיגלבאום שלמקה
זומרשטיין טובה
זילברשטיין יהודה־לייב
זילברשטיין הרשל
זילברשטיין משה
זוננשטיין אייזיק
זייגרמכר אלטער
זילברברג חיים
זילברברג צביה־גיטל
זברובסקי בייריש
ז'לונקי יוסף
חנה בנדייק
חמל גרשינס
טברסקי ר' אהרון דוד
טננבוים יחיאל
טרסקי אייזקוביץ
טרשניבסקי זייליג
טורנר יצחק
טורנר יעקב
טורנר מרים
טורבצ'קי הרשל
טובר שניידר
יר פייבל
יודקביץ נחמיה
יצחק עמונואלם
יוניש נימן —
יוריסטה לייבל
יוריסטה שמואל
יואל מאנאלע
יונוש יוכבד
יוטקביץ יוסף
יוטקביץ נחמיה
לדרמן יחיאל
ליברמן יענצ'ה
ליביש הגדל (שמש)
לובינסקי דוד־מאיר
ליבר אברהם
לייטנברג חיים
לובינסקי יידיל
לובינסקי אברהם
לוי לייביש בגר
לייבר ברל
לייזרוביץ משה
לייטנברג נוח
לייטנברג לייביש
לייטנברג ראובן
לייטנברג יחזקאל
ליידרמן ישעיהו
לייזרוביץ יונס
לייזרוביץ לייזר
לערער חיים־דוד
לייבר יקיל
לייבר נפתלי
לייבר ברל
לוגרנר דוד
לוריא שלמה
מייזליש הרב בז'ז'יבע
לייוט חנה
לודן אברהם
ליידרמן הרשל
ליבר משה ורוז'ה
ליבנברג ישראל־יצחק
ליברמן יצחק־מנדל
מארקוביץ ישראל
מנלה יוסף
מושקוביץ אברהם
מייזליש בז'ז'יבע רבי
מרקוביץ מוטל
מרקוביץ פנחס
מרקוביץ נחום
מרקוביץ נתן
מרקוביץ לייביש
מרקוביץ מאיר
מלוס אברהם־יצחק
מלם הרשל
מיטלים משה
מונט אפרים
מידלש מלך
מאיר זישים
מאנעלע הירשל
מונאט הרשל
מרקוביץ אליעזר
מרקוביץ ישראל־שעיה
ניימן יחזקאל
ניימן מנדל
ניימן יחיאל
ניימן יצחק
נייגיבור שמחה
נוימרק אייזל
נוימן גולדה
סילמאן בענא
סניפקובסקי שפרה
סניפובסקי דוד
סניפקובסקי שפרה
סופר וולף
סנפקובסקי שלמה־לייזר
סנפקובסקי פייביל
סנפקובסקי מרדכי
סטודניברג באנע
סויקה יצחק
סנפקובסקי ישראל־דוד
סויקה פייביש
סטודניברג ישראל־יצחק
סטודניברג אליעזר
סילמן קריינדל
סנופקובסקי קריינדל
ענזלוביץ עזיל
פיקסל שמואל

פנקובסקי שלמה
פייפקופ הינדה
פילצר מרדכי לייב
פרל חנה
פרלגר ליפא
פרלגר וואלף
פנסקי אהרון
פוזננסקי דוד
פוזננסקי לייביש
פוזננסקי ייקיל
פרידריך משה
פרנק מרים
פרל נוח
פינקל יעקב
פולרוניצקי וולף
פרידריך פריידל
פלדמן קלמן
פייפקופף פנחס
פייפקופף דבורה־איטה
פייפקופ מאיר־הרש
פיינר נתן
פסק יצחק
פישל ישכר
פרנק דוד
פיטל חנה
פישר שלום
פישר פייגל
פשריבר הרש־בייר
פיינר יעקב־שלמה
פיידר יחזקאל
פיינר אביגדור
פויזנר משה
פלבנר יצחק
פינקל שעיה־לייזר
פיינר יהודה־לייב
פיינר אברהם

פישר ראובן
פייפקופף ליפה
פינקלשטיין זלמן
פינקלשטיין ברוך־דוד
פרבר הרשל
פיפקופ מנדל
פוזננסקי שלמה
פולקה שלמה
פינקל לייב
פילצר אברהם
פוזנר חוה
פינקל לייזר
פינקל וולף
פרייזרוביץ יעקב־אריה
פייפקופ חיים־משה
פולטרוק לייבל
פרומר מוטל
פרומר נפתלי
פרידמן אברהם
צרייגר הרשל
פרל בערל
צרקו לאה
צילקה שפרינגר
צריליך משה
קשנובסקי משה לוזער
קשפיצקי משה
קורץ אלטר
קניגסברג זייביל
קליזמן וולף
קניגסברג חיים־דוד
קשנובסקי גיטל־רוזה
קליזמן ברל
קולין הארש־דוד
קיינר פסל
קורנברג אברהם
קורנברג יוסף

קוון דוד־יעקב
קוון אסתר
קלקופ חיה
קלפקולר וואללך
קלפקולי הניך
קורץ יצחק
קאלקאלף לאה
קשינסקי בייבע
קוז'וך דוד־לייב
קורצפלד אברהם
קורצפלד לייביש
קורצפלד שמואל
קורצפלד יצחק
קורצפלד קופל
קשנובסקי צילה
קורנברג משה
קירשנצווייג חנה
קירשנצווייג לוי
קירשנצווייג משה
קירשנצווייג יעקב־לייב
קראקואר יעקב־אשר
קוכוש יהושע
קניגסברג ייקיל
קניגסברג וולף־לוז'ה
קניגסברג סלצ'ה
קוון משה
קלקופ אברהם
קלקופ אלי
קשנובסקי קיילה
קלפפר דוד
קוז'ול פישל
קשנובסקי חוה
קשנובסקי חיה
קשנובסקי משה־לוזר
קשנובסקי שרה
קרטוש רבקה

קשנובסקי יצחק
קלינמן מנדל
קולין משה
קרון טוביה
קליזמן נפתלי
קורצפלד אייזיק
קורצפלד ישעיהו
קורצפלד קופל
קליזמן הרשל
קלפקופף שלמה
קלפקופף קלמן
קלפקופ שמשי
קשנובסקי קיילה
קניגסברג יעקב
קשנובסקי חנה
קוגלמן אברהם
קששניבר יואל
קליסמן וולף
קליין יחזקאל
קלסברון לייבל
קילברג מנדל
קמינסקי חיים
רוטנברג שנדל־לאה
רושין יונתן
רושין יצחק־הירש
רפפורט קופל
רוטברגר הרשיל
רוזנבלום ביילע
רוזנברג אברהם
רפפורט גוטמן
רפפורט דוברה
רויזמן מרדכי
רוטנברג הרשל
רוזנבלום בינם
רוזנבלום יעקב
ריכטיגר יוסף

רויזמן ישראל־יצחק
רוזנצווייג שמואל
רבקה מאנלי
רוטשטיין שרה
רבינוביץ ישראל־הרש
רבינוביץ יידיל
רוזנבאום פייביל
רוטברד ביירישׁ
רויזמן פישל
רוזנבלום שלמה
רוטנברג יוסף
רוטשטיין יושה
רוטשטיין משה ובאלציע
רוזנבלום משה
רוזנבלום שפקולנד
רוזינר יעקב־יצחק
רוזנבלום מאיר
רוזנבלום יעקב־שלמה
רוזנבלום טוביה
רוזנבלט מנדל
רוזנבלום הרש־ליב
רוזנבלום בלומה
רייכנר יעקב
ריינהריץ טייבל
ריטרבנד שלמה
ריכנר הלצ׳ה
ריכטר שמעון־קופל
ריטרבנד הינדל
רייצנשטיין יצחק
רייצנשטיין אליעזר
ריימן יצחק
רייכמן שמעון
רייכמן פישל
רפלוביץ אלתר
רפפורט אברהם
רפפורט אליהו

רפפורט מטל
רשקה פסילא
רייכמן שלמח
רבינוביץ מאיר
שפרינגר יצחק
שייביץ שמואל
שוורץ יחזקאל
שייביץ מייר
שוימר יהושע
שפרינגר וולף
שיוועק מרדכי
שוימר פייביש
שיירר חנה
שיירר שמעון
שוורץ אייזל
שוורץ לייבל
שפורן איצ׳ע מאיר
שפורן וולף
שפורן איצ׳ה דוד
שטילר הירשל
שפרינגר באטיצע
שטיינברכר דוד
שטילר משה
שוורץ נחמיה
שטיכל היינך
שטיבל לייביש
שווימר אברהם
שווימר הרשל
שפרינגר רבקה
שלמה עמנואלפ
שליפקה מניה
שטיבל יצחק
שטורחין אייזיק
שרף יעקב
שווימר עזריאל
שווימר אהרון

שפרינגר יצחק	שרף ברל	שפורן יוסף
שפרינגר וולף	שטיינברכר יונים	שפורן מלך
שוחט איצ'ל וויסבראד	שיבעק חיים־בר	שוורצבוים ירמיהו
שמידט וולף	שמידט יהודה	שיבק צבי
שיבק תמל	שרף נחום	שיבק מאיר
שיבק לוזער	שיבק ישראל	שליפקה ביירישׁ
שיבק יעקב	שוסטר איצ'ה־פייבל	שפרינגר יחזקאל
שיבק אהרון	שפורין וולף־יוזיף	שליפקה רחל
שליפקה משה	שפרינגר אפרים	שווימר יעקב
שטילר יידיל	שפרינגר צילקה	שייביץ אברהם־דוד
שטילר יעקב	שפורן יהודה־לייב	שמש קופל
שטיינברגר אהרון־פנחס	שפורן יצחק־דוד	שוורץ הרשל
שידלובסקי יהודה	שפורן הרשל	גזדי ליפה

